

ATATURK
UNIVERSITY
PUBLICATIONS

Turcology Research

*Formerly: Journal of Turkish Researches Institute
Official journal of Atatürk University Turkish Researches Institute*

Issue 74 • May 2022

EISSN 2822-2725
turcology.org

Turcology Research

CHIEF EDITOR / BAŞ EDITÖR

Yasin TOPALOĞLU

Department of History, Atatürk University,
Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
*Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye*

EDITOR / EDITÖR

Murat KILIÇ

Department of History, Erzurum Technical
University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
*Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye*

EDITORIAL BOARD / YAYIN KURULU

Cengiz ALYILMAZ

Department of Turkish Language and Liter-
ature, Uludağ University, Faculty of Letters,
Bursa, Turkey
*Uludağ Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk
Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bursa, Türkiye*

Gülhan ATNUR

Department of Turkish Folk Literature,
Atatürk University, Faculty of Letters, Er-
zurum, Turkey
*Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk
Halk Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Gürer GÜLSEVİN

Department of Turkish Language and
Dialects, Ege University, Faculty of Arts and
Sciences, İzmir, Turkey
*Ege Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Lehçeleri Bölümü, İzmir, Türkiye*

Hüseyin YURTTAS

Department of Turkish-Islamic Arts, Atatürk
University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
*Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk-İslam Sanatları Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Kürşad Çağrı BOZKIRLI

Department of Turkish Language Teaching,
Division of Social Sciences and Turkish Lan-
guage Teaching, Kafkas University, Faculty
of Education, Kars, Turkey
*Kafkas Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe
Öğretmenliği Bölümü, Sosyal Bilimler ve
Türkçe Öğretmenliği Anabilim Dalı, Kars,
Türkiye*

Luo XIN

Harvard Yenching Institute, Pekin University,
Pekin, China
*Pekin Üniversitesi, Harvard Yenching En-
stitüsü, Pekin, Çin*

Mehmet TEZCAN

Department of General Turkish History,
Uludağ University, Faculty of Letters, Bursa,
Turkey
*Uludağ Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Genel Türk Tarihi Bölümü, Bursa, Türkiye*

Metin EKİCİ

Department of Turcic World Studies, Ege
University, Institute of Turcic World Studies,
İzmir, Turkey
*Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırma-
ları Enstitüsü, Türk Dünyası Araştırmaları
Bölümü, İzmir, Türkiye*

Muharrem DAŞDEMİR

Department of Turkish Language and Liter-
ature, Atatürk University, Faculty of Letters,
Erzurum Turkey
*Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk
Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Nurdin USEEV

Department of Turcology, Kyrgyzstan-Turkey
Manas University, Manas, Kyrgyzstan
*Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
Türkoloji Bölümü, Manas, Kırgızistan*

Paşa YAVUZARSLAN

Department of Turkish Language and
Literature, Atatürk University, Faculty of
Language, History and Geography, Ankara,
Turkey
*Atatürk Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya
Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Ankara, Türkiye*

Selami KILIÇ

Department of History, Atatürk University,
Faculty of Art and Science, Erzurum, Turkey
*Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Serhan ALKAN İSPİRLİ

Department of Turkish Language and Litera-
ture Education, Atatürk University, Faculty of
Kazım Karabekir Education, Erzurum, Turkey
*Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim
Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi
Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Tsend BATTULGA

National University of Mongolia, Ulaan-
baatar, Mangolia
*Moğolistan Halk Üniversitesi, Ulaanbaatar,
Moğolistan*

Yerden KAZHYBEK

Academy is Science of the USSR, Acade-
my of Science of the Kazakh SSR, Institute
of Linguistics named after A.Baitursynuly,
*International Turcology Center, Karagandy
State University, National Academy of Sci-
ences of the Republic of Kazakhstan
SSCB Bilim Akademisi, Kazak SSR
Bilim Akademisi, A. Baitursynuly Dilbilim
Enstitüsü, Uluslararası Teknoloji Merkezi,
Karagandı Devlet Üniversitesi, Kazakistan
Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi,
Kazakistan*

Founder

İbrahim KARA

General Manager

Ali ŞAHİN

Publishing Director

İrem SOYSAL
Gökhan ÇİMEN

Editor

Gizem KAYAN TEKAÜT

Publications Coordinators

Arzu ARI
Deniz KAYA
Bahar ALBAYRAK
Gamze BİLGİN
İrmak BERBEROĞLU
Alara ERGİN
Hira Gizem FİDAN
Defne DOĞAN
Vuslat TAŞ

Web Coordinator

Sinem Fehime KOZ
Doğan ORUÇ

Finance Coordinator

Elif Yıldız ÇELİK
Osman YALÇIN

Contact

Publisher: Atatürk University
Address: Atatürk University,
Yakutiye,
Erzurum, Turkey

Publishing Service: AVES
Address: Büyükdere Cad., 105/9
34394 Şişli, İstanbul, Turkey
Phone: +90 212 217 17 00
E-mail: info@avesyayincilik.com
Webpage: www.avesyayincilik.com

Turcology Research

ADVISORY BOARD / DANIŞMA KURULU

Ahmet Bican ERCİLASUN

Department of Turkish Language and Literature, Gazi University, Faculty of Art and Science, Ankara, Turkey
Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara, Türkiye

Adnan KÜÇÜKOĞLU

Department of Education and Training Programs, Atatürk University, Faculty of Kazım Karabekir Education, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Eğitim ve Öğretim Programları Bölümü, Erzurum, Türkiye

Ahmet BURAN

Department of Turkish Language and Literature, Fırat University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Elazığ, Turkey
Fırat Üniversitesi, Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Elazığ, Türkiye

Ahmet GÜNŞEN

Department of Turkish Language and Literature, Trakya University, Faculty of Letters, Edirne, Turkey
Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Edirne, Türkiye

Ahmet TAŞAĞIL

Department of History, Yeditepe University, Faculty of Arts and Sciences, İstanbul, Turkey
Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Ali Fuat ARICI

Department of Social Sciences and Turkish Education, Yıldız Technical University, Faculty of Education, İstanbul, Turkey
Yıldız Teknik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, İstanbul, Türkiye

Anvarbek MOKEEV

Department of Turcology, Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Manas, Kyrgyzstan
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Manas, Kırgızistan

Asiye Mevhibe COŞAR

Department of Turkish Language and Literature, Karadeniz Technical University, Faculty of Letters, Trabzon, Turkey
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Trabzon, Türkiye

Ayşehan Deniz ABİK

Department of Turkish Language and Literature, Çukurova University, Faculty of Arts and Sciences, Adana, Turkey
Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Adana, Türkiye

Azzaya BADAM

National University of Mongolia, Ulaanbaatar, Mangolia
Moğolistan Halk Üniversitesi, Ulaanbaatar, Moğolistan

Bilal ÇAKICI

Department of Turkish Language and Literature, Ankara University, Faculty of Language, History and Geography, Ankara, Turkey
Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara, Türkiye

Bilgehan Atsız GÖKDAĞ

Department of Turkish Language and Literature, Kırıkkale University, Faculty of Art and Sciences, Kırıkkale, Turkey
Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kırıkkale, Türkiye

Celal DEMİR

Department of Turkish and Social Sciences Education, Afyon Kocatepe University, Faculty of Education, Afyon, Turkey
Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Afyon, Türkiye

Cumali ŞABANOV

Uzbekistan-Tashkent State University of Oriental Studies, Tashkent, Uzbekistan
Özbekistan-Taşkent Devlet Doğu Araştırmaları Üniversitesi, Taşkent, Özbekistan

Dilaver DÜZGÜN

Department of Turkish Language and Education, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Eğitimi Bölümü, Erzurum, Türkiye

Ercüment YILDIRIM

Department of History, Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Kahramanmaraş, Turkey
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş, Türkiye

Erdoğan ERBAY

Department of Turkish Language and Education, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Eğitimi Bölümü, Erzurum, Türkiye

Ergin JABLE

Universiteti i Prishtinës "Hasan Prishtina", Fakulteti i Filologjisë, Prishtinës, Maqedonia
Prishtine Üniversitesi "Hasan Prishtine", Filoloji Fakültesi, Prishtine, Makedonya

Fahri TEMİZYÜREK

Department of Turkish Education, Gazi University, Faculty of Education, Ankara, Turkey
Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Ankara, Türkiye

Fatma BÖLÜKBAŞ KAYA

Department of Turkish Education, İstanbul University-Cerrahpaşa, Faculty of Hasan Ali Yücel Education, İstanbul, Turkey
İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, İstanbul, Türkiye

Funda KARA

Department of Turkish Language and Literature, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA

Department of Turkish Language and Literature, Marmara University, Faculty of Art and Sciences, İstanbul, Turkey
Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

Hacı Ömer KARPUZ

Department of Turkish Language and Literature, İstanbul Kültür University, Faculty of Art and Sciences, İstanbul, Turkey
İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

Turcology Research

Haldun ÖZKAN

Department of Art History, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum, Türkiye

Hasan BAĞCI

Department of Turkish and Social Sciences Education, Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Education, Burdur, Turkey
Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Burdur, Türkiye

Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL

Department of Turkish Language and Literature, Hacı Bayram Veli University, Faculty of Letters, Ankara, Turkey
Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara, Türkiye

Hüseyin BAYDEMİR

Department of South-Eastern (Turkistan-Uyghur) Turkish Dialects and Literatures, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Güneydoğu (Türkistan-Uygur) Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

İsa SULÇEVŞİ

Universiteti i Prishtinës "Hasan Prishtina", Fakulteti i Filologjisë, Prishtinës, Maqedonia Prishtine Üniversitesi "Hasan Prishtine", Filoloji Fakültesi, Piriştine, Makedonya

Kayrat BELEK

Department of Turcology, Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Manas, Kyrgyzstan
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Manas, Kırgızistan

Kâzım KÖKTEKİN

Department of Turkish Language and Literature, Ordu University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Ordu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Kerim GÜNDOĞDU

Department of Curriculum and Instruction, Adnan Menderes University, Faculty of Education, Aydın, Turkey
Adnan Menderes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Programları ve Öğretim Bölümü, Aydın, Türkiye

Kubatbek TABALDIYEV

Department of Turcology, Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Manas, Kyrgyzstan
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Manas, Kırgızistan

Kürşat YILDIRIM

Department of History, İstanbul University, Faculty of Letters, İstanbul, Turkey
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Mehmet TÖRENEK

Department of Turkish Language and Literature, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

L. Gürkan GÖKÇEK

Department of History, Hacı Bektaş Veli University, Nevşehir, Turkey
Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Tarih Bölümü, Nevşehir, Türkiye

Muhsine BÖREKÇİ

Department of Social Sciences and Turkish Education, Atatürk University, Faculty of Kazım Karabekir Education, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Erzurum, Türkiye

Munkhtulga RINCHINKHOROL

İzmir Katip Çelebi University, İzmir, Turkey
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İzmir, Türkiye

Musa ÇİFÇİ

Department of Turkish and Social Sciences Education, Uşak University, Faculty of Education, Uşak, Turkey
Uşak Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Uşak, Türkiye

Mustafa ARGUNŞAH

Department of Turkish Language and Literature, Erciyes University, Faculty of Letters, Kayseri, Turkey
Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri, Türkiye

Mustafa ÖNER

Department of Modern Turkish Language, Ege University, Faculty of Letters, İzmir, Turkey
Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Modern Türk Dili Bölümü, İzmir, Türkiye

Napil BAZYLKHAH

KazakhstanExpert of International Turkish Academy
KazakistanUluslararası Türk Akademisi Uzmanı

Negizbek ŞABDANALİYEV

Department of Turcology, Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Manas, Kyrgyzstan
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Manas, Kırgızistan

Nuran M. MUHAXHERİ

Universiteti i Prishtinës "Hasan Prishtina", Fakulteti i Filologjisë, Prishtinës, Maqedonia Prishtine Üniversitesi "Hasan Prishtine", Filoloji Fakültesi, Piriştine, Makedonya

Nurettin DEMİR

Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Hacettepe University, Faculty of Letters, Ankara, Turkey
Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye

Nurdin USEEV

Department of Turcology, Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Manas, Kyrgyzstan
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Manas, Kırgızistan

Okay PEKŞEN

Department of History, Ondokuz Mayıs University, Samsun Turkey
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü, Samsun Türkiye

Osman EMİR

Department of History, Karadeniz Technical University, Trabzon, Turkey
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Tarih Bölümü, Trabzon, Türkiye

Osman Gazi ÖZGÜDENLİ

Department of Turkish History, Marmara University, Institute of Turkic Studies, İstanbul, Turkey
Marmara Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, Türk Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

Özay KARADAĞ

Department of Social Sciences and Turkish Education, Hacettepe University, Faculty of Education, Ankara, Turkey
Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Ankara, Türkiye

Turcology Research

Peter ZIEME

Department of History and Cultural Studies, Almanyaya-Freie University, Institute of Ottoman Studies and Turcology, Berlin, Germany
Almanya-Freie Üniversitesi, Osmanlı Araştırmaları ve Türkoloji Enstitüsü, Tarih ve Kültürel Çalışmalar Bölümü, Berlin, Almanya

Rıdvan CANIM

Department of Old Turkish Literature, Trakya University, Faculty of Letters, Trakya, Turkey
Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eski Türk Edebiyatı Bölümü, Trakya, Türkiye

Rıfat KÜTÜK

Department of Social Sciences and Turkish Education, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Erzurum, Türkiye

Sedat ADIGÜZEL

Department of South-Western (Oghuz) Turkish Dialects and Literatures, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Güney-Batı (Oğuz) Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

Selami ECE

Department of Turkish Language and Literature, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Semra ALYILMAZ

Department of Turkish and Social Sciences Education, Uludağ University, Faculty of Education, Bursa, Turkey
Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Bursa, Türkiye

Suat UNGAN

Department of Turkish Education, Karadeniz Technical University, Faculty of Fatih Education, Trabzon, Turkey
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fatih Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Trabzon, Türkiye

Süleyman ÇİĞDEM

Department of History, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye

Süleyman EFENDİOĞLU

Department of North-Western (Kıpçak) Turkish Dialects and Literatures, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Kuzey-Batı (Kıpçak) Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

Takashi OSAWA

Department of Foreign Studies, Osaka University, Osaka, Japan
Osaka Üniversitesi, Yabancı Çalışmalar Bölümü, Osaka, Japonya

Tazegül DEMİR ATALAY

Department of Turkish Education, Kafkas University, Dede Korkut Education Faculty, Kars, Turkey
Kafkas Üniversitesi, Dede Korkut Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Kars, Türkiye

Vladimir V. TISHIN

Department of History and Culture of Central Asia, Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Ins.of Mongolian, Buddhist, and Tibetan Studies, Russia
Rusya Bilimler Akademisi Sibirya Şubesi, Moğol, Budist ve Tibet Araştırmaları Enstitüsü, Orta Asya Tarihi ve Kültürü Bölümü, Rusya

Yavuz ASLAN

Department of History of Turkish Republic, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bölümü, Erzurum, Türkiye

FOREIGN LANGUAGE CONSULTANTS / YABANCI DİL DANIŞMANLARI

Mehmet TAKKAÇ

Department of English Language Education, Atatürk University, Faculty of Kazım Karabekir Education, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, İngiliz Dili Eğitimi Bölümü, Erzurum, Türkiye

Sinan DİNÇ

Department of South-Western (Oghuz) Turkish Dialects and Literatures, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Güney-Batı (Oğuz) Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

Turcology Research

AIMS AND SCOPE

Turcology Research is a scientific, open access, online-only periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal is official publication of the Atatürk University Institute of Research in Turcology and published triannually on January, May, and September. The publication languages of the journal are Turkish (and other Turkic language), English and Russian (or Cyrillic).

Turcology Research aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level in Turkish language. The journal publishes original articles, reviews, case reports, and letters to the editors that are prepared in accordance with ethical guidelines. The scope of the journal includes but limited to Turkish language, Turkish history, Turkish culture, Turkish literature, Turkish folklore, Turkish geography and Turkish art.

The target audience of the journal includes researchers and specialists who are interested or working in all fields of Turkish language.

Turcology Research is currently indexed in TUBITAK ULAKBIM TR Index, MIAR, MLA and Scilit.

The editorial and publication processes of the journal are shaped in accordance with the guidelines of the Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) and National Information Standards Organization (NISO). The journal is in conformity with the Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice).

Disclaimer

Statements or opinions expressed in the manuscripts published in the journal reflect the views of the author(s) and not the opinions of the editors, editorial board, and/or publisher; the editors, editorial board, and publisher disclaim any responsibility or liability for such materials.

Open Access Statement

Turcology Research is an open access publication, and the journal's publication model is based on Budapest Access Initiative (BOAI) declaration. All published content is available online, free of charge at <http://turcology.org>. The journal's content is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial (CC BY-NC) 4.0 International License which permits third parties to share and adapt the content for non-commercial purposes by giving the appropriate credit to the original work.

You can find the current version of the Instructions to Authors at <https://turcology.org/>.

Editor in Chief: Yasin Topaloğlu

Address: Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk University, Graduate School of Turkish Research, Erzurum, Turkey

E-mail: tyasin@atauni.edu.tr

Publisher: Atatürk University

Address: Atatürk University, Yakutiye, Erzurum, Turkey

Publishing Service: AVES

Address: Büyükdere Cad., 105/9 34394 Şişli, İstanbul, Turkey

Phone: +90 212 217 17 00

E-mail: info@avesyayincilik.com

Webpage: www.avesyayincilik.com

Turcology Research

AMAÇ VE KAPSAM

Turcology Research; bağımsız, tarafsız ve çift-kör hakem değerlendirme ilkelerine bağlı yayın yapan, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün açık erişimli bilimsel elektronik yayın organıdır. Dergi Ocak, Mayıs ve Eylül aylarında olmak üzere yılda üç sayı olarak yayınlanmaktadır. Derginin yayın dilleri Türkçe (ve diğer Türk dilleri), İngilizce ve Rusça (veya Kiril).

Turcology Research, Türkçe dilinde en yüksek bilimsel düzeyde makaleler yayınlayarak literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Dergi, etik kurallara uygun olarak hazırlanmış özgün makaleler, derlemeler, bakım raporları ve editörlere mektuplar yayınlar. Derginin kapsamı Türk dili, Türk tarihi, Türk kültürü, Türk edebiyatı, Türk folkloru, Türk coğrafyası ve Türk sanatını kapsamakla birlikte bunlarla sınırlı değildir.

Derginin hedef kitlesi, Türk Dünyasının her alanına ilgi duyan veya çalışan araştırmacı ve uzmanlardır. Turcology Research TUBITAK ULAKBIM TR Index, MIAR, MLA ve Scilit'te indekslenen uluslararası alan indeksli bir dergidir.

Derginin editöryel ve yayın süreçleri Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilmiştir. Turcology Research dergisinin editöryel ve yayın süreçleri, Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama (doaj.org/bestpractice) ilkelerine uygun olarak yürütülmektedir.

Sorumluluk Reddi

Dergide yayınlanan yazılarda ifade edilen ifadeler veya görüşler, editörlerin, yayın kurulunun ve/veya yayıncının görüşlerini değil, yazar(lar)ın görüşlerini yansıtır; editörler, yayın kurulu ve yayıncı bu tür materyaller için herhangi bir sorumluluk veya yükümlülük kabul etmemektedir.

Açık Erişim Bildirimi

Turcology Research yayınlanma modeli Budapeşte Açık Erişim Girişimi (BOAI) bildirgesine dayanan açık erişimli bilimsel bir dergidir. Derginin arşivine <https://turcology.org/> adresinden ücretsiz olarak erişilebilir. Turcology Research'ün içeriği, Creative Commons Atıf-GayriTicari (CC BY-NC) 4.0 Uluslararası Lisansı ile yayınlanmaktadır.

Yazarlara Bilgi'nin güncel versiyonuna <https://turcology.org/> adresinden ulaşabilirsiniz.

Baş Editör: Yasin Topaloğlu

Adres: Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Erzurum, Türkiye / Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum, Türkiye

E-posta: tyasin@atauni.edu.tr

Yayıncı: Atatürk Üniversitesi

Adres: Atatürk Üniversitesi, Yakutiye, Erzurum, Türkiye

Yayınevi: AVES

Adres: Büyükdere Cad., 105/9 34394 Şişli, İstanbul, Türkiye

Tel: +90 212 217 17 00

E-posta: info@avesyayincilik.com

Web: www.avesyayincilik.com

Turcology Research

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- 287** Kutadgu Bilig'de Su Metaforları
Water Metaphors in Kutadgu Bilig
Sıla GEN KAYA, A. Deniz ABİK
- 296** Nâzım Hikmet'in Romancılığı
Nâzım Hikmet's Novel Writing
Sinan BAKIR
- 305** Cengiz Aytmatov Eserlerinde Dinî Unsurlar
Religious Factors in Chingiz Aitmatov's Works
Tuğba YILMAZ
- 315** Etkili İletişimde Ana Dilinin Önemi Üzerine Felsefi Bir Çözümleme
A Philosophical Analysis on The Importance of Mother Tongue in Effective Communication
Mücella CAN
- 324** Arkeoloji ve Kültürel Miras Turizmi Açısından Avanos: Topraktepe Örneği
Avanos, in Terms of Archaeology and Cultural Heritage Tourism: Topraktepe Example
Fevzi Volkan GÜNGÖRDÜ
- 329** Türkiye Müzelerinden Örnekler Işığında Tarikat Sancak Âlemleri
The Sect Banner Realms in The Light of Examples from Turkish Museums
Elif Ceylan EROL
- 341** Gaznelilerin Sistan Hâkimiyeti
Sistan Rule of Ghaznavids
Yusuf Ziya SÖYLEMEZ
- 348** Cankurbanlılardan (Canikurbaniler) Emir Argun Aka ve Emir Nevruz'un Siyasi Faaliyetleri
The Political Activities of Amir Argun Aka and Amir Nawruz from Cankurbans (Canikurbanids)
Samet ALIÇ
- 360** XVI. Yüzyılın Ortalarında Saray (Saraybosna) Şehrinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Hukuk
Socio-Economic Structure and Law in the City of Serai (Sarajevo) in the Mid-XVI Century
İbrahim Etem ÇAKIR
- 371** Tüccarzade İbrahim Hilmi'nin Osmanlı Askerî Literatürüne Katkısı
The Contribution of Tüccarzade İbrahim Hilmi to The Ottoman Military Literature
Ali Serdar METE
- 382** Osmanlı Devleti'nde Uluslararası Hukuk Anlayışının Kurumsallaşması: Bâbîâli Hukuk Müşavirliği (İstişare Odası)
Institutionalization of the Understanding of International Law in the Ottoman State: The Legal Consultancy of the Sublime Porte (The Office of Legal Counsel)
Güven DİNÇ
- 393** 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi) Sırasında Tahran Sefareti'nin Faaliyetleri
Activities Of Tehran Embassy During 1877-1878 Ottoman-Russian War (93 War)
Emrah AKAR, Mehmet ÖZMENLİ

Turcology Research

- 401** İşgal İstanbul'unda Ayasofya'nın Statüsü Meselesi
Question of the Status of Hagia Sophia in Occupied Istanbul
Can Eyüp ÇEKİÇ
- 409** Eşkâle Dayalı Kimliklendirmeden Kriminal Kimliklendirmeye: Osmanlı İç Güvenliğinde Biyometrik Unsurlar
Biometric Elements in Ottoman Internal Security from Pattern Based Identification to Criminal Identification
Okan AKBABAÖZ
- 417** Rethondes Mütarekesi
The Armistice of the Rethondes
Ali Servet ÖNCÜ

Sıla GEN KAYA¹
A. Deniz ABİK²

¹İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

²Çukurova Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü, Adana, Türkiye

¹Department of Turkish Language
and Literature, İstanbul Aydın
University, Faculty of Art and
Science, İstanbul, Turkey

²Department of Turkish Language
and Literature, Çukurova University,
Faculty of Art and Science, Adana,
Turkey

Bu makale 20-22.10.2010 tarihinde Kara-
manoğlu Mehmetbey Üniversitesi tarafından
düzenlenen I. Su Kaynakları Yönetimi Sem-
pozyumu'nda sunulan sözlü bildirinin gözden
geçirilmiş ve genişletilmiş biçimidir.

Geliş Tarihi/Received: 21.08.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 03.03.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Sıla GEN KAYA
E-posta: silakaya@aydin.edu.tr

Atf: Gen Kaya, S. & Abik, A. D. (2022). Ku-
tadgu Bilig'de Su Metaforları. *Turcology
Research*, 74, 287-295.

Cite this article: Gen Kaya, S. & Abik, A.
D. (2022) Water Metaphors in Kutadgu
Bilig. *Turcology Research*, 74, 287-295.

Content of this journal is licensed
under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0
International License.

Kutadgu Bilig'de Su Metaforları

Water Metaphors in Kutadgu Bilig

Öz

11. yüzyılda Yusuf Has Hacib'in Karahanlı Türkçesi ile yazdığı bir mesnevi olan Kutadgu Bilig, İslami Türk edebiyatının ilk eseridir. Kutadgu Bilig adı baht, devlet, saadet veren bilgi demektir. Hükümdarlara yönetme bilgisi veren alegorik bir eserdir. Eserdeki dört karakter, dört özelliği temsil eder. Küntogdı (Gündoğdu) adaleti, kanunu; Aytoldı (Aydoldu) saadeti; Ögdülmüş (Övülmüş) aklı ve Odgurmış (Uyandırılmış) akıbeti temsil eder. Kutadgu Bilig, bu dört karakterin konuşmaları üzerine kuruludur. Su bolluğun, temizliğin, hayatın kaynağı olması bakımından Türk kültüründe büyük önem taşıyan bir kavramdır. Suya verilen değer yansımaları Kutadgu Bilig'de de görülmektedir. Eserde suw "su" sözcüğünün geçtiği 81 beyit bulunmaktadır. Bunların yarıya yakın bir kısmında su sözcüğünün kullanımı metaforiktir. Söz konusu beyitler gözden geçirildiğinde Türklerin önem verdiği itibar, bilgi, anlayış, beylik, kanun gibi birtakım kavramların su aracılığı ile metaforik olarak anlaşıldığı görülmektedir. Bunların yanında hayat, şöhret, mutluluk, güzel söz gibi kavramların da su aracılığı ile metaforik olarak ifade edildiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmada Kutadgu Bilig'de geçen su metaforları Kavramsal Metafor Kuramı açısından incelenmektedir. Hangi kavramların su aracılığı ile ifade edildiği üzerinde durularak Karahanlı dönemi özelinde Türklerin suya verdiği önemin metaforik dil kullanımına nasıl yansıdığını göstermek amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kavramsal Metafor Kuramı, Kutadgu Bilig, Metafor, Su

ABSTRACT

Kutadgu Bilig, a mesnevi written by Yusuf Has Hacib in Karakhanid Turkish in the 11th century, is the first work of Islamic Turkish literature. The name Kutadgu Bilig means fortune, state, and knowledge that gives happiness. It is an allegorical work that gives knowledge of rulership to rulers. The four characters in the work represent four characteristics. Küntogdı (Gündoğdu) justice, law; Aytoldı (Aydoldu) happiness; Ögdülmüş (Övülmüş) mind and Odgurmış (Uyandırılmış) fate. Kutadgu Bilig is built on the speeches of these four characters. Water is a very important concept in Turkish culture as it is the source of abundance, cleanliness, and life. Reflections of the value given to water are also seen in Kutadgu Bilig. There are 81 couplets in the manuscript where the word suw is mentioned. The use of the word water in nearly half of them is metaphorical. When these couplets are reviewed, it is seen that some concepts such as dignity, knowledge, understanding, principality, and law, which the Turks attach importance to, are understood in terms of water. In addition to these, it is understood that concepts such as life, fame, happiness and the good word are conceptualized with water. In this study, water metaphors in Kutadgu Bilig are examined in terms of Conceptual Metaphor Theory. By emphasizing which concepts are understood in terms of water, it is aimed to show how the importance given to water by the Turks in the Karakhanid period reflected on the use of metaphorical language.

Keywords: Conceptual Metaphor Theory, Kutadgu Bilig, Metaphor, Water

Giriş

11. yüzyılda Yusuf Has Hacib'in Karahanlı Türkçesi ile yazdığı bir mesnevi olan *Kutadgu Bilig*, İslami Türk edebiyatının ilk eseridir. *Kutadgu Bilig* adı "baht, devlet, saadet veren bilgi" demektir. Hükümdarlara yönetme bilgisi veren alegorik bir eserdir. Eserdeki dört karakter, dört özelliği temsil eder. Küntogdı (Gündoğdu) adaleti, kanunu; Aytoldı (Aydoldu) saadeti; Ögdülmüş (Övülmüş) aklı ve Odgurmış (Uyandırılmış) akıbeti temsil eder. Kutadgu Bilig, bu dört karakterin konuşmaları üzerine kuruludur.

Su bolluğun, temizliğin, hayatın kaynağı olması bakımından Türk kültüründe büyük önem taşıyan bir kavramdır. Ögel'e göre Türk geleneklerinin köklerini tutan, en büyük temeldir. Köktürkler, yer-su inancı ve anlayışına büyük önem vermişlerdir. Ögel'e göre yer-su inancı tam bir "vatan" anlayışıdır. Sular, Türklerin yalnızca dinlerinde değil devlet anlayış ve inanışlarında da büyük rol oynamıştır (Ögel, 1995: 315).

Suya verilen bu değer yansımaları *Kutadgu Bilig*'de de görülmektedir. Eserde suw "su" sözcüğünün geçtiği 81 beyit bulunmaktadır. Bunların yarıya yakın bir kısmında su sözcüğünün kullanımı metaforiktir. Söz konusu beyitler gözden geçirildiğinde Türklerin önem verdiği itibar, bilgi, anlayış, beylik, kanun gibi birtakım kavramların su aracılığı ile metaforik olarak anlaşıldığı görülmektedir. Bunların yanında hayat, şöhret, mutluluk, güzel söz gibi kavramların da su aracılığı ile metaforik olarak ifade edildiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmada *Kutadgu Bilig*'de geçen su metaforları Kavramsal Metafor Kuramı açısından incelenmektedir. Hangi kavramların su aracılığı ile anlaşıldığı üzerinde durularak Karahanlı dönemi özelinde Türklerin suya verdiği önemin metaforik dil kullanımına nasıl yansıdığını göstermek amaçlanmaktadır.

Bilişsel dilbilimin inceleme alanlarından biri olan Kavramsal Metafor Kuramına göre metafor "kavramsal alanlar arasındaki haritalamalar" (Lakoff, 1993: 203), "farklı kavramsal alanlar arasında bulunan haritalamaları ya da örtüşmeleri içeren bir kavramsal bağdaştırma biçimi" (Evans, 2007: 136),

“bir kavramsal alanın başka bir kavramsal alan bakımından anlaşılması” (Kövecses, 2010: 4) biçimlerinde tanımlanır. Metafor, insanların kavramsal yapısında bulunan ve dilsel biçimlerle ifade edilebilen alanlar arası haritalamalar olarak kabul edilebilir (Gen 2015: 16).

Klasik metafor anlayışı metaforu anlatımı süslemeye yarayan, kavramsal boyutu olmayan dilsel bir görüngü olarak ele alır (Kövecses, 2010: 78). Çağdaş metafor anlayışı ise metaforu yalnızca dilin değil aynı zamanda düşüncenin bir ürünü olarak görür. Lakoff'a göre metafor, “soyut kavramları anlamamıza ve soyut düşünmemize aracı olan temel yapıdır” (Lakoff, 1993: 244). Evans ve Green, metaforun yalnızca dilin biçimsel bir özelliği olmadığını, düşüncenin kendisinin doğası gereği metaforik olduğunu ifade eder (Evans & Green, 2006: 286). Yu'ya göre metaforik haritalamalar dilde kendilerini gösteren ancak temelde kavramsal olan yapılardır (Yu, 1998: 238). *Kutadgu Bilig*'de geçen su ile ilgili metaforik ifadelerin dikkat çekecek ölçüde çok ve çeşitli olması bu görüşü destekler niteliktedir. Söz konusu kullanımlar suyun Türk kültürü ve düşüncesinde taşıdığı önemin dile nasıl yansıdığını göstermektedir.

Metaforun, dilin olduğu kadar düşüncenin de ürünü olması bakımından dilsel ve kavramsal olmak üzere iki boyutu vardır. *Metafor* ya da *kavramsal metafor* terimleri metaforun düşünce boyutunu ifade ederken, *metaforik ifade* terimi ise haritalamayı yansıtan dilsel ifadelerle göndermede bulunur (Kövecses, 2010: 4-6; Lakoff, 1993: 204-209). Kavramsal Metafor Kuramına göre metaforlar *A Kavramsal Alanı B Kavramsal Alanıdır* ya da *Hedef Alan Kaynak Alanıdır* biçiminde kalıplarla ifade edilerek büyük harflerle gösterilir¹ (Kövecses, 2010: 4; Lakoff, 1993: 207). Söz konusu kalıp ifadeler metaforun kavramsal boyutunu yansıtır. Bu çalışmada *A kavramsal alanı ya da hedef alan* terimleri *Kutadgu Bilig*'de su aracılığı ile metaforik olarak anlaşılabilir, bilgi, anlayış, beylik, kanun gibi kavramlara göndermede bulunmaktadır. *B kavramsal alanı* ya da *kaynak alan* terimleri ise suya göndermede bulunmaktadır. Örneğin itibar kavramının yüz suyu kavramı aracılığı ile metaforik olarak ifade edildiği aşağıda yer alan beyitte *A kavramsal alanı* ya da *hedef alan* terimleri ile göndermede bulunulan kavram itibardır; *B kavramsal alanı* ya da *kaynak alan* terimleri ile göndermede bulunulan kavram ise sudur:

bayusa bedüse yadılsa çawı

kiter men anıngdın kiter yüz suwı (KB: 737)

“Zenginleşip, büyüyerek, şöhreti yayılınca, ben ondan uzaklaşırım; onun da itibarı gider”

(Arat, 1959: 64).

Yöntem

Bu çalışmanın örneklemini Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* adlı eseri oluşturmaktadır. Çalışmada *Kutadgu Bilig*'deki su ile ilgili kavramsal metaforlar ve metaforik ifadeler belirlenmiştir. Veri toplama aşamasında Arat'ın (1999) *Kutadgu Bilig I Metin* adlı çalışmasından yararlanılmıştır. Eserdeki metaforik ifadeler belirlenirken Pragglejaz, Group'un geliştirdiği metafor belirleme yöntemi (MIP) kullanılmıştır. Bu yöntem şu adımları izler: 1. Genel anlamı elde etmek için bütün metin okunur. 2. Metindeki sözcüksel ögeler belirlenir. 3.a. Metindeki her bir sözcüksel ögenin bağlamsal anlamı belirlenir. 3.b. Her bir sözcüksel ögenin diğer bağlamlarda, verilen bağlamdan daha temel bir anlamı olup olmadığı belirlenir. 3.c. Eğer sözcüksel ögenin diğer bağlamlarda, verilen bağlamdan daha temel bir anlamı varsa bağlamsal anlamın temel anlamla çelişip çelişmediğine karar verilir. 4. Çelişki varsa sözcüksel öge metaforik olarak işaretlenir (Pragglejaz, 2007: 3). Bu inceleme yapılırken Arat'ın (1979) *Kutadgu Bilig III İndeks*'inden yararlanılmıştır. İçerisinde *suw* “su” sözcüğü geçen beyitlerdeki sözcüksel birimlerin temel ve bağlamsal anlamları belirlenmiş, bağlamsal anlamı ile temel anlamı arasında çelişki olan sözcükler metaforik olarak işaretlenmiştir. Kavramsal metaforu yansıtan metaforik ifadeler, ilgili metaforun altında gösterilmiştir. Su ile ilgili metaforik ifadelerin yer aldığı beyitler ayrıca içerisinde KB kısaltması ve *Kutadgu Bilig I Metin*'deki (1999) beyit numaraları ile verilmiştir. Beyitlerin Türkiye Türkçesine aktarımında Arat'ın (1959) *Yusuf Has Hâcib Kutadgu Bilig II Tercüme* adlı eserine bağlı kalınmıştır. İlgili beyitler Dankoff'un (1983) *Yūsuf Khāss Hājib Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) A Turko-Islamic Mirror for Princes* adlı eseriyle karşılaştırılarak Arat'tan (1959) farklı yorumlanan kısımlar ayrıca belirtilmiştir.

Kutadgu Bilig'de Su Metaforları

Kutadgu Bilig'de içerisinde *suw* “su” sözcüğü geçen beyitlerin önemli sayılabilecek bir kısmında çeşitli kavramların su aracılığı ile metaforik olarak ifade edildiği görülmektedir. Bu kavramların başında itibar gelmektedir. Eserde ayrıca güzel söz, bilgi, bey, anlayış, kanun, mutluluk, şöhret ve hayat kavramlarının su açısından kavramlaştırıldığı beyitler yer almaktadır. *Kutadgu Bilig*'de yer alan su metaforları *İtibar Sudur*, *Güzel Söz Sudur*, *Bilgi Sudur*, *Bey Sudur*, *Anlayış Sudur*, *Kanun Akarsudur*, *Mutluluk Sudur*, *Şöhret Sudur*, *Hayat Kaptaki Sudur* metaforlarıdır.

İtibar Sudur

İtibar, *Kutadgu Bilig*'de su aracılığı ile en sık metaforik olarak ifade edilen kavramdır. Su herkesçe değeri olan, vazgeçilmez bir maddedir. Bu bakımdan itibarı anlatmak için değeri herkesçe bilinen sudan yararlanılmıştır. *Kutadgu Bilig*'de itibarın yüz suyu, bey suyu ve söz suyu kavramları aracılığı ile metaforik olarak anlaşıldığı görülmektedir.

Ögel (1995: 333), Arat (1959) ve Dankoff (1983) *Kutadgu Bilig*'de çeşitli beyitlerde geçen yüz suyu kavramını çoğunlukla onur ve şeref ile ilişkilendirmişlerdir. Yüz suyu kavramını bazı beyitlerde ihtişam (Dankoff, 1983: 63), parıltı ya da parlama (Arat, 1959: 165; Dankoff, 1983: 141, 179) gibi sözcüklerle açıklamışlarsa da bu kavramı esasen itibar ile ilişkilendirdikleri anlaşılmaktadır. İtibarın kavramlaştırılmasında en sık başvurulan ifadeler *yüz suwı* “yüz suyu” ve *yüzi suwlan-* “yüzü sulan-” ifadeleridir. Yüzün *suwluğ* “sulu” olması da itibarı anlatmak için kullanılan ifadeler arasındadır. Bu kavramlaştırma biçiminde yüz itibarın kapsayıcısı durumundadır; itibar sahibi insanın yüzü sulu, parlak olmaktadır. Suyun temiz, berrak, parlak olması itibarlı insanın yüzünün temiz ve parlak olması ile örtüşmektedir. Aşağıda itibarın *yüz suwı* ile kavramlaştırıldığı beyitler yer almaktadır:

1 Bu çalışmada metaforlar dergi yazım kuralları gereği her sözcük büyük harfle başlayacak şekilde küçük harflerle gösterilmiştir.

bayusa bedüse yadılsa çawı

*kiter men anıngdın kiter **yüz suwı** (KB: 737)*

“Zenginleşip, büyüyerek, şöhreti yayılınca, ben ondan uzaklaşıyorum; onun da itibarı gider”

(Arat, 1959: 64).

Arat, (1959: 64) yukarıdaki beyitte (737) geçen *yüz suwı* ifadesini “itibar” ile açıklarken Dankoff (1983: 63) “ihtişam” ile açıklamıştır. Dankoff, aynı ifadenin geçtiği aşağıdaki beyitlerde (2007, 4289, 5516, 5518, 6040, 6108) ise “onur, şeref” ifadesini kullanmıştır (Dankoff, 1983: 105, 179, 219, 237, 239).

bayat kimke birse uwut köz suwı

*angar birdi devlet tükel **yüz suwı** (KB: 2007)*

“Tanrı kime hayâ ve iz’ân vermişse, ona devlet ile birlikte bütün şerefleri vermiş demektir”

(Arat, 1959: 152)

otunka katılma ay aslı arıĝ

***yüzüngünĝ suwın** iltge sindin arıĝ (KB: 4289)*

“Alçaklara katılma ey aslı temiz, temiz itibarını senden uzaklaştırır”

(Arat, 1959: 309)

olarda birisi tiler yüz suwı

*angar **yüz suwı** kılĝu kansa kıwı (KB: 5516)*

“Onlardan biri şeref için çalışır; onu, şeref vermek suretiyle, tatmin et”

(Arat, 1959: 395)

*takı bir tiler neng yime **yüz suwı***

hem at ton tiler kör yorisa sawı (KB: 5518)

“Bâzısı hem mal, hem şeref ister; bir de unvan, hil’at ve nüfûz peşindedir”

(Arat, 1959: 395)

neçe aĝsa tüşte aĝar kut kıwı

*aĝırlık bulur ked bulur **yüz suwı** (KB: 6040)*

“Rüyâda insan ne kadar yükselirse, onun bahtı ve hâli de o kadar yükselir”

(Arat, 1959: 432)

iki neng turur dünyâ atı çawı

*biri neng tawar ol biri **yüz suwı** (KB: 6108)*

“Dünyâda şân ve şöhrat iki şey ile kaimdir; biri mal, mülk sâhibi, biri şerefli olmaktır”

(Arat, 1959: 437)

Aşağıdaki beyitlerde itibarlı olmanın *yüzi suwlan-* ile ifade edildiği görülmektedir:

tili birle yalnguk sözi sözlenür

*sözi yakşı bolsa **yüzi suwlanur** (KB: 275)*

“İnsan sözünü dili ile söyler; sözü iyi olursa, yüzü parlar”

(Arat, 1959: 31)

*uwut birle yalnguk **yüzi suwlanur***

uwut bolsa ötrü közi suwlanur (KB: 2207)

“Hayâ ile insanın şerefi artar; hayâ sahibinin bundan dolayı gözü parlar”

(Arat, 1959: 165)

*yawuzka yüz ursa **yüzi suwlanur***

kiçigke köz açsa bedüklük bulur (KB: 3078)

“Eğer o kötü birine teveccüh ederse, o kimse şeref kazanır; eğer küçüğe bakarsa, o büyüklük bulur”

(Arat, 1959: 226)

Dankoff (1983: 141), yukarıdaki beyitte (3078) geçen *yüzi suwlan-* ifadesini asalet ile ilişkilendirmiş, Arat’tan (1959: 226) farklı olarak, “asalet parıltısı elde etmek” biçiminde açıklamıştır. Dankoff (1983: 48; 112) diğer beyitlerde (275, 2207) Arat’la (1959: 31; 165) benzer şekilde bu ifadeyi itibar ile ilişkilendirmiştir.

Kutadgu Bilig’de yer alan bir beyitte ise itibar yüzün *suwluĝ* “sulu” olması ile ifade edilmiştir. Dankoff (1983: 179), aşağıdaki beyitte geçen bu ifadeyi “yüzün parlaklığını koruması” biçiminde açıklamış, itibar ifadesini kullanmamıştır.

*yüzüng tutçı **suwluĝ** tutayın tise*

tilin sözleme sözni yalĝan usa (KB: 4297)

“Her vakit şeref ve itibarını muhafâza etmek istersen, ağızından yalan söz çıkarmamaĝa gayret et”

(Arat, 1959: 311)

Yüz suyu kavramına koştur olarak, *Kutadgu Bilig*'de *begler suwı* "beylerin suyu" ifadesinin beylerin itibarını kavramlaştırmak için kullanıldığı görülmektedir. Ögel (1995: 338) ve Dankoff (1983: 126) bu kullanımı beylerin ünü ile ilişkilendirse de Arat, (1959: 196) tercümesinde itibar ile ifade etmiştir.

yalawaç yawuz bolsa kıwçak kowı

*siziksiz tüker anda **begler suwı** (KB: 2639)*

"Elçi kötü, kof ve boş olursa, onun gittiği yerde şüphesiz beylerin itibarı kaybolur"

(Arat, 1959: 196).

Ögel (1995: 340), eski Türklerde *su gibi* sözün derin bir anlamı olan ve yerinde söylenmiş bir söz olduğunu, bunun için bilge olmak gerektiğini ifade eder. Aşağıda fazla konuşmanın sözün değerini azaltacağını anlatan beyitler yer almaktadır. Söz *suwı* "söz suyu" ifadesi sözün değerine, itibarına göndermede bulunmaktadır. Sözün değerinin azalması suyun azalması, eksilmesi, gitmesi ile ifade edilmektedir:

öküş sözleme söz serin til küdez

*öküş sözlemiş **söz suwı** kaldı az (KB: 4332)*

"Çok söz söyleme, kendine hâkim ol ve dilini muhafâza et; çok söylenen sözün kıymeti kalmaz"

(Arat, 1959: 313).

tilim tıdnumadı telim sözledi

*sözüm eksümedi **suwı** eksüdi (KB: 5436)*

"Dilim kendisini tutamadı ve çok konuştu; sözüm azalmadı fakat itibarı azaldı"

(Arat, 1959: 391)

*öküş sözleding **söz suwı** barmasun*

öküş sözke yalkar bu yalnguk ire (KB: 6628)

"Sözünü çok söyledin, dikkat et, tazeliğini kaybetmesin; çok sözden insan usanır ve bıkar"

(Arat, 1959: 475).

Yukarıdaki beyitte (6628) geçen *söz suwı bar-* ifadesini Arat, (1959: 475) "sözün tazeliğini kaybetmesi" ile, Dankoff (1983: 254) ise "sözün parlıtlısını kaybetmesi" ile açıklamışsa da *söz suwı* "söz suyu" kavramını ifadenin geçtiği diğer beyitlerde (4332, 5436) olduğu gibi burada da itibar ile ilişkilendirmek mümkündür. Nitekim Arat, (1959: 313; 391) 4332 ve 5436 numaralı beyitlerde bu ifadeyi itibar, değer ile açıklamıştır. Dankoff (1983: 180; 216) *söz suwı* ifadesinin geçtiği diğer beyitlerde de kavramı parlıtlı ile açıklamıştır. Sözün tazeliğini kaybetmesi ya da parlıtlısının azalması, geçerliliğini yitirerek değerini kaybetmesi ile örtüşmektedir. Söz *suwı* kullanımında görülen bu kavramlaştırma *yüz suwı* (275, 737, 2007, 2207, 3078, 4289, 4297, 5516, 5518, 6040, 6108) ve *begler suwı* (2639) kullanımları ile bir koşutluk oluşturmaktadır. *Yüz suwı* kişinin itibarına, *söz suwı* sözün itibarına, *beg suwı* ise beyin itibarına göndermede bulunmaktadır.

Güzel Söz Sudur

Kutadgu Bilig'de güzel sözün su aracılığı ile metaforik olarak anlaşıldığı görülmektedir. Güzel sözün etkisi suyun temizliği, arılığı, hayat veren besleyiciliği aracılığı ile kavramlaştırılmıştır. Aşağıdaki beyitte güzel söz ve devlet akarsu aracılığı ile metaforik olarak ifade edilmektedir. Su nasıl durmadan akararak dünyayı dolaşırsa güzel söz de öyle dolaşmaktadır:

akar suw yorık til bu kut turmadı

ajun tezgünürler yorıp tınmadı (KB: 669)

"Akarsu, güzel söz ve devlet, bunlar durmadan, yorulup-dinlenmeden dünyayı dolaşırlar"

(Arat, 1959: 59)

Beylerin sözleri ve nasihatleri güzel sözdür. Güzel söz su gibi hayat verici, yetiştiricidir:

*kişi köngli bağ ol yaşarğu **suwı***

bu begler sözi birle edgü sawı (KB: 1807)

"İnsanın gönlü bir bahçedir; onu yetiştiren su, beylerin sözleri ve nasihatleridir"

(Arat, 1959: 138)

Söz bazen, ateş bazen sudur. Kötü söz ateştir, yakar; güzel söz ise bereket getirir:

*ağızdın ara ot ara **suw** çıkar*

birisi itigli birisi yıkar (KB: 2686)

"Ağızdan bâzan ateş, bâzan da su çıkar; bunların biri yapar, biri de yıkar"

(Arat, 1959: 199)

Bilgi Sudur

Bilgi, *Kutadgu Bilig*'de su aracılığı ile metaforik olarak anlaşılan kavramlardan biridir. Suyun doğayı beslemesi ve devamlı varlığını sürdürmesi ile bilginin insan zihnini beslemesi ve sonunun olmaması örtüşmektedir. Aşağıdaki beyitte bilgili kişinin sözü su aracılığı ile anlatılmaktadır:

biliglig sözi yirke suw teg turur

*akıtsa **suwuğ** yirde ni'met önür (KB: 972)*

"Bilginin sözü toprak için su gibidir; su verilince, yerden nimet çıkar"

(Arat, 1959: 81)

Aşağıdaki beyitlerde bilgili kişinin sözünün sürekliliğini ve arılığını anlatmak için sudan yararlanılmıştır:

Üyük çim osuğluğ bolur bilgeler
*çık ar **suw** kayuda adak tepsele (KB: 974)*
 “Âlimler sulak yerlere benzerler; nereye ayak vururlarsa, oradan su çıkar”

(Arat, 1959: 81)

Akan duru pınarın suyunun sürekliliği bilginin sonsuzluğu ile örtüşmektedir:

biliglig kişining sawı eksümez
*akıgılı süzük yul **suwi** eksümez (KB: 973)*
 “Bilgili insanın sözü eksilmez; akan duru pınarın suyu kesilmez”

(Arat, 1959: 81)

Aşağıdaki beyitte bilgi, deniz ile kavramlaştırılmıştır. Bilginin sonsuzluğu denizin uçsuz bucaksızlığı ile örtüşmektedir. İnsanın engin denizin suları karşısındaki durumu bir serçe ile anlatılarak serçenin engin denizin suyundan ancak kendi vücudunca yararlanabileceği ifade edilmektedir:

bilig bir tengiz ol uçı yok tüpi
*neçe **suw** kötürgey semürgük sora (KB: 6609)*
 “Bilgi bir denizdir, onun ucu-bucağı yoktur; serçe emse emse bundan ağzına ne kadar su alabilir”

(Arat, 1959: 474)

Bey Sudur

Kutadgu Bilig'de beylerin su aracılığı ile metaforik olarak anlaşıldığı beyitler yer almaktadır. Beyliğe uygun beyin nasıl olması gerektiğinin anlatıldığı bölümde yer alan şu beyitlerde beyin su aracılığı ile metaforik olarak ifade edildiği görülmektedir:

kara tengsizin barça begler iter
begi kıl sa tengsiz anı kim yeter (KB: 2107)
 “Halkın bütün uygunsuzluklarını beyler düzeltir; bey uygunsuzluk ederse, onu kim yola getirir”

(Arat, 1959: 159)

*arıgsız nı yalnguk **suwun** yup arır*
*kalı artasa **suw** negün yup arır (KB: 2108)*
 “İnsan temiz olmayan şeyleri su ile yıkayıp temizler; eğer su kirlenirse, o ne ile ve nasıl temizlenir”

(Arat, 1959: 159)

Beyin doğru olması gerektiği suyun temizleyici, arıtıcı özelliğinden yararlanılarak anlatılmaktadır. Su kirlenirse arıtıcı özelliği ortadan kalkar, beyin kendisi de temiz, arı olmazsa halkı adaletle yönetemez. Aşağıdaki beyitte ise beylerin bazen su bazen ateş olduğundan söz edilmektedir:

*ara ot bolur kör ara **suw** bolur*
ara küldürür kör ara yıglatur (KB: 4096)
 “Onlar [beyler] bâzan ateş olurlar, bak, bâzan su olurlar; bâzan güldürürler fakat bâzan da insanı ağlatırlar”

(Arat, 1959: 297)

Anlayış Sudur

Köz suwı “göz suyu” ve *közi suwlan-* “gözünü sulan-” ifadelerinin *Kutadgu Bilig*'de metaforik olarak kullanıldığı görülmektedir. Ögel (1995: 335), yüz suyu ve göz suyu kavramlarının “eş olarak” kullanıldığını ve aralarında bir ilişki kurulduğunu belirtir. Aşağıdaki beyitler incelendiğinde göz suyunun anlayış kavramına göndermede bulunduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu beyitlerde itibar kavramını anlatmak için kullanılan *yüz suwı* ile anlayış kavramını anlatmak için kullanılan *köz suwı* ifadelerinin birlikte kullanılmaları dikkat çekicidir. Arat, (1959: 152, 165) göz suyunu “anlayış” ile, gözünü sulanmasını ise “gözünü parlaması” ile açıklar. Dankoff (1983: 105, 112) göz suyunu “göz yaşı” biçiminde, gözünü sulanmasını ise “gözünü şeref suyu ile parlaması” biçiminde açıklar. Gözlerdeki bu parlamanın metonimik² olarak anlayış kabiliyetinin artmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

*bayat kimke birse uwut **köz suwı***
angar birdi devlet tükel yüz suwı (KB: 2007)
 “Tanrı kime hayâ ve iz'ân vermişse, ona devlet ile birlikte bütün şerefleri vermiş demektir”

(Arat, 1959: 152)

uwut birle yalnguk yüzi suwlanur
*uwut bolsa ötrü **közi suwlanur** (KB: 2207)*
 “Hayâ ile insanın şerefi artar; hayâ sahibinin bundan dolayı gözü parlar”

(Arat, 1959: 165)

2 Düzdeğişmece ya da ad aktarması olarak da adlandırılan metonimi bir kavramın bütün-parça, sebep-sonuç, genel-özel, somut-soyut gibi ilişkiler yoluyla başka bir kavram yerine kullanılmasıdır. Metafora bir kavramın diğeri açısından anlaşılması söz konusu iken metonimide bir kavramın diğeri yerine kullanılması söz konusudur. Bu nedenle metafora iki farklı kavramsal alandan, metonimide ise bir kavramsal alandan söz edilir. Geniş bilgi için Lakoff & Johnson, 1980: 36-40; Kövecses & Radden 1998: 39; Aksan, 2009: 69; Kövecses, 2010: 173.

Kutadgu Bilig'deki bu kavramlaştırma biçimi aşağıda yer alan beyitte örneği görülen *Anlamak Görmektir* metaforu ile de örtüşmektedir. Bu metaforda soyut bir kavram olan anlamak, görmek açısından anlaşılmaktadır. Bir şeyi anlamak onu görmekle örtüşmektedir:

*kör ewren tuçı ewrilür
anung birle tezginç yime tezgünür (KB: 126)
“Bak, feleği yarattı durmadan döner; onunla birlikte hayat da durmadan devreder”*

(Arat, 1959: 20)

Kanun Akarsudur

Kutadgu Bilig'de *törün*'ün “kanun” su aracılığı ile metaforik olarak ifade edildiği görülmektedir. Kanunu anlatmak için suyun hayat veren, bitkileri yeşerten, toprağı canlandıran özelliğinden yararlanılmaktadır. Burada kanun ile kastedilen doğru idare ve düzendir. Su nasıl toprağı canlandırır, bitkileri yeşertirse doğru kanun ve adalet de ülkeyi, insanları refaha kavuşturur. Zulüm, adaletsiz yönetim ateştir; kanuna uygun adaletli yönetim ise sudur. Ateş nasıl yakarsa zulüm de öyle yakar, su ateşi nasıl söndürürse adil yönetim de zulmü önler, refah ve mutluluk getirir. Aşağıda kanun kavramının su aracılığı ile metaforik olarak anlaşıldığı beyit yer almaktadır:

*köyer ot turur küç yağusa küyer
törü **suw turur** aksa ni'met öner (KB: 2032)
“Zulüm yanar âteştir, yaklaşıyor yakar; kanun sudur; akarsa nimet yetiştir”*

(Arat, 1959: 153).

Mutluluk Sudur

Yüzü sulanmak, *Kutadgu Bilig*'de itibardan farklı olarak mutluluğu ifade etmek için de kullanılmaktadır. Mutlu olan insanın yüzü sulanmakta, parlamaktadır. Yüzün mutluluktan parlamasında sebep-sonuç ilişkisine dayalı bir metonimi de söz konusudur. Mutluluğun yüz suyu aracılığı ile metaforik olarak anlaşıldığı bu kavramlaştırmada aynı zamanda *Yüz Duyguların Kapsayıcısıdır* metaforundan da söz edilebilir. Aşağıdaki beyitte yüzün sulanmasını Arat, (1959: 183) mutlulukla ilişkilendirirken Dankoff (1983: 120) “gözlerin nemlenmesi” ile açıklamıştır. Gözlerin nemlenmesi de mutlulukla ilişkilidir çünkü gözleri nemlenen kişinin kalbi sevinçle genişler (Dankoff 1983: 120).

*bu körklüg yüzüg körse yüz **suwlanur**
köngül açlur anda bu can yimlenür (KB: 2465)
“Bu güzel yüzü görünce, insanın yüzü güler; içi açılır ve canı zevk bulur”*

(Arat, 1959: 183)

Ögel (1995: 335), aşağıdaki beyitte geçen *bu yüz körkinge suw iker iki köz* ifadesinde Türklerdeki “su içme ve kanma” anlayışının “güzele bakma ve kanma” anlayışı ile bağdaştırıldığını belirtir. Bu beyitte gözlerin su içmesi mutluluğu ifade etmek için kullanılmaktadır. Gözler güzellik karşısında su içerek parlamaktadır. Mutluluğun gözlerdeki su aracılığı ile metaforik olarak ifade edildiği bu kavramlaştırma aynı zamanda *Gözler Duyguların Kapsayıcısıdır* metaforunu da yansıtmaktadır.

*idi edgü neng bu kişi körki yüz
bu yüz körkinge **suw iker** iki köz (KB: 2467)
“İnsanda bu yüz güzelliği çok iyi bir şeydir; yüz güzelliği karşısında gözler parlar”*

(Arat, 1959: 183)

Şöhret Sudur

Kutadgu Bilig'de şöhret kaçınılması gereken bir şey olarak yer almakta ve akarsu olarak kavramlaştırılmaktadır. Akarsu, önüne geleni alır götürür; ona kapılmamak gerekir. İnsan şöhret hevesine kapılırsa akarsuya kapılmış gibi olur. Akarsu nasıl insanı istemediği yerlere sürüklerse şöhret hırsı da öyle sürükler. Bu kavramlaştırmada insanın akarsuya kapıldığında kontrolü kaybetmesi ile şöhretin yol açtığı olumsuzluklar karşısında kontrolü kaybetmesi örtüşmektedir. Aşağıda şöhretin akarsu aracılığı ile metaforik olarak ifade edildiği beyit yer almaktadır:

*bu üç nengke bolma yakın koşnısı
küyer ot **akar suw** bu begler küsi (KB: 4097)
“Şu üç şeye yakın komşu olma: yanar ateş, akarsu ve bu beylerin şan ve şöhreti”*

(Arat, 1959: 297)

Hayat Kaptaki Sudur

Odgurmuş'ın rüya tabiri yaptığı bölümde hayat kadehteki su aracılığı ile metaforik olarak anlaşılmaktadır. Önceki bölümlerde Odgurmuş rüyasında bir kaptaki suyun tamamını içtiğini söyler. Ögdülmüş, Odgurmuş'ın rüyasının çok iyi ve çok güzel olduğunu, kaptaki suyu içmesinin kendisi ve neslinin uzun hayata sahip olacağına delalet ettiğini söyler. Odgurmuş ise rüyasını farklı şekilde tabir eder. Kaptaki suyun yarısı içilirse bırakılan suyun hayatın geri kalanına delalet ettiğini söyler. Kaptaki suyun tamamını içtiği için hayatını tamamlamış olduğunu düşünür. Odgurmuş'ın rüyasında içtiği su metaforik olarak hayata yorulmuştur, hayat kaptaki su olarak kavramlaştırılmıştır. Aşağıda Odgurmuş'ın kendi rüyasını tabir ettiği beyitler yer almaktadır:

*ıdıslıg suwuğ men tükel içmişim
tiriglikke yördüng uzatting yaşım (KB: 6057)
“Benim kaptaki suyu alıp içmiş olmamı sen hayata yordun ve ömrümü uzattın”*

(Arat, 1959: 434).

tiriglik bolur **suw** sen aymış teg ök
yarım içse kalsa yarımı ülüg (KB: 6058)

“Su, eğer yarısı içilir ve yarısı bırakılırsa, senin dediğin gibi hayata delâlet eder”

(Arat, 1959: 434).

yarım **suw** içip kodtum erse yarım
yarım kalğay erdi tirigliklerim (KB: 6059)

“Ben de suyun yarısını içip, yarısını bıraksa idim, ömrümün yarısı kalmış olurdu”

(Arat, 1959: 434).

ıdışlığ suwuğ içtim emdi tükel
tükettim tiriglik esen edgü kal (KB: 6060)

“Kaptaki suyun tamamını içtim ve hayatımı tamamladım, sen sağ ve hoşça kal”

(Arat, 1959: 434).

ıdışlığ suwuğ tüşte içse yarım
tüke di tiriglik yarımı birim

kalı içse **suwnı** tüketü tükel
tüke di tiriglik kazıldı kırım (KB: 6062, 6063)

“Rüyâda bir kaptaki suyun yarısı içilirse, hayatın yarısı tükendi ve yarısı borç olarak kaldı; eğer suyun tamamı sonuna kadar içilirse, hayat sonuna erdi ve mezar kazıldı demektir.”

(Arat, 1959: 434).

Sonuç

Kutadgu Bilig'deki su ile ilgili metafor ve metaforik ifadelerin incelendiği bu çalışmada içerisinde *suw* “su” sözcüğü geçen seksen bir beyit belirlendi. Bu beyitlerin otuz dördünde su ile ilgili otuz altı metaforik ifade görüldü. Eserde bu otuz altı metaforik ifadenin yansıttığı dokuz metafor yer almaktadır. İçerisinde su sözcüğü geçen beyitlerin hemen hemen yarısı su ile ilgili metaforik ifadeler içermektedir, bu önemli sayılabilecek bir orandır. Yusuf Has Hacib; itibar, bilgi, anlayış, kanun, güzel söz gibi çeşitli konulardaki düşüncelerini su metaforları üzerinden ifade etmektedir. Su, Yusuf Has Hacib'in belirli konulardaki düşüncelerini ifade etmesinin bir aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. *Kutadgu Bilig*'de geçen su metaforları ve bu metaforları yansıtan metaforik ifadelerin sayısal olarak dağılımı Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1.
***Kutadgu Bilig*'de Geçen Su Metaforlarının Dağılımı**

Kutadgu Bilig'de geçen su metaforları	Metaforik ifade sayısı
İtibar Sudur	15
Hayat Kaptaki Sudur	6
Bilgi Sudur	4
Güzel Söz Sudur	3
Bey Sudur	2
Anlayış Sudur	2
Mutluluk Sudur	2
Kanun Akarsudur	1
Şöhret Sudur	1
Toplam	36

Yusuf Has Hacib'in en sık kullandığı metaforun *İtibar Sudur* olduğu görülmektedir. Eserde bu metaforu yansıtan on beş metaforik ifade kullanılmıştır. Yusuf Has Hacib'in itibarı çoğunlukla *yüz suwı* “yüz suyu” ile kavramlaştırması dikkat çekicidir. Bu kavramlaştırma bugün Türkiye Türkçesinde *yüzü suyuna* ve *yüzü suyu hürmetine* “birinin veya bir şeyin hatırına veya varlığına değer verildiği için” (*Türkçe Sözlük* 2011) ifadelerinde varlığını sürdürmektedir. Yüz suyu kavramına koşut olarak *begler suwı* “beyler suyu” ve *söz suwı* “söz suyu” kavramlarının da *Kutadgu Bilig*'de itibarı metaforik olarak ifade etmek üzere kullanıldığı görülmektedir. *Yüz suwı* kişinin itibarına, *söz suwı* sözün itibarına, *begler suwı* ise beyin itibarına göndermede bulunmaktadır.

Eserde *Bilgi Sudur* metaforunu yansıtan dört, *Güzel Söz Sudur* metaforunu yansıtan üç metaforik ifade kullanılmıştır. *Bey Sudur*, *Anlayış Sudur*, *Mutluluk Sudur* metaforlarını yansıtan ikişer metaforik ifade bulunmaktadır. *Kanun Akarsudur* ve *Şöhret Sudur* metaforlarını yansıtan birer metaforik ifade kullanılmıştır. Ayrıca rüya tabiri yapılan bir bölümde yer alan *Hayat Kaptaki Sudur* metaforunu yansıtan altı metaforik ifade bulunmaktadır.

Kutadgu Bilig'de su ile ifade edilen kavramların niteliği Türk kültüründe suya verilen önemi yansıtmaktadır. Suyun temiz, berrak, tatlı olması bakımından bilgi, güzel söz, itibar, anlayış gibi makbul olan kavramlara göndermede bulunması ayrıca önem taşımaktadır. Öte yandan beylerin ve kanun ile ifade edilen doğru idare ve düzenin nasıl olması gerektiği arındırıcı ve canlandırıcı özelliğinden hareketle su aracılığı ile anlatılmaktadır. Ögel (1995: 336), suyun bu özellikleriyle Türk kültüründe önemli bir yer bulduğunu ifade eder. Arzu edilmeyen bir durum olan şöhret hırsının akarsu ile kavramlaştırılmış olması ilginçtir çünkü akarsu *Kutadgu Bilig*'de temizliği ve besleyiciliği bakımından güzel söz ve kanun gibi arzu edilen, makbul kavramları anlatmak için de kullanılmaktadır.

İtibar Sudur, Anlayış Sudur ve Mutluluk Sudur metaforlarını yansıtan *yüz suwı, köz suwı, yüzi suwlan-, közi suwlan-* ifadelerinde insan bedeninden yararlanılmıştır. Kövecses (2000: 37), duyguların metaforik anlatımında insan bedeninin kapsayıcı olarak kavramlaştırılmasının evrensel yakın bir yol olduğunu ifade eder. Pek çok kültürde duygular bedenin içerisindeki oluşumlar olarak görülür. *Kutadgu Bilig*'de de yüz ve göz mutluluğun kapsayıcısı durumundadır. Bununla birlikte yüz ve gözün *Kutadgu Bilig*'de itibar ve anlayış gibi farklı kavramların da kapsayıcısı olduğu görülmektedir.

Hayat Kaptaki Sudur metaforunu yansıtan *ıdışlıg suw* "kaptaki su" ifadesi Türk kültüründe önemli yer tutan *âb-ı hayat* "efsanelere göre içen kimseye ölümsüzlük sağladığına inanılan bir su, bengi su, dirim suyu" (*Türkçe Sözlük* 2011) anlayışıyla örtüşmektedir. Ögel (1995: 340), bu anlayışın Türk kültürü ile birlikte Orta Doğu kültürlerinde de varlık gösterdiğini, *ıdışın* "kadeh" Türk kültüründe önemli bir yer tuttuğunu ifade eder.

Kutadgu Bilig'de geçen su metaforları ve bunları yansıtan metaforik ifadeler Karahanlı dönemi özelinde Türklerin suya verdiği değerini metaforik dil kullanımına önemli ölçüde yansıdığını göstermektedir. Söz konusu kullanımlarda itibar, bilgi, şöhrat, mutluluk, anlayış, güzel söz, hayat gibi kavramların yanında devlet yönetimine ilişkin beylik ve kanun gibi kavramların da su aracılığıyla metaforik olarak ifade edilmiş olması suyun Türk kültürü ve düşüncesinde taşıdığı öneme işaret etmektedir.

Yazar Katkıları: Fikir – A.D.A.; Tasarım – S.G.K.; Denetleme – S.G.K., A.D.A.; Kaynaklar – S.G.K.; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi – S.G.K., A.D.A.; Analiz ve/veya Yorum – S.G.K.; Literatür Taraması – S.G.K., A.D.A.; Yazıyı Yazan – S.G.K.; Eleştirel İnceleme – S.G.K.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: Concept – A.D.A.; Design – S.G.K.; Supervision – S.G.K., A.D.A.; Resources – S.G.K.; Data Collection and/or Processing – S.G.K., A.D.A.; Analysis and/or Interpretation – S.G.K.; Literature Search – S.G.K., A.D.A.; Writing Manuscript – S.G.K.; Critical Review – S.G.K.; Other – S.G.K.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Aksan, D. (2009). *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Engin Yayınevi.
- Arat, R. R. (1959). *Yusuf Has Hâcib Kutadgu Bilig II Tercüme*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. (haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I Metin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dankoff, R. (1983). *Yūsuf Khāss Hājib Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) A Turko-Islamic Mirror for Princes*. The University of Chicago Press.
- Evans, V. (2007). *A Glossary of Cognitive Linguistics*. Edinburg University Press. [\[Crossref\]](#)
- Evans, V. & Green, M. (2006). *Cognitive Linguistics an Introduction*. Edinburgh University Press.
- Gen, S. (2015). *Özbekçede Metaforlar*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. [\[Crossref\]](#)
- Kövecses, Z. (2000). *Metaphor and Emotion*. Cambridge University Press.
- Kövecses, Z. (2010). *Metaphor*. Oxford University Press.
- Kövecses, Z. & Radden, G. (1998). Metonymy: Developing a cognitive linguistic view [Electronic version]. *Cognitive Linguistics*, 9(1), 37-77. [\[Crossref\]](#)
- Lakoff, G. (1993). The Contemporary Theory of Metaphor. In A. Ortony (Ed.), *Metaphor and Thought* (2nd ed.). Cambridge University Press. 202-251.
- Lakoff, G. & Johnson M. (1980). *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press.
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, II. Cilt. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Pragglejaz, Group (2007). MIP: A Method for Identifying Metaphorically Used Words in Discourse [Electronic version]. *Metaphor and Symbol*, 22 (1), 1-39. [\[Crossref\]](#)
- Türkçe Sözlük*. (2011). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yu, N. (1998). *The Contemporary Theory of Metaphor A Perspective from Chinese*. John Benjamins Publishing Company.. [\[Crossref\]](#)

Structured Abstract

Kutadgu Bilig, a mesnevi written by Yusuf Has Hacib in Karakhanid Turkish in the 11th century, is the first work of Islamic Turkish literature. The name *Kutadgu Bilig* means fortune, state, and knowledge that gives happiness. It is an allegorical work that gives knowledge of rulership to rulers. The four characters in the work represent four characteristics. Küntogdı (Gündoğdu) justice, law; Aytodı (Aydoldu) happiness; Ögdülmüş (Övülmüş) mind and Odgurmış (Uyandırılmış) fate. *Kutadgu Bilig* is built on the speeches of these four characters.

Water is a concept of great importance in Turkish culture as it is the source of abundance, cleanliness, and life. The reflections of this value given to water are also seen in *Kutadgu Bilig*. In almost half of the couplets in which the word *suw* "water" is mentioned, the use of the word is metaphorical. When these couplets are reviewed, it is seen that some concepts such as reputation, knowledge, understanding, principality, and law, which the Turks attach importance to, are understood in terms of water. In addition to these, it is understood that concepts such as life, fame, happiness and the good word are conceptualized with water. In this study, water metaphors in *Kutadgu Bilig* are examined in terms of Conceptual Metaphor Theory. By emphasizing which concepts are understood in terms of water, it is aimed to show how the importance given to water by the Turks in the Karakhanid period reflected the use of metaphorical language.

Metaphor can be regarded as cross-domain mappings that are in the conceptual structure of people and can be expressed in linguistic forms. The contemporary understanding of metaphor sees metaphor as a product of not only language but also thought. It is accepted that metaphorical mappings are basically conceptual structures that manifest themselves in language. The fact that the metaphorical expressions about water in *Kutadgu Bilig* are remarkably large and varied supports this view. The aforementioned uses show how the importance of water in Turkish culture and thought is reflected in the language.

Metaphor has two dimensions, linguistic and conceptual, in that it is a product of thought as well as language. While the terms metaphor or conceptual metaphor express the thought dimension of metaphor, the term metaphorical expression refers to linguistic expressions that reflect mapping (Lakoff, 1993; Kövecses, 2010). According to the Conceptual Metaphor Theory, metaphors are shown in capital letters by expressing them as Conceptual Domain A Is Conceptual Domain B or Target-Domain Is Source-Domain (Lakoff, 1993: 207; Kövecses, 2010: 4). These stereotypes reflect the conceptual dimension of the metaphor. In this study, conceptual domain A or target domain terms refer to concepts that are understood through the water. The term conceptual domain B or source domain refers to water.

The sample of this study is *Kutadgu Bilig*. The concepts understood through water in *Kutadgu Bilig* and the metaphorical expressions they reflect were determined in the study. During the data collection process, Arat's *Kutadgu Bilig I Metin* (1999) was used. While determining the metaphorical expressions in the work, the metaphor determination method MIP developed by the Pragglejaz, Group was used. While doing this examination, Arat's (1979) *Kutadgu Bilig III Indeks* was used. The basic and contextual meanings of the lexical units in the couplets containing the word *suw* "su" were determined; words that are in a contradiction between their contextual meaning and their basic meaning are marked metaphorically. Metaphorical expressions reflecting the conceptual metaphor are shown below the related metaphor. The couplets containing metaphorical expressions about water are given with couplet numbers in *Kutadgu Bilig I Metin* (1999). In the transfer of couplets into Turkey Turkish, Arat's (1959) work named Yusuf Has Hâcib *Kutadgu Bilig II Tercüme* is adhered to. Relevant couplets are compared with Dankoff's (1983) *Yūsuf Khāss Hājib Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) A Turko-Islamic Mirror for Princes*, and parts that are interpreted differently from Arat, (1959) are also indicated.

In *Kutadgu Bilig*, there are 81 couplets that contain the word *suw* "su". There are 36 metaphorical expressions about water in 34 of these couplets. It is seen that various concepts are understood in terms of water in these metaphorical expressions. Reputation is at the top of these concepts. The manuscript also includes couplets in which the concepts of the good word, knowledge, ruler, understanding, law, happiness, fame and life are conceptualized in terms of water. There are 9 metaphors reflected by 36 metaphorical expressions in the manuscript. The water metaphors in *Kutadgu Bilig* are Reputation is Water, The Good Word is Water, Knowledge is Water, Ruler is Water, Understanding is Water, Law is Water, Happiness is Water, Reputation is Water, Life is Water in a Container.

Reputation is the most frequent concept in *Kutadgu Bilig* understood in terms of water. Water is an indispensable substance that is valuable for everyone. In this respect, water, whose value is known to everyone, has been used to express reputation. It is seen in *Kutadgu Bilig* that reputation is understood in terms of the concepts of *yüz suwı* "face water" and *beg suwı* "ruler's water". The expression *yüzi suwlan-* "to get watery face" is also used in *Kutadgu Bilig* to express happiness, different from reputation. The face of the happy person is watering and shining. It is seen in *Kutadgu Bilig* that the good word is understood in terms of water. The effect of the good word is conceptualized with the cleanliness, purity, and life-giving nutritional of water. Knowledge is one of the concepts understood in terms of water in *Kutadgu Bilig*. The fact that water nourishes nature and maintains its continuous existence corresponds with the fact that information nourishes the human mind and that there is no end. In *Kutadgu Bilig*, there are also couplets in which the rulers are understood in terms of water. The fact that the rulers should be moral is explained by making use of the cleansing and purifying properties of the water. It is seen that the expressions of *köz suwı* "eye water" and *közi suwlan-* "to get watery eyes" refer to the concept of understanding metaphorically in *Kutadgu Bilig*. In *Kutadgu Bilig*, there are couplets in which the *törü* "law" is understood in terms of water. In order to explain the law, the life-giving feature of water, which makes plants green and enlivens the soil, is used. In *Kutadgu Bilig*, fame is something to be avoided and conceptualized as running water. Life is understood in terms of the water in the container in the part where *Odgurmış* makes a dream interpretation.

Almost half of the couplets with the word water contain metaphorical expressions about water; this is an important rate. Yusuf Has Hacib expresses his thoughts on various subjects such as reputation, knowledge, understanding, law, the good word through water metaphors. Water appears as a tool for Yusuf Has Hacib to express his thoughts on certain issues.

Sinan BAKIR

Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara,
Türkiye

Ministry of National Education,
Ankara, Turkey

Nâzım Hikmet'in Romancılığı

Nâzım Hikmet's Novel Writing

ÖZ

Türk edebiyatında kalıcı izler bırakan şiiirleriyle tanınan Nâzım Hikmet, modern şiiirin alanını genişleterek hem dönemi hem de sonrası için yeniliğin dönüm noktalarından biri olmuştur. Yaşarken ünü ülke sınırlarını aşan şiiirin biri eksik dört romanı (Kan Konuşmaz, Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim, Yeşil Elmalar, Yaşamak Hakkı) doğal olarak şiiirlerinin gölgesinde kalır. Bu çalışmada ilk üç roman konu, teknik, anlatım, anlatıcı, bakış açısı, ideoloji, karakterizasyon gibi yönlerden ele alınmakta, şiiirin toplumsal olgulara, olaylara, durumlara, dine, kadına, aileye bakışı ortaya konulmaktadır. İdeolojik söylemin ön planda olduğu romanlarda karşıt dünya görüşlerini temsil eden karakterler toplumun içinden seçilir. Diyalog, iç çözümleme, betimleme, özetleme, yorumlama, geriye dönüş, ileriye gidiş baskın anlatım teknikleri olurken kurgusal yapı, düşünsel, duygusal ve olgusal çatışma alanları üzerinden oluşturulur. Seçilen bakış açısı, anlatıcı, kinaye mesafesi, anlatım, teknik, karakterizasyon ve kurgulama açısından yazarın en başarılı romanı Kan Konuşmaz'dır. Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim'de şiiirin hayatıyla ilişkili olaylar, durumlar temsili kişiler üzerinden kurgulanır, buna rağmen karakterlerin tek bir kişi/yazar tarafından konuşturulduğu/yönlendirildiği duygusu hâkimdir. İdeolojik söylemin ya da diyalektik materyalizmin en belirgin olduğu bu roman, kurgu ile gerçeklik arasındaki sınırı ihlal eder. Çoğul bakış açısı, mektup ve hatıra defterleri üzerinden kurgulanan Yeşil Elmalar ise serüven-macera romanıdır. Geleneksel halk anlatılarının etkisi görülen romanda olaylar zinciri beklenmedik tehlikeli serüvenlerle genişler.

Anahtar Kelimeler: Muhteva, Diyalektik Materyalizm, Anlatım, Nâzım Hikmet, Roman, Teknik,

ABSTRACT

Nâzım Hikmet, known for his poems that leave lasting traces in Turkish literature, has become one of the turning points of innovation both for his period and for later by expanding the field of modern poetry. Four novels of the poet, one of which is missing, whose reputation exceeds the borders of the country while he lives, naturally remain in the shadow of his poems. In this study, first three novels are discussed from aspects such as subject, technique, narration, narrator, point of view, ideology, characterization, and the poet's view of social facts, events, situations, religion, woman, family is revealed. In novels where, ideological discourse is at the forefront, characters representing opposing worldviews are selected from within society. Dialogue, internal analysis, depiction, summarizing, interpretation, going back, going forward are the dominant narrative techniques, while the fictional structure is created through the areas of intellectual, emotional and factual conflict. The most successful novel of the author from the point of view of the chosen point of view, narrator, distance of allusion, narrative, technique, characterization and editing is the Kan Konuşmaz novel. The events and situations related to the poet's life are fictionalized through representative people in the novel Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim, despite this, the feeling that the characters are spoken/directed by a single person/author prevails. This novel, in which ideological rhetoric or dialectical materialism is most pronounced, violates the dec between fiction and reality. The novel Yeşil Elmalar, which is based on the plural perspective, letters and mementos, is an adventure novel. In the novel, which is influenced by traditional folk narratives, the chain of events expands with unexpected dangerous adventures.

Keywords: Content, Dialectical Materialism, Expression, Nâzım Hikmet, Novel, Technique,

Giriş

Cumhuriyet döneminin çok yönlü sanatçılarından Nâzım Hikmet, şiiir, öykü, roman, tiyatro, senaryo gibi birçok türde eser verir. Döneminde geniş yankılar uyandırmanın yanında modern Türk edebiyatına yeni bir kanal açan şiiirleri dünya edebiyat çevrelerince tanınmasında rol oynar. Doğal olarak Nâzım Hikmet üzerine yapılan akademik araştırmalar şiiirleri üzerine yoğunlaşır. Yazınsal çalışmaları arasında sayılabilecek romanları ise dikkate alınmaz. Klasik roman tekniğine uygunluk gösteren biri eksik dört roman (*Kan Konuşmaz, Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim, Yeşil Elmalar, Yaşamak Hakkı*) her ne kadar yenilik iddiası taşımaları da Nâzım Hikmet'in sanat anlayışının fark türlerdeki izdüşümünü ortaya koymaları bakımından önemsenmeleri gerekir. Nâzım Hikmet şiiirde olduğu gibi romanda da realist bir tutum sergiler. "En inkılapçı sanatın esas şiiarı" (Nâzım Hikmet, 2018a: 230) olarak gördüğü realizmi diyalektik materyalizmle sentezler. Romanlarda diyalektik materyalizmin gerçeklik kurgusunun günlük hayat, kişiler ve olaylarla ilişkisi, bu ilişkinin Nâzım Hikmet'in yaşamındaki karşılığı temsili karakterler üzerinden aktarılır. Nâzım Hikmet'e göre "edebiyatta modern realizm şuurlu olarak edebiyat sahasına diyalektik materyalizmin tatbikidir" (1993: 47). Ne var ki realitenin salt fotoğrafını çekmek yeterli değildir. "Romancının -bu felsefi görüşe nazaran- mevzuu üzerinde, yani aksettirmek istediği realite üzerinde, faal bir rolü vardır" (1993: 47). Bu açıdan bakıldığında diyalektik materyalizmin romanda işlenmesi, "tahlil ve terkip" edilmesi gerekecektir. "*Diyalektik materyalist felsefeye göre maddi ve ruhi hadiseleri seyirlerinde görmek lazımdır.*" (1993: 48). Nâzım Hikmet'in şiiirleri gibi romanları da Marksist dünya görüşünün sanat

Geliş Tarihi/Received: 08.11.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 07.03.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Sinan BAKIR

E-posta: sinanbakir1985@hotmail.com

Atıf: Bakır, S. (2022). Nâzım Hikmet'in Romancılığı. *Turcology Research*, 74, 296-304.

Cite this article: Bakır, S. (2022) Nâzım Hikmet's Novel Writing. *Turcology Research*, 74, 296-304.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

anlayışı üzerinden kurgulanır. Sosyal içerikli romanların karakterlerinin belirli bir sosyal sınıfı temsil etmesi, düşünsel sorgulamalara yer verilmesi, işçi sınıfını var eden değerlerin belirginleştirilmesi toplumsal hayattaki olaylara, durumlara, kişilere ideolojik bir perspektiften yaklaşıldığını gösterir. Ayrıca, “romanda bir tez savunulması, ya da romanın-hikâyenin ‘sosyal içerikli’ olması, Nâzım’ın benimsediği dünya görüşü ve o görüşün sanat felsefesi açısından neredeyse bir zorunluluktur.” (Akatlı, 1992). Romanlarda toplumsal faydanın gözetilmesi bu düşünceyle ilişkilidir. *Kan Konuşmaz* ve *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim* romanları siyasal ve toplumsal hayatın günlük yaşamdaki etkisini kişiler, olaylar, durumlar üzerinden işler, diyalektik materyalizmin kurgusal yapıyı yönlendirici etkisine ilkinde örtük, ikincisinde ise açıktan rastlanır. *Yeşil Elmalar’ı* ise sözü edilen iki romandan ayrı bir kategoride değerlendirmek gerekir. Serüven-macera romanı olarak değerlendirilebilecek *Yeşil Elmalar’ı*, Nâzım Hikmet’in yazınsal hayatında bir yere oturtmak güçtür. Yazarın tutuklanmasından kaynaklı nedenlerle yarım kalan *Yaşamak Hakkı* ise insanın var olma gereğini yaşamakla açıklayan, konu ve kişilerini yabancı insanların hayatından alan, siyasal ve toplumsal içerikli bir romandır, eksik kaldığı için de çalışma dışında tutulmuştur.

Toplumsal Hayatın Nabzını Tutan Roman: Kan Konuşmaz

Bir aile romanı olarak da okunabilecek *Kan Konuşmaz*’da toplumsal yapının işleyişi, bireylerin yazılı olmayan normlara, kadına, dine, aşka, ideolojiye yaklaşımları, kimlik oluşturma çabaları, yoksul mahallelerin gündelik çalışma hayatı, yozlaşmış burjuva sınıfının insanî değerlerden kopuşu farklı karakterler üzerinden aktarılırken Mütareke yılları ile Birinci Dünya Savaşı’nın yol açtığı maddî sorunlar, kayıplar, ölümler, türedi zenginler de kendine yer bulur. 1936 yılında tefrika edilmeye başlanan roman geniş bir zaman diliminde meydana gelen olaylar dizisini konu alır. II. Meşrutiyet’ten Millî Mücadele ve Cumhuriyet sonrasına yayılan bu zaman diliminin merkezinde Nuri Usta ve ailesi vardır. Dönemin siyasal ve toplumsal atmosferi gündelik hayatla ilişkisi çerçevesinde yansıtılır. Romanın son iki sayfası tefrika edildiği gazetede basılmadığından Ömer’in biyolojik babası Seyfi Bey ile olan son konuşmaları eksik kalır. Bunun dışında roman bütünlüklü bir yapıya ve kurguya sahiptir.

Muhteva

Romana konu olan olaylar, durumlar her ne kadar Nuri Usta ve ailesi etrafında vücut bulsa da dönemin siyasal ve sosyal atmosferinin gündelik hayatı ve insanları değiştirmedeki rolü de başarılı biçimde aktarılır. Torna atölyesi işleten Nuri Usta İstanbul’un yoksul, muhafazakâr bir mahallesinde annesiyle yaşamaktadır. Bir gözü kör olan Nuri Usta’nın mahallede saygın bir yeri vardır. Romanın merkezî karakteri Nuri Usta olmakla birlikte Gülizar, Gâvur Cemal Hoca ve Ömer de kurgusal yapıda belirleyici roller üstlenirler. Dokuz yaşındayken Muzaffer Paşa’nın konağına evlatlık olarak alınan Gülizar, Paşa’nın oğlu Seyfi Bey tarafından cinsel istismara uğrar, hamile kalır. Durumu öğrenen Seyfi Bey’in annesi, Gülizar’ı İstanbul’daki akrabası tefeci Zübeyde Hanım’a gönderir. Gülizar’ın evlilik dışı hamile kalmasından dolayı mahalleli ona kötü davranır. Zübeyde Hanım’ın ani ölümüyle ortada kalan Gülizar, cenazenin kaldırılması için Nuri Usta’nın evine sığınır. Köy kahvesinde Gülizar ile ilgili kötü sözler sarf eden Kâtip Nuri Bey’e tepki gösteren Nuri Usta, Gülizar’ı himayesine aldığı ve onunla evleneceğini söyler. Kaç göçün yaşandığı bir dönemde geleneksel ahlak yapısına sahip mahalleli gibi Nuri Usta’nın annesi de oğlunun bu kararına şaşırır. “Karnını doldurup paşa konağından kovulan, aylardır mahallede delikanlıların musallat oldukları, peşini bırakmadıkları” (Nâzım Hikmet, 2020: 39) Gülizar’la evlenen Nuri Usta, söz konusu evliliği annesine olduğu gibi mahalleliye de kabul ettirir. Ailesine bakmak için çalışan, eşine alışmaya başlayan Nuri Usta, Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke yıllarının yol açtığı ekonomik sıkıntıları aşmak için “tornasını, tezgâhını alet ve edevatını” (2020: 124) satar. Ne var ki dönemin siyasal, sosyal ve ekonomik şartlarından kaynaklı nedenlerle açlık tehlikesi belirir. Nuri Usta zor da olsa iş bulur, askerlik hizmetini de çalışarak tamamlar. Gülizar’dan doğma üvey oğlunu yetiştirir, yanından ayırmaz, Ömer avukat olur. Roman, Seyfi Bey’in kullandığı arabanın altında ezilen, bir bacağı kesilen Nuri Usta’nın avukatlığını üstlenen Ömer’in dava açmasıyla son bulur. Siyasal ve toplumsal hayattaki değişimleri/gelişimleri olaylar, durumlar, kişiler, mekânlar üzerinden işleyen *Kan Konuşmaz*’da Osmanlı’nın son dönemleri gündelik hayattaki etkisiyle yansıtılırken Nuri Usta ve ailesi üzerinden de değişim ve dönüşümün izlerine yer verilir.

Kişiler

Romanda sınıfsal ayrışma olaylar ve kişiler üzerinden gösterilir. Kişileri belirli bir zümrenin temsili figürü hâline getiren siyasal ve toplumsal hayattır. “Romanda toplumdaki alınma tipler, Türk toplumunun çeşitli sınıf, tabaka ve zümrelerinin temsilcileri büyük bir galeri meydana getirirler” (Yağcı, 2002: 3325). Yazar, kişiler ve olaylar üzerinden iki ayrı dünyanın düşünsel çatışma alanlarını yer yer kinaye mesafesini de koruyarak gündelik hayata taşır. Yazarın roman kişileri belirli bir dünya görüşünü temsil etmelerine rağmen kişiliklerini var eden değerler ya da değişim ve dönüşüm süreçleri gündelik hayatın akışındaki olaylar üzerinden gösterilir. Kurgusal figürlerin gerçekçi intiba uyandırmaları, konuşmalarındaki sahicilik kadar yaşamdan, gündelik hayattan gelmelerinin de etkisi vardır. Diyaloglar, değişen kişilik yapılarını dolaysız aktardığı için karakterlerin süreç içindeki değişim ve dönüşümleri inandırıcıdır. Ruhsal ve fiziksel betimlemeler canlı bir dekor içinden sunulan olayların görsel alana taşınmasında rol oynar. İç çözümler, diyaloglarla uygunluk gösterir. Romanda iki ayrı dünyayı temsil eden karakterlerin yaşam alanları, duygu ve düşünce dünyaları da doğal olarak farklılık gösterir. Nuri Usta, Gülizar, Ömer, Yorgancı Selim, Kolsuz Ahmet, Sait, Stoyan ve işçiler toplumun alt tabakasını; Seyfi, Nuri ve Ali Beyler ise üst yapıyı temsil ederler.

Romanın merkezî karakteri Nuri Usta’dır. Bir gözü kör olan Nuri Usta’nın gönül gözü açıktır. İnsanlara merhamet gösteren, onların kusurlarına hoşgörüyle yaklaşan Nuri Usta, yüksek tahsil yapmamasına rağmen okuduğu kitaplar ve kurduğu arkadaşlıklarla kendini geliştirir. Düşünsel anlamda Nuri Usta’yı etkileyen kişilerden biri Gâvur Cemal Hoca’dır. Hayatın akışı içinde bir süre Şeyh Apturrahman’dan da etkilenen Nuri Usta, metafizik dünyanın yaşanılan hayatı doğrulamadığı sonucuna varır. Ideolojik anlamda onu etkileyen kişiler Sait ve Stoyan’dır. Sait ve Stoyan sosyalist dünya görüşüne sahip, “diyalektik materyalizm”e bağlı kişilerdir. Nuri Usta, olaylara, olgulara, ilişkilere gerçekçi bakar. Halk dindarlığına yakın gözüken annesi ve eşinin aksine Nuri Usta, dinin değil, bilimin, gözlemin, deneyimin ve hayatın gerekleri doğrultusunda olaylara, durumlara, insanlara yaklaşır. Buna karşın Nuri Usta’yı var eden salt ideoloji ya da materyalist dünya görüşü değildir, bizzat yaşanılan, deneyimlenen hayattır. Öyle ki Mütareke yıllarında açlık tehlikesiyle karşılaşan Nuri Usta, işsizlik sorununu çözünce gece gündüz çalışmaya başlar, böyle zamanlarda ideolojiler, inançlar anlamsızlaşır. Nuri Usta, sınıfsal konumunun farkındadır. Üvey oğlu Ömer’i de ait olduğu sınıfın değerleriyle yetiştiren Nuri Usta, çalışmayı, üretmeyi, emeği, alın terini, doğruluğu, yardımlaşmayı her şeyin üzerinde tutar. Yazar, romanda tek boyutlu karakterizasyon yerine bireye özgür alanlar açarak değişen şartlar, siyasal ve toplum-

sal yapıyla birlikte karakterlerin zaman içindeki değişimlerini de gerçekçi biçimde yansıtır. Değişen şartlar kişilik çözümünde rol oynar. Örneğin Nuri Usta sınıf arkadaşı Kolsuz Ahmet'e zor zamanlarında yardım etmesine rağmen Ahmet Mütareke yıllarında işgalci güçlerin hafiyesi olur, Nuri Usta ve ailesi aleyhine çalışır. Dürüst bir karakter olarak Nuri Usta'nın hayatında önemli bir yer edinen Gâvur Cemal Hoca da Mütareke yıllarında kamu görevini kötüye kullanır, rüşvet alır. Yozlaşan, bozulan insan ilişkileri siyasal ve toplumsal hayata etkisiyle aktarılır. Roman boyunca olumsuz tipler olarak yansıtılan üç kişi vardır: Seyfi, Nuri ve Ali Beyler. Seyfi Bey, yozlaşmış burjuva sınıfının tipik bir örneğidir. Gülizar'ı hamile bırakan Seyfi Bey, üvey oğlu Ömer'in ilk gençlik yıllarında sevgilisi olan fakat İzmir'e taşınınca bir mühendisle evlenen Süheyla ile yasak aşk yaşar. Romanın sonlarında ise arabayla Nuri Usta'yı ezen Seyfi Bey, Usta'nın bir bacağının kesilmesine neden olur. Sınıfsal çatışmanın kötücül imgesi olarak yansıtılan Seyfi Bey, işçinin emeğini sömüren düzenin en tepesinde yer alır. Kâtip Nuri Bey de söz konusu sınıfın yozlaşmış bir başka örneğidir. Sınıf değiştiren Ali Bey statüsüne geçen Ali Usta ise Seyfi ve Ali Beylerle ortak iş yapan olumsuz bir tiptir. Çıkarları için savaş koşullarını fırsata çeviren bu üç kişi işçinin emeğini sömürerek büyük bir servet elde ederler.

Siyasal ve toplumsal hayatın neden olduğu çözümlerle kişiliği oluşan yeni şartlara bağlı olarak değişen Gâvur Cemal Hoca kitapların dünyasını Nuri Usta'ya açan kişidir. Küçük burjuva aydını olarak farklı portrelere sahip Cemal Hoca, Nuri Usta'nın olaylara, durumlara, olgulara, ilişkilere akılcı yaklaşımında etkili olur. Romanın kadın karakterlerinden olan Gülizar, toplumsal normların yasakladığı bir eylemin taraflarından biri olduğu gerekçesiyle ayıplanır, dışlanır, kendisine sahip çıkan Nuri Usta sayesinde yaşama yeniden tutunur. Paşa konağında büyüyen Gülizar, birbirine karşıt iki zümrenin yaşam alanlarını teneffüs etme imkânı bulur. Eşi Nuri Usta sayesinde kendini geliştiren, okuma yazma öğrenen ve romanlar okumaya başlayan Gülizar, kaç göçün egemen olduğu muhafazakâr bir toplumda kadın olarak bireyleşme sürecini yaşar. Nuri Usta'nın annesi Anadolulu kimliğini yitirmeden değişen toplumsal hayata uyum sağlar. Nuri Usta'nın değişmeyi çevresinden/ailenden başlatması toplumcu gerçekçi anlayışla uygunluk gösterir. "İnsanı biçimlendiren, onun duygu ve düşünce evrenini oluşturan, tüm ahlaksal tutum ve değerlerini yaratan toplumsal çevre" olduğundan "insanı, insancıl nitelikler doğrultusunda değiştirebilmek, bu niteliklerle donatabilmek için toplumsal çevresini değiştirmek gerekir." (Özdemir, 2013: 375-376). Nuri Usta, toplumsal yapının üst sınıfı tarafından kötülüğe uğrayan/hamile bırakılıp kovulan Gülizar'ı ait olduğu alt kültürün dışlamasına izin vermez. Gülizar ile evlenen Nuri Usta, ona toplumsal bir statü de kazandırarak çevresinin bakış açısının değişmesinde etkili olur. Nuri Usta, geleneksel ahlak anlayışına sahip annesinin de değişmesinde rol oynar. Gülizar'ın oğlu Ömer, daha çocuk yaşında ait olduğu sınıfın değerleriyle övünür. Savaş ve Mütareke yıllarında büyüyen Ömer'in bir avukat olarak var oluşunu tamamlaması ise Cumhuriyet yıllarına rastlar. Ömer'in hayata, olaylara ve insanî ilişkilere bakışında etkisi görülen asıl kişi üvey babası Nuri Usta'dır. İşçi sınıfının temsil ettiği değerler, Ömer'in yaşamında ve ikili ilişkilerinde karşılık bulur. Ömer, Süheyla'ya kısa süre için de olsa emekçi sınıfın değerleriyle dış dünyaya bakmayı öğretir. Ne var ki ait olduğu sınıfın yozlaşmış insan ilişkileri Süheyla'yı olumsuz yönde değiştirir. Süheyla'nın kocası, Seyfi Bey'in fabrikasında müdürlük yapan bir mühendistir. Süheyla ise Seyfi Bey ile metres hayatı yaşamaktadır.

İdeoloji

Nâzım Hikmet, her ne kadar karakterlere özerk alanlar açarak onların hür iradeleriyle var olmalarına imkân tanısa da birtakım olaylar, durumlar ve kişiler üzerinden sınıfsal ayrışmayı/çatışmayı günlük hayatın doğal akışı içinden aktarır. Romanda ideolojik söylem değişen karakterlerin temsil ettiği değerler ya da meydana gelen olaylar üzerinden yansıtılır. Nâzım Hikmet, *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim*'de Marksist ideolojiyi propaganda düzeyinde işleyip yaşamı ideolojinin emrine verirken *Kan Konuşmaz*'da siyasal ve toplumsal şartların doğurduğu ideolojiyi öne çıkarır. Buna karşın diyalektik materyalizm, kişi, olay, durum ve mekân kurgusunda önemli rol oynar. Karl Marx'ın toplumsal yapıyla ilişkili kavramlarından "diyalektik materyalizm, toplumsal gelişmeyi ekonomik üretim güçlerinin evrimine bağlamakta- dır. Bu düşünce biçiminde, toplumun maddi temeli olarak yalnızca ekonomi ve hatta ekonominin de en maddi yönü olan üretim teknolojisinin bir etkiye sahip olduğu, politik ve kuramsal üst yapının yansıma fenomenler olduğu varsayılmıştır." (Çınar, 2013: 175). Romanda alt ve üst kültürün çatışma alanlarından birini üretim oluşturur. Nuri Usta, Yorgancı Selim, Gülizar, Sait, Stoyan ve işçiler alt yapının üreten bireyleri olarak ekonomik sürekliliğin oluşmasında rol oynarken Seyfi, Ali ve Nuri Beyler ise üst yapının yozlaşmış değerlerini temsil ederler.

Romanda ilk sınıfsal ayrışma Gülizar'ın üst yapıyı temsil eden Seyfi Bey tarafından hamile bırakılması, paşa konağında kovulması, alt kültürün sıradan bir insanı olan Nuri Usta tarafından sahiplenilmesi ile ortaya konulur. İkinci sınıfsal vurgu Gülizar'ın Ömer'i uyutmak için söylediği ninniyle belirginleştirilir: "Uyusun da büyüsun maşallah/Paşa olur inşallah!" (Nâzım Hikmet, 2020: 89). "Paşa olur inşallah" sözü Nuri Usta'ya hem Seyfi bey'i hem de kendi sınıfsal konumuyla örtüşmeyen paşa konağını hatırlattığından duruma tepki gösterir: "Çok- tandır ninni söylemiyorsunuz. Bu gece Ömer'e ninni söyleyin. Yalnız... 'Paşa olur inşallah!' demeyin kuzum. Ne bileyim, 'usta olur', 'yorgancı olur', 'filozof olur', 'adam olur' filan deyin. 'Paşa olur' demeyin..." (2020: 95). Sınıfsal ayrışma hayatın hemen her alanında gösterilir. Nuri Usta ve üvey oğlu Ömer Üsküdar vapuruna binerken Ömer babasına vapurun niçin hep aynı tahta yerinde oturduklarını, kadife koltukların olduğu içeride oturmadıklarını sorar. Bu soru ve soruya verilen yanıt yine sınıfsal yapıyla ilişkilendirilir. Ömer, insanlar arasındaki bu sınıfsal duvarı deneyim ve gözlemlerle daha çocuk yaşında fark eder. Kendi sınıfının değerlerine karşıt bir dünyayı temsil eden insanlara mesafe koyar, babasına bir arabaya sahip olması durumunda böyle insanları arabasına almayacağını söyler. Ömer'in sınıfsal bilince daha çocuk yaşında sahip olması deneyimlenen hayat, Nuri Usta, Sait ve Stoyan sayesinde. İlk gençlik aşkının karşı sınıfı temsil etmesinden duyduğu rahatsızlık ya da babası Seyfi Bey'i affetmemesi de yine bu sınıfsal bilinçle alakalıdır: "Anasını ve kendisini bıraktığı için değil, Nuri Usta, Stoyan, Sait olmadığı için..." (2020: 219) Seyfi Bey'i affetmez.

Mekân da sınıfsal ayrışmanın önemli bir bileşenidir. Nuri Usta'nın yaşadığı yoksul mahalleler ile Seyfi Beylerin Göztepe'deki Paşa konakları sınıfsal ayrışmayı betimlemede ve çatışma alanlarını oluşturmada işlevseldir. Abdurrahim Karadeniz'in de dikkat çektiği gibi romanda sınıfsal çatışma alanları farklı muhitlere sahip karakterlerin temsil ettiği değerler üzerinden yansıtılır. Karadeniz'e göre, "anlatıda 'sınıf' terimi yerine 'muhit' kullanılır. Romanda 'zenginler' ve 'emekçiler' olmak üzere iki muhit vardır. Zenginler muhiti Seyfi Bey'le emekçiler muhiti de Nuri Usta'yla somutlaştırılır." (Akatlı, 2007: 343-344). Nâzım Hikmet, dış dünyadan aldığı malzemeleri Marksist sanat anlayışının gerçeklik kurgusuna uygunluk düşürecek şekilde işler. Bu açıdan "yazarın niyetiyle bu niyeti ortaya koyarken kullandığı dış âleme ait unsurların niyetle örtüşme derecesi"nin (Tökel, 2010: 205) yoğunluğu diyalektik materyalizmin toplumsal yapının inşasına yönelik söylemlerini belirginleştirir.

Din

Nâzım Hikmet'in *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim* ve *Kan Konuşmaz* romanlarında dinî değerlere yönelik farklı bakış açılarına rastlanır. Romanlarda olumsuzlanan halk dindarlığı değildir. Dinin siyasallaşması ya da şeriat boyutuyla gündeme taşınması sert biçimde eleştirilir. *Kan Konuşmaz*'da olguları, olayları dini değerlerle değil, bilimle, gözlemle açıklayan Nuri Usta'nın aksine annesi, eşi ve mahalledeki komşuları halk dindarlığına yakındır. Romanın merkezî karakteri olan Nuri Usta'nın toplumu var eden kolektif ruhun bir bileşeni olan dine ya da geleneklere yönelik bir saldırısı söz konusu değildir. Buna karşın Nuri Usta'nın olay ve olgulara yaklaşımı akıldır, bilimsel araştırmaların bulgularıyla uygunluk gösterir. Söz konusu durum bir doğa olayı üzerinden aktarılır:

"Yağmuru dinlediler.

Usta:

– Yağmur neden yağar bilir misiniz? dedi.

Gülizar:

– Cenab-ı Hak yağdırır yağmuru, efendim, dedi, ağaçları, otları yeşillendirdi diye.

– Kim söyledi bunu size?

– Hocanım.

...

– Sizin Hocanım sofuymuş, hastalıkları okumuş ama cahilin biriymiş, dedi. Yağmur eğer otlar ağaçlar yeşillensin diye yağmıyorsa niçin denizlerin üstüne de iniyor? Balıklara tatlı su vermek için mi? Yağmur, şunu yapayım, şuna buna iyilik olsun diye yağmaz, Gülizar Hanım.

Gülizar, ustanın bu sinirli konuşuşu karşısında sıkıldı. Şaşırdı. Fakat güneşin denizleri, gölleri, nehirleri tencere gibi kaynatmasına, buralardan çıkan buğuların gökte bulut olduktan sonra tekrar su biçimine girip dökülmesine akıl erdiremedi." (Nâzım Hikmet, 2021: 87-88).

Nâzım Hikmet'in çocukluğu Mevlevî dedenin himayesi altında geçer, ilk dini terbiye burada alınır. Otobiyografik bir anlatı olan *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim*'de bu konuya yer verilir: "*Bebekken Ahmet'i Mesneviyle uyuturdu dedesi, ninni yerine*" (2021: 10). Yatılı okulda ise şartlardan kaynaklı bir dini yönelim söz konusudur: "*Yatılı okuldan çıktıktan sonra – orada namaz, oruç zorunluymuş – namazı da orucu da bıraktım. Kur'an-ı Kerim'i de hiçbir zaman doğru dürüst okuyamadım. Esresi, üstünü, şeddesi, yardım edeceğine, hep şaşırttı beni. Ama dindardım*" (2021: 10). Gençlik yıllarında yazar Anadolu din adamlarının oluşturduğu olumsuz, hoşgörüsüz imajın, batıl itikatların etkisiyle dinden bütünüyle uzaklaşır. Ona göre kendi çıkarı/işi için dini alet olarak kullanan bu din adamlarının "*yanında, cahilliğin, batıl itikatların, ikiyüzlülüğün, hoş görmezliğin, karanlık bir terörün sancağı dalgalanıyordu*" (2021: 11). Nâzım Hikmet'in komünizmle tanışması, dış dünyayı, doğayı, nesneyi, insanı dinin değil, Marksist ideolojinin değer ve kavramlarıyla yorumlamasına yol açar. Diyalektik materyalizm söz konusu dünya görüşünü temsil eder.

Anlatıcı, Anlatım ve Teknik

Kan Konuşmaz'da hâkim-tarımsal bir konuma sahip anlatıcı figür olayları en ince ayrıntısına dek bilmesine, iç çözümleme yoluyla karakterlerin ses ya da jest, mimik, tonlama ile açıklamadığı düşüncelerine, duygularına hâkim olmasına rağmen kurguyu oluşturan olaylar dizisine müdahalede bulunmaz, kişilere özerk alanlar açar. Kişileri daha çok söylem, davranış ve eylem yoluyla okura tanıtan anlatıcı figür, onların konumlarına, temsil ettikleri sınıfın değerlerine uygun hareket etmelerine imkân tanır, iyilerin ve kötülerin çatışan dünyalarında açıktan taraf olmaz. Karakterlerin kişilik özellikleri olaylar ve durumlar üzerinden gösterilir. Yazarın her ne kadar birçok yerde kinaye mesafesini koruduğu, kişilere, olaylara, durumlara, ideolojilere belirgin bir mesafe koyduğu düşünülse de olayların niteliği ve karakterlerin bunlara tepkisi üzerinden sınıfsal çatışma alanlarını kurgunun merkezine yerleştirdiği söylenebilir. Bir yandan yozlaşmış burjuva sınıfının insanî olmayan düşünceleri, eylemleri öte yandan dürüstlüğü, adaleti, paylaşmayı, sevgiyi, emeği, yardımlaşmayı, hoşgörüyü çoğaltan yoksul insanların yaşama tutunma çabaları... çatışan olaylar, durumlar üzerinden yansıtılır. Anlatıcı figür, olaylar, durumlar, kişiler hakkında yorum yapar, varlığını belirginleştirir. Bu tarz yorumlar daha çok geçmişe dönük ayrıntılara inmede, iç çözümleme ve özetlemede ya da karakterlerin konu hakkındaki düşüncelerini açıklamada kullanılır: "*Usta bir an 'Gülizar gebe olmasaydı keşke!' diye düşündü. Gülizar gebeliğinden ilk defa utandı. Çünkü gebe oluşu şimdiye kadar onun yalnız canını sıkmaktan başka bir tesir yapmamıştı üstünde*" (Nâzım Hikmet, 2020: 64.). Anlatıcı bazen de içinde bulunulan zor durumdan ötürü kişilerin doğru olmayan ifadelerini düzeltme yoluna da gider. Bu tarz bilgileri zamansal yolculuklarla elde eden anlatıcı, olayları en ince ayrıntısına dek bildiğini hissettirir:

"Halbuki Ömer yalan söylüyordu. İki sene evvel bir gazetede Seyfi Beyin resmini görmüştü. Bu, Seyfi Beyin 'o' olabileceğini birdenbire düşünmüş, resmi anasına göstermişti. O günden beri ara sıra gazetelerdeki ilanlarda onun fabrikalarının ismine rastlıyor ve ayıp bir şey okuyormuş gibi kızarıyordu. Alakası bu kadarıktı... Yoksa bir an olsun 'ötekinin' yanında olmayı istememiş, bunu düşünmemişti bile..." (2020: 218-219).

Romanda yer yer yabancı sözcüklere, tamlamalara rastlansa da dil, Millî edebiyatla yerleşen sade, konuşulan, günlük hayatta karşılıklı bulunan Türkçedir. Cümleler kısa, iletişime dönüktür. Yazar diğer romanlarında olduğu gibi *Kan Konuşmaz*'da da benzetmelere sıkça başvurur, benzetme ve betimleme yoluyla olay, durum ve düşünceyi ya da kişiyi daha çarpıcı ve etkileyici biçimde görsel alana taşır:

"Gitgide sıklaşan sancı öyle bir hale geldi ki, Gülizar, yaralı, genç bir hayvan gibi kıvrılarak inlemeye başladı." (2020: 78).

"Gemiler kat kat beyaz güverteleri, sarı, siyah bacaları, kırmızı su kesimleriyle acayip deniz hayvanlarına benziyorlar." (2020: 98).

"Kadının, yumurtası fazla kaçmış paskalya çöreği gibi bir vücudu vardı." (2020: 51).

Romanın kurgusal yapısını birbirine bağlanan olaylar dizisi oluşturur. Olayların sahnelenmesinde ise diyalog, betimleme, iç çözümleme, özetleme ve zamanda yolculuk gibi tekniklerden yararlanır. Anlatıcı figür, hâkim-tarısal konumunu iç çözümleme, özetleme, yorumlama ve zamanda yolculuklar üzerinden belirginleştirir. İç çözümleme, diyaloglarla beliren psikolojik muhtevayı yoğunlaştıran bir etkiye sahiptir:

“Usta elinin tersiyle, tıpkı bir gün Kadıköy vapurundaki ateşçinin yaptığı gibi, alınının terini sildi. Yüreğinde bir eziklik duyuyor. Yorgun ve üzüntülü hissediyor kendini. Cemal’le ilk tanıştığı günden bu ana kadar geçen hadiseleri gözünün önünden geçirdi. Cemal’i anlamaya çalıştı. Anlayamadı. İçinde bir dost kaybedişin acısı var. Cenazeden dönmüş gibi bir şey...” (2020: 98).

Geriyeye dönüşler, olayların durumların, kişilerin bilinmeyen yönlerini ortaya koymada işlevseldir. Karakterlerin kişilik yapıları, bugünkü davranışları ancak zamansal yolculuklar yoluyla algılama alanına sokulabilir. Zamanla ilişkili teknikler hâkim konumdaki anlatıcının varlığını belirginleştirir: *“Gülizar bileğini ustanın pençesine hareketsiz teslim etmiş, öylece duruyor. Bir sıcak yaz günü, bir üzümlü kütüğünün altında, başka bir erkek de onun bileğini böylece yakalamış, böylece sıkılmıştı”* (2020: 103). Diyaloglardan sonra en sık kullanılan tekniklerden olan geriyeye dönüşler, eylemlerin, davranışların, düşüncelerin birbiriyle ilişkisini yansıtırken aynı zamanda psikolojik gerilimi de içinde bulunan zaman dilimine taşır. Gülizar ile evlenen Nuri Usta *“şimdiye kadar dört defa çapkınlık yapmış, dört defa satılık kadın etinden tatmıştı. Sonuncusu, bir yıl önce Galata evlerinden birinde çok sarışın ve şişman Lehli bir kadın”* (2020: 51). Geriyeye dönüşlerle Nuri Usta’nın evlilik öncesi hayatındaki kadınlarla ilişkisinin aktarıldığı metnin devamında on dört yaşındayken annesiyle kadınlar hamamına gidişi, orada yaşadıkları özetlenerek aktarılır. Romanda geriyeye dönüşler kadar ileriye gidişlere de yer verilir. Mütareke yıllarından sonraki dönemi işleyen “İkinci Kısım” başlıklı bölüm zamansal vurguyla açılır. Yaklaşık sekiz on yıllık bir zaman dilimi atlanmıştır. Atlanılan zaman dilimlerinde meydana gelen olaylar ise anlatıcı figür tarafından özetlenir: *“Seneler geçti. Sait iki defa içeri girdi, çıktı. Usta üç ay yattı ve Bulgaristan’a giden Stoyan’ı orda belkemiğini kırarak öldürdüler. Gülizar’ın ciğerlerine yapışan tütün tozları geceleri sabaha kadar uyutmuyor onu, ustanın şakaklarına kır düştü ve Ömer 16 yaşında bir lise talebesidir. Sene 1928”* (2020: 215). Romanın son bölümlerinde de hızla akan zaman algısı söz konusudur. Üçüncü Kısım 1931 tarihini gösterir. İkinci Kısım Ömer’in Darülfünun Hukuk Mektebi’ne kaydı da son bulduğu için ilk ve son sınıf arasındaki zaman dilimleri atlanmıştır.

Romanda kullanılan bir diğer önemli teknik tasviridir. Kişi ve mekân tasvirleri gösterme yöntemine hizmet eder. Romanda yer alan hemen her kişinin fizikî tasvirine yer verilir: *“Gâvur Cemal Hoca’nın kırmızımtrak, kıvr kıvr bir sakalı var. Saçları kalıpsız fesinin kenarlarından taşıyor. Posbıyıklarla kalın kaşlar arasında enli bir burun. Ütüsüz bir pantolon ve yakası yağlı bir ceket”* (2020: 13). İstanbul’un çeşitli mahalle ve semtlerinde geçen olayların sahnelenmesi mekânın görsel açıdan işlenmesini gerektirir. Kasımpaşa, Tophane ve yoksul mahalleler işçi sınıfının yaşam alanlarını; Göztepe’deki konaklar, yalılar ise Batılı yaşam alanlarını oluşturur. Üsküdar, Taksim, Karaköy, Sirkeci, Eminönü gibi semtler de karakterlerin yaşam alanları arasındadır. Sınıfsal ayrışmanın mekân düzeyinde belirginleşmesi tasvir tekniğini kurgunun önemli bileşeni hâline getirir. Ev, mahalle, semt tasvirlerine yer verilir: *“Kasımpaşa’ya taşındılar. Mahalle, bir yokuşun etrafına dizili tahta evlerin mahallesiydi”* (2020: 129). Hâkim bakış açısıyla varlığı her an belirginleşen anlatıcının edilgen bir konuma geçmesi diyaloglar üzerinden gerçekleşir. Kişiler arasında geçen diyaloglar, karakterlerin düşünce dünyalarının dolaysız olarak aktarılmasında, kişilik yapılarının çözümlenmesinde, ruhsal tasvirlerinde önemli rol oynarken sınıfsal çatışma alanları da bu yöntem üzerinden belirginleştirilir:

— *Bütün bunları biliyorum...*
 — *Bilmediğin bir şey daha var... Ben Nuri Ustanın oğluyum... Senin baban...*
 — *Nuri Ustanın oğlu olduğunu da biliyorum...*
 — *Ya*
 — *Evet... Ayrı muhitlerden olduğumuzu da biliyorum...*
 Ömer gözlerini kısarak:
 — *Ama bilmediğin bir şey var, dedi... Üstüne üstlük senin baban benim bir arkadaşımı, yani Sait Amca’yı mahkûm eden adamdır.*
 Süheyla omuz silkti:
 — *Olur a, dedi... Mahkeme reisiyken vazifesini yapmış...* (Nâzım Hikmet, 2020: 236).

Kan Konuşmaz, roman sanatı yönüyle Nâzım Hikmet’in en olgun eseridir. Söylenenler kadar söylenme biçimiyle de ilgilenen yazar bu yüzden kurguyu oluşturan olaylar zincirini sağlam bir zemine taşırken aynı zamanda günlük hayat içinde yaşayan, var olma çabası gösteren insanın sorunlarına da olaylar, olgular, durumlar üzerinden gerçekçi biçimde yaklaşır.

Bir Roman Kahramanı Olarak Nâzım Hikmet: Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim

Bir roman kahramanı olarak Nâzım Hikmet’in yaşam serüvenini konu alan ve bu yönüyle de otobiyografik anlatının özelliklerini taşıyan *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim*’in merkezî karakteri Ahmet’tir. Nâzım Hikmet’in hayatının üç döneminde yer edinmiş olaylar dizisi fiktif bir karakter olan Ahmet üzerinden aktarılır. Mevlevî dedesi tarafından paşa torunu olan Ahmet’in çocukluğu dini bir terbiyeyle geçer. İlk gençlik döneminde ise dinden uzaklaşma söz konusudur. Bunda Anadolu din adamlarının oluşturduğu olumsuz, hoşgörüsüz imajın, batıl itikatların etkisi vardır. Rusya’da öğrencilik yıllarında komünizmi benimseyen Ahmet, kendini *“Türk, politik göçmen, komünist”* (Nâzım Hikmet, 2021: 41) olarak tanıtır.

Romanın kurgusal yapısında belirleyici olan otobiyografik malzemeler üç şekilde işlenir. Roman, Ahmet’in komünist faaliyetleri ve asıl önemlisi Şeyh Sait İsyanı ile ilişkilendirilme tehlikesi nedeniyle İzmir’e zorunlu yolculuğuyla başlar. Yıl 1925’tir. İstiklal Mahkemeleri ve İşmet İnönü, baskı rejimiyle ilişkilendirilir, dönemin siyasal ve sosyal atmosferi üzerinde de durulur. İdealist bir gencin var olma mücadelesi düşünsel yönlerle ele alınır. İzmir’de ideolojik çevrelerle sıkı bir ilişki içine giren Ahmet ve arkadaşları gizli toplantılar yaparlar, çünkü komünist ve sol çevreler üzerinde ağır bir baskı ve tutuklamalar söz konusudur, nitekim Ahmet de arananlar arasındadır. Kurgunun izlensel

yapısını oluşturan bir başka olaylar dizisi Rusya'da geçer. Ahmet'in Rusya'da öğrencilik yıllarında yaşadıkları, aşk, arkadaşlık ve komünist çevrelerle ilişkileri, komünist parti lehine çalışmaları birtakım durumlar, olaylar ve kişiler merkezinde anlatılır. Ahmet'in iki arkadaşıyla Millî Mücadele'ye destek vermek amacıyla İnebolu'ya, oradan da Ankara'ya, Bolu'ya ve Trabzon'a geçişini işleyen sayfalarda ise Anadolu coğrafyası ve insanının hayatından kesitler sunulur. Tarih 1921'i gösterdiğinde işgal altındaki İstanbul'dan Süleyman ve Tevfik'le birlikte "Mustafa Kemal'e silah kaçıran teşkilatın" (2021: 45) yardımıyla İnebolu'ya kaçan Ahmet, burada Anadolu'yu, Anadolu insanını yakından görme, tanıma imkânı bulur. Yoksulluk ve ağır yaşam koşullarıyla ilişkilendirilen Anadolu kadınının içinde bulunduğu içler acısı duruma ilk kez burada tanıklık edilir: "İnebolu gördüğüm ilk Anadolu kasabası. Anadolu köylü kadınına da ilkönce burada gördüm. Pazar yerinde gördüm onu. Sırtındaki odun yükünü indirmeden çömelmişti duvarın dibine. Kabuğundan çıkmış kocaman iki kaplumbağaya benzeyen ayaklarını gördüm. Ellerini gördüm" (2021: 47). Ankara'ya yolculuk sırasında bakımsız köyleri, insanları yakından görme imkânı bulan Ahmet, yoksulluğun en çok ezdiği toplum kesiminin kadınlar olduğunu anlar: "Bütün yol boyunca, ayakları çıplak olmayan bir tek köylü kadın görmedim" (2021: 56). Romanda dönemin siyasi olaylarına da geniş yer verilir. Trabzon üzerinden Batum'a geçmek için gelen Ahmet, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Karadeniz'in açıklarında katledilmelerinden Kâzım Karabekir Paşa'yı sorumlu tutar: "Kâzım Karabekir Paşa, ölümlerini bir savaş planı gibi hazırladığı insanlarla konuşurken, kıs kıs gülüyor muydu içinden?" (2021: 71-72).

Nâzım Hikmet'in hayatıyla ilişkili dönemler belirli bir plan dâhilinde anlatılmaz. Romanın iki anlatıcısı vardır ve esasında her iki anlatıcısı simgesel düzlemde temsil eden yazarın bizzat kendisidir. Olayları gözlemci konumda anlatan dış anlatıcı ile Ahmet'in anlatımı arasında uygunluk söz konusudur. Anlatıcıların konuları değişkendir, örneğin dış anlatıcı üçüncü bir gözle olayları, durumları aktarırken anlatıcı konumuna birdenbire Ahmet geçer. Bu tarz geçişler acemilikler barındırır, hemen hepsinin yazar tarafından konuşturuldukları ya da yönlendirildikleri duygusu hâkimdir. Dış anlatıcı ile Ahmet'in anlattıkları neredeyse birbirinin tekrarıdır: "Ahmet o gün başından geçenleri İsmail'den gizledi. Hem yediğim halt hem de onu İsmail'den gizleyişim rezillik, ama gizledim" (2021: 23). Abdurrahim Karadeniz'in Nâzım Hikmet'in romanlarındaki kip probleminde dikkat çekmesi bu bakımdan anlamlıdır. Romanlarda "birinci teklik şahıs ağzından süren anlatı aniden üçüncü teklik şahıs ağzından devam eder. Ya da hâkim bakış açısıyla süren anlatı birden, ben anlatım şekline bürünür" (Karadeniz, 2007: 349). Kurgusal yapıyı oluşturan hemen her bölümde anlatma yöntemi kullanılır, yapılan kısa tasvirler ise somutlaştırmaya, gösterme hizmet eder:

"Toplantı yine Hüsnü'nün evinde yapıldı. Altı taşlık, üstü iki göz oda, boyasız, tahta bir ev. Pencereleri kafesli. Gelenler ayakkabılarını yine taşlıkta, idare lambasının ışığında çıkarıp yukarı katta, soldaki odaya giriyor. Bu patiska örtülü sedirlerin temizliğine bayılıyorum. Yıkayıp ovularak silinmekten sakız gibi ağarmış döşeme tahtaları ıslakça yine." (Nâzım Hikmet, 2021: 24).

Olayların, durumların birinci ağızdan anlatıldığı kısımlarda merkezî karakterin iç dünyası dolaysız aktarılır: "Olurdu, olmazdı, ayıptı filan derken, herkese tereyağı, bal, ayran, yufka getirdi hancı. Bir yandan da içimde dayanılmaz bir utanç. Fakir fukaraya ziyafet çeken mirasediye benziyorum" (2021: 52). Romanda diyaloglara da sıkça yer verilir. Ahmet'in ağırlıklı olarak çevresiyle gerçekleştirdiği bu diyaloglar, dönemin siyasal ve toplumsal hayatını ya da aşk ve ideoloji ile ilişkili duyguları, düşünceleri, eylemleri anlamada işlevseldir. Nâzım Hikmet'in *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim* romanı, hayatla deneyimlenmiş/ doğrulanmış otobiyografik bir anlatıdır. Kişiler temsili düzeyde kurgusal birer figüre dönüşmeler de Nâzım Hikmet'in hayatında yer edinmiş ya da yakın çevresinden oluşmuş insanlardan oluşurlar. Nâzım Hikmet romanda şair kimliği ile değil ressam olarak temsil edilir. Ailesi, çocukluğu, Rusya'daki öğrenimi, aşkları, komünist çevrelerle ilişkileri, yaşadığı baskı ve korku yılları, Millî Mücadele taraftarı oluşu, kavgaları, eylemleri, duygu ve düşünce dünyası gerçeklik intibai zedelenmeden doğrudan biyografik olgulardan gelen etkilere birinci ağızdan aktarılır.

Geleneksel Halk Anlatılarının İzinde ya da Modern Bir Macera Romanı: Yeşil Elmalar

Yeşil Elmalar, sevdiği kadın için türlü maceralara atılan, korkunç tehlikeleri göze alan, ülkeleri, kıtaları dolaşan, yolcululara çıkan, beklenmedik gizemli olaylarla, durumlarla, kişilerle karşılaşan/mücadele eden Halit Cemil ve Ayşe'nin romanıdır. Roman tekniği ve anlatıcının konumu bakımından Ahmet Mithat Efendi'nin tarzını hatırlatan *Yeşil Elmalar*'da yasak aşklara, cinayetlere, kafa kesmelere, insan eti yiyen siyah yamyamlara, barbarlıklara, haritalarda kendilerine yer bulamayan kabilelere, ürkütücü ritüellere, onların balta girmemiş yaşam alanlarını, ormanlarını altın için talan eden beyazların sömürsüne yer verilir. Roman baştan sona merak ve gerilim uyandıran olaylar üzerinden gelişir. Çoğul bakış açısına yer verilen anlatıda farklı teknikler birbirine bağlanan esrarengiz olaylar dizisini aydınlatmaya dönük olarak kurgusal yapıyı oluşturur. Mekânın geniş coğrafyalara yayıldığı romanda İstanbul'dan başlayan serüven kayıp babanın izinin sürülmesiyle Yeni Gine ve ormanlarına dek uzanır. Romanın merkezî karakterleri Halit Cemil ve Ayşe olmakla birlikte Göksel, Hüseyin, Muhtar, Nuri ve Kraliçe Emma da önemli yan karakterlerdendir. Romanın başlangıcındaki olaylar İstanbul'un Taksim, Şişli, Beyoğlu gibi semtlerinde geçmektedir. Romandaki olaylar dizisi şöyle özetlenebilir:

Ayşe 10 yıldır görmediği kardeşini ziyareti sırasında aynı apartmanda yaşayan Halit Cemil ile tanışır. Dairesinde sızmış olan Nuri ayılmayınca kardeşler birbirlerini göremezler. Ayşe kendisine eşlik eden Halit Cemil'in dairesine gider. Aralarında birdenbire başlayan aşk cinsel eyleme dökülür. Ayşe'nin kocası Göksel, eşini takip etmiştir. Halit Cemil ile arkadaşlık kuran Göksel, kendine tıpatıp benzeyen bu adama bir iş teklif eder. Halit Cemil'den elli bin lira karşılığında yerine geçmesini ister. Göksel, Halit Cemil'e düşmanları olduğunu, eğer yerine geçip üç hafta içinde hayatta kalabilmeyi başarırsa bu parayı alabileceğini söyler, beş bin lirayı da peşin verir. Elbiselerini değiştiren iki adamın anlaşması uygulamaya konulur. Göksel'i öldürmeye çalışan kişiler ise Ayşe ve Nuri'dir. Halit Cemil, Göksel olmadığını onlara ispat edince ölmekten kurtulur. Göksel, planı tutmayınca karısının aşığı Halit Cemil'i adamlarına öldürtmeye çalışır ama başarılı olamaz. Ayşe ve Nuri'nin Göksel'i öldürmek istemelerinin nedeni ise Göksel'in babalarına yaptığı kötülüktür. Halit Cemil, Göksel'in elbisesinin cebinde küçük bir hatıra defteri bulur, sayfaları eksik olan bu defteri okumaya başlar. Göksel'in ağzından yazılan bu hatıralar tehlikelerle dolu gizemli bir dünyaya yolculuğu haber verir. Hatıralardan anlaşıldığına göre Göksel, Abdülhamid'in hafiyelerinden Seyfullah Paşa'nın oğludur. Meşrutiyet'in ilanıyla Seyfullah Paşa İttihatçılar tarafından sınır dışı edilince ailesiyle birlikte Fransa'nın Nis şehrine yerleşir, Matmazel Lüsi ile evlenir. Ne var ki oğlu Göksel ile genç eşi arasında başlayan yakınlaşma aşka dönüşür. Bu ilişkiyi öğrenen Seyfullah Paşa, oğlunu öldürmeyi başaramayınca eşi Lüsi'yi bıçaklar. Lüsi'yi kurtarmak için odaya giren Göksel ve kendinden dört beş yaş büyük

lalasının oğlu Hüseyin, Seyfullah Paşa'nın üzerine atılırlar. Boğuşma sırasında Seyfullah Paşa ölür, eve gelen polisler karı-kocayı Göksel ve Hüseyin'in öldürdüğünü düşünürler, evdeki hizmetçiler de bu yönde ifade verirler. Birinci Dünya Savaşı başlangıcında meydana gelen bu olay sonucunda Göksel ve Hüseyin on beşer yıl kürek cezasına çarptırılarak Güyan'a gönderilirler. Ağır hapisane ve çalışma şartları içinde geçen günler iki aç suçlu kaççağa yapılan yardım nedeniyle daha da kötüleşir. Göksel, Hüseyin ve diğer mahkûmlar zindana atılırlar. Orada Muhtar adında bir yaşlı adamla tanışır. Bu yaşlı adam Ayşe'nin babasıdır. Mütareke yıllarında işgalci güçlerin sarhoş askerleri evine sarkıntılık yapmak amacıyla girince Muhtar onlara tabancasıyla ateş eder, askerlerden biriyle birlikte yanlışlıkla karısını da öldürür. Cezasını çekmek için o da Güyan'a gönderilmiştir. Muhtar, mahkûmların birer birer öldüğü bu kötü hapisaneden kaçmak için plan yapar, Göksel ve Hüseyin'i de ikna ederek yanına alır. Venezüella'ya kaçan mahkûmlar orada Doktor Laurent ile tanışır. Doktor Laurent'in de yardımıyla Yeni Gine'ye altın aramaya giderler.

Yeni Gine önce Almanlar, sonra da İngilizler tarafından sömürülmüş bir coğrafyadır, altın kayalıklarıyla ün salmıştır. Altın kayalıkların ve altın dozunun bulunduğu balta girmemiş ormanlar yamyamlarla, kafa kesen, insan eti yiyen yerli kabilelerle doludur. Muhtar, Göksel ve Hüseyin yanlarına yerli halktan işçiler de alarak önceden çizilen haritadaki plana bağlı kalırlar. Ne var ki Muhtar hastalanır, çalışamaz hâle gelir. Muhtar, Göksel'e İstanbul'daki kızı Ayşe ve oğlu Nuri'den söz eder, adreslerini verir, kendisine bir şey olması durumunda altından gelen payını çocuklarına vermesini ister. Göksel ve Hüseyin altınları Muhtar'la paylaşmak istemezler, erken ölmesi için de ilaçlarını saklarlar. Yeterince zengin olduklarına emin olan Göksel ve Hüseyin, bir sabah Muhtar'ı hasta yatağında tek başına ölüme terk ederek Yeni Gine'den ayrılırlar. Göksel milyoner olarak İstanbul'a döner, Hüseyin ise Ali ismini alarak Göksel'in yardımcısı olur. Ayşe'yi bulan Göksel ona babasıyla nasıl tanıştığını, babasının Venezüella'da nasıl öldüğünü anlatır. Göksel'in ilgisinden etkilenen Ayşe onunla sevişerek evlenir. Avrupa'da seyahatlere çıkan çift mutludur. Göksel'in hatıra defterini tesadüfen bulan Ayşe babasının Göksel ve Hüseyin'i hapisten kurtarıp Yeni Gine'ye götürmesine rağmen bu iki kişi tarafından ölüme terk edildiğini öğrenir. Artık kocası Göksel'e düşmandır, babasının intikamını almak için kocasını öldürmeye karar verir, fakat her seferinde başarısız olur. Halit Cemil ile aşk yaşayan Ayşe, babasının izini sürmek için birlikte Yeni Gine'ye gitmeyi teklif eder. Âşıkları türlü maceralar, tehlikeler, yolculuklar beklemektedir. Bir ay bir hafta süren yolculuktan sonra Yeni Gine'ye varılır. Göksel'in hatıraları arasından çıkan altın haritasının izi sürülür. Halit Cemil ve Ayşe yerli halktan yanlarına aldıkları işçilerle bataklık, vahşi hayvan, yamyamlarla dolu ormana dalarlar. Bu yolculuk sırasında insan eti yiyen, kafa kesen yamyamların saldırısına uğrarlar, tutsak düşerler. Çeşitli dans ritüelleri eşliğinde insanları kurban eden yamyamlara tutsak olan Halit Cemil ve Ayşe'yi hiç beklenmedik gizemli bir kadın kurtarır. Bu kadın hileli sihirbazlıklar yaparak yamyam kabilelerini etkisi altına alan, sihirbazların en büyüğü, beyaz bir Amerikalı ile siyah yerli bir kadından doğan melez Kraliçe Emma'dır. Kraliçe Emma Halit Cemil'i görür görmez ona âşık olur. Emma'nın güzelliği karşısında dili tutulan Halit Cemil, kendisine verilen içeceğe atılan "aşk hapları"yla iyiden iyiye kadının tesiri altına girer, onunla her gece birlikte olur. Ritüeller gereği her kabilenin en önemli adamları Halit Cemil'e birer eş sunarlar. Halit Cemil, Ayşe ile Emma ve kabileden kendisine sunulan dört kadının kocasıdır artık.

Günden güne umudunu yitiren, bitkin düşen, sessizleşen Ayşe, Halit Cemil'e büyü yapan Emma'dan intikam almak, sevdiği adamı kurtarmak için Duk Dukların reisiyle iletişim kurar. Tesadüfen bu reisin babası Muhtar olduğunu öğrenir. Babası başından geçenleri, nasıl yamyamların ve Duk Dukların reisi oluşunu anlatır, Kraliçe Emma'nın hile yoluyla var olduğuna inandırdığı güçlerinin aslında olmadığını yerli kabilelere göstermek için plan yapar. Yerli halka yanındaki kadının gökten indiğini ve kudretinin Kraliçe Emma'dan daha büyük olduğunu söyler. Kabileler onları bunu ispat etmeye davet ederler. Meydana ağzı ve iki kolu bağlı dev bir timsah getirilir. Ayşe, önceden vücuduna döktüğü acılı suyun kokusuyla sersemleyen timsahın etrafında dönmeye başlar, timsah iyice sersemleyince iplerini çözer, timsahın ağzını açar ve başını bu karanlık ağza sokar. Vahşi kabile bu beyaz kadının gücü karşısında saygıyla eğilirken Kraliçe Emma'dan da başını timsahın ağzına koymasını ister. Bunu yapmayı kabul etmeyen Emma, önceden gizli sığınağına götürdüğü Halit Cemil'i de yanına alarak yamyamların bulunduğu ormandan kaçır. Ayşe ve babası açık denizlerde Kraliçe Emma'nın izini sürerler, Halit Cemil'i kurtarıp İstanbul'a dönerler. Ayşe ile Halit Cemil'in ortadan kaybolmalarından Göksel'i sorumlu tutan Nuri ise Göksel ve Hüseyin'i öldürmüş, kendi de yaralanıp ölmüştür. İzmit'teki çiftliğe yerleşen Halit Cemil ve Ayşe evlenirler. Ayşe hamiledir ve doğacak çocuklarına Nuri ismini vereceklerdir.

Bakış Açısı, Anlatıcı ve Teknik

Yeşil Elmalar, hem geleneksel halk anlatılarından (halk hikâyesi, meddah, masal) hem de Ahmet Mithat Efendi'nin bu kaynaktan hareketle geliştirdiği tarzdan etkiler taşır. Kurgusal yapıyı oluşturan olaylar zinciri birbirine ilginç biçimde bağlanır, tesadüflerin de bu zincirdeki payı fazladır. İlk görüşte başlayan aşk birçok engelle karşılaşır, buna rağmen mutlu sona ulaşılır. Olayların anlatıcı figürleri sıklıkla değişir. Kimi bölümlerde Halit Cemil, Ayşe ve Göksel'in hatıraları üzerinden kahraman bakış açısıyla olayları nakleden anlatıcı figürler, bazı bölümlerde ise yerlerini hâkim-tanrısal konumda olan dış anlatıcıya bırakırlar. Olayların hâkim bakış açısıyla nakledildiği bölümlerde anlatıcının varlığı belirgindir. Öyle ki yer yer okurla konuşan anlatıcı figür, karşısında birileri varmış gibi davranır, sorular sorar: "*Sevmek nedir bilir misiniz, okuyucularım? Hiç sevdiniz mi okuyucularım? Eğer sevmek nedir biliyorsanız, sevmişseniz, Ayşe'nin niçin aç ve niçin yorgun olmadığını anlarsınız. Sevmemişseniz, ben ne kadar dil döksem burada, size ne kadar anlatmaya çalışsam, boşuna nefes tüketmiş olurum*" (Nâzım Hikmet, 2018b: 106). Varlığını meydana gelen olay, durum, duygu ve düşünce üzerinden de belirginleştiren anlatıcı figür, yorumlama ve benzetmelere de sıkça başvurur, ölmeye karar veren Ayşe'nin bu psikolojik kırılmasının ya da davranışının anlaşılabilmesi için söz konusu durumla ilgili yorum yapar: "*Ayşe ölmeye karar vermişti. Ölmeye karar vermek, öldürmeye karar vermekten güçtür. Ayşe bunu nefesinde deniyor şimdi*" (2018b: 45). Anlatıcı, anlattığı olayın, durumun ya da duygunun somut bir zemine taşınması için benzetmelerden sıkça yararlanır: "*Boğaz'ın suları kıvrılarak, büyük bir balığın sırtı gibi pul pul, rengârenk ışıldayarak akıyor*" (2018b: 46).

Roman boyunca mektup ve hatıra defterleri üzerinden değişen bakış açıları olayın muhataplarının iç dünyalarını dolaysız aktarır. Böylece inanılması güç olaylar, durumlar, fantastik yolculuklar, tesadüfler gerçeklik itibarı yok edilmeden algılama alanına sokulur. Kurgusal yapıda işlevsel olan hatıra defterleri, değişen bakış açılarıyla ilişkiliyken aynı zamanda tekniğin de aynı amaç için kullanılmasına zemin hazırlar. Göksel'in hatıra defterleri gizemli olaylar zincirinin çözümlenmesinde önemli rol oynar. Kurgunun genişleyerek farklı karakteri içine alması, kişiler arasında çatışma alanlarının oluşması söz konusu defterlerin okunmasıyla mümkün olmuştur. Diyaloglar da romandaki esrareniz tesadüflerin, olayların, durumların açığa çıkmasında etkilidir. Özetleme, betimleme ve geriye dönüş gibi tekniklerin de kulla-

nıldığı romanda zamanın hızlı akan yönü serüven-macera romanlarına uygunluk gösterir. Olayların birbirine bağlanma tarzı ustacadır. Romanın bu yönüne dikkat çeken Abdurrahim Karadeniz'e göre, *Yeşil Elmalar*'ın "mükemmel bir kurgusu vardır. Roman anlatım tekniği bakımından birbirinin içine giren olaylarla *Bin Bir Gece Masalları*'nı çağırıştırır. Anlatıcı zaman zaman hakikaten bir masal anlatıyormuş gibi ortaya çıkar, sonra tekrar kaybolur" (2007: 347). Anlatıcının değişen konumu kullanılan mektup ve hatıra defterleriyle doğrudan ilişkilidir. Nâzım Hikmet, *Yeşil Elmalar*'da popüler okura hitap etmekten kaynaklı nedenlerle entrikalarla dolu bir aşkın türlü tehlikeleri aşma macerasını soluksuz bir film sahnesini aratmayacak gerilimlerle sunar.

Sonuç

İncelemeye konu olan üç eser (*Kan Konuşmaz*, *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim*, *Yeşil Elmalar*) Nâzım Hikmet'in romancılığı ile ilgili birtakım değerlendirmelere imkân tanır. *Yeşil Elmalar* ve *Kan Konuşmaz*'da kurgusal yapıyı tayin eden itici güç olaylar dizisidir. Tesadüflerin kurgusal yapıyı yönlendirici etkisine her iki romanda da rastlanır. Olay, *Kan Konuşmaz*'da günlük hayatın, siyasal ve toplumsal atmosferin nabzını tutmada araç iken *Yeşil Elmalar*'da ise macera, yolculuk ve aksiyonla ilişkilidir, siyasal, toplumsal ya da ideolojik ayrışma aracı değildir. Nâzım Hikmet'in romanlarında sınıfsal çatışma alanları diyalektik materyalizmin Marksist sanat anlayışına uygunluk gösterir. Romanların sosyal içerikli oluşu toplumsal fayda işlevini belirginleştirmeye dönüktür. Olaylar, durumlar, kişiler ancak karşıt temsilleriyle var olabilir. Böyle olmakla birlikte yazarın *Kan Konuşmaz*'da belirli bir estetik düzeye ulaştığını söylemek mümkündür. *Kan Konuşmaz*'da anlatıcı, bakış açısı, anlatım, teknik, karakterizasyon ve kurgu gibi romanın daha çok estetik yönüyle ilgili boyutlar dikkate alınmış, yer yer kinaye mesafesi korunarak günlük hayatın, şartların doğurduğu kişilere, olaylara, durumlara yer verilmiştir. Söz konusu romanda kişiler sınıfsal bir zümrenin temsili figürleri olsalar da yaşanan hayat içinden resmedilirler. İdeoloji, günlük hayattaki çelişkilerden, sömürü düzeninden, savaş şartlarından doğarak bireyin ötekilik bilinci geliştirmesinde rol oynar. Sosyal sınıfları temsil eden karakterlerin çatışma psikolojileri gerçekçi estetikten beslenir. Yazar, iyileri ve kötülerini bir araya getiren şartların yol açtığı sömürü düzenini, yoksulluk, işsizlik, haksızlık, kötülük, yozlaşma gibi problemleri yaşamın akışında meydana gelen olaylar üzerinden göstererek realist bir tutum sergiler. Karakterlerin konuşmaları ve eylemleri, statülerine ya da kültürel düzeylerine uygunluk gösterir.

Otobiyografik bir anlatı olan *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim*, Nâzım Hikmet'in yaşamında etkili olan birtakım olayları kurmacanın dünyasına taşır. Dönemin siyasal ve toplumsal atmosferine Marksist ideolojinin katı dünya görüşüyle yaklaşılır. *Yeşil Elmalar* ise serüven-macera romanıdır. Kurgusal yapıyı var eden olaylar dizisi beklenmedik biçimde birbirine bağlanır. Geleneksel halk anlatılarından açık etkiler taşıyan romanda birdenbire gelişen aşklar, kesişen yollar, tesadüfler, yolculuklar, ürkütücü ritüeller, kıtalar arası yolculuklar, tehlikeler, cinayetler gerilim ve merak duyguları yoğunlaştırılarak aktarılır. İyilerin kazandığı kötülerin cezalandırıldığı roman gerek konusu ve kurgusu gerekse anlatımı ve mekân algısı yönüyle diğer iki anlatıdan (*Kan Konuşmaz*, *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim*) ayrılır.

İncelenen romanlarda diyalog, iç çözümleme, özetleme, tasvir, geriye dönüş, ileriye gidiş gibi teknikler olay zincirinin kurgusal bir zemine taşınmasında önemli rol oynar. Her üç romanda da diyalogların yoğunluğu dikkat çeker. Hâkim-tanrısal konumdaki anlatıcı tarafından olayların nakledildiği bölümlerde ise anlatma yöntemi devreye girer. Benzetme ve tasvir etme üzerinden anlatılan olayın, durumun, duygunun, nesnenin görsel bir zemine taşındığı bu bölümlerde geriye dönüşlere, ileriye gidişlere, özetlere de sıkça yer verilir. Olaylara, durumlara, kişilere gösterilen tepkiler ve kurulan diyaloglarla beliren psikolojik atmosfer iç çözümlemelerle yoğunlaştırılır. Kişilerin ruhsal dünyalarına nüfuz eden anlatıcı figür, onların bakış açılarından, olaylar karşısındaki tavırlarından hareket eder. Davranışların, tepkilerin anlaşılabilmesi için zaman zaman yorumlar da yapan anlatıcı figür, her türlü duygu, düşünce, olay ve duruma hâkim olduğunu hissettirir. *Yeşil Elmalar*'da kullanılan günlük ve mektup gibi teknikler ile değişen anlatıcı figürler, metnin çoğul bakış açısı üzerinden kurgulanmasına zemin hazırlar. Klasik roman örgüsüne sahip bu üç anlatıdan özellikle *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim* ve *Kan Konuşmaz*, Nâzım Hikmet'in şiir evreninin dış dünyadaki karşılıklarını, beslenme kaynaklarını olay, kişi, ideoloji düzeyinde gösterir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Akatlı, F. (1992). *Nâzım Hikmet'in Öykü ve Romanları*. www.nazimhikmet.org.tr/nazim-hikmet/tum-yonleri/oyku-ve-romanlari/2 (Erişim Tarihi: 27.08. 2021).
- Çınar, A. (2013). *Modernizm, Kent ve Toplum*. Emin Yayınları.
- Karadeniz, A. (2007). Nâzım Hikmet'in Romanları: *Türkçenin Sürgün Şairi Nâzım Hikmet*. Hece, 121, 342-349.
- Nâzım Hikmet. (1993). *Kemal Tahir'e Mahpushaneden Mektuplar 3*. Adam Yayınları.
- Nâzım Hikmet. (2018a). *Yazılar I*. Yapı Kredi Yayınları.
- Nâzım Hikmet. (2018b). *Yeşil Elmalar*. Yapı Kredi Yayınları.
- Nâzım Hikmet. (2020). *Kan Konuşmaz*. Yapı Kredi Yayınları.
- Nâzım Hikmet. (2021). *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim*. Yapı Kredi Yayınları.
- Özdemir, E. (2013). *Türk ve Dünya Edebiyatında Dönemler-Yönelimler*. Bilgi Yayınevi.
- Tökel, D. A. (2010). Niyet Boyutundan Kurmacayı Okumak: Yazarın Niyeti Romanın Oluşumu. *Türk Romanı Özel Sayısı*. Hece, 65/66/67, 200-237.
- Yağcı, Ö. (2002). *Belirli ve Sonsuz Bir Anın Romancısı Nâzım Hikmet: 100. Doğum Yılı Dönümünde Nâzım Hikmet'e Armağan*. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Structured Abstract

Nâzım Hikmet, one of the versatile artists of the Republican period, produces works in many genres such as poetry, short story, novel, theater and screenplay. In addition to arousing wide repercussions in his period, his poems, which opened a new channel to modern Turkish literature, played a role in his recognition by world literary circles. Naturally, academic research on Nâzım Hikmet concentrates on his poems. His novels, which can be counted among his literary works, are not taken into account. Although the four novels, (Kan Konuşmaz, Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim, Yeşil Elmalar, Yaşamak Hakkı) one of which is missing, which are in accordance with the classical novel technique, do not claim to be novelty, they should be considered important in terms of revealing the projection of Nâzım Hikmet's understanding of art in different genres. In the novels, the relationship between the reality fiction of dialectical materialism and daily life, people and events, and the equivalent of this relationship in Nâzım Hikmet's life are conveyed through representative characters. Like Nâzım Hikmet's poems, his novels are also fictionalized through the art understanding of the Marxist worldview. The fact that the characters of the novels with social content represent a certain social class, include intellectual inquiries, and clarify the values that create the working class show that the events, situations and people in social life are approached from an ideological perspective. The social benefit principle was observed in the novels. Kan Konuşmaz and Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim novels reflect the pulse of political and social life through people, events and situations, and the effect of dialectical materialism on the fictional structure is seen implicitly in the first and openly in the second. The novel Yeşil Elmalar should be evaluated in a separate category from the two novels mentioned. It is difficult to place the Yeşil Elmalar novel, which can be considered as an adventure-adventure novel, in Nâzım Hikmet's literary life. The series of events that make up the fictional structure in the novel are connected unexpectedly. In the novel, which has obvious influences from traditional folk narratives, the loves that develop suddenly, intersecting roads, coincidences, journeys, spooky rituals, decontinental journeys, dangers, murders are conveyed by intensifying the feelings of tension and curiosity. The novel in which the bad ones are punished, which the good ones earn, is separated from the other two novels both in terms of its subject matter and fiction, as well as in terms of its narrative and perception of space.

In the novel Kan Konuşmaz, dimensions related to the aesthetic aspects of the novel such as narrator, point of view, narration, technique, characterization and fiction were taken into account, and the people, events and situations caused by daily life and circumstances were included. The primary source that makes the characters exist in the novel in question or that is effective in their clinging to life is not ideology, but the life that is lived. Ideology plays a role in the development of an individual's awareness of otherness, arising from contradictions in everyday life, the order of exploitation, wars. The conflict psychologies of the characters representing social classes are fed by realistic aesthetics. The author opens autonomous spaces for the characters, allowing them to exist, to take responsibility for their actions and rhetoric. In this aspect, the author shows the order of exploitation caused by the conditions that bring together the good and the bad, problems such as poverty, unemployment, injustice, evil, decadence through the events that occur in the flow of life and takes a realist attitude. Although Nazim Hikmet opens autonomous spaces for characters and allows them to exist of their own free will, he conveys class separation/conflict through a number of events, situations and people through the natural flow of everyday life. In the novel, the ideological discourse is reflected through the values represented by the changing characters or the events that have occurred. Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim, which is an autobiographical novel, conveys a number of events that influenced the life of Nazim Hikmet to the world of fiction. The political and social atmosphere of the period is approached through the worldview of Marxist ideology.

In the novels examined, techniques such as dialogue, internal analysis, summarization, depiction, flashback, and forward play an important role in the placement of the event chain on a fictional ground. The intensity of the dialogues in all three novels attracts attention. In the sections where the events are transmitted by the narrator in the Dominant-Divine position, the storytelling method comes into play. In these sections, where the event, situation, emotion, object described through analogy and description are moved to a visual ground, flashbacks, forward trips, summaries are also often included. The psychological content manifested by the reactions to events, situations, people and the established dialogues is intensified by internal analysis. The narrator, penetrating into the spiritual worlds of people, acts from their point of view, from their attitude towards events. The narrator, who also makes comments from time to time so that behavior and reactions can be understood, does not hide that he dominates all kinds of emotions, thoughts, events and situations. The narrator figures, which vary with the techniques such as diary and letter used in Yesil Elmalar, lay the groundwork for the editing of the text from a plural perspective.

Tuğba YILMAZ

Ankara Hacı Bayram Veli
Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri
ve Edebiyatları Bölümü, Ankara,
Türkiye

Department of Contemporary
Turkish Dialects and Literatures,
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Ankara, Turkey

Cengiz Aytmatov Eserlerinde Dinî Unsurlar

Religious Factors in Chingiz Aitmatov's Works

Öz

Türkler; en eski dönemlerden günümüze değin atalar kültü, Tengricilik, Şamanizm, Budizm, Maniheizm, Animizm, Totemizm, Hristiyanlık, İslamiyet gibi dinleri ve inançları benimsemişlerdir. Bu inançlar çerçevesinde Cengiz Aytmatov'un ilk yazdığı eserlere bakıldığında atalar kültü, tabiat kültü, Animizm, Şamanizm, Budizm, Gök Tanrı ve İslam inancının etkisi ön plandayken, son dönemlerde yazdığı eserlerde ise Hristiyanlık öğretileri öne çıkar. Romanlardaki karakterler tahlil edildiğinde Hristiyanlık inancıyla çelişen reformist bir din ve Tanrı anlayışının savunulduğu da sezilir. Çalışmada, tarih boyunca Türklerin etkileşim kurduğu inançlar ve bu inançlara ait özellikler Aytmatov eserleri üzerinden ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bilindiği gibi mitoloji, efsane, destan, türkü gibi halk edebiyatı türlerinin yanı sıra Türklerin tarih boyunca benimsediği dinî inanışlar, öz kültürüne ait örf, âdet ve ritüeller, dünyanın bugüne ve geleceğe dair sorunları ve benzeri konular, Aytmatov'un eserlerinde edebî karakterler vasıtasıyla sıklıkla işlenmiştir. Dünya edebiyatına mal olmuş bu eserler, özgünlüğünü ve evrenselliğini zengin Türk kültür yapısından, estetikten ve edebî mirastan almaktadır, denebilir. Bu yönüyle de Cengiz Aytmatov zamanını ve mekânını aşmış, evrensel bir yazar olma özelliğini taşır. Makalede onun eserleri aracılığıyla inanç düzleminde ve metinlerin alt katmanında okurlara verilmek istenen mesajlar tüm boyutlarıyla incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cengiz Aytmatov, Edebiyat, Roman, Dinler, Totemler

ABSTRACT

The Turks; they have adopted religions and beliefs such as the cult of ancestors, Tengrism, Shamanism, Buddhism, Manichaeism, Animism, Totemism, Christianity, and Islam from the earliest times to the present. When looking at the first works of Chingiz Aitmatov written within the framework of these beliefs, the cult of ancestors, the cult of nature, Animism, Shamanism, Buddhism, the Sky God and the influence of Islam are at the forefront, while the Christian teachings come to the fore in his recent works. When the characters in the novels are analyzed, it is also perceived that a reformer religion and understanding of God contradicts the Christian belief. In the study, the beliefs with which Turks interacted throughout history and the characteristics of these beliefs are discussed in detail through Aitmatov's works. As it is known, in addition to folk literature genres such as mythology, legend, epic, folk song, religious beliefs adopted by Turks throughout history, customs, traditions and rituals of their own culture, problems of the world regarding the present and the future, and similar issues are frequently handled in Aitmatov's works through literary characters. It can be said that these works, which have become the property of world literature, derive their originality and universality from the rich Turkish cultural structure, aesthetics and literary heritage. In this respect, Chingiz Aitmatov has the distinction of being a universal writer who has transcended his time and place. In the article, the messages that are intended to be given to the readers on the level of belief and in the lower layer of the texts through his works are examined in all their dimensions.

Keywords: Chingiz Aitmatov, Literature, Novel, Religions, Totems

Giriş

Türk toplumlarının şimdiki inanç sistemlerine dâhil olmadan önce *Tengricilik* ya da *Gök Tanrı* dinini benimsedikleri malumdur. Gök Tanrı'ya ibadet etmenin yanı sıra Animizm, Şamanizm ve Totemizm de Türklerin farklı inanış biçimleri olmuştur. Bu bakımdan Aytmatov eserlerinin fikrî yapısı ve sosyal iletileri bir bütün olarak dikkate alındığında; İslamiyet ve Hristiyanlık dinlerini aksettiren motiflerin yanı sıra Animizm, Şamanizm, Totemizm gibi pek çok inanç sisteminin izlerine de rastlanır. Bu durum; tarih boyunca birçok kavim ve farklı kültürle etkileşim hâlinde olmuş Türk milletinin birikimlerinden istifade eden araştırmacılar, yazarlar ve kültür taşıyıcıları için elbette olağandır.

Orta Asya'daki en eski Türk topluluklarının inanç sistemleri; atalar kültü, tabiat kültü ve Gök Tanrı kültü olmak üzere üçlü bir din anlayışından oluşmaktadır. Bunlardan atalar kültürünün çeşitli eski Türk zümreleri arasında en köklü ve en eski inançlardan birisi olduğu söylenebilir (Artun, 2002: 121). Bu bağlamda Türk inanç sisteminde; *Tengricilik* ya da *Gök Tanrı*, *atalar kültü*, *Şamanizm*, *Maniheizm*, *Budizm* kavramlarının sıklıkla kullanıldığı söylenebilir. Ancak Animizm anlayışı Türk kültüründe çok eskilere dayansa da üzerinde yeterince çalışılmış değildir.

Hâlbuki Türklerin inanç sisteminde Animizm baskın unsur olmuştur. Nitekim eski Türklerin dinî inançlarından olan "*tabiat kuvvetlerine inanma*"da Animizm'in esasları hâkimdir. Bu bakımdan Animizm, Türklerin maneviyatını kuvvetli bir şekilde etkileyerek geleneklerinde derin izler bırakmıştır (Yaşa, 2016: 8). Bu derin izler incelendiğinde Türk inanç yapısı hakkında yeni verilere ulaşılabileceği açıktır.

Geliş Tarihi/Received: 29.10.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 06.02.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Tuğba YILMAZ
E-posta: tugbakaratugyilmaz@gmail.com

Atıf: Yılmaz, T. (2022). Cengiz Aytmatov Eserlerinde Dinî Unsurlar. *Turcology Research*, 74, 305-314.

Cite this article: Yılmaz, T. (2022). Religious Factors in Chingiz Aitmatov's Works. *Turcology Research*, 74, 305-314.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Sedat Veyis Örnekin aktardığı bilgiye göre, *Primitive Culture* adlı eseriyle Animizm'i en eski din şekli olarak kabul eden Tylor'ın düşüncesinde; ölüm sırasında ruhun bedenden ayrılması tasavvuru, ilkel insanı, ayrılan ruhun ya da ölen kimsenin bir çeşit yaşadığı, toprak altında da olsa hayatını sürdürdüğü inancına götürmüştür. Bu ise atalar ibadetinin ve ölümler ibadetinin (Manizm) doğmasına sebep olmuştur. Onun düşüncesinde bu inanıştan cin, peri inancına geçilmiştir; buradan da birtakım kötü ve iyi ruhların bazı mahalleri kapladığına, ağaç, taş, kaya gibi şeylerin içlerine yuva yaptıkları tasavvuruna varılarak, Fetişizm'e geçilmiştir. *Gökyüzü, fırtına, orman, su, ay, güneş* gibi tabiat unsurlarının söz konusu geçiş basamaklarına dayanarak tanımlanmaları, Politeizm'i meydana getirmiştir (Örnek, 1962: 255). Tylor'ın ortaya koyduğu bu çerçeve insanoğlunun tabiatla iç içe yaşadığı dönemden günümüze, başka ifadeyle tarihselden moderne uzanan zaman çizgisinde olgunlaşma sürecini gösteren bir din anlayışı sunmaktadır.

Politeizm'deki tanrılardan bir tanesinin zamanla ötekileri gölgeleyerek öne geçip tekleşmesi ise, Animizm'in son safhasını yani Monoteizm'i teşkil eder. Özetle Tylor'ın fikriyatında dinin başlangıcı ve gelişmesi *Animizm, Tabiat inancı, Manizm, Fetişizm, Politeizm* ve *Monoteizm* sırasını izler (Örnek, 1995: 25).

Burada konuya Animizm'in gelişmiş biçimi olarak kabul edilen Şamanizm'i de dâhil etmek gerekir. Örnek'e göre Şamanizm; trans durumuna geçebilme yeteneğindeki kimselerin doğaüstü varlıklarla ilişki kurarak onların güçlerine sahip olmalarından, bu güçleri topluma adına kullanmalarından ve bu amaçla yapılan dinsel-büyüsel pratik ve törenlerden ibarettir (Örnek, 1995: 48). Orta Asya'da ruhlar, hayvan ve genellikle kuş biçiminde düşünülmüştür. Şaman'ın gök yolculuğundaki yardımcı ruhları kuş ya da kanatlı hayvanlar olarak temsil edilmiştir. İnsanlara can vermeden önce bu ruhların, gökte kuş olarak yaşadıkları ve ölüm gerçekleşince tekrar göğe uçtukları düşüncesi hâkimdir (Avcioğlu, 1995, 345).

Eliade'ye göre Tanrı fikri ve dinî ritüeller; en uzak çağlardan beri var olsa da zaman zaman yerini totemizm, atalar kültü gibi diğer dinî "biçimler"e bırakmıştır. Bu dini biçimler, ilkel insanın dinî ihtiyaçlarına daha çabuk cevap veren bir nitelik kazanmıştır (Eliade 1954: 161). Dolayısıyla atarılın tüm bu görüş ve düşünceler ilkel din anlayışından modern din anlayışına geçişte yaşanan süreçleri gözler önüne sermektedir.

Animistik Unsurlar

Animizm sözü, Latince "Anima (ruh)" sözünden türetilmiştir. Yunanca "Anemus", Latince "Anima" ve "Animus" kelimeleri aslında "rüzgâr" ve "hava" anlamına gelmektedir, fakat daha sonra asıl anlamları unutulup canlı ve hayat gibi benzer anlamlarda kullanılmıştır. *Animizm* istilâh olarak, her eşyada bir ruh bulunduğu inancını taşıyan sistem olarak düşünülmüştür (Yaşa, 2016: 3-4). Örnek'in düşüncesinde ise Animizm; sadece insanların değil, hayvanların, bitkilerin, eşyanın ve doğa belirtilerinin de ruhu olduğuna dayanan dinsel dünya görüşüdür. Ona göre, İngiliz etnolog Edward. B. Tylor bu görüşe dayanarak Animizm kuramını kurmuştur (Örnek, 1971: 20).

Konuya bahsi geçen inanç sistemleri çerçevesinde yaklaşıldığında Ramazan Korkmaz'ın fikrinde şunlar söylenebilir: Aytmatov anlatılarında Tanrı, yücelik algılamalarının merkez imgesi olarak sunulur. Bütün yaratıkların adı değişebilen ama özü değişmeyen bir yücelik algısı vardır. Özellikle insan için Tanrı; yaşam ile ölüm, sonlu ile sonsuz gibi zıtlıkların ontik birliğini içeren bir kavramdır. İnsan, bir cevher olarak Tanrı'yi içinde taşıyor ve bu cevher, herkesin idraki, kavrayış gücü doğrultusunda anlam kazanır. İlk anlatılarında daha çok Gök Tanrı inancının izlerini taşıyan bir doğa dinî motifi çizerken, son çalışmalarında daha çok dört büyük kutsal dinin Tanrı figürünü, ortak bir "arka-fon" olarak kullanır (Korkmaz, 2004: 167-195). Benzer düşünceleri sürdüren Yaşa'nın fikrinde Animizm sisteminde dinin aslı ruhtur. İnsanlar, tıpkı çocuklar gibi canlıyı cansız varlıktan ayırmamışlar, bütün varlıkların bir canı ve ruhu olduğuna inanmışlardır. Varlıklar, görünüşte cansız olsa bile, ona can veren bir "hâkim sahibi" vardır. Her şey; yani kaya, dağ, ot, çiçek, kemik veya insan eliyle yapılmış nesnelere içlerinde çok özel bir töz, bir varlık ve bir ruh taşırlar. Burada "ruh" ne tin ne şeytan, ne de tanrıdır. Görünmez bir madde olmakla birlikte, belirsiz, kişilik atfedilmeyen ve bununla birlikte bir biçimde irade sahibi bir şeydir. Ruh, somut bir objeye nüfuz ederek ona kendi özel gücünü verir (Yaşa, 2016: 8).

Yukarıda sunulan kavramsal bilgiler ışığında Aytmatov eserlerine yaklaşıldığında birtakım verilere ve yorumlara ulaşılabılır.

Aytmatov'un, *Beyaz Gemi* adlı romanında: "Ahım şahım bir şey değildi ama yine de güzel bir okul çantasıydı. Aslında her şey bu çantanın alınmasıyla başladı" (2016: 7) diye ifade edilen cümleden itibaren çantanın da bir karakter gibi eserde Animistik unsur olarak ön plana çıktığı daha ilk paragrafta vurgulanmaktadır. Romanın temel karakterlerinden Mümin Dede, yakın zamanda okula başlayacak torununa, mağaza satıcısının da ısrarıyla çanta alır. Bu duruma çok sevinen çocuk, her fırsatta çantayı başkalarına gösterme çabasıdadır.

Romanın iç dinamiklerine bakıldığında çocuğun sürekli çantası ve dürbünüyle konuşması dikkat çekicidir. Çantayı kendisine âdeta bir arkadaş edinen çocuk, dürbünüyle okulun nerede olduğunu, beyaz gemiyi kendisine göstereceğini ve Boynuzlu Maral Ana masalının gerçek olduğunu büyük bir zevkle her fırsatta anlatır. Hatta dürbünle birlikte üç kişi olduklarını ısrarla dile getirir:

"Kendi kendisiyle konuşmayı severdi ama artık bir çantası vardı ve onunla konuşuyordu: "Ona, sen daha okulun nerede olduğunu bilmiyorsun değil mi? Çok uzak değil, sana gösteririm. Karavul dağından dürbünle bakarız. Hem sana "Beyaz Gemi"yi de göstereceğim... Biliyor musun, ben dürbünle de konuşurum. Şimdi üç kişi olduk: Ben, sen ve dürbün." (Aytmatov, 2016: 7).

Kısacası roman boyunca; dürbün ve çantayla konuşulması, roman kurgusu içerisinde cansız varlıklara ruh atfedilerek birer canlı varlık olarak işlenmesi *Animistik* bir unsur şeklinde ele alınabilir. Ayrıca eserde, çocuğun; 'deve', 'kurt', 'eyer', 'tank' olarak isimlendirdiği kayalarla ilk defa dürbünü sayesinde tanıştığına da dikkat çekilerek belli aralıklarla konuşturulması ve yine cansız birtakım cisimlerin ruhlarının olduğu düşünülerek irtibata geçilmesi de Animizm'in romandaki farklı yansımaları şeklinde değerlendirilebilir:

"(...) Oysa bu iri otların başka otlara, bu büyük kayaların başka kayalara hiç benzemediğini çok iyi bilirdi. Bunlar ona darlanabilir, hatta isteseler ayaklarına takılıp düşmesine de sebep olabilirlerdi. Deve'nin yanından geçerken "Maşın-mağaza geliyor, se-

ninle sonra konuşuruz.” dedi. ‘Yatan Deve’ dediği, yarı beline kadar toprağa gömülmüş, kızılımsı kambur bir deve idi. Normal zamanlarda onun yanından hörgücünü sivizlamadan geçmezdi. Dedesinin güdük kuyruklu atını okşaması gibi okşardı onu. Şimdi ise sadece elini değdirmiş, “Çok işim var, seninle sonra görüşürüz” demek istemişti. ‘Eyer’ adını verdiği, yarı ak, yarı kara bir başka kayası daha vardı. Onun bir eyeri andıran tepesine çıkıp ata biner gibi otururdu. ‘Kurt’ adını verdiği kaya ise boz renkli, yer yer kararmış, güçlü boynu ve kocaman kafası olan bir kurdu andırıyordu. Ona sürüne sürüne yaklaşıp, vura-cakmış gibi nişan alırdı. Ama en çok ‘Tank’ adını verdiği, heybetli, güçlü kayayı severdi. Çayın kıyısında, suların durmadan yıkadığı, aşındırdığı bu kaya suya dalacakmış gibi dururdu. ...

Dedesi onu bazen, dağın öbür yakasındaki sovhozun sinemasına götürürdü. İşte o filmleri gördükten sonra, çay kenarında suya dalacakmış gibi duran kaya da bir tank oluverdi. Daha başka kayaları da vardı: ‘kötü’ kayalar, ‘iyi’ kayalar, hatta ‘kurnaz’ kayalar, ‘aptal’ kayalar...” (Aytmatov, 2016: 9-10).

Eser, metin merkezli bir yaklaşımla ele alındığında kayalardan birine ‘Eyer’ adının verilmesi metnin derin yapısında Kırgız halkının hareketli ve dinamik bir toplum oluşunu; başka bir kayaya ‘Tank’ adının verilmesi de savaççı ve güçlü bir millet iletisini sembolleştirmiştir. Mümin Dede’nin girişimleriyle çocuğun bazen sovhoz sinemasına götürülmesi ve tank kavramıyla böyle ortamlarda tanıştırılması, romanın alt katmanlarında sosyalist realizm sanat metodunun işlediğini göstermesi bakımından da mühimdir.

Çocuk tarafından boz renkli, yer yer kararmış güçlü boynu ve kocaman kafası olan kurda nişan alınması ve gücün simgesi olan tankın sevilmesi aslında kendi değerleriyle çatıştığını ve bilinçli bir sapmayla eserde Sovyet sisteminin gücünün vurgulandığı açıktır (Karatuğ, 2017: 313). Aytmatov anlatılarının bir özelliği de hayvanların özel sembolik değerleri yansıtmasıdır. Yazarın haddizatında veteriner olması edebî yaratıcılığıyla da birleşince, kuşkusuz hayvanların gizemli dünyasına kapı aralamıştır. Nitekim bu durumun eserlerinde ustalıklı işlendiği görülür.

Aytmatov’un *Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek* adlı hikâyesinde, Kirisk’in deniz ortasında tek başına çaresiz kaldığı vakit; tabiat kültlerine referansla kıyıya ulaşmak için rüzgâra seslenip ondan yardım istemesi, deniz kıyısındaki Ala Köpek’in kendisine yardıma koşuyormuş gibi görmesi hikâyenin yine Animistik bir bakış açısıyla kurgulandığını göstermektedir:

“Es rüzgâr, dayan rüzgâr, sakın durma! Adını bilmiyorum ama Orhan Ata olsa söylerdi. Sakın durma rüzgâr, sakın yönünü değiştirme! Aynı yönde esmeye devam et! Yardım et bana rüzgâr! Adını öğreneceğim söz! Sana Orhan Ata dememi ister misin? Benim büyükbabamın adıdır o! İnsanlar da seni ‘Orhan Ata Rüzgârı’ diye çağırırlar. Bana yardım et lütfen, arkadaşın olmama izin ver!” (Aytmatov, 2013: 103).

Gün Olur Asra Bedel romanında, bozkırda av aramak için gelen ve yolcuların vagon pencerelerinden attıkları artıklar arasında bir lokma yiyecek bulmaya çalışan bir tilki betimlenir. Anlatının ilerleyen safhasında Yedigey, az ilerideki telgraf direğinin dibinde durup kendisine bakan tilkiyi görür ve ilk etapta hayvana şaka yaparak korkutmak ister. Ancak hayvanın kaçmadığını görünce onu avlamaya koyulur. Tam nişan aldığı sırada aklına şunlar gelir:

“Tilkiyi vurmak istediği anda tuhaf bir şey gelmişti aklına. O anda bunu kimden duyduğunu pek hatırlayamadı. Belki oraya gelip giden yol bakıcılarından biri anlatmıştı. Belki de hep Allah’tan söz eden o fotoğrafçıdan, ya da başka birinden dinlemişti. Ha, tamam! Şu lânet olası Sabitcan’dan duymuştu. Kazangap’ın oğlu, o körolası Sabitcan, herkes kendisini dinlesin, onlara bilgiçlik etsin diye, olur olmaz şeyler anlatırdı. Bir defasında da öldükten sonra ruhun beden değiştirmesinden söz etmişti.” (Aytmatov, 2009: 21).

Ruhun beden değiştirmesiyle canlılığını muhafaza etmesine işaret edilen bu Animistik motiflerin izleri, tilkinin bedeninde tekrar hayat bulmak biçimiyle daha belirgin olarak romanın ilerleyen bölümlerinde görülmektedir:

“Sabitcan’ın anlattığına göre, Hintliler, insan öldükten sonra ruhunun, yaşayan başka bir canlının bedenine girdiğine inanırlarmış. Herhangi bir hayvanın, hatta bir karıncanın bedenine bile girebilirmiş ölen insanın ruhu. Her insanın doğmadan önce bir kuş, bir hayvan, bir böcek, olduğuna da inanırlarmış. Bu inançlarından dolayı da hayvanları öldürmezlermiş. Yollarına bir yılan mesela bir kobra çıkacak olsa bile ona dokunmaz, eğilir, geçip gitmesini beklerlermiş. Çok tuhaf şeyler işitiyordu insan bu dünyada... Kim bilir: “Ya Kazangap’ın ruhu bu tilkinin bedenine girmişse?” diye geçirmişti aklından.” (Aytmatov, 2009: 23).

Özetle; Yedigey’in hayvan anlayacakmış gibi başına bir şey gelmemesi için onunla konuşması ve Kazangap’ın tilkinin bedenine girip tekrar hayata geldiğine inanması Animistik inanç sisteminin akisleri olarak değerlendirilebilir.

Totemistik Unsurlar

Sosyoloji ve sosyal antropoloji literatüründe önemli bir yer tutan, sosyal bir olay olarak ele alınan *totemizm*, insanlığın klan ve kısmen ilkel devirlerinde geçerliliğini sürdürmüş inanç ve kavrayışlar sistemi (Talas, 2004: 284) şeklinde tanımlanır. Bu kavrama Türkçe Sözlük’te ise şu açıklama getirilmiştir: İlkel toplumlarda topluluğun ondan türediği sanılan ve kutsal sayılan hayvan, ağaç, rüzgâr gibi herhangi bir tabii nesne, ongun (Türkçe Sözlük, 1998: 2242).

Örnek’in fikrince *totemizm*; bir klanın, bir insan grubunun ya da tek bir kişinin aynı atadan geldiğine inandığı bir hayvana, bir bitkiye, bir nesneye ya da bir doğa olayına (ebemkuşağı, fırtına, şimşek, vb.) mistik, majik ve akrabalık duygularıyla bağlantısı; bu bağlantıdan doğan görevler, yasaklar, ritler ve törenler (1971: 228) bütünüdür.

Frazer’e göre *totem*, kendisiyle türünün her üyesi arasında yakın ve tamamen özel bir ilişki olduğuna inanan ilkel bir insanın batıl inançlara saygıyla baktığı maddi nesnelere bütünüdür (Frazer 1887: 1).

Konuyu *tabu* kavramıyla ilişkilendiren Talas; kelimenin Kızılderili adı verilen Kuzey Amerika yerlilerinden alındığını, sosyal ilimler edebiyatına mal edildiğini vurgular. Ona göre bu yerliler, Afrika ve Avusturya klanları; totem adı verilen hayvan, nebat veya eşyayı kutlu, mübarek sayar, eşyada bile bir hayat tasavvur eder, kendileri ile bu totemler arasında bir hisimlik bulur ve aynı atadan geldiklerine inanır, totemlerine son derece hürmet eder, ona dokunmaktan çekinirler. Dolayısıyla totemi öldürme, kesme, yeme, ona dokunma hususundaki yasağa "tabu" adı verildiğini belirtir (Talas, 2004: 284).

Örnek, ilkelerin dinsel ve toplumsal hayatlarında önemli bir rol oynayan totemizmin özelliklerini şöyle sıralar:

- a) Totemle grup ya da kişi arasında duygusal, mistik, majik ve efsanevi bir bağın bulunması,
- b) Totemle akrabalık,
- c) Totemin insanüstü kuvvetiyle klan üyelerine yardım etmesi, onları tehlikeden koruması ve onlarla arkadaş olması,
- d) Totemin adını ve işaretini taşımak,
- e) Totemle aynı hüviyeti taşımak,
- f) Totemi öldürme ve yeme yasağı,
- g) Aynı toteme sahip olan klan üyelerinin birbirleriyle evlenme yasağı, totemle ilgili ritüel şeylerdir (Örnek, 1971: 228-229).

Bu tanımlamaların ve düşüncelerin yansımalarına *Beyaz Gemi* adlı eserde rastlamak mümkündür. Eserde; çocuk elinden düşürmediği çantasına Maral Ana masalını anlatır. Masala göre; düşmanların ansızın baskın yaparak Kırgız halkını katlettiği, o esnada ormanda olan biri kız, diğeri erkek iki çocuğun kurtulabildiği, Maral Ana'nın düşmandan zarar görmemesi için çocukları alıp bir yıl aralıksız koşarak çok uzaktaki Isık-Göl bölgesine götürdüğü belirtilmektedir. İnsanların, Maral'a ait iki küçük yavruyu öldürmesine rağmen Maral'ın bu çocukları sahiplenip sütüyle besleyerek büyüttüğüne, onları her türlü tehlikeden koruduğuna Kırgız halkı tarafından inanılmaktadır. Bu iki çocuğun evlendiği, neslinden yedi kız ve yedi erkek çocuğun dünyaya geldiği, Kırgız halkının da buradan türediği ve Boynuzlu Maral Ana'nın yardımı sayesinde nesillerinin yeniden devam ettiği anlatılmaktadır. Dolayısıyla eserde, *Maral Ana'nın kutsal bir varlık olarak görülmesi, Kırgızların anası olduğuna ve onun soyundan geldiğine inanılması, insanî özellikler taşıması, Maral'ın yaşayanlarla ve ölenlerle dost olunması gerektiğini halka öğütmesi, totemistik yaklaşımın izlerini taşır.*

Nitekim Mümin Dede, damadı Orazkul ile birlikte taşıdıkları tomruğu düşürdükten sonra Maralları görünce: *"Hey Kutsal Ana! Boynuzlu Maral! O kurtardı bizi, o kurtardı! Gördün mü? Boynuzlu Maral Ana'nın çocukları bunlar! Anamız döndü. Gördün mü? Geri döndü!"* (Aytmatov, 2016: 79) sözleriyle sevincini belirtmesi de yukarıdaki görüşü destekler niteliktedir. Mümin Dede, Kutsal Boynuzlu Maral Ana'nın, yavrularının bedenine girerek tekrar geldiğini, kendilerini daha büyük bir felaketle karşılaşmaktan kurtardığını belirtmektedir. Dolayısıyla onun *Boynuzlu Maral Ana'yı kutsal diye nitelemesi ve koruyucu güç olarak görmesi totemistik; öldükten asırlar sonra yavrularının bedeninde ruhunun vücut bulması da Animistik unsur* olarak değerlendirilebilir.

Bu masaldaki anlatının izlerine Ergenekon ve Türeyiş destanlarında da rastlanmaktadır. Nitekim Ergenekon Destanı'ndan ulaşılan bilgiye istinaden Ebru Şenocak'ın da vurguladığı üzere; *"Ergenekon'dan çıktıklarında halka rehberlik yapan kahraman Börte Çene ve kutsal kurt, olağanüstü özellikleriyle halkı, bilinmezliklerden kurtaran, ata yurdun yolunu gösteren sembolik anlam değerlerine sahip kahramanlardır"* (Şenocak, 2013: 2534).

Söz konusu düşüncenin izlerini Türeyiş Destanı'nda da sürdürmek mümkündür. Tunç ve Akbulut'un atıfta bulunduğu gibi; *"Bozkurt, Türklerin totemidir. Totem, topluluk için bir anlam ifade eden semboldür. Bozkurt her Türk topluluğunda farklı anlaşılmıştır. Göktürkler ve Uygurlar arasında kurt ata iken, Oğuzlarda ise erkek bozkurt bir milli kılavuz olarak görülmüştür"* (Tunç & Akbulut 2016: 85).

Kurdun asil bir ruhu vardır ve yönetici pozisyonundadır. Nitekim Türeyiş destanında kurdun soyundan geldiğine inanılmaktadır. Kısmen farklılıklar olsa da Maral Ana'da da aynı durum gözlenmektedir. Bütün bu tespitlerden hareketle, *Aytmatov'un Sovyet sisteminde yaşamış olmasına rağmen metnin alt katmanında anlatıyla birlikte bir kültür inşasının da söz konusu olduğu* söylenebilir.

Romanda, değerlerine sıkı sıkıya bağlı olan Mümin Dede, Orozkul'un, kendisini kovarsa işsiz kalacağı, dedenin kızını boşayacağı ve talihsiz torunun akıbetinin ne olacağı korkusuyla, ilk etapta karşı çıksa da Maral'ı vurmak zorunda kalır. Sonrasında Mümin Dede ve Orozkul başta olmak üzere, bütün aile Maral'ın etiyile ziyafet çeker. Dolayısıyla burada *Orozkul'un şahsından hareketle* kişilik zayıflığından, kültürel değerlerden ödün verildiğinden ve totemizm inancında Maral'ın yenmesiyle yasağın çiğnenmesinden, tabunun yıkılmasından bahsedilebilir.

Şamanistik Unsurlar

"Şaman" sözü Şamanlıkta, gelecekte haber verme, büyü yapma gibi görevleri olan, ruhlarla ilişki kurarak hastalıkları iyileştirdiğine inanılan din adamı, kam (Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, 1998: 2071) şeklinde tanımlanmaktadır.

Örnek'e göre, trans haline geçebilme yeteneğindeki kimselerin (Şamanların) metafizik varlıklarla ilişkiler kurarak onların doğaüstü yetenek ve kuvvetlerine sahip olmaları ve bunu toplum adına kullanmaları; bu iş için yapılan dinsel-büyüsel pratikler ve törenler olarak tanımlanmaktadır. Şamanizm ne kendine özgü bir din ne de majinin bir şeklidir; her iki alanı da ilgilendiren yanları bulunan, çeşitli din ve dünya görüşlerini birleştiren bir inanç ve tekniktir (Örnek, 1971: 216-217). Belek ise Şamanizm'i, yaşamı doğal varlıkların ruhlar dünyasıyla açıklamaya çalışan bilinç formasyonu şeklinde izah etmektedir (Belek, 2015: 138).

Şamanistik inancın temelinde doğaüstü varlıklarla iletişim kurup onların güçlerinden istifade etme düşüncesi vardır. Transa geçme esnasında ruhun bedeni geçici olarak terk ettiği düşünülür. Bu bağlamda *Beyaz Gemi* romanının başkahramanı olan isimsiz çocuğun Mümin Dede'nin anlattıkları karşısında balığa dönüşmek istemesi ve geçici olarak balığın bedeninde yaşaması örnek gösterilebilir. Çocuğun hiç görmediği babası, Isık-Göl'de bulunan beyaz gemide gemicilik yapmaktadır. Bu sebeple çocuk, babasına ulaşmak için balık olmayı bir araç olarak görür:

“Tam bir balığa dönüşmek, balık olmak istiyordu çocuk. Vücudu da kuyruğu da, yüzgeçleri de, pulları da olsundu. Yalnız ince boynunun üzerindeki kafası, sarkık kulakları, sıyrıklarla dolu burnu değişmesindi. Gözleri de değişmesindi ama pek de oldukları gibi kalmıştı, biraz balık gözünü andırınlardı.” (Aytmatov, 2016: 39).

Bu alıntının devamında çocuk kendini bir dev olarak hayal eder; dağların fırtınadan, kardan, karanlıktan korkmamaları için yanında olmak istediğini, geceleri ormandaki ağaçların kimseleri olmadığı için çok korktuklarını, çıplak oldukları için tir tir titrediklerini ve kış boyunca yaşadığı bu korku travmasından dolayı yeşeremediğini dile getirir.

Doğal yaşam alanından uzaklaşan çocuğun balık olma isteğinin ardındaki itici güç, anne rahmine/iç dünyaya dönüşle de açıklanabilir. Dış dünya korkutucu geldiği için çocuk, dev olma ihtiyacı hissetmektedir. Nitekim onun düşüncesinde balık olursa denize/yanneye sığınma, dev olursa dünyayla savaşıma olgusu hâkimdir.

Özetle söylemek gerekirse; çocuğun babasına ulaşmak için balığın gücünden yararlanmak maksadıyla geçici olarak beden değiştirmesi Şamanistik bir inanca gönderme yaparken aynı zamanda dağları ve ağaçları insan gibi algılayarak onlarla iletişime geçmesi de *atalar kültünü* yansıtır.

Aytmatov'un pek çok eserinde bazen İslami bazen de Şamanizm inancını yansıtan unsurlar aynı metin içinde yer alabilmektedir. Nitekim bu konuda, Gülsine Uzun şunları ifade eder: *“Elveda Gülsarı'da, Tanabay, zafer kazandığı için, İslami pratiğe uygun olarak ellerini kaldırarak dua ederken, romanın bir başka yerinde aynı kahraman, yılık atlarının düştüğü tehlike karşısında “Ey Arbak (ervah, atalar ruhu) siz koruyun yılıky!” diyerek atalarının ruhuna sığınır”* (Uzun, 2008: 426).

Eserde bahsedilen isimsiz çocuğun, *Maral Ana* vasıtasıyla çocukları olmayan Bekey teyze ve Orozkul eniştesi için ak kayından yapılmış sihirli bir beşik getirmesi ve bu sihirli beşiğin çocuk sahibi olmalarını sağlaması da Şamanizm inancının etkisini yansıtmaktadır.

Eserde, Mümin Dede Orozkul'la dağdan ağır bir tomruğu indirirken şöyle der: *“Ey boynuzlu Maral Ana! Sen yardım et! Şu tomruk kayaların arasına sıkışıp kalmasın, atın ayağı sürçüp düşmesin!”* (Aytmatov, 2016: 86). Yine romanda, Kırgız halkının Boynuzlu Buğu (Maral) Ana'nın soyundan geldiklerine inandıklarından dolayı onlara savaşlarda da kimsenin zarar veremeyeceği belirtilmektedir. Bu koruyucu gücün kendilerine yardım ettiğini düşündükleri için “Buğu! Buğu!” diye bağırdıkları ve bunun neticesinde her defasında savaşı kazandıkları vurgulanmaktadır. Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere, Mümin Dede'nin başı sıkıştığı zaman Boynuzlu Maral Ana'yı yardıma çağırması ve bu koruyucu anneden türediklerine inandıkları için savaşı kazandıkları düşüncesi yine Şamanizm'in etkisini gösterir.

Mümin Dede, misafirlere ikram etmek için kara koyunu kurban olarak keseceğini çocuğa söyler ve kesmeden önce, ellerini göğe kaldırarak alçak sesle şu duayı okur:

“Ey soyumuzun ulu anası, Boynuzlu Maral Ana! Bu koyunu sana kurban ediyorum: çocuklarımızı tehlikeden kurtardığın için; atalarımızı ak sütünle beslediğin için temiz yürekli oluşun, bize ana gözüyle baktığın için. Bizi dağda bayırda, coşkun sellerde, kaygan yollarda yalnız bırakma! Bizi, yurdumuzu terk edip gitme! Biz senin çocuklarıyız. Âmin! Duasını bitirdikten sonra ellerini yüzüne koyup alından çenesine doğru sıvazlayarak indirdi. Çocuk da aynı şeyi yaptı.” (Aytmatov, 2016: 122).

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere; koyunun yine başka bir hayvana (Maral Ana'ya) kurban edilmesi Şamanistik bir inanç sistemiyle izah edilebilir. Ancak kurban etmek ve kesmeden önce dua etmek, İslamiyet inancında yaygın olarak görülen bir durumdur.

Budizm Unsurları

Türkçe Sözlük'te Budizm (Buddhizm); tabiatüstü kişileşmiş bir tanrı düşüncesi yerine, salt varlığı koyarak onun insanda arzu biçiminde belirdiğini, bundan da ıstırapın doğduğunu, ıstıraptan kurtulmak için var olmaktan vazgeçmek gerektiğini ileri süren, Hindistan ve Çin'de yaygın olan, Buddha'nın ileri sürdüğü mistik dünya görüşü ve dindir (Türkçe Sözlük, 1998: 349) şeklinde tanımlanmaktadır.

Cengiz Han'a Küsen Bulut adlı eserde belirtilmesi gereken bir husus da yer yer Budizm tesiridir. Anlatıda, Togulan ile Erdene'nin çocuğu olur. Aralarında geçen bir diyalogda Togulan, Erdene'nin ruhunun çocuğa göç ettiğini, Buda'ya atıfta bulunarak belirtir. Ayrıca sancakların üzerine işlediği ejderha motiflerinin de rüyasında canlanarak Erdene'ye dönüştüğü, Erdene'nin ruhunun ejderhaya geçtiği ve kendisinin doğurduğu çocuğun da ejderha olduğu vurgulanır (Aytmatov, 2007: 49-50). Diyaloga Buda'nın dâhil edilip metnin birtakım motiflerle betimlenmesi Budizm inancının izlerine işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir.

Budizm inancının tesirini Aytmatov'un *Fuji-Yama* adlı eserinde de görmek mümkündür. Oyun, adını Almagül'ün koyduğu “kutsal dağ” anlamına gelen Fuji-Yama'da geçer. Fuji-Yama Japonya'da bir dağ adıdır (Doğan, 2013: 3). Japonya'daki Budistler tarafından kutsal sayılan bir dağdan esinlenerek ve ruhların bütün gizemini açıklıklarına inandıkları için zirveye Fuji-Yama adının verilmesi de bu inancın kodlarını aksettirir (Söylemez, 2010: 18). Her inanan Budist, ömründe en azından bir kez bu dağa çıkar; yaşantısı hakkında tanrıya içini dökmüş, yani hesap vermiş. Dosbergen'in misafirleri de bu dağda toplanmışken tıpkı Budistler gibi hayatta yaptıkları hataları gözden geçirip itiraf etmeye karar verirler (Doğan, 2013: 2).

İslami Unsurlar

Aytmatov'un *Cengiz Han'a Küsen Bulut* adlı eserinde, tarihi dönem ve şahsiyetlerden hareketle anlatılan efsanede Cengiz Han, Batı seferine giderken Gök Tanrı'nın lütfuyla kendisine bir bulut verilir. Gezgin bir kâhin; başında tezahür eden bu bulutun kendisini koruyacağını, ancak hassasiyet göstermediği takdirde bu bulutla birlikte kudretini de yitireceğini söyler. Cengiz Han, buyruğundaki askerlerin çocuk sahibi olmalarını yasaklar. Ancak yasağı çiğneyen emrindeki yüzbaşı ve karısını, haksız yere idam etmesinden dolayı kendisini sürekli takip edip koruyan bulut ona küser ve bir daha görünmez. Bunun üzerine Cengiz Han, Gök Tanrı'nın artık kendisinden yüz çevirdiğini düşünerek Batı seferini bitirmeden ülkesine geri döner. Sonrasında bulut, annesi ve babası öldürülen çocuk ile köle Altın'ın üzerinde tekrar belirir.

Eserde; Abutalip Kuttubayev'in defterine kaydettiği bu efsaneye İslami rivayette anlatılan, Hz. Peygamber'i koruyan bulut arasında benzerlikler görülmektedir.

Bazı siyer ve İslam Tarihi kaynaklarında anlatılan bu rivayete göre; Hz. Peygamber yaklaşık on iki yaşlarındayken amcası Ebu Talip'le birlikte ticaret kervaniyla Suriye'ye gider. Orada bulunan manastırdaki "Bahîrâ" adlı rahip, Hz. Peygamber'i bir bulutun gölgelendiğini fark eder. Bahîrâ, Hz. Peygamber'in sırtındaki peygamberlik mührünü görünce, Ebu Talip'e O'na iyi bakmasını ve Yahudilerden korumasını söyler (Fayda, 1991: 486). Romandaki, Abutalip Kuttubayev ile Hz. Peygamber'in amcası Ebu Talip'in isimlerinin aynı olması, efsanedeki kâhinle Rahip Bahira arasındaki benzerlikler ve bulutun ikisinde de koruyucu bir fonksiyonunun olması, derin yapıda efsanenin aynı rivayetten hareketle söylenmiş olabileceğini düşündürür. Dolayısıyla Aytmatov'un *Cengiz Han'a Küsen Bulut* adlı eserinde de, semavi dinlere ait unsurlara rastlanmaktadır. Bulutun koruyucu, kutsal bir ruhunun olması esasen İslami inancın bir tezahürü olarak görülebilir.

Gün Olur Asra Bedel'de başkahraman Boranlı Yedigey, bildiklerini tatbik eden ve inandığı üzere yaşayan bir karakterdir. Bu sebeple de dostu Kazangap öldüğünde vasiyetini gerçekleştirmek için dinî merasim tertip etmeye azami gayret gösterir.

Aşağıdaki alıntıda, Kazangap'ın cenazesini yıkama ve defnetme işini Yedigey kendisine bir vazife olarak addetmiştir. Adilbay'a da bu işi öğretip kendisi öldükten sonra aynı görevi sürdürmesini istemiştir. Bu durum, Adilbay karakteri üzerinden Sovyet sisteminde eski âdetlerin, aynı zamanda dinî inancın unutulduğunu göstermektedir. Ancak Yedigey bildiği kadarıyla İslamiyet'e uygun şekilde hareket etmeye çalışmaktadır. O dönemde, her ne kadar Sovyet sisteminin politik baskılarından ötürü ateist bir toplum yapısı oluşturulmaya çalışılmışsa da inancın tamamen yitirilmediği yazar tarafından vurgulanmaktadır. Ayrıca Yedigey'in savaş madalyalarını, kahramanlık şeritlerini ve emek kahramanı nişanlarını Kazangap'ın göğsüne takması Sovyet döneminin etkisini de yansıtmaktadır.

"Boranlı Yedigey o gün erkenden kalktı. Aslında doğru dürüst yatmamış, sabaha karşı biraz kestirmişti. Çünkü merhum Kazangap'ı yıkayıp temizleyerek gömülmeye hazır hâle getirmişti. Âdetlere göre bu iş, ölünün gömüleceği gün cenaze namazı kılınmadan önce yapılırdı. Ama sabahleyin erkenden yola koyulacakları için Yedigey bu işi geceleyin yapmıştı...

Uzun Adilbay sadece sıcak su getirmiş, ölüden ürktüğü için ondan biraz uzak durmuştu. Yedigey de bunu anlamazlıktan gelerek: Bak Adilbay, demişti, bu işi nasıl yaptığımı öğren, ölüm-kalım dünyası bu, bir gün gerekebilir. Çünkü her doğan insan bir gün gelir, ölür... Merhumu usul ve kaidesine göre iyice yıkamış, kollarını bacaklarını düzeltmişti.

Yedigey ölüyü hazırladıktan sonra sıra kendisine de bir çekidüzen vermeye geldi. Elini yüzünü tertemiz yıkadı, özenle traş oldu, bıyıklarını düzeltti. Kaşları gibi bıyıkları da gürdü, ama kırışmaya başlamıştı. Yaşlanmıştı artık. Bundan sonra savaş madalyalarını, kahramanlık şeritlerini ve emek kahramanı nişanlarını çıkarıp ceketinin göğsüne ilişti. Şimdi, sabahleyin yapılacak cenaze töreni için hazırды" (Aytmatov, 2009: 69-70).

Romanın devamında Yedigey, arkadaşının cenazesini vasiyeti gereği Ana-Beyit mezarlığına götürürken Tanrı'nın varlığının gerekliliğini vurgulamaktadır:

"Allah'ın varlığına ya da yokluğuna inanmak başka şeydir. Ama insan denen varlık, bu şekilde davranması başlanacak bir şey olmasa da ancak başı sıkıştığı zaman Allah'ın adını anıyor, Allah'tan yardım diliyor. "İnanmayan insan başı ağrımayınca Allah'ı düşünmez" diye söylenen atasözü de bundan doğmuş olsa gerek. Ne olursa olsun, herkes duaları bilmelidir." (Aytmatov, 2009: 96).

Yazar, burada insanların benimsediği inancın gereklerine uygun şekilde davranması gerektiğine dikkat çekmektedir.

Hristiyanlığı Yansıtan Unsurlar

Malum olduğu üzere; Hristiyanlara göre Hz. İsa çarmıha gerilip öldürülmüş daha sonra dirilti ve semaya yükseltilmiştir. Nitekim her yıl bütün Hristiyanlar ilkbaharın değişik tarihlerinde bu olayın yıldönümünü paskalya yortusu olarak kutlarlar. Bu bakımdan metinde Hristiyanlık inancını aksettiren birçok ortak yön bulunmaktadır.

Beyaz Gemi adlı eserde Mümin Dede şu ifadeleri kullanır: *"Hey kutsal ana, Boynuzlu Güzel Maral! Marallar yine geldi ormana. Boynuzlu Ana bizi unutmamış! Günahımızı bağışlamış"* (Aytmatov, 2016: 79).

Anlaşılabileceği üzere bu alıntıda Boynuzlu Maral Ana'nın, Marallarla birlikte ormana geri döndüğüne, kendilerini unutmadığı gibi günahlarını da bağışladığına dikkat çekilmektedir. Maral Ana'ya atfedilen olağanüstülük misyonu, dünyaya tekrar gelişinin yanı sıra, Kırgız halkının günahlarını bağışlayacak kadar kutsal güç kabul edilmesiyle de bir kez daha kendini göstermiştir. Metin bağlam merkezli anlayışla ele alındığında; Hristiyanlık öğretilerinde kurtarıcı olarak kabul edilen Hz. İsa'nın (Mesih'in) dünyaya geri döneceğine ve onun çarmıha gerilip öldürülmesiyle birlikte insanların işlediği günahların da bağışlanacağı düşüncesine, Boynuzlu Maral Ana vasıtasıyla atıfta bulunulduğu söylenebilir. Ayrıca romandan hareketle; asırlar önce Maralları da Hz. İsa'yı da öldürenin insan olması, bahsi geçen inanca matuftur.

Söylemez'e göre; Cengiz Aytmatov'un *Dişi Kurdun Rüyalari* romanında ise Hristiyanlığın etkisi açıktan açığa hissedilmektedir. Hatta burada verilen bilgiler ışığında Abdurrahim Karakoç ve Hayati Bice gibi bazı şair ve araştırmacıların görüşlerinden de yararlanılarak Abdias karakteri Hristiyanlığı temsil eden Hz. İsa ile bağdaştırıldığı için Aytmatov, Hristiyan misyoner gibi düşünülmüştür (Söylemez, 2010: 16-20).

Eserde din konusundaki farklı görüşleri nedeniyle papaz okulundan atılan ve aralarına katıldığı uyuşturucu kaçakçılarıyla saygı sürülerini avlayanları doğru yola erdirmeye arzusu çarmıha gerilmesiyle sonuçlanan Abdias'ın hikâyesi anlatılır. Abdias'ın öyküsüyle ilişkili olarak Hz. İsa'nın çarmıha gerilmeden önce Roma'nın Kudüs valisiyle yaptığı konuşmalar da romanın kurgu dünyası içinde değerlendirilmektedir (Kolcu, 2019: 513).

Ancak romanda görüldüğü kadarıyla Abdias, Tanrı arayan bir kişiden de öte mesajlarıyla kendisini çarmıha götüren Hz. İsa'nın bugüne uyarlanmış modelidir. Çünkü Abdias da uyuşturucu kaçakçılara, yani yoldan çıkmış insanlara vermeye çalıştığı mesajları yüzünden ağaca gerilerek öldürülmüştür (Söylemez, 2010: 16-20).

Eserde Hristiyanlığa dair düşünceler bütün ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Bu bağlamda İncil'de Hz. İsa'nın çektiği sıkıntılar Abdias karakteri üzerinden şöyle ifade edilir:

Abdias rüyasında Kudüs'te 1950 yıl öncesinde, dünyayı dolaşarak Tanrı babasının buyruklarını yaymayı ve İsrailoğullarına hükmetmeyi amaçlamaktadır. Roma valisi Pontius Pilatus, çarmıha gerilmeden önce Hz. İsa'nın suçunu kabul edip sahte bir peygamber olduğunu açıklamakta ve Yahudilerin Kralı unvanını taşımasını istemektedir. Hz. İsa; tek Tanrı, tek din ve herkes için tek bir Cennet olduğunu belirtir. İmparator'dan kölelere kadar herkesin eşit olacağı bir Cennet vaat eder. Golgotha Tepesi'nde çarmıha gerilir.

Öldürülmeden önce, Hz. İsa annesini hatırlar. Annesi Meryem, ısrarı üzerine oğlunu sandala bindirir. Karşısına çıkan bir timsahın vurusuyla sandal devrilecek gibi olur. Bunun üzerine annesi: *"Tanrım, bu Senin oğlun İsa! Kurtar onu, senin bana verdiğin çocuk o! Bırakma Tanrım, kurtar onu, kurtar!"* (Aytmatov, 1995: 90) diye dua eder. Tanrı tarafından görünmez bir el vasıtasıyla sandalın kıyıya çekildiğini görür. Meryem, Dülger Yusuf'un oğlu İsa'nın gerçekte kim olduğunu insanlar öğrensini diye Tanrı'nın bir uyarısı, bir işareti olduğunu düşünür ve bu olayı herkese anlatır. Öldükten sonra tekrar dünyaya geleceği Hz. İsa'nın vali ile aralarında geçen diyalogda anlatılır. Nasralı İsa bütün insanlığın günahlarının bedelini kendi canıyla öder. İsa'nın bu fedakârlığı üzerine insanlar içlerindeki kötülükle mücadele ederek iyi insan olmanın, içlerini Tanrı sevgisiyle doldurmanın neticesinde İsa'nın dünyaya tekrar geleceğine inanır. Yukarıdaki anlatıdan da anlaşılacağı üzere Hristiyanlığa ait unsurlar sıklıkla işlenmiştir.

Eserin başkahraman Rus bir diyakozun¹ oğlu olan Abdias Kallistratov, Peder Dimitri ile yaptığı görüşmede yüzlerce yıllık uyuşukluktan silkinip kurtulmak, dogmatizmi unutmak ve insana tanrıyı kendi özünün doruğu olarak görme hürriyetini tanımak gerektiğini şu sözlerle belirtir: *"Anlayışlarımıza göre Tanrı ezeli ve ebedidir. Ama insanın bilgisi arttıkça düşüncesi de gelişiyorsa, Tanrı anlayışının da gelişme kavramının dışında kalmaması mantıklı görünüyor"* (Aytmatov, 1995: 45). Konuşmanın devamında ise: *"Bilincimizin, vicdanımızın dışında bir Tanrı yoktur."* (Aytmatov, 1995: 45) ifadelerini kullanır. Peder Dimitri, Abdias'ın yeni bir tanrı anlayışını karşı çıkar. Bu düşünceyle birlikte romanın devamında Abdias vicdanını tanrı yerine koyduğunu, kendi kendisinin kilisesi olduğunu ve papazları bugünkü hâllerine kabul etmeyip tanımadığını vurgulamaktadır. Abdias'ın Ortodoksluktan kopmasının nedeni olarak günün ihtiyaçlarına cevap veren başka bir iman anlayışını ileri sürmektedir. Bu sebeple her ne kadar Abdias karakteri Hristiyanlığı benimsese de reformist bir din algısına sahiptir.

Aytmatov'un *Kassandra Damgası* romanında ise; dinler temelde insanlığın huzuru ve mutluluğu için gönderilmiştir. Bununla birlikte insanları dünyanın yok oluşuna götürecek hata ve davranışlarından alıkoyan uyarının uzaylı rahip tarafından gökten gelmesi, onun kutsallığını düşündürmekte ve âdeta Tanrı'nın mesajıymış imajını vermektedir (Söylemez, 1998: 236). Bu eserde de *Dişi Kurdu'nun Rüyaları*'nda olduğu gibi Hristiyanlığı yansıtan unsurlar önemli derecede yer almaktadır.

Dinî unsurların yanında mitolojik öğeler de *Kassandra Damgası*'nda işlenmiştir. Nitekim Yunan mitolojisindeki Kassandra kâhini ile Filofey kâhininin gelecekteki olası felaketleri öngörüp insanları uyarmaları ortak bir noktadır. Bu iki karakter arasındaki bir diğer ortak unsur ise kehanetlerinin kurbanı olmalarıdır.

Bu bağlamda Yunan mitolojisinde, gelecek büyük felaketleri haber veren fakat kehanetlerine hiç kimsenin inanmadığı bir kadın kâhin olarak bilinen Kassandra, Aytmatov'un bu eserinde kendisine Uzay Rahibi Filofey adını veren Andrey Kriktsov ile temsil edilmiştir (Aytmatov, 1997: 5). Troya kralı Priamos'la karısı Hekabe'nin kızı olan Kassandra'ya Apollon, kendisinin olmak şartıyla geleceği görme gücü verir. Gücü aldıktan sonra kendisiyle birlikte olmayı reddettiği için Apollon da kimsenin ona ve gelecekle ilgili söylediklerine inanmamasını sağlar. Kassandra ise aldığı güçle felaketleri önlemeye çalışır, fakat sözünü kimseye dinletemez. Bu sebeple *Kassandra Damgası*, uzağı gören bilinçli insanın dramıdır (Söylemez, 1998: 236-237).

Dolayısıyla Aytmatov eserlerinin, dikkatli her araştırmacı için yeni fikirler sunan zengin içeriğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Özetle; romanın ismi ve içeriği arasındaki uyum, romanın başkişisi uzay rahibi Filofey ile kurulmuştur. Filofey de Kassandra gibi kehanetiyle (doğmak istemeyen Kassandra embriyoları adını verdiği buluşuyla) çağının Mesih'i olmuş, dünyanın bozulmaya yüz tutan değerlerine dikkati çekmiştir (Azap, 2013: 92).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra dünyaya dönmeyerek uzay üssündeki araştırmalarını sürdüren Rus genetik bilimci Filofey, Pa-pa'ya ve Tribün gazetesine gönderdiği mektupta yaptığı genetik çalışmalarıyla ulaştığı keşfini açıklar (Gariper & Küçükcoşkun, 2013: 4). Bu keşfe göre hamileliğin ilk haftalarında insan embriyosu, gelecekte insanlık için tehdit oluşturacağı bir işareti olarak sinyal vermektedir. Bu sinyallerin etkisiyle hamile kadınların alnında küçük benekler belirir. Filofey, icat ettiği keşif ışınlarının tesiriyle doğmak istemeyen Kassandra embriyosunu taşıyan hamilenin alnındaki sivilcenin belirginleştiği sonucuna varır. Birkaç hafta sonra bu embriyo kaderine boyun eğer ve benek hiçbir iz bırakmadan kaybolup gider.

Aşağıdaki alıntıda ise Rahip Filofey'in keşfine Katoliklerin ve halkın da karşı çıktığı, kürtaj konusunun İncil'in buyruklarıyla çeliştiği ifade edilmektedir:

"(...) Katoliklerin arkasından biz de kürtajın ilahi düşüncüyü doğrudan ihlal ettiğini hatırlatmak istiyoruz. Kürtajın, katletmekle eş değer bir şiddet olayı olduğu ve ayrıca On Emir'in ilki olan "Öldürme" emriyle, Kutsal Kitap'taki "Doğurun ve çoğalın!" buyruğuyla zıtlık teşkil ettiği defalarca söylenmiştir." (Aytmatov, 2017: 24).

1 Hristiyanlıkta papazın yardımcısı olan din adamı.

Aşağıdaki metinde de Golgotha tepelerinde çarmıha gerilen İsa'ya göndermede bulunulmuştur ve *Dişi Kurdu Rüyalari*'ndaki Abdias karakteri gibi kendisini insanlık için feda etmiştir.

“Onun kaderi, başkalarına ibret olsun diye ilahi bir amaç taşıyor olabilir. Evet. Ama ne pahasına?”

Bu yolda her şey çok pahalıya mal oluyor. Her şeyden önce, tüm zamanlar için ibret olacak bir olay gerçekleşmişti. Onun fiyatı Golgota tepeleriydi. Her şeyin kendi fiyatı var. Bu insan da kendi fiyatını uzayda ödedi.

Acaba, onu çocuk yetiştirme yurdunun kapısına götüren annesinin ayakları altında gıcırdayan karın sesini uzayda da duyuyor mu? Acaba onu göğsüne son defa bastırarak götüren annesinin kalbinin boğuk çırpıntıları uzayda da kulağına geliyor mu?” (Aytmatov, 2017: 282-283).

Sonuç olarak; Abdias karakterine bakıldığında uyuşturucu kaçakçıları ve saygaları katleden çeteleri bilinçlendirirken; Filofey'in de Cassandra damgası buluşuyla olası felaketlere karşı insanlığı uyarırken kendilerini kurban etmeleri, bir anlamda Hristiyanlık anlayışındaki Mesih'in kendini feda etmesiyle örtüşmektedir. Ancak Abdias'ın rahip okulundan atılmasına sebep olan *yeni Tanrı anlayışı*, Filofey'in de *Kassandra damgası keşfi* marjinal ve reformist düşünceler taşımaktadır. Bahsi geçen karakterler bu yönleriyle Hristiyanlık düşüncesiyle gelişmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada kaynağını köklü Türk tarihinden ve zengin kültürel birikimlerden alan Aytmatov'un inanç dünyasına dikkat çekmek ve elde edilen verilerle saha araştırmacılarına katkı sunmak hedeflenmiştir. Yazarın eserlerindeki kurgular inanç sistemleri çerçevesinde değerlendirildiğinde *Beyaz Gemi*'de Animistik, Totemistik ve Şamanistik ritüellerin; *Gün Olur Asra Bedel*'de İslamî unsurların, *Dişi Kurdu Rüyalari*'nda, *Kassandra Damgası*'nda Hristiyanlık inanç ve öğretilerinin; *Fuji-Yama*'da inançsızlığın ve kısmen Budizm inancının ön plana çıktığı görülür.

Aytmatov eserlerine genel olarak bakıldığında ise birtakım sembolik karakterler ve mekânlar aracılığıyla okuyucuya derin mesajlar verildiği hissedilir. Eserlerin yazıldığı dönem ve sosyolojik zemin düşünüldüğünde ütopyk olarak sunulan pek çok olgunun aslında realitede bir karşılık bulduğu ve okuyucusunun birikimleri nispetinde çözümlendiği aşikârdır. Bu sebeple büyük eserler, her okunduğunda okura farklı imkânlar sunar. Onun fikriyatında ölüm düşüncesi salt bedensel bir değişim, ruhun bedenden ayrılması hadisesine mukabil esen büyük bir dirilişin, ölümü öldürerek belki de ölümsüzleşmenin ilk adımıdır. Nitekim *Gün Olur Asra Bedel*'deki ölümün hâkim olduğu Ana-Beyit mezarlığına uzay üssünün inşası; dünyanın iki süper gücünün “Demiburg” adını verdikleri projeye referansla derin yapıda büyük bir atılımın, dirilişin ilk ifadesidir.

Bahsi geçen eserde varlığından söz edilen ve dünya etrafına kurulan manyetik alan dolayısıyla sadece belli çevrelerin ulaştığı *Orman-Göğsü Gezegeni* ile bugün yaşam bulgularının olduğu yeni keşfedilen ve seçkin kimselerin yerleşim planları yaptığı, canlı yaşamına en müsait *Glise 581 Gezegeni* arasında rasyonel bir bağın mevcudiyeti muhtemeldir.

Aytmatov zamanını ve mekânını aşmış evrensel bir yazardır. Ancak yaşamı ve birtakım stratejik noktalardaki idarî görevleri de dikkate alındığında; eserlerine sadece edebî metin muamelesinde yaklaşmak çözümlenmede kifayetsiz kalmaktadır. Dolayısıyla eserleri, geçmiş ile bugün arasında organik bir bağ kurmayı öngörmektedir. Nitekim *Kassandra Damgası*'nda Sovyet sistemine insan kaynağı devşirmek için genetik şifrelerle taşıyıcı annelere bir misyon biçilmesi ve tıbbın bütün imkânlarından da istifade eden doktorların yönetim için zararlı olabilecek çocukları anne adaylarının alınlarındaki lekeler vasıtasıyla önceden tespit edip önlem alması, günümüzün yapay zekâ robotlarını ve onların savunma sanayisinde kontrol edilebilen askerler olarak suiistimale açık kullanılacağı gerçeğini çağrıştırmaktadır. Dün edebiyat siyasi bir aygıt olarak kullanılırken bugün de bilim ve teknoloji aynı küresel çıkarlara aktif şekilde hizmet etmektedir. Denilebilir ki; Aytmatov'un eserleri, inanç konusu da dâhil modern dünyanın pek çok problemine eleştirel bir tavırla ışık tutmakta ve literatüre kazandırdığı bazı metaforik terimlerle güncelliğini korumaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Arseven, T. (2012). Cassandra Damgası'nda Kronotop Kavramı. *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (63), 47-62.
- Artun, E. (2002). Adana'da İnanç Merkezleri ve Bunlara Bağlı Kültür Değerleri. *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri*, 121-136.
- Avcıoğlu, D. (1995). *Türklerin Tarihi*. Tekin Yayınları.
- Aytmatov, C. (1995). *Dişi Kurdun Rüyaları*. (çev. R. Özden), Ötüken.
- Aytmatov, C. (1997). *Kassandra Damgası*. (çev. A. Pirverdioğlu), Ötüken.
- Aytmatov, C. (2003). *Çocukluğum*. (çev. R. Özden), Da Yayınları.
- Aytmatov, C. (2007). *Cengiz Han'a Küsen Bulut*. (çev. R. Özden), Ötüken.
- Aytmatov, C. (2009). *Gün Olur Asra Bedel*. (çev. R. Özden), Ötüken.
- Aytmatov, C. (2013). *Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek*. (çev. S. Gökmen), Elips Kitap.
- Aytmatov, C. (2016a). *Beyaz Gemi*. (çev. R. Özden), Ötüken.
- Aytmatov, C. (2016b). *Cemile*. (çev. R. Özden), Ötüken.
- Aytmatov, C. (2017). *Kassandra Damgası*. (çev. M. Özgül), Nora Yayıncılık.
- Aytmatov, C. (2021). *Selvi Boylum Al Yazmalım*. (çev. M. Özgül), Ketebe Yayınevi.
- Azap, S. (2013). Ötelere Ötelere Çağrı: Cassandra Damgası Romanında Yapı ve İzlek. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (50), 91-102.
- Belek, İ. (2015). *Dinin Toplumsal Kökenleri Animizm, Totemizm, Şamanizm, Din Süreci*. (2. Baskı), Yazılama Yayınevi.
- Doğan, A. (2013). Bir Oyun Yazarı Olarak Cengiz Aytmatov ve Fuji-Yama. *Doğumunun 85. Yılında Uluslararası Cengiz Aytmatov Bilgi Şöleni*, 1-7.
- Eliade, M. (1954). *Cosmos and History, The Myth of The Eternal Return*. Harper Torchbooks.
- Eröz, M. (1983). *Millî Kültürümüz ve Meselelerimiz*. Doğuş Yayınları.
- Fayda, M. (1991). Bahîrâ. *TDV İslam Ansiklopedisi*, IV, 486-487.
- Frazer, J. G. (1887). *Totemism*. Adam & Charles Black.
- Gariper, C., & Küçükcoşkun, Y. (2013). Cengiz Aytmatov'un Cassandra Damgası Romanı ve Mitik Evreni. *Doğumunun 85. Yılında Uluslararası Cengiz Aytmatov Bilgi Şöleni*, 1-9.
- Karatuğ, T. (2017). Cengiz Aytmatov'un ve Latife Tekin'in Eserlerinde Animistik Unsurlar. *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, 311-320.
- Kolcu, A. (2019). 'Dişi Kurdun Rüyaları' ve 'İnfaza Çağrı' Adlı Romanlarda Birey-Toplum Çatışması. *Folklor/ Edebiyat Dergisi*, 25(99), 511-520.
- Korkmaz, R. (2004). *Aytmatov Anlatılarında Eleştirici/Dönüştürücü Üç Temel Değer; Emek ve Empati/Türküler/ Aşk: Cengiz Aytmatov Doğumunun 75. Yılı İçin Armağan*. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- Örnek, S. V. (1973). *Budunbilim Terimleri Sözlüğü*. TDK Yayınları.
- Örnek, S. V. (1971). *Etnoloji Sözlüğü*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 200.
- Örnek, S. V. (1962). İlkelerde Dinsel Temel Kavramlara Genel Bir Bakış. *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Temmuz-Aralık, (3-4), 255-261. [\[Crossref\]](#)
- Örnek, S. V. (1995). *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*. (3. Baskı), Gerçek Yayınevi.
- Söylemez, O. (1998). Aytmatov'un Cassandra Damgası ve Düşündükleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (9), 229-256. [\[Crossref\]](#)
- Söylemez, O. (2010). *Cengiz Aytmatov Tematik İncelemeler*. AKM Yayınları.
- Söylemez, O., & Demircioğlu, S. C. (2009). *Kassandra Damgasında Önsezi/ Hiss-i Kablel Vuku ve Kader*. *Turcology Research*, (41), 99-108. [\[Crossref\]](#)
- Şenocak, E. (2013). Göç ve *Ergenekon Destanlarında Mitostan Ütopyaya Yolculuk*. *Turkish Studies*, 8(1), 2525-2537. [\[Crossref\]](#)
- Talas, M. (2004). Mehmet Eröz'de Türklerde Totemizm İzleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 16, 283-289.
- Tunç, Z., & Akbulut Y. (2016). *Eski Türk Devletlerinin Destanlarına Göre Kurttan ve Ağaçtan Türeme*. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 83-91.
- Türk Dil Kurumu. (1998). *Türkçe Sözlük*. (9. Baskı), Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uzun, G. (2008). Cengiz Aytmatov'un Eserlerinde Falçılık, Kehanet ve Rüya Motifi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(3), 424-434.
- Yaşa, R. (2016). Türklerde Animist Düşüncenin Yansımaları: Kürek Kemiği ve Aşık Kemiği Falı. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 2(3), 1-25.

Structured Abstract

The Turks; from the earliest times to the present, the cult of ancestors adopted religions and beliefs such as Tengrism, Shamanism, Buddhism, Manichaeism, Animism, Totemism, Christianity, and Islam. In the framework of these beliefs, when we look at the first works of Chingiz Aitmatov, the influence of the cult of ancestors, the cult of nature, Animism, Shamanism, Buddhism, the Sky God and Islam is at the forefront, while the Christian teachings come to the fore in his recent works. Animism in "Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek"; Animistic, Totemistic and Shamanistic rituals and Christianity in the "Beyaz Gemi"; the effect of Islamic elements and Animism is clearly seen in the "Gün Olur Asra Bedel". Christian beliefs and teachings in the "Dişi Kurdun Rüyalari" and in the "Kassandra Damgası"; Islamic elements and Buddhism in Cengiz Han'a Küsen Bulut; it is seen that unbelief and partially Buddhism have an effect in Fuji-Yama.

In the "Beyaz Gemi", the elements of belief are explained through the characters of Mümin Dede and the unnamed children. The belief that the Kyrgyz lineage is descended from Maral Ana due to the legend of Maral Ana, and that the marals are seen as sacred beings and protective powers are a result of totemistic belief. The effect of Animism can be explained by the fact that the child, together with his bag and binoculars, makes him talk with the rocks he calls 'camel', 'wolf', 'saddle', 'tank'. In the novel, the child's transformation into a fish in order to reach his father, who works on a white ship, and the temporary change of body in order to benefit from the power of the fish is an element that reflects the belief in Shamanism.

However, the fact that "Maral Ana" brought a magic cradle made of white beech to aunt Bekey and uncle Orozkul and this enabled them to have children can also be explained by the belief of Shamanism. When Mümin Dede was in trouble, calling "Maral Ana" for help and sacrificing for her stems from this belief.

In this work, it is told that the holy "Maral Ana" was resurrected after she died and forgave the people who killed her. This is the case in Christianity, after Jesus died the idea that people's sins will be forgiven by his resurrection and his death by crucifixion shows the effect of this belief.

In the "Gün Olur Asra Bedel" also has character traits that adhere to the traditions of Yedigey and live in accordance with the requirements of the Islamic faith. However, the belief that the spirit of Kazangap, who died through the character of Yedigey in the work, entered the body of the fox he saw and lived again, can be explained by the influence of the belief in Animism.

In the "Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek" it is a manifestation of the belief of Animism that Kirisk, who is alone in the middle of the sea, asks for help from the wind and sees the rock called "Ala Köpek" on the seaside as if it will save him.

The character of Togulan in "Cengiz Han'a Küsen Bulut", the transfer of Erdene's soul to his child by referring to Buddha, and the transformation of the motifs that Togulan had embroidered on the banners in his dream into Erdene, the fact that Erdene's soul passed to the dragon and that his child was also a dragon bears the traces of Buddhism.

In the legend told in this work, it is mentioned that a cloud was given to Genghis Khan to protect himself on his way to the West, and that this cloud disappeared after Genghis Khan unjustly killed the soldier and his wife under his command. It can be said that this situation bears the traces of the religion of Islam, as it is similar to the event that the Prophet had a cloud that protected him, based on a narration told in the religion of Islam. The name of the game Fuji-Yama is the name of a mountain in Japan, which means "Holy Mountain". The fact that Buddhists climbed this mountain and gave an account to God can also be explained by the influence of Buddhism.

In the "Dişi Kurdun Rüyalari", the Christian belief is handled through the character of Abdias Kallistratov, the son of a Russian deacon, who was expelled from the parish school due to his different views on religion.

In this novel, Abdias desires to guide drug smugglers and those who hunt shank flocks to the right path, but he pays the price by being crucified and murdered. The fact that the life of this character and the life of Jesus described in Christianity have similar elements can be explained by the influence of this belief. As described in the Bible in Abdias' dream in the novel seeing the life and crucifixion of Jesus and explaining this situation in detail is another example in this regard.

Also in the "Kassandra Damgası", the space priest Filofey announces to the world his discovery of the Kassandra embryo. Accordingly, thanks to the rays he discovered, it is understood whether the embryo in the mother's womb in the first months of pregnancy will be a world-threatening individual in the future. In his opinion, bad embryos should be destroyed in the womb before they are born. In terms of seeing himself as a savior and fighting evil, this character is likened to Jesus in the Christian faith.

Abdias Kallistratov, who studied at the priest school, and Filofey, the priest in the novels "Dişi Kurdun Rüyalari" and the "Kassandra Damgası", the common point of both works is that they have the feature of being a savior, sacrificing themselves for the salvation of humanity, being killed, and a reformist religion and God understanding that contradicts the Christian belief.

In the study, the beliefs with which Turks interacted throughout history and the characteristics of these beliefs are discussed in detail through Aitmatov's works. As it is known, in addition to folk literature genres such as mythology, legend, epic, folk song, religious beliefs adopted by Turks throughout history, customs, traditions and rituals of their own culture, problems of the world regarding the present and the future, and similar issues are frequently handled in Aitmatov's works through literary characters. It can be said that these works, which have become the property of world literature, derive their originality and universality from the rich Turkish cultural structure, aesthetics and literary heritage. In this respect, Chingiz Aitmatov has the distinction of being a universal writer who has transcended his time and place. In the article, the messages that are intended to be given to the readers on the level of belief and in the lower layer of the texts through his works are examined in all their dimensions.

Etkili İletişimde Ana Dilinin Önemi Üzerine Felsefi Bir Çözümleme

A Philosophical Analysis on The Importance of Mother Tongue in Effective Communication

Mücella CAN

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Felsefe Bölümü, Erzurum,
Türkiye

Department of Philosophy, Atatürk
University, Faculty of Literature,
Erzurum, Turkey

ÖZ

Bu makalede, etkili iletişimde ana dilinin önemini felsefi açıdan çözümlemeye çalıştık. İletişim, insanoğlunun faaliyetlerini tanımlamak için temel kriterlerden biridir. İnsani iletişimin başlıca aracı olarak dilin doğası ve işlevi, insan bilimlerinde, özellikle felsefede önemli bir konuma sahiptir. Ancak iletişim başından beri sorunludur. Çünkü iletişimin nasıl bir süreç olduğunu tanımlamak oldukça zordur. Özel olarak etkili bir iletişimde ana dilinin önemini ortaya koyabilmek çok daha zor bir iştir. Başka bir zorluk da bu sorunu felsefi olarak incelemektir. Felsefe dili nasıl inceler? Dilin doğası ve işlevi arasında nasıl bir ilişki vardır? Ana dilinin etkili bir iletişim açısından önemi nedir? Bu çalışmanın cevaplamaya çalıştığı temel soru budur. Bu nedenle, araştırmanın odağında felsefe, felsefenin soruları, dil, dilin neliği ve ana dilinin etkili iletişimdeki rolü bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İletişim, Etkili İletişim, Dil, Ana Dili, Felsefe

ABSTRACT

In this article, we tried to analyze the importance of mother tongue in effective communication philosophically. Communication is one of the basic criteria for defining human activities. The nature and function of language as a major means of human communication have an important place in human sciences, particularly in philosophy. However, communication has been problematic from the beginning. Because it is difficult to define what communication is like. It is much more difficult to demonstrate the importance of mother tongue in a particularly effective communication. Another challenge is to examine this problem philosophically. How does philosophy study language? What is the relationship between the nature and function of language? What is the importance of the mother tongue in terms of effective communication? This is the basic question that the present study seeks to answer. Therefore, the focus of the research is philosophy, questions of philosophy, language, the nature of the language and the role of mother tongue in effective communication.

Keywords: Communication, Effective Communication, Language, Mother Tongue, Philosophy

Giriş

İletişim, kendisi aracılığıyla başkalarını anlamaya, başkalarıyla iş birliği yapmaya zemin hazırlayan, tek tek veya diğer insanlarla birlikte çeşitli hedeflere ulaşmak için gerçekleştirilen en temel insani faaliyetlerden birisidir. Diğer bir anlatımla iletişim, başka birinin zihninde bir anlayış yaratmak istediğinde bir insanın yaptığı şeylerin toplamıdır (Bhasker, 2013: 123). Bir insan olarak var olmak, başkalarıyla etkileşim içerisinde olmak, başkalarını etkilemek ve onların etkilerine maruz kalmakla mümkündür. İletişim, insanoğlunun başarılarını ve faaliyetlerini tanımlamak için gerekli olan ölçütlerden biridir. İnsanlar arası iletişimin gerçekleşebilmesinde birçok etkenin işlevinden söz edilebilir ama bu tür bir iletişimin en temel ögesi dildir. İnsani iletişimin başlıca aracı olarak dilin doğası ve işlevi insan bilimlerinde, özellikle felsefede önemli bir yer tutar. Ancak, iletişimin nasıl bir süreç olduğunu betimlemek zor olduğu için iletişim başından beri sorunlu bir alandır. Diğer taraftan etkili bir iletişimin nasıl olduğu ve ana dilinin etkili iletişimdeki işlevinin ne olduğunu ortaya koyabilmek ise çok daha zordur. Başka bir zorluk da bu sorunu felsefi olarak ele alıp incelemektir. Bu çalışmanın temel amacı da etkili bir iletişimde ana dilinin önemini ortaya koyup, sorunu felsefi açıdan çözümlemeye çalışmaktır. Yöntemsel açıdan ters bir yaklaşım şeklinde görünse de çalışmada öncelik, sırasıyla felsefenin ne olduğunu açıklamaya ve felsefenin sorularının yapısını aydınlatmaya verilecektir. Felsefenin ne olduğu ve sorularının yapısına yönelik yapacağımız çözümlemeler, etkili iletişimde ana dilinin önemi sorununu felsefi olarak ele alıp incelemenin temelini oluşturacaktır. Çünkü felsefenin ne olduğunu ve felsefe sorularının yapısını betimleyici bir yaklaşımla belirledikten sonra, etkili bir iletişimde ana dilinin önemi üzerine düşünmek, zemini ve sınırları belirlenmiş bir çözümleme gibi görünmektedir.

Varlığın, insanın ve insan-varlık ilişkisinin doğasını inceleyen felsefe, evrenin belirli yönleriyle ilgilenen ve bilgi alanı içerisinde tek tek ağaçlara denk düşen bilimlere karşılık, evreni bir bütün olarak kendisine konu edinmesi münasebetiyle ormanı var eden toprak hükmündedir. İnceleyeceği sorunları evrensel düzeyde konumlandırmaya çalışan felsefeye insanoğlu, doğası gereği ve pratik bir nedenle gereksinim duyar: Düşünebilmek, eylemde bulunabilmek ve yaşayabilmek (Rand, 1984: 2). Felsefe, aklın koyduğu kurallar doğrultusunda eylemde bulunan varlık için temel bir ihtiyaçtır. Felsefe, gerçek dünyadan kaç-

Geliş Tarihi/Received: 03.10.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 25.12.2021

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Mücella CAN
E-posta: mccan@atauni.edu.tr

Atf: Can, M. (2022). Etkili İletişimde Ana Dilinin Önemi Üzerine Felsefi Bir Çözümleme. *Turcology Research*, 74, 315-323.

Cite this article: Can, M. (2022) A Philosophical Analysis on The Importance of Mother Tongue in Effective Communication. *Turcology Research*, 74, 315-323.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

maya yarayan bir fildişi kule değil; gündelik yaşama egemen olan her türlü ilişkiden en geniş siyasal ve ekonomik konulara dek uzanan, gerçek dünyanın her alanında yer alan pratik bir gerekliliktir. Felsefe, insan aklının örgütleyicisi, insanın sahip olduğu bilgiyi bir bütün hâlinde düzenleyen öge, insanın bilinçaltının programlayıcısıdır. Felsefe bütün bilgilerin organizasyonu, sistemeleştirilmesi ve eleştirisidir (Runes, 1942: 235). Bilgileri sistematik bir şekilde düzenleyip organize edebilmek kavramlar aracılığıyla olur. Kavramlar, düşünceyi oluşturan temel öğeler durumundadır. Ortaya çıkan her yeni bilginin düzenlenebilmesi için yeni yeni kavramlar yaratılmalıdır. Kavramlar oluşturmak, keşfetmek, üretmek filozofun işidir. Kavram üretme gücünü içinde taşıyan filozof, kavram dostudur. Kavramlar, yaratıcılarının imzasını taşımadıkça bir işe yaramazlar. Nietzsche, "... filozoflar, kendilerine verilen kavramları, yalnızca onları temizleyip cilalamak üzere kabullenmekle yetinmemelidirler, ama onları üretmek, yaratmak, ortaya koymakla işe başlamalı ve insanları bu kavramlara başvurmaya ikna etmelidir." diyerek kendince, felsefenin ödevini belirlemiştir (Deleuze & Guattari, 2013: 15). Dolayısıyla felsefe, salt kavramlar aracılığıyla edinilen bilgi olarak tanımlanabilir. Yine de kavramlar aracılığıyla edinilen bilgi ile kavramlar inşa ederek kazanılan bilgiyi karşı karşıya koymamak gerekir. Zira Nietzsche'nin kavramlara ilişkin ortaya koyduğu yargı uyarınca, eğer kavramlar daha önceden yani onlara özgü bir sezgi içinde yaratılmamışsa; onlarla karışmayan ama onların nüvelerini ve onları yetiştiren kişilikleri saklayan bir zemin, bir düzlem, bir yer inşa edilmemişse, kavramlar aracılığıyla hiçbir şey bilinemez.

Platon'dan beri birçok insanın benimsediği ve uzun yıllar etkisi devam eden bir inanca göre, her kavramın belirli bir anlamı vardır ve kavramlar bu anlamlarını nesnel bir kaynaktan alırlar. Platon'a göre bu kaynak, nesnelere uzay-zaman dışındaki ana-örnekleri, kendi deyimiyle ideallerdir (Platon, 517c). İnsanlar, ideaları daha önceki hayatlarında görmüş, onların bilgisine sahip olmuşlardır, bu dünyadaki hayatlarında onları (ideaları) ne kadar açık-seçik hatırlayabilirlerse, kavramları da o derece doğru ve yerinde kullanmış olurlar. Dolayısıyla öğrenme de insanların daha önceki hayatlarında sahip oldukları ideaların bilgisinin yeniden hatırlanmasıdır (Hegel, 2019: 34). Başka filozoflara göre idealar ya doğuştan (Descartes) veya sonradan edinilen (Locke) zihinsel nesnelere dir. Kavramlar her şeyden önce bu ideaların sembolleri oldukları için anlamları insanların arzularına bağlı değildir. Ancak bazı insanlar bu anlamları başkalarından daha iyi bilirler, çünkü onların ideaları daha açık ve seçiktir. Filozofu sıradan insandan ayıran temel özellik de onun çok daha güvenilir bir anlam bilgisine ve anlamlar arasındaki mantıksal ilişkilerin sezgisine sahip olması ve söz konusu ilişkiyi daha iyi çözümlenebilmesidir (Batuhan & Grünberg, 1984: 76). Kavramlara, dolayısıyla onların anlamlarına ilişkin sezgi, filozofun varlık karşısında duyduğu bir hayret, neden yokluk yerine varlığın var olduğuna yönelik bir merak dayalı sezgidir. Felsefe, o çok iyi bildiğimizi düşündüğümüz kavramların aslında o kadar da iyi bilmediğimizi şeyler olduğunu gösterir ve merak uyandırır. Belirli bir felsefi düşünce ile "bilgi nedir?", "iyi nedir?", "ölüm nedir?" gibi soruları sorarız. Bu merak türünü bu denli özel kılan bir durum, bu tür felsefi soruların açık uçlu sorular olması; cevaplarının tam ve doyurucu bir şekilde verilememesi, sunulan cevaplara da her zaman birileri tarafından karşı çıkılıyor olmasıdır. Peki, o zaman bu soruların cevabı yoksa bu soruları soran kişiler neyi merak etmektedirler? Cevabı olmayan bir soru ne işe yarar? Merakın değeri, bizi bilgiye götürmesinden mi kaynaklanmaktadır? Bizi bilgiye götürmese bile, merak ederek soru sormaya devam etmekle bir sürü deneyim yaşamaktayız. Merak etmek de bir şekilde bir çaba içerisinde olmak, bir araştırma süreci içerisinde bulunmak değil midir? Bir şeyleri merak ederek bir araştırma süreci içerisinde olmak, yolda olmak, hedefe doğru yürümektir (Jaspers, 1981: 31). Yürüyüşü daha anlamlı kılmak isteyen kişi, buradan şuraya kadar yürüyeceğim diyor ve o zaman yürüyüşe daha çok odaklanıyor. Yürüyüşe odaklanarak attığı her adıma bağlı olarak merakı artıyor. Dolayısıyla merak dayalı bu zihinsel etkinliğini, gün geçtikçe yeni sorularla zenginleştirerek yoluna devam ediyor.

Felsefe Soruları

Felsefe, merakla başlar. Felsefe yapmak, hayat hakkında, doğru ve yanlış, iyi ve kötü, ölüm ve yalnızlık, savaş ve barış hakkında merak etmektir. Yaratıcılık, özgürlük, hakikat, güzellik, zaman ve diğer binlerce şey hakkında yeni ve farklı birtakım düşünceler ortaya koyacak şekilde merak etmektir (Christian, 2003: 1). Temelinde merak bulunan bu etkinlik bir araştırmadır. Araştırma, sorularını durum ve şartlara göre yenileyen bir çalışma biçimidir. Her araştırma gibi felsefe de yeni sorulara açıktır. Yeni sorular, felsefenin yeniden başlaması, yeni baştan yola koyulmasıdır. Bir olay, bir durum, bir varlık, bir eylem ve bir değer hakkında sorulan her yeni soru, sorduğu şeyin keşfedilmemiş, açığa çıkarılmamış bir tarafına ilişkin bir şeyleri soruyor gibidir (Uygur, 1984: 15). Felsefenin soruları daha önce sorulmuş ve çok farklı cevaplar alınmış soruların tekrarı değildir. Nerede sorular hep aynı kalmışsa, orada felsefe araştırma olmaktan çıkmıştır. Felsefenin soruları cevaplardan daha önemlidir, çünkü her cevap yeni bir soruya dönüşür (Jaspers, 1995: 47). Felsefenin sorularının değişmez bir yapısı yoktur, değişik sorularla kendini korur felsefe. Felsefede sorulan soruların birer birer çerçevesini çizen, söz konusu sorular için otorite görevi yapan, araştırma konusunun bizzat kendisidir (Uygur, 1984: 15). Önceden tasarlanmış ve araştırma konusuyla doğrudan ilişkisi olmayan sorular, hiç sorulmamış sorulardır. Bu türden sorular, bir anlamda ezbere sorular olması nedeniyle, o soruları soran insanı araştırılan konu-alanının içerisine sokamayacağı için asıl anlamında felsefe soruları olarak değerlendirilemezler. Önceden tasarlanmış olan sorular, herhangi bir ihtiyacın giderilmesine yönelik cevap aranan sorular olmadığı için yöneldiği alana ilişkin derinliğine sorgulayıcı bir özellikten de çoğu zaman yoksun olan sorulardır.

İnsandaki bir ihtiyacın dışlaşması olarak nitelendirilebilecek olan felsefe sorularının hemen hemen hepsi pratikteki yönelmelerin ötesinde yer alan sorulardır. Bu sorular, ağırlığını kendi içlerinde taşımaları nedeniyle, bir anlamda kendilerine yeterli olan sorulardır. Felsefe sorularında bir hayret ifadesi kendini açığa vurur. İnsanın evren ve kendi varlığı karşısında duyduğu bu hayret, Platon ve Aristoteles'te insanları felsefe yapmaya sevk eden şey olmuştur (Aristoteles, A2 982b; Platon, 155b). Felsefe soruları çoğunlukla normal inançların temelinde yatan varsayımlarla ilgilidir. Söz konusu varsayımların eleştirel bir açıdan değerlendirilmesine yönelik sorulardır. Ancak insanlar inançlarının temelinde yer alan varsayımların sorgulanmasından rahatsız olurlar. Yine de bu varsayımlar, felsefi bir bakış açısıyla incelendiği zaman çok daha sağlam temellere oturmuş olur (Magee, 1978: 16). Felsefe soruları yöneldikleri şeyin neliğini ortaya koymak isteyen sorulardır. Bu nedenle felsefe soruları genellikle 'nedir'li sorulardır. Bilgi nedir, doğru nedir, iyi nedir, güzel nedir, ruh nedir, madde nedir, saçma nedir? vb. Bu sorularla yapılan iş hep aynı iştir: Soru cümlesinde yer alan kavramın ne olduğu sorulmaktadır. Bu sorularda genellikle günlük endişelerin ötesine geçen bir kavram ve bu kavrama bağlı olan 'nedir' sözcüğü bulunmaktadır. Felsefe sorularının kuruluşunu belirleyen 'nedir' sözcüğüdür. Ancak buradaki 'nedir' sözcüğü, dışa ilişkin bir ek olmayıp, soruyu var eden bir temel olduğu için felsefe

sorularını felsefe sorusu yapan ölçüyü verir (Uygur, 1984: 14-26). Felsefe sorularında yer alan 'nedir' sözcüğü, yöneldiği nesne-durumun anlamını sormaktadır. Bu nedenle buradaki sözcük, somut bir nesne için sorulan ve 'Bu ne işe yarar?' anlamına gelen 'nedir' değildir.

Felsefe sorularıyla ilgili olarak doğrudan dikkati çeken bir şey de bu soruların bilim tarafından cevaplandırılmayacakmış gibi görünmesi-ne neden olan bir derinliğe sahip olmalarıdır. Bilimin, evrenin neden var olduğu ve amacının ne olduğuna ilişkin gözlem ve deneye dayalı olarak söyleyebileceği hemen hemen hiçbir şey yoktur. Bilim bir şeyin neden var olduğu gizemini çözemez. Felsefe, bilimin cevaplandırabileceği noktanın ötesinde derinlikleri olan sorularla uğraşır (Law, 2016: 9). Felsefenin uğraştığı sorular hangi kılıpta olursa olsun, 'nedir' soru sözcüğüyle ifade edilebilecek olan sorulara geri götürülebilir türden sorulardır. Felsefedeki nedir, kavramların anlamını sorar. 'Nedir', '...anlamı nedir?' ile aynı şeydir. Çünkü felsefe sorularında asıl kaygı anlamdır. Her felsefe sorusunda amaç, bir kavramın ya da kavramlar topluluğunun açıklanması, söz konusu kavramların anlamlarının ne olduğunun ortaya konulmasıdır. Anlamın ortamı ise dildir, dildeki sözlerdir, ifadelerdir. Anlam, dilin kendisinden ziyade dilin kullanımında ortaya çıkar. Zira dil, anlam için bir imkândır ama anlamın koşulu değildir. Anlamın koşulu, dilin genel bilgisi içinde değil, o dilde konuşan kişinin isteminde saklıdır (Cüendioğlu, 1995: 58). Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan hareketle felsefe sorularının doğrudan doğruya dili araştırdığı sonucu çıkarılmamalıdır. Daha açık ifade etmek gerekirse, felsefe sorusu, dünyaya yönelmiş olan dilin anlamında derinleşmeyi başlatır denebilir. Zaten felsefenin kendisi de bu şekilde ortaya konulan derinliğine bir bilgidir.

Dil Nedir?

'Dil nedir?' sorusu da 'nedir'in o tek düzenli damgasını taşıyan sorulardan biridir. Bu soru da felsefenin diğer soruları gibi oldukça dallı budaklı bir sorudur. Augustinus'un 'zaman' için söylediği meşhur söz, dil için de söylenebilir. 'Zaman' yerine 'dil' konulduğunda şöyle söylemiş olur Augustinus: 'Dil nedir peki?' Dil bir iletişim aracıdır ama sadece bir iletişim aracı değildir; insanlar arasında anlaşmayı ve iletişim kurmayı sağlamanın yanı sıra, düşünmenin de temel aracıdır. Dili düşünmeden, düşünmeyi de dilden koparma imkânı yoktur. Düşünmenin ürünü olan düşünce kendini dil ile dil kendini ses veya yazı ile dışlaştırmaktadır. Ses ile çıkan şey zihindeki kavramlara işaret eder. Kavramların temelinde ise çoğunlukla duyusallar bulunmaktadır. Demek ki yazı ağızdan çıkan sese, ağızdan çıkan ses zihindeki kavramlara, zihindeki kavramlar da nesnelere işaret etmektedir (Küyel, 1969: 36). Düşünme ile dil arasında kopmaz bir bağ olduğu göz ardı edilemeyecek derecede açık bir gerçektir. Fakat düşünme ile dil arasında böyle bir bağın varlığı, bu iki alan arasında tam bir örtüşme veya çakışma olduğu anlamına gelmez (Özlem, 1991: 26). Düşünme eyleminin kendisi, dilden bağımsız bir şekilde gerçekleşmez; aksine, düşünme daha başlangıcı itibarıyla dil aracılığıyla, dilde gerçekleşir, dilin kendisiyle kurulur ve hatta dil tarafından belirlenir. Bu nedenle daha düşünme aşamasında iken dille ilişkiye gireriz, öyle ki henüz düşünürken dil tarafından tutuklanır ve ister istemez dilin sınırları içerisinde düşünüp anlamaya başlarız. Demek ki bir toplumun gerçekliği kavrama biçimini, bilincinin derinliklerinde yer edinip kök salmış eğilimleri, arzu ve tutkuları, o toplumun dilinin sınırları dışında aramaya kalkışmak, hiç kuşkusuz boşuna bir çaba olacaktır. Çünkü bir toplumun yaşayış biçimi, inançları, gelenekleri, toplumda önem verilen kavramlar ve tarih boyunca ortaya çıkan çeşitli değişimler, o toplumun birçok niteliği, o toplumun söz varlığında, dilinde belli eder kendini (Aksan, 1975: 430).

Dil ile var olan şeyler arasındaki ilişki, dilin temel yapısıyla, özünü, nasıl bir varlık olduğuyla ilgilidir. Çünkü dil, böyle bir bağlantıyı, önceden kurarak oluşturmaktadır. Dilin varlık yapısı ile bütün var olan şeylerin yapısı arasında sanki karşılıklı bir bağ bulunmaktadır. Zira dili meydana getiren öğeler, varlığın öğelerini yansıtmakta, onları saptamaktadır. Örneğin sıfatlar, varlık dünyasındaki farklı nitelikleri ifade ederler. Sayılar, varlık dünyasındaki niceliği dile getirirler. Bağ kuran kelimeler ve edatlar, olup biten bir olayın zamanını, yerini, yönünü, nedenini gösterirler. Fiiller, hareketleri, insanın yapıp etmelerini, olup biten şeyleri göstermektedirler. Ünlemler, herhangi bir şey ya da durum karşısında insanın gösterdiği şaşkınlığı, hayranlığı vs. anlatırlar. Zarflar, fiillerin tarzlarını; olup biten bir şeyin nedenlerini, niçinlerini dile getirirler. Çünkü dil ile varlık dünyası arasındaki karşılıklı bağ, kavramlarla bir şeyi görmek, bir şeyi düşünmekle sağlanabilir. Kavramlarla birlikte bir şeyi göremeyenler ve kavramlarla bir şey düşünemeyenler, dil ile varlık dünyası arasında bir bağ kuramazlar. İnsan bilgisi ancak kavramlar sayesinde ortak, genel ve insanlar arası bir alan oluşturur. Dilin bu işlevi olmadan ne bilim ve felsefe ne de ilerleme olabilir (Mengüşoğlu, 1988: 217). Hatta kadim toplumların çoğunluğu, dildeki kavramları bilmenin, o kavramların temsil ettikleri varlıkları da bilmek anlamına geldiğini, kavramların nesnelere kendisini, özünü içerdiklerini, kavramları, kavramların aslını bilmedikçe nesnelere de geçeceği de bilemeyeceklerine inanıyorlardı (Cüendioğlu, 1995: 188). Oysa nesnelere bilinmeseydi, tek başına kavramlar geçeceği bilememizi sağlayabilirler miydi? Varlıklar hakkında bilgimiz olmasaydı, kavramların bize anlattığı şeyin varlıklara ilişkin olduğunu nereden bilecektik? Varlığın kendisi olmadan, varlığı temsil eden kavramlar ne işe yarardı? Foucault'nun dilin temsil gücüne ilişkin söyledikleri, bu ilişkinin yapısı hakkında önemli imalar içermektedir: "...*Bunlar bunun tamamen tersine, birbirleri için mutlaka gereklidirler, çünkü birincisi işaretin işaret edilenin yerine ikame edilmesini fark etmekte ve ikincisi de bu işaretin sürekli işaret etme gücünü meşrulaştırmaktadır.*" (Foucault, 1994: 153-154).

Dili düşünen bir varlık olan insandan koparma imkânı yoktur. Çünkü nerede insan varsa orada dil vardır. Dil insanla birlikte, bir anlamda insana yapışmıştır dil. Heidegger, 'dil insanın evidir' derken dil ile insan arasındaki yakın ilişkiyi ifade etmektedir (Kaplan, 1992: 133). İnsan bir şeyi anlatmak için öncelikle dili kullanır. Ancak insan için asıl önemli olan dilin kendisi değil, dil ile dile getirilen şeydir. Yeryüzünde en yaygın insani olgunun dil olduğu söylenebilir. İnsanların insan olmalarından dolayı sahip oldukları özelliklerini, kazanımlarını göz önüne aldığımız zaman, dil kadar kesintisiz olarak yeryüzünü kaplayan bir insan başarısı daha yoktur. İnsan dilsiz olabilir mi? İnsanı diğer canlılardan ayıran özelliği "düşünen-konuşan" olmasındadır. Bu özelliği ile o, yeryüzünde kavramlara ve tümel anlamda özlere erişen ve bunları birtakım işaretlere bağlayarak ifade edebilen tek varlıktır. Sözün en geniş anlamıyla insan olmak, konuşma ile dil ile gerçekleşen bir başarıdır. Her yönüyle insana benzese de konuşamayan bir canlı insan değildir. Dil yetisi, insanın hem düşünebilmesini hem de konuşabilmesini mümkün kılmaktadır. İnsanoğlu, sözcükler olmadan düşünemediği gibi konuşamaz da. Nitekim İslam düşünürleri de insanı 'hayvan-ı natık' olarak tanımlamakla onun hem düşünebilen hem de konuşabilen yönüne aynı anda işaret etmiş olmaktadır (Bolay, 1989: 12-13). Konfüçyüs'e sormuşlar: 'Bir ulusun tüm yönetimi sana bırakılıysaydı ilkin ne yapardın?' Konfüçyüs'ün dediği herkesin malumudur: ilkin dili düzeltirim demiş. Kanıtı da şöyle: "*Dil düzgün olmayınca, söylenen söylenmek istenen değildir; söylenen söylenmek istenen olmayınca, yapılması gereken yapılmadan kalınca, törelerle sanatlar geriler; törelerle sanatlar gerileyince de adalet yoldan çıkar; adalet yoldan çıkınca*

da halk çaresizlik içinde kalır. İşte bundan söylenmesi gereken başıboş bırakılamaz. Bu her şeyden önemlidir". Bu açıklamalar başka bir şekilde şöyle ifade edilmektedir: Bir yöneticinin ilk olarak ne yapması gerekir şeklindeki soruya Konfüçyüs şu cevabı vermiştir: "Bir kimsenin ihtiyaç duyduğu ilk şey, isimlerin islah edilmesidir." (Yu-Lan, 2009: 55).

Bütün tarihsel varlık alanını oluşturan başarılar, insanın yapıp etmelerine dayalı olarak ortaya çıkan başarılar olduğu hâlde, dil adını alan varlık alanı, insanla birlikte meydana gelen, insanla birlikte var olan bir varlık alanıdır. Ancak dil de tarihsel bir varlıktır. Çünkü tarihsel olan her varlık alanı gibi dilin de bir oluşu vardır ve dil insan başarılarının bir taşıyıcısıdır. Tarihsel varlık, temelini dilde bulur. İnsanın yapıp etmelerinin bir bütünü olan tarihsel varlık alanı, dilde şekil kazanır, dilde anlatımını bulur, onunla gelişir. İnsan tarihi diye bir alan, dil olmaksızın var olamaz. Geçmiş ve şimdiki zamanda yaşayan insan kuşakları arasındaki birleştirici bağ, dil aracılığıyla sürekliliğini devam ettirir. İnsan başarılarının toplamı olarak kabul edilecek olan kültür, dilin ürünüdür. Dilin bulunmadığı bir yerde, hiçbir insan başarısının varlığından ve sürekliliğinden söz edilemez. Çünkü insan başarılarının kuşaktan kuşağa aktarılması dil sayesinde olmaktadır (Mengüşoğlu, 1988: 218). Çevremizde bulunan bildik-tanıdık nesnelere, en yabancı ve uzak görünen olaylara dek, bilgi diye belirlediğimiz her şeyi, bu belirleyişimiz sonradan yanlış çıksa bile, hep dille başarırız. Sadece bilen değil aynı zamanda eylemde bulunan bir varlık olarak hem tek tek insanları hem de insan kuşaklarını zamanda ve mekânda yönlendirerek eylem alanı sağlayan dildir. Köklü bir insan başarısı olarak kabul edilen insan eylemleri de dile bağlıdır. Eylemleri tasarlayıp başlatmak, onları birbirine bağlamak, belli amaçlara göre düzenlemek, sonuçlarını verimli kılıp yararlı hâle getirmek, bütün bunlar hep dili, değişik ölçülerde konuşmayı gerektirir (Uygur, 2016: 269-270).

Bir İletişim Sistemi Olarak Dil

İnsanın dünyayla kurduğu her türlü ilişkinin ürünü olan düşüncelerini, hayatın her alanına yönelik başarılarını kuşaktan kuşağa aktaran ve hatta onları ölümsüzleştiren dildir, dile dayalı olarak ortaya çıkan eserlerdir. İnsanın dille kurduğu ilişki, sadece kendi dışındaki varlıklarla, dünyayla, evrenle sınırlı bir ilişki değildir. Bu ilişki, aynı zamanda insanın iç dünyasına yönelik bir ilişkidir. İnsanın dil aracılığıyla içiyle ve dışıyla; iç dünyası ve dış dünyasıyla kurmuş olduğu ilişki, tek yönlü bir ilişki olmayıp; karşılıklı olarak biri diğerini gerekli kılan bir ilişki biçimidir.

Dil bir işaretler, bir sesler sistemi değildir. Dil, insanla insan, insanla var olan şeyler arasında birleştirici bir bağ kuran varlık alanı, bir anlam düzenidir. İnsanlar birbirleriyle konuşurken onlardan gelen sadece ses değil, duygu, düşünce, sevgi, nefret, kin ve hiddettir. Dil bir iletişim aracıdır ama böyle bir araç olmaksızın insan bir şey yapamaz. Dilin bir iletişim aracı olması onun değerini azaltmaz. Tam tersine, dilin asıl önemi iletişim aracı oluşundadır (Kaplan, 1992: 135). Dil olmazsa tarih, kültür, edebiyat ve medeniyetin varlığından söz etme imkânı yoktur. İnsan dili aracılığıyla tarihini, kültürünü, edebiyatını ve en genel anlamda medeniyetini inşa eder ve onlara ilişkin bilgileri dil aracılığıyla nesilden nesile aktarır. Dilin hem toplumsal hem de tarihsel bir boyutu vardır. Dilin toplumsallığından ve tarihselliğinden söz edebilmek, öncelikle onun varlığını bir coğrafyaya ve o coğrafyada yaşayan bir topluma ve o toplumun kendine özgü tarihsel ve kültürel deneyimine borçlu oluşuyla mümkün olabilmektedir. Bu durum, dilin sadece toplum tarafından inşa edildiğini değil, aynı zamanda toplumsal bilincin de dil tarafından kurulduğunu gösterir. Çünkü bir toplumun sahip olduğu dil, o toplumun sadece kendisi aracılığıyla konuştuğu dil değil, aynı zamanda kendisi aracılığıyla düşündüğü dildir (Cündioğlu, 1997: 16). Kendisi aracılığıyla konuşulan ve düşünülen bir aygıt olan dil, insanların ayrıcalık belgesidir. Dil yeteneği, insanın diğer canlılardan ayrı olan yaratılışına, düşünme yeteneğine, yapıcılığına sıkı sıkıya bağlı bir konudur. Dil terimiyle herhangi bir toplumda yaşayan insanlar arasında anlaşma sağlayan bir sistem anlaşılır. Bu sistem, anlamlı olan belli ses birleşimlerinden, sözcüklerden oluşur. Sözcük adı verilen işaret, bir kavram, bir de ses yönü olan hem düşünsel hem de dilsel bir uzanıma sahip olan düşünce-ses bileşimidir; dildeki başka öğelerle ilişkili bir anlama ve anlatma birimidir. Sözcük denilen işaretleri hiçbir zaman anlamdan bütünüyle soyutlayarak ele alamayız. Hatta Wittgenstein, sözcüğün anlamının dil içindeki kullanımına bağlı olarak ortaya çıktığını ve bulunduğu bağlamdan kopartılamayacağını ifade etmektedir (Wittgenstein, 1953: 13). Ancak hiçbir dil, sadece sözcüklere dayalı olarak konuşulamaz; sözcükler, dilin dil bilgisi kurallarına uygun olarak, belli bağlamlarda yansıttıkları kavramları öne çıkararak, söz dizimsel ilişkilerle oluşturulan cümleler aracılığıyla iletişimi sağlarlar (Aksan, 2006: 28).

Düşünce ve ses bileşiminden meydana gelen sözcükler, dilin anlamlı olan en temel öğeleri durumundadır. Bu öğeler, o dili kullanan insanların dünyayla kurdukları ilişki ve zihinsel olarak oluşturdukları kavramsal yapıyla doğrudan bağlantılıdır. Çocuk, dilini edinirken aynı zamanda örneğin süt sözcüğüyle birlikte, onun içilen beyaz bir sıvı olduğunu, ekme denilen şeyin bir yiyecek, kuş denilen şeyin ise uçan bir hayvan olduğunu öğrenir. Böylece, zamanla çocuğun zihninde çeşitli ses bileşimlerine, sözcüklere bağlı biçimde deneyimlerin de ürünü olarak kavramlar oluşur. Bu kavramların bazıları, somut birtakım nesnelere karşılık geldikleri için somut kavramlar olarak adlandırılırken, bazıları da doğrudan doğruya dile dayanan soyut kavramlardır (Aksan, 2006: 40). İnsanın nesnel dünyayla olan ilişkileri ve kendi zihinsel işlemleri sonucu, somut ve soyut kavramlardan oluşan bir kavramsal yapı ortaya çıkar. Söz konusu kavramsal yapı, insanların sahip oldukları niteliklerin birbirlerinden farklı olmasına göre şekillenmektedir. Benzer bir şekilde toplumların dünyayı algılayış ve değerlendirişleri de birbirinden farklı olduğu için kavramlar da dilden dile ve o düzeyde olmamak üzere kişiden kişiye değişiklik gösterir.

Başlangıçta dünya ile ilk ve en etkili tanışmayı dili aracılığıyla sağlayan insan, kültür ve kültürlerin en üst aşaması olan medeniyete, onun da ötesinde ve daha yüksek seviyede eleştireci düşünme tavrı ile dünyaya bakmaya yine bu niteliği sayesinde ulaşmıştır. Dolayısıyla konuşma, insanlık tarihinin gelişimi içerisinde insanın kazandığı bütün ayırt edici özelliklerin öz anlatımı ve en kısa ifadesi olmaktadır. Aynı zamanda toplumsallık, üretim gibi özellikler de konuşma özelliği ile bütünlüştür. Zira insan, fiziksel olarak bir arada olmanın ötesinde, duygu ve deneyimlerini, bilgi ve becerilerini paylaşmak, başkaları tarafından anlaşılabilir ve bunu hissetmek de ister. İnsan ürünü olan her şey denilebilir ki, toplum içinde düşünce ve duyguların sözcüklerle ifade edilmesi ve başkalarına aktarılmasından doğmuştur. İşte bu noktada yine bir özsel tanım olarak 'insan kavramsal iletişim bir canlı varlıktır' tanımı, konuşmanın temel koşullarından itibaren kültürün dilsiz olamayacağı tespitine kadar uzanan bir dizi olgunun hem nedenselliğini hem de birlikteliğini içermesi bakımından geçerli bir tanım olacaktır (Bingöl, 1999: 105-106). İnsanın 'kavramsal iletişim bir canlı varlık' şeklindeki tanımından hareketle iletişimin insana özgü bir hayatın oluşumunda ne derece önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Duygu ve düşüncelerin anlamlar düzeyinde paylaşımı olarak iletişim, insanın kültür tarihi kadar eskidir. O, insan hayatının, toplumsal ve kültürel düzenin vazgeçilmez bir koşuludur. İletişim, ortak bir anlayış yaratmak amacıyla bilgi aktarma eylemidir. İletişim, bir organizmanın ürettiği, başka organizmalar için anlamlı olan ve böylelikle onların davranışlarını etkileyen sinyallerden oluşur. İşaret ve sembol olmak üzere iki tür sinyal vardır. İşaret, olaylar arasındaki doğal ilişkilerle anlam kazanır. Gök gürültüsü genellikle yağmur yağacağıının ve herhangi bir yerden duman çıkması çoğunlukla orada ateş olduğunun işareti olarak yorumlanır. Bu olaylarda her işaretin belirli bir anlamı vardır çünkü daha önceden bu uyarıcıların birbirleri ile ilişkili olduğu öğrenilmiştir. İkinci tür sinyal, insanlar tarafından üretilmiştir ve bunlara sembol adı verilmektedir. İnsanlar her sembole bir anlam yüklemişler ve onu kendi aralarında iletişim kurmak için kullanmışlardır (Morgan, 2009: 150). İnsanlardaki sembolleştirme yetisi en yetkin bir şekilde, en üstün sembolik anlatım olan dilde gerçekleşmektedir. Yazılı, sözlü, görsel vb. tüm diğer iletişim sistemleri dilden türemiştir ve dili gerektirirler (Benveniste, 1995: 33). İşaretler aracılığıyla bile olsa insanlar birbirlerine çeşitli iletiler gönderirler. İnsanların her gün yaptıkları bir şey olması nedeniyle insan, hayatın her anında bir iletiler ağı içinde yaşamaktadır. İnsan etkinliklerinin ve ilişkilerinin tümü iletişimle ilgilidir. Bu çok yönlülük iletişimin tanımını güçleştirdiği gibi farklı tanımları da mümkün kılmaktadır. Dil bilimci Theodor Lewandowski, dil bilimin temel kavramlarından olan iletişimi şu şekilde tanımlamaktadır: “İnsanlar arası anlaşma, düşünce temelindeki dilsel eylem, göstergelerin her şeyden önce dil aracılığıyla uluslararası düzlemde aktarımı. Belli bir amaca ve hedefe yönelik olarak gerçekleştirilen, tarafların bilincini etkileyen, bu arada eylemde bulunanın bilincinde de değişimlere yol açan eylem...” (Lewandowski, 1985: 531). Bu tanımlarda konuşma açısından önem taşıyan nokta, dil aracılığıyla oluşan düşünme eylemine yapılan göndermelerdir. Vurgulanması gereken bir diğer nokta da tanımlarda “bilincin etkilenmesine” değinilmiş olmasıdır. Dil ögesindeki olası aksaklıkların yanlış etkilemeye yol açacağı, bu durumda kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Dil ögesindeki aksaklıklar ve bilinçte meydana gelen yanlış etkilenmeler, iletişim olayını olumsuz etkileyecek; ileten ve iletilen arasında yeterli bir bağlantının kurulmasına engel olacaktır. Hatta iletişim olgusunda yer alan sembol ve işaretleri çok sınırlı bir alana hapsedecektir. Oysa iletişim, kimi zaman yüz yüze konuşma, yazılı bir metni okuma, televizyon, radyo; kimi zaman da bir edebî eleştiri, hatta bir saç biçimi, bir yüz hareketi, giyim kuşam vb. geniş bir alanda olup bitmektedir. Hatta günlük hayatta karşılaştığımız trafik işaretleri de anlam iletişimine araçlık eden iletişim simgeleri içerisinde değerlendirilmektedir (Reichenbach, 1981: 153).

İletişimin anlamı ve tanımına yönelik yapmış olduğumuz bu betimlemeleri şu şekilde özetlemek mümkündür: İletişim, bir bilginin, bir niyetin ilkel veya gelişmiş bir işaret sisteminden yararlanılarak bir insandan başka bir insana ya da bir merkezden bir başka merkeze ulaştırılmasıdır. İletilen, iletilen ve iletiden oluşan bu süreç, en gelişmiş iletişim sistemi olarak kabul edilen dil üzerine kurulu bir anlam iletişimidir (Aksan, 1995: 44). Ancak, anlam iletişiminin büyük bir bölümü, kesinlikle düşünsel veya zihindeki tasavvurlarla ilgili olmayıp, bizi başkalarıyla ilişki içine sokan türden kişiler arası veya toplumsal niteliklidir ve toplumsal ilişkilerle derinden bağlantılıdır. İnsanlar, zaman zaman kaba veya kibar olabilirler ve bunlardan hangisi olacakları da konuştukları kişiyle olan toplumsal ilişkilerine bağlıdır. Demek ki dilin belli kısımları, tamamen toplumsal niteliklidir, anlam iletişimi de toplumsal ilişkiler bağlamında ortaya çıkmaktadır. İnsanlar arasında yaşanan anlam ilişkileri sürecini göz önüne aldığımız zaman karşımıza şu durumların çıktığı bir gerçektir: İnsanlar arasında yaşanan gündelik ilişkilere bağlı, derinliğine bir anlam iletişimini gerektirmeyen durumlarda kişilerin birbirlerine sordukları sorular ve aldıkları cevaplar, çoğu zaman kişilerin aileleri hakkında olmaktadır. O andaki iletişim zeminine dayalı olarak konuşucunun, muhatabının eşi veya çocuklarına yönelik sorduğu sorularla muhataptan gerçek bir bilgi istenmemektedir. Burada konuşucu, karşısındaki kişinin çocuğunun veya eşinin sağlık durumuyla ilgili bilgi edinmek istememekte, sadece ve sadece toplumsal veya insani bir iletişim kurmaktadır. Hatta çeşitli toplantılarda gerçekleşen konuşmaların büyük bir bölümü de aslında bu türden konuşmalardır. Bu konuşmaları yapan insanların birbirlerine bilgi aktarmak gibi bir amaçları yoktur, bu konuşmalar, toplumsal etkinliğin bir parçası olarak gerçekleşmektedir (Palmer, 2020: 64). Burada asıl olan bir iletişim sürecinin yaşanıyor olmasıdır. İletişim süreci (process of communication) ise, bir düşüncenin, bir dileğin ve duygunun bir kişiden bir başkasına aktarımıdır. Dikkat edildiği zaman görülecektir ki bu tanımda dil ögesine yer verilmemiştir. Bunun nedeni, bu ögenin önemsenmemesi değil fakat iletişim süreci kavramının daha geniş bir bağlamda ele alınmış olmasıdır. Bu tanım doğrultusunda iletişim süreci, görsel dili de kapsamaktadır. İletişim eğitimi bağlamında görsel dilden söz edilmesi şöyle bir soruyu çağırabilir: İnsanlarla iletişimde aracı görsel dil olan bir kişinin ana diline ilişkin eksikliklerinin olması, uğraşı açısından bir engel sayılabilir mi? İşe görselliğin karışması nedeniyle, ilk anda ‘hayır’a daha yakın olan cevap, aslında ‘evet’tir. Çünkü kafada canlandırılan görsel imgenin de yine zihinde ve yine sözcükler aracılığıyla gerçekleştirilecek adlandırma eylemi olmaksızın görülebilmesi söz konusu değildir (Cemal, 1995: 34). Görsel dile dayalı olarak iletişim kuran bir insan, bilgilerini görsel imgelere dönüştürür; söz konusu dönüştürme işlemi sırasında imgelerin birbirini doğurması nedeniyle yeni öğrendiklerini de yine zihinde adlandırma aracılığıyla öğrenmiş olur. Leonardo da Vinci’nin: Evrende ‘öz ya da eylem niteliğiyle ne varsa veya imgelem düzleminde bulunanların tümü, ressamın önce düşüncelerinden, sonra da ellerinden yansır’ (Goldwater & Treves, 1990: 49) şeklindeki söylemi de bu düşünceye yabancı değildir. İngiliz portre ressamı Jonathan Richardson’un (1665-1745) şu sözü ise görsel dil bağlamında üzerinde durduğumuz noktayı neredeyse eksiksiz olarak özetlemektedir: “Kimsenin nasıl olmaları gerektiğini bilmediği takdirde nesnelere nasıl iseler öyle göremediğimiz kesindir.” (Gombrich, 1992a: 27). İnsanlar arası iletişimde aracı görsel dil değil de sözcükler ve cümlelerden oluşan konuşma dilinin bizzat kendisinin olması hâlinde, dilde bulunan aksaklıkların giderilmesi ve sözcüklerin ifade ettiği anlamlarda yapılacak olan düzenlemeler, insanların birleştiği bir dil sisteminin inşa edilmesini ve bu dile dayalı olarak etkili bir iletişimi mümkün kılar mı? Bu soru, kendisine kolayca cevap verilebilecek bir görünüm arz etmemektedir.

Ancak etkili bir iletişim için yetkin bir dil; olanı, olguyu, hatta duyguyu en iyi şekilde yansıtan dildir. Gerçeği olduğu gibi veren dil en güçlü dildir. Böyle bir dilin, söz dizimi kurallarının tek biçimli, kelimelerin tek anlamlı ve belirli olması gerekir. Oysa doğal veya ana dilde cümle yapısının tek biçimli ve kelimelerin tek anlamlı ve belirlenmiş olduğunu söylemek zordur. Bundan dolayı iletişimde ortaya çıkan aksaklıkların giderilmesi ve tartışmaların önlenmesi veya en aza indirilmesi için, anahtar sözcüğün anlam ve sınırlarının belirlenmesi gerekir. Bu da ilk etapta dilin duygusal yükünün etkisini azaltmak ve aklı ön plana çıkarmakla mümkündür. İletişim sürecinin yaşandığı anda bu nokta, ileten kişi açısından önemli olduğu kadar iletili alan açısından da önemlidir. Düşünce ve eylemlerini temellendirilmiş bir şekilde ortaya koymak isteyen her insan, aklını öne çıkarmak zorundadır. Ön yargılar, tutkular, duygular ve arzular günlük yaşantımızda doğru

düşünmenin yanında doğru karar vermeyi de güçleştirmektedir. Çünkü duygu ve düşüncelerin anlamlar düzeyinde paylaşımı olarak dilsel iletişim, zihinler arasında bir anlam alış-veriştir. Dolayısıyla insanların dünyası çoğu kez her şeyden çok bir anlam dünyası olarak tanımlanmaktadır. Öyle ki insan, etrafında olup biten her şeye, bir söze, bir çizgiye, bir işarete, bir yüz ifadesine, bir oturuş biçimine, bir ayakta duruş tarzına vb. bir anlam yükler. Bu onun doğasında olan özelliğidir (Bingöl, 1999: 109). Anlam verme veya anlamlandırma zihinsel bir etkinliktir. Bu şekildeki bir zihinsel etkinlik, ancak ve ancak insanın ana dili sayesinde mümkün olabilir. Çünkü etkili bir iletişim, doğru ve yetkin bir anlamlandırma sürecine dayalı olarak ortaya çıkabilir. İnsanın varlıklarla kurmuş olduğu iletişimde en doğru ve yetkin anlamlandırma işlemi de ancak ana dilinde gerçekleşebilir.

İletişim ve Ana Dili

İnsanların ve bazı hayvan türlerinin bir arada yaşayabilmelerini mümkün kılan en önemli koşullardan birisi iletişimdir. Bir isteğini, bir düşüncesini, acısını-sevincini bir başkasına aktarmak isteyen insandan, yiyeceğin bulunduğu yeri birbirlerine haber veren karıncalara, belli seslerle tehlikeyi haber veren kimi kuşlara, yunuslara kadar pek çok canlının bir iletişim sistemi vardır. İnsanın dışındaki diğer canlılar arasındaki iletişim ne ölçüde gelişmiş bir sistem olursa olsun, hayvanlar arasındaki bu iletişimin, konuşma yeteneğine dayanan ve dil denilen, insanlara özgü kurumun yanında çok sıradan kaldığı bir gerçektir (Aksan, 1995: 43). Çünkü insanlar arası iletişimin en temel aracı olan dil, basit bir şekilde açıklanabilen etki-tepki olayı değil, oldukça karmaşık bir sürecin sonucu olarak ortaya çıkan, kuşaktan kuşağa aktarılabilen, toplumların çeşitli özelliklerini görünür kılan, toplumun kültür varlığı sayılan köklü bir düzene sahiptir. Dilin sahip olduğu birçok özelliğin yanı sıra, en önemli işlevlerinden birisi de insanlar arası iletişimi sağlamasıdır. Temel aracı dil olan bu karmaşık olgu yani iletişim ve konusu, her çağda olduğundan daha çok günümüzde insanların dikkatini çekmektedir.

Toplumsal, siyasal ve ekonomik gelişmelerin yanında teknolojik yeniliklerdeki hızlı değişimler iletişimin konusunu, sosyal ve beşerî bilimlerin ilgi odağı hâline getirmiş, onu akademik bir disiplin ve bir araştırma konusu olarak karşımıza çıkarmıştır. İnsanlar, toplumlar ve kuşaklar arasında neden ve nasıl bir ilişki olduğu, nasıl bir iletişimin kurulduğu ve bunların sonuçlarının ne olduğu ile ilgili bir bilim alanı olarak iletişim, disiplinler arası bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır. Kaldı ki iletişime ilişkin felsefi bir soruşturmanın da disiplinler arası okumalara dayalı olması gerekir (Kelly, 1981: 225). Felsefe, tarih, dil bilim, gösterge bilim, anlam bilim, psikoloji, sosyoloji, antropoloji vb. iletişim sorununa bakışta büyük önem taşımaktadır. İnsanlar arası iletişimin oluşumu ve etkili bir şekilde devam etmesinde dilin, özellikle ana dilinin işlevi, bütün bu disiplinlerin konu alanları içerisinde bulunur ve bu bilim dalları açısından oldukça önemlidir. Yani insanın deneyimlerini ana diliyle etkili bir şekilde aktarması, bizi kuşatan evreni, onun içinde var olanları ana diliyle anlama ve anlatması bakımından önemlidir. Bu bağlamda, insan için anlam yükleyebildiği her şey bir iletişimdir ya da bu amaçla kullanılabilir. Ancak bunlar arasında dilin farklı bir yeri vardır. Gerçekten de iletişim denince akla ilk gelen kişiler arası iletişim ve bu amaçla en yaygın kullanılan bir araç olarak dildir. Bilgi aktarımında dilin iletici faktör olarak önemi, göz ardı edilemeyecek kadar büyüktür. O, bir taraftan bildiklerimizi ötekilere aktarmada öte yandan bilmek istediklerimizi öğrenmede hizmet sunar. Dilin yardımıyla inanç, düşünce, tasarı, dilek ve isteklerimizi başkalarına bildirdiğimiz gibi, duygu ve tutumlarımızı onunla açığa vurur, isteklerimizin yerine getirilmesini onunla sağlarız. Hatta bazı hallerimizi yine dil yardımıyla gizlemeye çalışırız. Bütün bu görevleri üstlenen dil, son derece ince ve karmaşık bir yapıya sahiptir. Bununla beraber dil, her şeyden önce kavramları belirten bir göstergeler sistemidir. Terminoloji, yapı, deyimler ve kültür öğelerini bir araya getiren toplumsal bir olgudur ki, kişisel olan konuşma onunla var olur. Zira herkes bir dili, kendi ana dilini konuşur (Bingöl, 1999: 107).

Aslında dil bir soyutlamadır. Her insanın, herkesin dilinden söz edilmektedir ama bu aynı dil değildir. Bir toplumun dili başka bir toplumun dilinden farklıdır. Değişik toplumlarda yaşayan insanların dilleri başka başkadır. Her bir insanın öncelikle konuştuğu dil kendi dili, ana dilidir. Her insan için ana dilinin ayrı bir önemi ve yeri vardır. Ana dili en başta anadan, sonra yakın aile çevresinden, sonra da ilişkide bulunulan çevrelerden öğrenilen, insanın bilinçaltına inen ve bireyin toplumla en güçlü bağlarını oluşturan dildir (Aksan, 1975: 427). Ana dili, kişinin dünyayla ilk iletişim kurma sürecinde edinip öğrenmeye başladığı ve dolayısıyla kişiliğinin, kimliğinin, duygusal ve zihinsel gelişiminin ayrılmaz bir parçası niteliğini taşıyan dildir. Ana dili dünyaya geliştikten itibaren bireyin her tür ruhsal ediniminin, duygularının, bilgilerinin, kültürünün biçimlendiği ve taşındığı ortamdır. Ana dili, çocuğun kendi anasından, ailesinden, çevresinden, içinde bulunduğu kültürel/dilsel topluluktan belirli, bilinçli bir öğrenim evresi olmaksızın edindiği, öğrendiği dildir. Ana dili, insan kadar doğal olan, insanın hayatında vazgeçilmez yeri bulunan dildir. Ana dili, kişinin önce anasından ve ailesinden, daha sonra da toplumsal çevresinden öğrendiği, şuur altına yerleşen ve onun toplumla kendi arasındaki bağlarını oluşturan dildir (Topaloğlu, 1989: 24).

Farklı kültür ve coğrafyalarda konuşulan dillerdeki çeşitlilik ana dilindeki ortak yanı örtemez; ana dili kesintiye uğramadan yeryüzünü kaplayan bir insan başarısıdır. Hiçbir insan topluluğu için, "acaba bu topluluğun bir ana dili var mı?" diye sorulamaz. Çünkü her topluluk ana dilinde konuşur. Konuşulan bu dil, karmaşık, düzensiz, yoksul bir dil olabilir ama yine de bir insan topluluğunun ana dilidir. Dünyanın hiçbir yerinde ana dili olmayan bir insana, ana dili olmayan bir topluma rastlanamaz. Dolayısıyla dil dendiği zaman öncelikle ana dili, tek tek ana dillerini anlamak gerekir. Çiçeklerin dili, renklerin dili, bilim dili, din dili vb. hiçbiri ana dili olarak kabul edilemez ve ana dilinin yerini alamaz. Bilim adamı belli bir işi yapmak için, ihtisas alanıyla uğraşırken, o alanın kendine özgü diline müracaat eder. Bu dil yalnızca o alanda çalışan insanların ortak dilidir, ana dili değildir. Çünkü ana dili, özel-yapma bir dil değildir. Hiç kimse ana dilini sınırlı bir görevi yerine getirmek için kullanmaz; hiç kimse ana dilini kendisi icat etmiş değildir. Ana dili insanın temel dili olması dolayısıyla özel dillerden önce gelir ve onların hepsini kuşatır. Ana dili insanın günlük dilidir. İnsanın özel dillerle işi bittiği zaman ana dilinin alışkanlığında dinlenir. Her insan benim dediği bir dili konuşur. Bu, içinde doğduğu, geliştiği, şekillendiği, acısıyla tatlısıyla, sevinciyle kederiyle yoğrulduğu topluma özgü dildir. İşte ana dili budur.

Ana dili, her bakımdan beslediğimiz, sonra da bir şeyler katmayı denediğimiz, içinde yaşadığımız çevrenin, kendi çevremizin dilidir. Kimi hakikatlerin doğuştan olduğunu iddia eden akılcı filozofların söylediklerinin aksine ana dili doğarken getirilmez, sonradan edinilir. Örneğin, ana dili Türkçe olan bir insan, ana diliyle yoğrulup, ana diliyle yönelir yeryüzüne. Ana diliyle gülüp ana diliyle ağlar. Ana diliyle söyler şarkılarını. Ağrıtlarını ana dilinde yakar insan. İnsanın kendi adı hangi ölçüde doğuştansa, ana dili de o denli doğaldır, doğustandır. Ana dili öylesine bir hakikat ki hem sonradan edinilme hem de her şeyin öncesi, başı başlangıcı durumundadır. Rasgele olmasına rasgele ama insanın ana dilinden daha zorunlu neyi var ki? Bir insanın ana dili onun alın yazısıdır dense yeridir. Bir çocuğun anasıyla arasında ilk olarak oluşan bağ beden diliyle, gönül diliyle,

hepsinden önemlisi sözlü olarak oluşan dildir. Bu dilin niteliği, etkili bir iletişimin niteliğiyle doğru orantılıdır. Çocuk için ana, bir sevgi masalıdır, ana dili ise masalların en güzeli en tatlısıdır (Çavuşoğlu, 2006: 40).

Ana dili kavramının ortaya çıkışında 'ana' kavramından yararlanılmış olması boşuna değildir. Çünkü eğer özenle incelenecek olursa çocuğun bütün incelikleriyle anasının dilini aldığı görülür. Çocuk, dildeki ses sistemi ve anlatım şekli özelliklerini, olağan durumlarda anasının dilinden kalıp olarak alır. Ancak çocuğun yakınında bulunan başka insanlar da onu dil bakımından etkiler. Çocuğun çevresi genişleyip başka insanlarla olan ilişkileri arttıkça başkalarının etkisi de fazlalaşır. Çok küçük yaştan başlayarak ailesinden uzakta yetişen insanların ana dilleri, yetiştikleri çevrenin dilidir (Aksan, 1975: 425). Büyümekte olan çocuğun dili üzerinde çevrenin etkisi göz ardı edilemeyecek oranda büyüktür. Ancak çocuk her şeyden önce anasının ses sistemini alır. Ananın konuştuğu dilin ya da lehçenin, ağzın seslerini, vurgu, ton gibi özelliklerini kazanır. Eğer ananın ağzında, yurdun bölgesel ses özellikleri egemen ise çocukta da aynı özellikler görülür.

Ana dili, çocuk için ana yüreğindeki duyguların çocuğa bir anlamda sirayet etmesidir. Çocuk her şeyden önce ana dili tarafından sarıp sarmalanır. Ana dili alır kucağına çocuğu ve çocuk ana diliyle atar adımlarını dünyanın merkezine. Çocuğun karakterine en çok etki eden ana dilidir. K.D. Uşinski "eğer çocuğun eğitim aldığı dil, onun atadan gelme millî karakterine yabancıysa, bu dil çocuğun manevi gelişmesine ana dili kadar güçlü etki yapamaz." demektedir (Vahapzade, 1999: 77). Çocuğun çevresiyle kurduğu ilişki, ana dilinde yer alan anlamlara dayalı bir ilişkidir. Söz konusu ilişkinin niteliği, ana dilde yer alan kavramların yüklendiği anlam ve duyguların yoğunluğuna bağlıdır. İnsanın dünyaya yönelimini ve dünyanın kendisi açısından sınırlarını belirleyen başarısı ana dilidir. Ancak, insanın ana dili de dâhil, dünyaya ilişkin hiçbir dilin dünyayı ve olarak bildirme ve anlatma imkânı yoktur. Zaten hiç kimse dünya hakkında her şeyi bildiğini ileri sürmemektedir, çünkü hiç kimsenin dünyayı bütünüyle bilmesi mümkün değildir (Gombrich, 1992b: 17). Bahtiyar Vahapzade anasından dinlediklerinin, içinde bulunduğu aşamaya ulaşmasında büyük etkisi olduğunu ifade eder ve bir şiirinde şöyle der:

"Savadsızdır /Adını da yaza bilmir/ Menim anam... / Ancak mene/Say öğredip / Ay öğredip /
İl öğredip / En vacibi dil öğredip / Menim anam. / Bu dil ile tanımışam / Hem sevinci / Hem de gemi
Bu dil ile yaratmışam / Her şiirimi / Her nağmemi / Yoh men hecem / Men yalanam / Kitap kitap sözlerimin / Müellifi Menim anam." (Vahapzade, 2004: 52-53).

Sonuç

Dünyayı bilmeden, tanımadan insanın varlığını devam ettirmesi mümkün değildir. Dünyayı bilmek isteyen insan, dile özellikle ana diline müracaat etmektedir. İnsanın sadece bilen değil, aynı zamanda eylemde bulunan bir varlık olması münasebetiyle, ana dili insana eylem imkânı sağlar. Eylem, insanın, genişliğiyle zamanda, mekânda yönelmesini sağlayıp onu harekete geçirir. Eylemleri tasarlayıp başlatmak, onları birbirine bağlamak, belli amaçlara göre düzenlemek, sonuçlarını verimini hâle getirmek, bütün bunlar hep ana dilini daha etkin ve doğru kullanmayı gerekli kılar. Çünkü insanın konuşmasının en içten en samimi ortamı ana dilidir. İçine doğduğu dilin ortamından ayrılıp başka diyarlara gittiği zaman yanında ne götürür insan? Ana dilini. Çünkü her insan bir anlamda ana dilidir. Gittiği her yere kendini yani ana dilini götürür. Ana diliyle beraberdir insan. İnsanın bu birliktelikten vazgeçme imkânı yoktur. Uzak eller çekici de olsa ana dili bağlayıcıdır. İnsanın çevreyle, dünyayla, varlıkla ilk kurduğu iletişimi ana dili sayesinde. Ana dili insan için bir genişlemedir, özgürleşmedir, yaygınlaşmadır, yücelmedir. İnsanın ötelere açılmasını, fizikötesi olarak kabul ettiği başka dünyalara geçişini anlamlı kılan ana dilidir. Ana dilinde öyle sözler, öyle deyişler vardır ki onlar insan için birer barınaktır, sığınaktır. Ana dilinden ötede olan barınağının dışında kalmıştır. Böyle bir insan artık kolay kolay kendisi olamaz, yalpalar, şaşırır, kekemeleşir ve sonunda dilsizleşir. Ana dilinin dışında bir dille başkalarıyla kurduğu iletişim, insanın ana diliyle kurduğu iletişimin tadında ve yoğunluğunda değildir. Bir insanın ana dili üzerinden başkalarıyla kurduğu iletişim, gönülden, tarihten, coğrafyadan, edebiyattan, şiirden, musikiden vb. hareketle kurduğu iletişimdir. Zengin ve etkili bir iletişimin dayandığı temeller oldukça güçlü, kaynağını iletişimi kuran insanın ait olduğu kültürden almalıdır. Yaban ellerden beslenerek oluşan bir benlik öz benlik değildir ve de etkili bir iletişimin sağlam bir dayanağı olmaz. Ana dilinden başka bir dili onlarca yıl konuşsa da kendisinin olmayan bir dile ne denli ısınsa da bir insan, ömrünü o dilin dünyasında kiracı olarak tüketecektir. Yabancı bir ülkede uzun süre tek başına yaşayan, ana dilini konuşma imkânı olmayan bir insan günün birinde, yani başında kendi dilinden konuşulduğunu duysa, o anda birden irkiliverecek, anlatılması zor bir duygu içerisinde bulacaktır kendini. Uzun süre, yabancı ülkelerde kendi yurttaşlarından uzak yaşayan kimselerde görülen sıla özlemi kadar, ana diliyle konuşamamanın, duygu ve düşüncelerini ana diliyle açıklayamamanın büyük etkisi vardır. Burada iletişim, başkalarıyla haberleşme, anlaşma imkânlarına sahip bir insan söz konusu olmakla birlikte bu insanın her zaman bir yanı eksik kalmakta, bilinçaltına inen, onu çepeçevre kuşatan bir başka iletişim sisteminin, ana dilinin önemi ortaya çıkmaktadır. İnsanın benliğini bu denli saran ana dili, sadece insanlar arası iletişimin etkili bir şekilde sağlanmasını değil, aynı zamanda bir toplumun içerisinde yaşayan insanları birbirlerine bağlaması nedeniyle sosyologların, psikologların ve antropologların da inceleme konusudur.

Sonuç olarak diyebiliriz ki insan, dünyada bir iletişim ağı içinde yaşamaktadır. Bu iletişim ağının en önemli ögesi bireyin dili, ana dilidir. Her zaman ve her yerde bir anlam alış-verişi şeklinde ortaya çıkan iletişim, insanın ana dili sayesinde etkili bir hâle gelebilir. Çünkü zihinsel bir etkinlik olan iletişim, fiilen ana dili aracılığıyla gerçekleşmektedir. Zihinler arası bir anlam alış-verişi olan iletişimde dil, düşünce ve mantık arasında öylesine bir iç içelik söz konusudur ki birindeki gerçek bir değişiklik ötekini de zorunlu olarak etkileyecektir. İletişim sürecinde önemli olan, bireylerin anlamları bağladıkları sözcüklerin kullanımında bir uzlaşma içinde olmaları, iletilerinin dayandığı iletişim sürecini kavrayabilmeleri ve dolayısıyla farklılıklara saygı duymaları ve tahammül edebilmeleridir. Farklılıkları bir kavga nedeni değil, toplumsal ve kültürel zenginliğin göstergeleri olarak alıp insanlar arası iletişimin daha etkili olabilmesinde bir hoşgörü zemini şeklinde değerlendirmek gerekir. Günlük hayatta bile sık sık rastladığımız gibi sözcükler üzerinde yapılan tartışmalar, başka insanlarla iletişimimizi güçlü hâle getirebilmek için değerlendirilmelidir. Demek ki etkili bir iletişim sürecinin yaşanmasında en önemli etkenlerden birisi ana dilinin doğru kullanımınıdır. Diyebiliriz ki, fiilî anlaşma için dil sisteminin psişik ve sosyal şartlarını açıklayan bir iletişim modeli inşasında dil, düşünce ve varlık arasında doğru bir bağlantının kurulması oldukça önemlidir. Böyle bir bağlantının kurulabilmesi, kişinin ana dilinin varlık şartlarını oluşturan anlam ve sözcük ilişkilerini doğru bir şekilde kurup kullanmasıyla mümkün olacaktır. Ayrıca iletişimde doğru düşünme için gerekli olan kuralların gözetilmesi, dilin kullanımında, sözcüklerin seçiminde özen gösterilmesi, iletilmek istenilen mesajı bozmayacak tarzda duygusal yükü daha az olan kelimelerin kullanılması etkili bir iletişim için yararlı olacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Aksan, D. (1975). Ana dili, *Türk Dili*, 31(285), 423-434.
- Aksan, D. (1995). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (2006). *Anlambilim*. Engin Yayın Evi.
- Aristoteles. (1996). *Metafizik*. (çev. A. Arslan), Sosyal Yayınlar.
- Batuhan, H., & Grünberg, T. (1984). *Modern Mantık*. ODTÜ Fen ve Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Benveniste, E. (1995). *Genel Dilbilim Sorunları*. (çev. E. Öztokat), Yapı Kredi Yayınları.
- Bhasker, G. (2013). General Semantics and Effective Communication. *ETC: A Review of General Semantics*, 70(2), 123-129.
- Bingöl, A. (1999). İletişim Bağlamında Mantık ve Dil. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 9, 105-115.
- Bolay, M. N. (1989). *Farabi ve İbni Sina'da Kavram Anlayışı*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Cemal, A. (1995). *İletişimde Ana Dil Sorunu*. *Kurgu Dergisi*, 13, 31-36.
- Christian, J. (2003). *Philosophy: An Introduction to the Art of Wondering*. Word Sworth.
- Cüendioğlu, D. (1995). *Anlamın Buharlaşması ve Kur'an*. Tıbyan Yayınları.
- Cüendioğlu, D. (1997). *Anlamın Tarihi*. Tıbyan Yayınları.
- Çavuşoğlu, A. (2006). Ana Dili, Edinimi, Önemi ve Geliştirilmesi. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (1), 37-46.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (2013). *Felsefe Nedir?* (çev. T. Ilgaz), Yapı Kredi Yayınları.
- Foucault, M. (1994). *Kelimeler ve Şeyler*. (çev. M. A. Kılıçbay), İmge Kitabevi.
- Goldwater, R., & Treves, M. (1990). *Artists on Art: from the XIV to the XX Century*. John Murray Hong Kong.
- Gombrich, E. H. (1992a). *Sanat ve Yanılsama*. (çev. A. Cemal), Remzi Kitabevi.
- Gombrich, E. H. (1992b). *Sanatın Öyküsü*. (çev. B. Cömert), Remzi Kitabevi.
- Hegel, G. W. F. (2019). *Felsefe Tarihi*. (çev. D. B. Kılınç), NotaBene Yayınları.
- Jaspers, K. (1981). *Felsefeye Giriş*. (çev. M. Akalın), Dergâh Yayınları.
- Jaspers, K. (1995). *Felsefe Nedir?* (çev. İ. Z. Eyuboğlu), Say Yayınları.
- Kaplan, M. (1992). *Kültür ve Dil*. Dergâh Yayınları.
- Kelly, J. C. (1981). A Philosophy of Communication. *Communicatio Socialis*, 223-231. [\[Crossref\]](#)
- Türker Küyel, M. (1969). *Aristoteles ve Farabi'nin Varlık ve Düşünce Öğretileri*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Law, S. (2016). *Felsefe Jimnastiği*. Pegasus Yayınları.
- Lewandowski, T. (1985). *Linguistisches Wörterbuch 2*. UTB, Heidelberg-Wiesbaden.
- Magge, B. (1978). *Men of Ideas*. British Broadcasting Corporation.
- Mengüşoğlu, T. (1988). *İnsan Felsefesi*. Remzi Kitabevi.
- Morgan, C. T. (2009). *Psikolojiye Giriş*. (ed. S. Karakaş, R. Eski), Eğitim Akademi Yayınları.
- Özlem, D. (1991). *Mantık*. Ara Yayıncılık.
- Palmer, F. R. (2020). *Semantik/Yeni Bir Anlambilim Projesi*. (çev. R. Ertürk), Fol Kitap.
- Platon. (1986). *Diyaloglar II, Theaitetos*. (çev. M. Gökberk), Remzi Kitabevi.
- Platon. (2019). *Devlet*. (çev. S. Eyüboğlu, M. A. Cimcoz), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rand, A. (1984). *Philosophy: Who Needs It*. New American Library.
- Reichenbach, H. (1981). *Bilimsel Felsefenin Doğuşu*. (çev. C. Yıldırım), Remzi Kitabevi.
- Runes, D. D. (1942). *The Dictionary of Philosophy*. Philosophical Library.
- Topaloğlu, A. (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ötüken Neşriyat.
- Uygur, N. (1984). *Felsefenin Çağrısı*. Remzi Kitabevi.
- Uygur, N. (2016). *Bütün Eserleri I*. Yapı Kredi Yayınları.
- Vahapzade, B. (1999). *Vatan Millet Ana Dili*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical Investigations*. Oxford University Press.
- Yu-Lan, F. (2009). *Çin Felsefesi Tarihi*. (çev. F. Aydın), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları..

Structured Abstract

Communication is one of the most basic human activities that paves the way for understanding and cooperating with others, and is carried out individually or together with other people to achieve various aims by means of itself. In other words, communication is the sum of the things a person does when they want to create an understanding in another person's mind. Many factors can be mentioned in the realization of communication between people, but the most basic element of such communication is language. The nature and function of language as the main means of human communication has an important place in the human sciences, especially in philosophy. However, it is very difficult to define what kind of a process communication is. In particular, being able to demonstrate the significance of mother tongue in effective communication is a much more difficult task. Another challenge is to study this issue philosophically. How does philosophy evaluate language? What is the relationship between the nature and function of language? What is the significance of mother tongue in terms of effective communication? This is the fundamental question this study seeks to answer. For this reason, the focus of the research is philosophy, questions of philosophy, language, what language is and the role of mother tongue in effective communication.

In the study, priority is given to explain what philosophy is and to enlighten the structure of philosophy's questions. Our analysis of what philosophy is and the structure of its questions form the basis of philosophically addressing and examining the issue of the significance of mother tongue in effective communication. The purpose of every question of philosophy is to explain a concept or a collection of concepts, and to reveal the meanings of the concepts in question. The medium of meaning is language, words and expressions in language. Meaning emerges in the use of language rather than in the language itself. Language is a means for meaning, but not a condition. The condition of meaning is not in the general knowledge of the language, but in the will of the person speaking that language. It can be said that the question of philosophy initiates the deepening of the meaning of the language that is directed to the world.

Language is a means of communication, but that is not all. Language is the main means for thinking as well as providing agreement and communication between people. It is not possible to separate thinking from language and language from thinking. Thought, which is the product of thinking, externalizes itself with language and language does so with sound or writing. What comes out with sound points to the concepts in the mind. On the basis of the concepts are mostly the sensory. That is, writing refers to the sound that comes out of the mouth, the sound that comes out of the mouth to the concepts in the mind, and the concepts in the mind to the objects. The relationship between language and existing things is related to the basic structure of language, its essence, and what kind of existence it is. Because language establishes such a connection beforehand. It is as if there is a reciprocal link between the structure of existence of language and the structure of all existing things. Because the elements that make up the language reflect the elements of existence and determine them.

It is the language and the language-based works that transmit a person's thoughts, which are the products of all kinds of relations with the world, and his achievements in all areas of life, from generation to generation, and even immortalize them. The relationship that human beings establish with language is not only a limited relationship with beings outside of themselves, with the world, with the universe. This relationship is also a relationship to the inner world of the person. The relationship that people establish through language is not a one-way relationship; It is a form of relationship that mutually necessitates one another. Words, which are composed of thought and sound combination, are the most basic elements of language that are meaningful. These elements are directly related to the relationship that people who use that language establish with the world and the conceptual structure they create mentally. The relationship that people establish with their inside and outside through language is a communicative one.

Arkeoloji ve Kültürel Miras Turizmi Açısından Avanos: Topraktepe Örneği

Avanos, in Terms of Archaeology and Cultural Heritage Tourism: Topraktepe Example

Fevzi Volkan GÜNGÖRDÜ

Nevşehir Hacı Bektaş Veli
Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Arkeoloji Bölümü,
Nevşehir, Türkiye

Department of Archaeology,
Nevşehir Hacı Bektaş Veli
University, Faculty of Arts and
Sciences, Nevşehir, Turkey

öz

Volkanik Kapadokya Bölgesi'nin tarihöncesi kültürleri üzerine yapılan araştırmalar bölgenin batı bölümünü oluşturan Niğde ve Aksaray illeri kapsamında gerçekleştirilen arkeolojik yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarına dayanmaktadır. Bölgenin merkez bölümünü oluşturan Nevşehir ili ve çevresinin tarihöncesi dönemlerdeki kültürel özellikleri üzerine elde edilen veriler ise sınırlı sayıda arkeolojik araştırmalar sonucunda oluşturulmuş ve Nevşehir'in tümünü kapsayan bütüncül bir bakış açısı sergilemezler. Kapadokya arkeolojisi açısından tarihöncesi dönem buluntuların tespit edilmesi üzerine alanda 2020-2021 yıllarında arkeolojik yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler ışığında Topraktepe günümüzden 7000 yıl öncesine "Orta Kalkolitik" döneme tarihlendirilen bir buluntu yeridir. Bu makale Topraktepe yerleşiminin, Avanos ilinin doğal ve kültürel miras turizmi ve arkeolojisi kapsamındaki yerini değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arkeoloji, Avanos, Kapadokya, Kültürel Miras Turizmi

ABSTRACT

Investigations on the prehistoric cultures of Volcanic Cappadocia Region are based on the archaeological surveys and excavations which were conducted in the western part of the region that consists of Aksaray and Niğde cities. The central part of the Volcanic Cappadocia Region which comprises today's Nevşehir city and its periphery contributes little information on the prehistoric cultures of the region without a holistic perspective. Due to the existence of that problematic "Nevşehir Neolithic Survey" (NENESU) project was constituted in 2019. During 2020 survey season, a slope site which called as "Topraktepe" was found only 2 km. far from Avanos district of Nevşehir. Investigations on 2020 and 2021 seasons on Topraktepe reveal that this slope site is dated to the Middle Chalcolithic period which is 7.000 years old before present. Because of the archeological findings and also the central location, Topraktepe is a crucial site not only for archaeology but also the natural and cultural heritage of Cappadocia region. This study aims to evaluate the position of Topraktepe in terms of archaeology and natural and cultural heritage tourism.

Keywords: Archaeology, Avanos, Cappadocia, Cultural Heritage Tourism

Giriş

Çekirdek Kapadokya olarak tanımlanan Nevşehir ili ve ilçeleri volkanik faaliyetler sonucu oluşmuş benzersiz yeryüzü şekillerinin yanı sıra çağlar boyunca farklı kültürlerle ait yerleşimlere ev sahipliği yapmış olması nedeniyle doğal ve kültürel miras turizmi çerçevesinde her yıl binlerce turistin ziyaret ettiği, ülke turizmi açısından öne çıkan bölgelerden biridir. Bölge turizmi kapsamında Avanos ilçesi arkeoloji, jeoloji ve turizmi bir araya getirmesi nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir.

Avanos, Orta Anadolu Bölgesi'nin güney doğusunda, Nevşehir il merkezine 17 km. uzaklıkta konumlanmaktadır. Kızılırmak nehrinin kuzeyi ve güneyinde yayılım gösteren ilçenin kuzeyinde Kozaklı, güneyinde Nevşehir Merkez ve Ürgüp, batısında Gülşehir ve Hacıbektaş ilçeleri, doğusunda ise Kayseri ve Yozgat illeri bulunmaktadır (Berkmen, 2015: 600; Yıldırım, 2006: 14). 1045 km² lik bir alanı kaplayan ilçenin ortalama deniz seviyesinden yüksekliği 900-1100 m. değerleri arasındadır. Dört büyük yükselti arasında kalan Avanos'un kuzeyinde Maltepe (1035 m.), batısında Bekçitepe (995 m.), doğusunda Karaseki (997 m.) ve güneyinde Topraktepe (1043 m.) bulunmaktadır (Yıldırım, 2006: 14).

Orta Anadolu Bölgesi'nin güneydoğusu volkanizma temelli yeryüzü şekillerinin yoğunluğu sebebiyle "Volkanik Kapadokya" olarak tanımlanmıştır (Toprak, 1998: 55). Kendi içerisinde üç farklı alt bölge altında değerlendirilen Volkanik Kapadokya'nın batısını Niğde ve Aksaray illeri, merkezini Nevşehir ili, doğusunu ise Kayseri ili ve çevresi oluşturmaktadır. Batıda Hasan, Göllü, Nenezi, Melendiz ve Keçiboyduran Dağları'nın oluşturduğu volkanizma ile doğuda Erciyes Dağı arasında kalan Nevşehir ilinin volkanizmasının temelini ise Derinkuyu-Acıgöl hattı boyunca gözlemlenen çeşitli volkanik yeryüzü şekilleri oluşturmaktadır (Doğan, 2021; Toprak, 1998: 55). Bölgenin kendine özgü fiziki coğrafyasının oluşumunda volkanik faaliyetlerin yanı sıra Kızılırmak nehri de önemli bir fonksiyona sahiptir. Kızılırmak nehri ve

Geliş Tarihi/Received: 28.03.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 25.04.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Fevzi Volkan GÜNGÖRDÜ
E-posta: volkangungordu@nevsehir.edu.tr

Atif: Güngördü, F. V. (2022). Arkeoloji ve Kültürel Miras Turizmi Açısından Avanos: Topraktepe Örneği. *Turcology Research*, 74, 324-328.

Cite this article: Güngördü, F. V. (2022). Avanos, in Terms of Archaeology and Cultural Heritage Tourism: Topraktepe Example. *Turcology Research*, 74, 324-328.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

kollarının oluşturduğu vadiler boyunca, volkanik aktiviteler sonucu meydana gelen ignimbiritlerin zaman içerisinde rüzgâr ve yağmur temelli erozyon sonucunda oluşturduğu halk arasında peribacası olarak tanımlanan ünik yeryüzü şekilleri, Kapadokya'nın dünya turizmi açısından önemli bir ziyaret noktası olarak tanımlanmasının en önemli nedenlerinden biri olarak gösterilebilir (Doğan, 2021).

Kızılırmak nehri Kapadokya bölgesinin fiziki coğrafyasının şekillenmesinin yanı sıra, oluşumunda etkili olduğu özel killi toprağı sayesinde Avanos ilçesinin kendine özgü karakterinin ortaya çıkışı sürecinde de önemli bir yere sahiptir. Çömlekçilik, Kapadokya bölgesinde, Avanos ilçesi ile özdeşleşmiş olan bir faaliyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Çanak çömlek üretiminde, kullanılan kilin yapısal özellikleri son derece önemlidir. Kilin su tutma kapasitesinin yüksekliği, hacim ağırlığının düşüklüğü ve toprağın kil oranının %40'ın üstünde olması temel kriterler olarak gösterilebilir. Bu bağlamda Avanos toprağının %68'lik kil oranı ve geçirgenlik seviyesinin çok düşük olması, çömlekçilik faaliyetlerinin Avanos tarihi boyunca her dönemde öne çıkmasını sağlamıştır (Berkmen, 2015: 604-605). Selçuklular döneminde günümüz Avanos ilçesi için kullanılan "Evenus" kelimesinin kökeni, mutfakta kullanılan kap kacak anlamına gelen "Evani" kelimesinden gelmektedir. Bu kelimedenden türetilen "Evanüz" kelimesi çanak çömlek üretilen yer anlamındadır (Gün, 2020: 14). Avanos ilçesinin çanak çömlek üretiminde önemli bir merkez olmasındaki ana etkenlerden biri olan özel killi toprağı, Gedik, Burabayır, Cideresi ve Kızılöz mev-kilerinden sağlanmaktadır (Toğrul, 2016: 17).

Avanos ilçesinde çanak çömlek kullanımının tarihine ait araştırmalar incelendiğinde, bölgede saptanan en erken çanak çömlek örneklerinin MÖ 3. bin yıla (Erken Tunç Çağı) tarihlendiği görülmektedir. Avanos ilçesinin Sarılar kasabasının 4 km. kuzeybatısında bulunan Zank Höyük 30 m. yüksekliğinde ve 300 m. çapında bir yerleşim yeridir. H. Sever başkanlığında 1991-1997 yılları arasın alanda gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Geç Tunç Çağı, Demir Çağı, Hellenistik ve Roma dönemlerine ait çanak çömlek buluntuları tespit edilmiştir (TAY, 2022; Türker, 2014: 112-114). Avanos'un kuzeyinde, Topraklı köyü sınırları içerisinde bulunan Topraklı Höyük 260 m. çapında ve ova seviyesinden 30 m. yükseklikindedir. 1966-1976 yılları arasında İtalyan arkeologlardan oluşan bir ekip tarafından alanda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda Erken Tunç Çağı, Orta ve Geç Tunç Çağları, Demir Çağı, Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerine ait toplam yirmi dört arkeolojik tabaka açığa çıkarılmıştır (TAY, 2022; Türker, 2014: 119-120;).

Kültür, Kültür Turizmi ve Kültürel Miras

Kültür bir toplumun karakterini oluşturan maddi ve manevi değerlerin tümünü ifade etmektedir. Bu bağlamda toplumda var olan inanç sistemleri, değer yargıları, alışkanlıklar, davranış şekilleri, üretim faaliyetleri ve benzeri birçok konu toplumun kültürünü şekillendiren ve diğerlerinden ayıran öğelerdir (Uygur & Baykan, 2007: 33). Dolayısıyla burada bahsedilen öğelerin değişik birleşimleri farklı kültürlerin oluşumuna imkân sağlamaktadır. Bu farklılığın insanoğlu üzerinde çekici bir etkisi bulunmaktadır ve günümüzde turistlerin var olan ya da geçmişte var olmuş farklı kültürlerin kendine özgü özelliklerini görmek, tecrübe etmek amacıyla gerçekleştirdikleri seyahat ve konaklamalar "kültür turizmi" olarak tanımlanmaktadır (Açııcı, Ertas, & Sönmez, 2017). Geçmiş kültürlerin sahip olduğu ve günümüze kadar varlıklarını koruyabilmiş maddi ve manevi değerlerin tümü ise "Kültürel Miras" kapsamında değerlendirilmektedir.

Kültür turizmi kendi içerisinde farklı kategoriler altında değerlendirilmektedir. "Yüksek Kurumsallaşmış Kültür" olarak tanımlanan alt birim genel olarak tarihi yerleri, müzeleri, sergileri, tiyatro ve edebiyat faaliyetlerini ifade etmektedir. Film, eğlence, spor, alışveriş ve benzeri aktiviteler ise "Popüler Kültür" kapsamına girmektedir. "Etnik Semboller" olarak tanımlanan bir diğer alt kategori ise dil, lehçe, din, giyim ve benzeri etkinlikler için yapılan bir sınıflandırmadır. Kültür turizmine ait birçok farklı kaynaktan bahsedilmektedir. Ancak konumuz itibarı ile "miras çekicilikleri" olarak tanımlanan müzeler ve tarihi yerlerin yanı sıra "geleneksel el sanatları" kapsamına giren üretim faaliyetleri ve atölyeler öne çıkan kaynaklar arasındadır (Uygur & Baykan, 2007: 34-35). Turizm açısından bakıldığında iklim koşullarına bağlı olmadan turizmi tüm yıl boyunca devam eden bir faaliyete dönüştürmek açısından da kültür turizmine ihtiyaç duyulmaktadır. Bir bölgenin turizm marka değerinin yükselmesi noktasında da yarattığı ve çeşitlendirdiği talep dolayısıyla kültür turizmi hem bölge hem de ülke turizmi açısından son derece önemlidir (Emekli, 2006: 53-55).

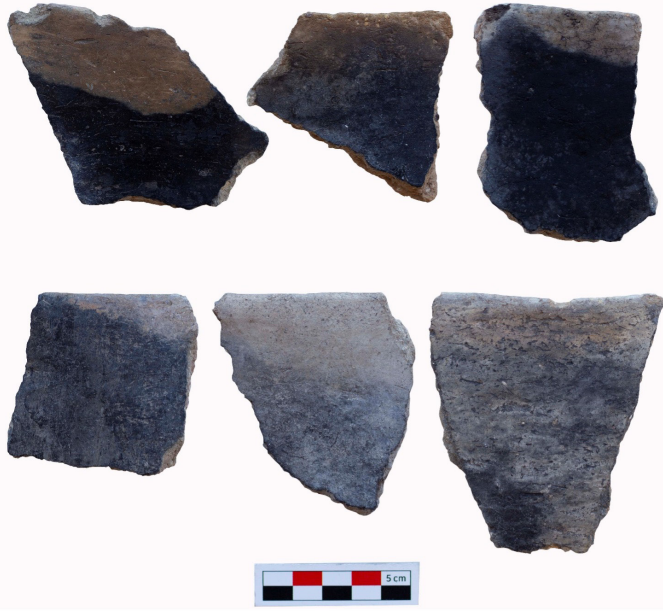
Resim 1.
Topraktepe, Nevşehir

Kültür turizmi ve kültürel miras birbirleriyle ilişkili kavramlardır. Kültür turizminin temel faaliyetleri içerisinde gösterebileceğimiz kültürel mirasa ilişkin yerlere yapılan ziyaretler (Gün, 2020: 15-16) kapsamında yerli ve yabancı turistler tarafından ziyaret edilen birçok arkeolojik buluntu yeri buldukları bölgenin kültürel turizmi açısından bir çekim noktası ve marka değeri oluşturmaktadırlar.

Avanos'un Merkezinde bir Orta Kalkolitik Dönem Buluntu Yeri: Topraktepe

Topraktepe, Nevşehir ili sınırları içerisinde, Avanos ilçesinin 2 km. güneybatısında konumlanmaktadır. 200 x 200 m. boyutlarındaki doğal tepe deniz seviyesinden 1040 m. yükseklikindedir (Resim 1). Çevresindeki en yakın su kaynağı 400 m. doğusunda bulunan Matçağay'dır. Kızılırmak Nehri ise Topraktepe'nin 2 km. kuzeyinde doğu-batı doğrultusunda bir akış göstermektedir.

Topraktepe'nin sadece 300 m. uzağında bulunan Nevşehir-Kayseri karayolu coğrafi özellikler açısından değerlendirildiğinde kuzey ve güneyde bulunan iki farklı coğrafi karakteri ayıran bir sınır hattı

Resim 2.
Topraktepe Çanak Çömlek Buluntuları

örneklerde, bitkisel katkıların daha düşük oranda tercih edildiği gözlemlenmiştir. Saptanan çanak çömleklerin çoğunluğunda kapların iç ve dış yüzeyleri astarlanmış ve açkılanmıştır. Kap formları arasında boyunsuz çömlekler, boyunlu çömlekler ve kâse formları göze çarpmaktadır.

Volkanik Kapadokya Bölgesi'nde Topraktepe çanak çömlek buluntuları ile karşılaştırılabilecek en yakın örnekler Aksaray sınırları içerisinde bulunan Güvercinkaya yerleşiminden bilinmektedir. 1994 yılında Sevil Gülçür başkanlığında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında saptanan Güvercinkaya yerleşiminde, 1996 yılında arkeolojik kazılar başlatılmıştır (Gülçür, 2004). Güvercinkaya çanak çömlek buluntuları içerisinde en yaygın grup "Koyu Renkli Açkılılar" olarak adlandırılan gruptur. Tek renkli ve çift renkli yapımlar olarak iki alt grup içerisinde tanımlanan örneklerin çok renklilerinde dış yüzeyler siyah iç yüzeyler ise kırmızı renkte boyanmıştır. Tek renkli örneklerde siyah, gri ve kahverenginin farklı tonları görülmektedir. Koyu renkli açkılılar olarak tanımlanan grup içerisinde kabartma ve kazı/baskı bezeme örnekleri görülmektedir. Güvercinkaya Orta Kalkolitik Dönem yerleşimi arkeolojik buluntular ışığında MÖ 5200-4500 tarihleri arasındaki bir zaman dilimi içerisinde değerlendirilmektedir (Çaylı, 2009; Gülçür, 2004). Yerleşim biçimi ve buluntuların benzerlikleri göz önünde bulundurulduğunda Topraktepe yerleşimi içinde benzer bir zaman aralığı önerilmektedir.

Kültür Turizmi Açısından Avanos, Topraktepe

Kültür turizmini oluşturan temel aktiviteler arasında gösterilen, bir bölgenin kültürel zenginliklerine ait bilgi edinme faaliyetleri kapsamında, kültürel miras ile ilişkili alanlara yapılan ziyaretler açısından değerlendirildiğinde Topraktepe, Kapadokya bölgesi kültür turizmi açısından önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle söz konusu alandaki çalışmalar ve şimdiye kadar elde edilen ön sonuçlar Kapadokya içinde Nevşehir kronolojisine yeni bir bakış getirirken, kültür mirası turizminin de bir parçası olmayı bu nedenle fazlasıyla hak etmektedir. Günümüzden 7000 yıl öncesine, yaklaşık olarak MÖ 5200-4500 tarihleri arasındaki bir zaman dilimi içerisinde, Orta Kalkolitik Döneme tarihlendirilen Topraktepe, Avanos'ta kendisinden önceki yerleşimler ışığında günümüzden 5000 yıl öncesine başladığı düşünülen çanak çömlek kullanımının başlangıcının aslında 2000 yıl daha eskiye, günümüzden 7000 yıl öncesine taşınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Avanos arkeolojisi ve kültürel miras turizmi açısından değerlendirildiğinde, ilçe sınırları kapsamında, Sarılar Köyü sınırları içerisinde bulunan Zank Höyük ve Topaklı Köyü içerisinde konumlanan Topaklı Höyük yerleşiminin Avanos ilçe merkezine ve dolayısıyla diğer kültür turizm ile ilişkili merkezlere uzak konumları (yaklaşık 30 km.) kültürel miras turizmi açısından bir çekim kaynağı olmalarını engellemektedir.

Topraktepe merkezi konumu sebebiyle de Kapadokya'nın kültür turizmi kapsamında öne çıkmaktadır. Yerleşim, Kapadokya turizmi açısından son derece önemli, bölge turizminin kalbi olarak ta nitelendirilebileceğimiz, Avanos ve Göreme merkezlerinin kesiştiği bir noktada, Avanos ilçe merkezinin 2 km. güneyinde, Çavuşin köyünün 3.5 km. güneydoğusunda ve Göreme beldesinin 6 km. güneyinde konumlanmaktadır. Çavuşin ve Göreme, volkanizma temelli faaliyetlerin oluşturduğu ünik yeryüzü şekilleri ve kaya oyma mekânları açısından zenginlikleri sebebiyle her yıl birçok yerli ve yabancı turistlerin ziyaret ettiği merkezlerdir.

Topraktepe'in sadece 1.5 km. kuzeyinde bulunan Güray Müze ve 2 km. kuzeyinde konumlanan Avanos ilçe merkezindeki birçok çömlek atölyesi, ziyaretçilere hem bölgenin arkeolojisi hakkında bilgi edinme imkânı sağlarken aynı zamanda Avanos'un modern çanak çömleğinin üretim süreçlerine tanık olma fırsatı sunmaktadır. Bu bağlamda Topraktepe'yi ziyaret eden turistler burada bölgenin en erken çanak çömlek örneklerini ve ait oldukları yerleşim kontekstini görürken Güray Müze ve Avanos çömlek atölyeleri vasıtasıyla geçmişten günümüze bölge çömlekçiliğinin bir zaman çizelgesi içerisindeki gelişimini açıkça gözlemleyebileceklerdir.

şeklinde tanımlanabilir. Karayolunun kuzeyinde topografyanın ani yükselişi göze çarpmaktadır. Doğu-batı doğrultusunda, Kılıçdağ (1228 m.), Çaltı Tepesi (1215 m.) ve Karadağ Tepesi (1209 m.) bir set duvarı görünümü vermektedir. Karayolunun kuzeyi su kaynakları ve buna bağlı olarak yeşil bitki örtüsü açısından kısır bir karakter sergilemektedir. Arazi, tarım ve hayvancılık faaliyetleri için gerekli özelliklere sahip değildir. Kuzey ile tamamen karşıt bir biçimde, güney hattı birçok su kaynağı ve yeşil bitki örtüsünü içerisinde barındırmaktadır. Topraktepe bu verimli bölgenin kuzey ucunda konumlanmaktadır.

"Nevşehir İli Neolitik Çağ Yüzey Araştırmaları" (NENESU) projesi kapsamında 2020-2021 yıllarında Topraktepe'de gerçekleştirilen arkeolojik yüzey araştırmaları sonucunda tepenin kuzey eteğinde yoğun, güney eteğinde ise daha az sayıda olmak üzere çanak çömlek parçalarının yanı sıra, obsidiyen ve çakmaktaşıdan üretilmiş yontmataş endüstrisine ait örnekler tespit edilmiştir.

Topraktepe çanak çömlek buluntuları arkeoloji literatüründe "Koyu Yüzlü Açkılı Mallar" olarak tanımlanan bir grup içerisinde değerlendirilmektedir (Resim 2). Kahverengi-gri ve siyah renkliler olmak üzere iki alt grup altında incelenen örneklerin tamamı el yapımıdır. Yapımında gri ya da kahverengi renk tonlarında hamurların kullanıldığı örneklerde, genellikle ince gözenekli, sık dokulu bir yapı göze çarpmaktadır. Mineral katkının yoğun olduğu

Volkanik Kapadokya bölgesi, oluşumunda etkili olan yoğun volkanik faaliyetler sonucunda meydana gelen çeşitli yeryüzü şekilleri sebebiyle aynı zamanda büyük bir "jeosit" olarak da tanımlanmaktadır. Yok olması sonucunda jeolojik açıdan önemli veri kaynaklarının kaybolması tehlikesi sebebiyle alan "jeolojik miras" kapsamında da değerlendirilmektedir (Kocalar, 2018: 101-102). Bu nedenle bölge "Kapadokya Jeoparkı" olarak tanımlanmış ve bu alanda çeşitli çalışmalar gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda Topraktepe bir jeopark içerisindeki arkeolojik buluntu yeri olması sebebiyle de arkeoloji ve jeoloji bilimlerinin bulunduğu hem kültürel miras turizmi hem de jeoturizm açısından son derece önemli bir bölgedir.

Sonuç

Nenesu projesi kapsamında, Nevşehir ili, Avanos ilçesinde gerçekleştirilen arkeolojik yüzey araştırmaları sonucunda tespit edilen Topraktepe, saptanan buluntular ışığında günümüzden 7000 yıl öncesine tarihlenmektedir. Ait olduğu bölgenin volkanizma temelli yeryüzü şekillerinin çeşitliliği sebebiyle jeoturizm ve Kızılırmak nehrinin varlığı sonucunda oluşmuş özel killi toprağı sayesinde çağlar boyunca Anadolu'nun öne çıkan bir çömlek üretim merkezi olması nedeniyle de kültürel miras turizmi açısından son derece önemli bir merkezdir. Arkeoloji, jeoloji, doğal ve kültürel miras turizmini bir araya getirme potansiyeline sahip Topraktepe'de ileride gerçekleştirilmesi planlanan arkeolojik kazılar, farklı bilim dalları ve bu bilim dallarıyla ilgili turizm faaliyetlerini tek bir lokasyon içerisinde toplama niteliğine sahiptir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Açııcı, F. K., Ertaş, F., & Sönmez, E. (2017). "Sürdürülebilir Turizm: Kültürel Turizm ve Kültürel Miras". *Akademik Disiplinler Arası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 52-66.
- Berkmen, H. (2015). "Avanos Kültür Varlıkları Çalışması, Kapadokya Bölgesi'nde Suyun İzi". *Megaron*, 10(4), 595-609.
- Çaylı, P. (2009). *Güvercinkaya 14 Numaralı Evin Çanak Çömlek Verilerinden Yola Çıkarak Yerleşme Düzeni ve Toplumsal Yapının Değerlendirilmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğan, U. (2021). *Kapadokya, Zamanda Yolculuk*. Bilgin Kültür Yayınları.
- Emekli, G. (2006). "Coğrafya, Kültür ve Turizm: Kültürel Turizm". *Ege Coğrafya Dergisi*, 15, 51-59.
- Gülçür, S. (2004). "Güvercinkaya The Black/Dark Burnished Pottery: General Overview". *TUBA-AR*, 7, 141-164. [\[Crossref\]](#)
- Gün, M. (2020). "Kültürel Bir İmge Olarak Avanos Çömlekçiliği". *Kültürel Miras Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 13-17.
- Kocalar, A. C. (2018). Tarihi-Doğal-Arkeolojik-Kültürel ve Jeolojik Mirası Koruma-Kullanma Dengesi: Yeraltı Şehirleri ve Jeoturizm (Avanos). *Kapadokya Yerbilimleri Sempozyumu*. (ed. M. Şener). Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi, 98-103.
- Toğrul, Ç. (2016). *Geleneksel Avanos Çömlekçiliğinde Yaşanan Değişim ve Nedenleri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü.
- Toprak, V. (1998). "Vent Distribution and its Relation to Regional Tectonics, Cappadocia Volcanics, Turkey". *Journal of Volcanology and Geothermal Research*, 85, 55-67. [\[Crossref\]](#)
- Türker, A. (2014). *Avanos Arkeolojisi Üzerine Bir Değerlendirme*. Avanos Sempozyumu Bildirileri, (ed. A. Öger). Avanos Kaymakamlığı, 111-128.
- Uygur, S. M., & Baykan, E. (2007). "Kültür Turizmi ve Turizmin Kültürel Varlıklar Üzerinde Etkileri". *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2, 30-49.
- Yıldırım, Y. (2006). *Avanos Kenti*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (TAY)*. (2022). www.tayproject.org

Structured Abstract

The south eastern part of the Central Anatolia is defined as “Volcanic Cappadocia Region” by geologist, due to the existence of intense volcanic landforms. This specific territory is classified into three different regions. The western part of the Volcanic Cappadocia region consists of Aksaray and Niğde cities where numerous volcanic landforms exist such as Hasan Dağ, Melendiz Dağ, Nenezi Dağ, Göllü Dağ and etc. The Central part of the Volcanic Cappadocia refers Nevşehir city and its periphery. This specific territory is also called as “Core Cappadocia”. Acıgöl and Derinkuyu districts contain numerous volcanic landforms which are the main reason for the intense volcanic landforms that comprise whole Nevşehir area. The eastern part of the Volcanic Cappadocia consists of Kayseri city and its periphery. Erciyes Dağ is the main reason for the volcanic geography in Kayseri.

Researches on the prehistoric cultures of the Volcanic Cappadocia region are based on the western part of the region which consists of today's Aksaray and Niğde cities. Archaeological surveys and excavations which are conducted by Istanbul University, department of prehistoric archaeology demonstrated the existence of Neolithic and Chalcolithic settlements in Western Volcanic Cappadocia. Aşıklı Höyük, Musular, Kömürcü-Kaletepe, Tepecik Çiftlik, Köşk Höyük and Güvercinkayası are the key sites for the prehistory of the Western Volcanic Cappadocia.

The Central Volcanic Cappadocia region that refers to Nevşehir city and its periphery contribute limited information on the prehistory of Volcanic Cappadocia. Archeological survey projects which were conducted in Nevşehir provide restricted data on the prehistoric cultures of the region without a holistic perspective. Due to the necessity of a comprehensive research which comprise the whole central region, “Nevşehir Neolithic Survey” (NENESU) project was constituted in 2019 by the author of this article. Nenesu project aims to investigate the prehistoric settlement traces in Central Volcanic Cappadocia by means of current survey methodologies.

During the 2020 survey season some archaeological materials were identified on the different slopes of Topraktepe. Topraktepe is located in Avanos district. The natural hill is 200 x 200 m. in dimension and placed 1040 m. high from sea level. Matçağayı is the nearest water source which flows only 400m. east of Topraktepe. Kızılırmak river is located 2 km north of Topraktepe which flows in east-west direction.

The investigations at Topraktepe in 2020 and 2021 survey seasons indicate that both northern and southern slopes of the hill contain numerous prehistoric pottery and lithic materials. Topraktepe pottery is defined according to the contemporary researched sites in Western Volcanic Cappadocia. According to this comparison, Topraktepe prehistoric pottery group could be defined under the term “Dark Faced Burnished Ware”. The most comparable examples are known from Güvercinkayası, a Middle Chalcolithic site in Aksaray city. By means of these comparison Topraktepe also should be dated to the Middle Chalcolithic period between 5.200-4.500 BC

Avanos district as a part of the Central Volcanic Cappadocia region provides different subjects about the natural and cultural heritage tourism. In terms of natural heritage tourism, due to the existence of dense volcanic landforms, Avanos and Göreme districts are crucial for geological history of Volcanic Cappadocia. In this case Topraktepe is a significant site due to its central location between Avanos and Göreme. Unique geological landforms are located around Topraktepe. In terms of geo-tourism this central location is an important destination for tourists.

Avanos is also significant territory in terms of cultural heritage management. The word “Evenüz” which is the name of the Avanos during the Seljuks period that means the pottery production center. Before the Nenesu project results, the history of the pottery production in Avanos began 5.000 years ago that refers to the Early Bronze Age. By means of Zank Höyük and Topaklı Höyük which are located 30 km. far from Avanos district center, the existence of the Early Bronze Age is defined in Avanos. However, Topraktepe points out that the pottery production process in Avanos was started 7.000 years ago, which is 2.000 years older than Zank Höyük and Topaklı Höyük materials. In terms of cultural heritage tourism Topraktepe is crucial because it provides the earliest pottery of Avanos region.

Pottery production is a common activity for Avanos, numerous pottery shops which are responsible for both production and selling processes are located around. For cultural heritage management Topraktepe and local pottery shops provide an opportunity to witness the earliest and newest pottery examples as a timeline. Güray Museum which is located between Topraktepe and Avanos center offers to tourists to see the evolution of pottery production in Volcanic Cappadocia.

Consequently, Volcanic Cappadocia region is a unique place for both natural and cultural heritage. The existence of numerous volcanic mountains which surrounds the region and the Kızılırmak river which is the longest river of Turkey are the main reasons for the formation of unique landforms. Due to the diversity of these landforms whole region has an attraction in terms of Geo-tourism.

For cultural heritage tourism, Volcanic Cappadocia region contains numerous prehistoric and historic sites from Paleolithic to the Ottoman Era. The knowledge about the prehistory of the region based on the archeological research projects which are mostly focused on the western part of the region. In this case Topraktepe is a significant site due to the fact that it belongs to the Central Volcanic Cappadocia where limited archeological projects were conducted. Topraktepe is a unique site for the region since the Middle Chalcolithic period of Central Volcanic Cappadocia is known by means of its archeological findings. Avanos region is famous in history with pottery production. Today numerous pottery shops are placed. In terms of cultural heritage tourism, visitors of Avanos have an opportunity to recognize the evolution of pottery from prehistory to present day.

Topraktepe is crucial location for both archaeology and natural and cultural heritage tourism. Beyond surface material, archaeological excavations must be conducted in Topraktepe to recognize not only the prehistoric pottery types but also the settlement pattern, burial traditions, the prehistoric way of life. The rich volcanic landforms around Topraktepe and its archaeological context provide an opportunity for both natural and cultural heritage.

Türkiye Müzelerinden Örnekler Işığında Tarikat Sancak Âlemleri

The Sect Banner Realms in the Light of Examples from Turkish Museums

Elif Ceylan EROL

Sanat Tarihi

Art History

öz

Tarih boyunca farklı medeniyetlerde askeri, dini ve sosyal açıdan birleştirici ve belirleyici bir alamet olarak kullanılan değişik formlardaki âlemler tasarımları ile sembolik anlamlar da üstlenmişlerdir. Türk İslam toplumlarında genellikle mimaride ve askeri alandaki sancaklarda yer alan âlemler İslam tarikatlarında da mimaride, meydan-ı şeriflerde ve tarikat sancaklarında kullanılmıştır. Tarikat sancak âlemleri biçimsel olarak genelde askeri alanlardaki sancak âlemlerine benzemekle birlikte tarikat objeleri şeklinde tasarlanmaları veya tasavvuf literatüründe sembolik anlamlar içeren nesne, figür ve yazılar içermeleri gibi özellikleri ile farklılık göstermektedir.

Türk İslam toplumlarında kullanılan sancak âlemleriyle ilgili farklı çalışmalarda tarikat sancak âlemleri de yer almış; fakat bu çalışmalarda tarikat sancak âlemlerinin sembolik yanı ve Türk sanatındaki önemine yeterince değinilmemiştir. Belirli müzelerde yer alan tarikat sancak âlemlerine yönelik çalışmaların sayısı ise azdır. Çalışmamızda Edirne Türk İslam Eserleri Müzesi, Çankırı Müzesi, Tire Müzesi, Akhisar Müzesi, Konya Sahip Ata Vakıf Müzesi ve Yozgat Müzesi'nde yer alan 15 adet örnek incelenmiştir. Makalede tarikat sancak âlemleri hakkında bilgi verildikten sonra eserler malzeme-teknik-süsleme açısından tanıtılarak sembolik açıdan değerlendirilmiştir. 16., 18-19. yüzyıllara tarihlendirdiğimiz sancak âlemlerinden bir adedi yazısız diğerleri yazılı örnekler olup bitkisel, figürlü ve nesneli süsleme görülmektedir. Sembolik olarak bu âlemler tarikat sancaklarının tamamlayıcı bir parçası olarak nefisle girilen mücadeleyi, birleştirici ve belirleyici olmayı temsil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sancak, Alem, Tarikat, Sembolizm, Süsleme

ABSTRACT

Throughout the history, different forms of realms, which have been used as a unifying and determining sign in different civilizations in terms of military, religious and social aspects, have also assumed symbolic meanings with their designs. In Turkish-Islamic societies, the realms, which are generally located in architecture and military service banners, were also used in architecture, squares and sect banners in Islamic sects items. While the sect banner realms are similar in form to the banner realms in the military areas, they differ in their features such as being designed as sect objects or containing objects, figures and writings that contain symbolic meanings in the Sufi literature.

In different studies on the banner realms utilized in Turkish-Islamic societies, sect banner realms were also included. However, in these studies, the symbolic side of the sect banner realms and their importance in Turkish art have not been sufficiently mentioned. The number of studies on the sect sanjak realms in certain museums few in number. In our study, 15 samples in Edirne Turkish-Islamic Arts Museum, Çankırı Museum, Tire Museum, Akhisar Museum, Konya Sahip Ata Vakıf Museum and Yozgat Museum were examined. In this article, after giving information about the sect banner realms, also there were introduced in terms of material-technical-ornamentation and symbolically evaluated. One of the banner realms that we dated to the 18th-19th centuries is unwritten, the others are written with examples, and it can be seen ornaments with plants, figures and objects. Symbolically, these realms represent the struggle with the ambrosial as an integral part of the sect banners, being unifying and determining.

Keywords: Banner, Realm, Sect, Symbolism, Ornament

Giriş

Alem kelimesi Arapça "ilm" kökünden türemiş olup "belli eden, nişan, alamet, iz" anlamlarındadır ve bu anlamlarından dolayı zamanla "sancak, bayrak, sembol, sınır taşı" gibi birçok terimi ifade etmiştir (Devellioğlu, 2004: 27; Erdem, 1989: 352). Alem örnekleri tarihi süreçte erken dönemlere kadar dayanmaktadır ve özellikle bir şeyi belirten alamet olma yönü ile askeri alanda farklı şekil ya da figürlerden oluşan âlemler üretilmiştir (Arseven, 1981: 39)

Âlemlerin Türk İslam sanatında görüldüğü alanlara bakıldığında genel olarak mimarideki âlemler ve sancak âlemleri şeklinde bir ayırım yapmak mümkündür. Mimaride âlemlerin yer alması geleneklerin yanı sıra mimari gereklilikle de ilgilidir. Cami, mescit gibi yapılarda özellikle kubbeler kurşunla kaplandıktan sonra merkeze yerleştirilen alem rüzgâr gibi doğal olaylarda kurşunun kalkmasını önlemektedir. Geleneksel açıdan bakıldığında ise Türklerin İslam öncesi inançlarında da çadırlarının tepelerine "moncuk" adında bazı işaretler koydukları bilinmekte (Arseven, 1981: 40-41) İslamiyet'le birlikte yapıların

Geliş Tarihi/Received: 09.09.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 28.02.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Elif CEYLAN EROL

E-posta: mgeceey@gmail.com

Atıf: Ceylan Erol, E. (2022). Türkiye Müzelerinden Örnekler Işığında Tarikat Sancak Âlemleri. *Turcology Research*, 74, 329-340.

Cite this article: Ceylan Erol, E. (2022). The Sect Banner Realms in The Light of Examples from Turkish Museums. *Turcology Research*, 74, 329-340.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

kubbelerinde de Türk İslam toplumlarında ortak anlama sahip şekillerin alem olarak tercih edildiği görülmektedir. Cami, mescit gibi yapılarda alemlerin hilal ile sonlanırken tekkelerde kubbe merkezlerinde ilgili tarikatın tâc-ı şerifinin alem olarak seçilmesi bu durumun örneklerindedir.

Alem bir öge olarak genellikle mimari ile ilişkilendirilse de sancak gönderlerinde ve tuğlarda da alem kullanımı oldukça yaygındır (Koşay & Çetin, 1958: 80). Sancak alemleri klasik anlamda mimarideki alemlerden daha küçük boyutlu olmakla birlikte süsleme açısından zengin örneklerdir. Bu tür alemlerde yazı ve figür en fazla süsleme unsuruyken bazı alemlerin geometrik ya da bitkisel şekilde tasarlandıkları da görülmektedir.

Alemler incelenirken bazı bölümlere ayrılmıştır. Mimari eserlerdeki alemlerde alttan üste doğru küp, alt bilezik, armut, boyun, üst bilezik, en tepede ise hilal, boynuz, Mevlevî sikkesi gibi semboller yer almaktadır (Arseven, 1981: 41). Bunun yanı sıra alemin sancağa oturan alt bölümü kova/kazan, bunun üzerinde sırayla büyük küp/simit, bilezik/kaval, armut, boyun, küçük küp/bilezik, tepede ise hilal kısmı şeklinde bölümlerin adlandırıldığı da görülmektedir (Ödekan, 1997: 60). Sancak alemleri genel olarak sap ve saifa kısımlarından oluşmakta ve bu kısımlar yekpare olduğu gibi perçin, lehim, geçme gibi tekniklerle de birleştirilebilmektedir. Sap bölümünde yassı, yuvarlak, şişkin profilli gibi çeşitli biçimlerde bilezikler olabildiği gibi sade örnekler de vardır. Saifa kısımları farklı formlarda olup süslemenin yoğun olarak yer aldığı bölümlerdir (Tezcan & Tezcan, 1991: 12-13). Alem yapım tekniklerinde en fazla dövme ve döküm, süslemede ise kazıma, ajur, kabartma, altın yaldız teknikleri uygulanmıştır (Güler, 1993: 56-58).

Türk İslam toplumlarında alem geleneği ve bunların özellikleri hakkında kitap, tez, makale gibi çeşitli yayınlarda bilgiler sunulmuştur. Tarikat alemleri ve alem sembolizmi de makalelere konu olsa da tarikat sancak alemlerinin sanat tarihi disiplini açısından değerlendirilmesi, sembolik unsurların tespiti gibi hususlarda yapılan çalışmalar az sayıdadır. Çalışmamızda Edirne Türk İslam Eserleri Müzesi, Çankırı Müzesi, Tire Müzesi, Akhisar Müzesi, Konya Sahip Ata Vakıf Müzesi ve Yozgat Müzesi'nde¹ yer alan toplam 15 adet tarikat sancak alemleri malzeme-teknik-süsleme açısından tanıtılarak tarihlendirilmeleri yapılmış, sembolik unsurlar tespit edilerek tasavvuf literatürü çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Resim 1.

Galata Mevlevihanesi Şeyh Galip Türbesi'nde Sikke Biçimli Alem (İşli, 2009: 164, Res. No. 120)

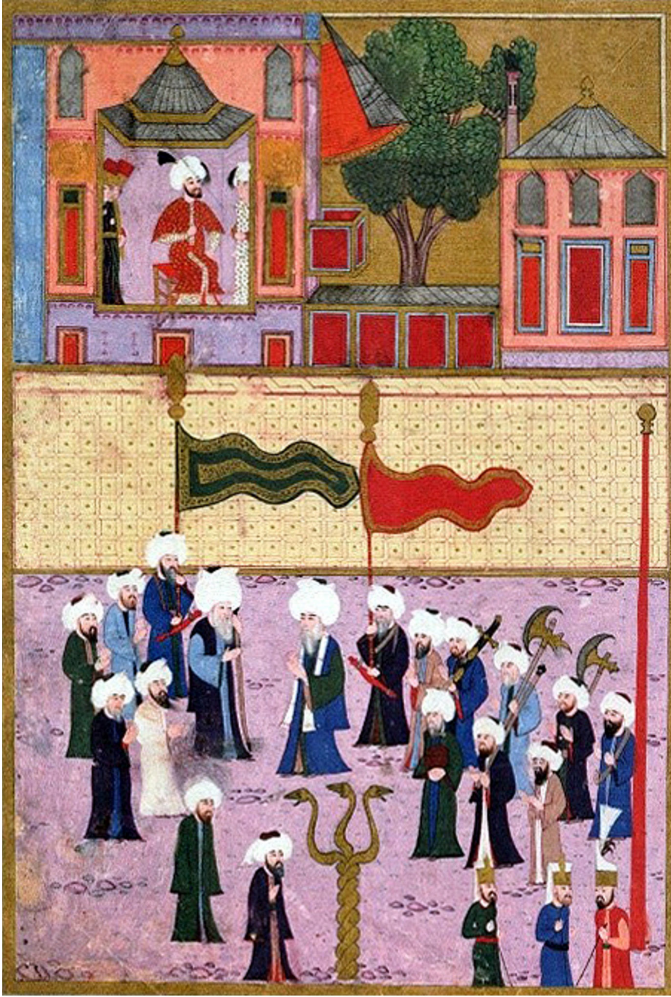
Tarikatlarda Alem Kullanımı

Tarikatlarda mimaride, meydan-ı şeriflerde ve sancaklarda yer alan alemler işlevselliğin yanı sıra sembolik anlamlar da ifade etmektedir. Cami ve mescitlerde olduğu gibi tekkelerde ve tarikat mensuplarının türbelerinde de kubbe merkezlerinde klasik alem şeklinde olan örneklerin yanı sıra ilgili tarikata ait tâc-ı şerif, sikke şeklindeki alemler dikkat çekmektedir. Meydan-ı şeriflerde alemler mihrabın iki yanında ve büyük boyutlu olarak yer almaktadır. Bu alemler genellikle hilal ile sonuçlanan büyük kubbe alemlerinin benzerleridir (Resim 1).

Çalışmamızın da konusunu oluşturan sancak alemleri tarikatlarda sancak taşıma geleneğinin ve buna bağlı sembolizmin bir parçası olarak farklı formlarda karşımıza çıkmaktadır. Tarikatlarda Hz. Peygamber'in (S.A.V) sancak kullanması kaynak gösterilerek önem atfedilen sancaklar (Gündüzöz, 2018: 164) genellikle meydan-ı şeriflerde mihrabın iki yanında, türbelerde sanduka arkalarında, sembolik olarak da tekke hat levhalarında yer almıştır (Uludağ, 2006: 107-108). Tarikat sancakları biçimsel açıdan Türk İslam toplumunda kullanılan diğer sancaklarla benzer olmakla birlikte ait oldukları tarikata ait sembol ve ibareler taşımaları yanı sıra başta nefisle girilen mücadeleyi temsil etmeleri gibi sembolik anlamları ile diğer sancaklardan farklılık göstermektedir (Uysal & Ceylan Erol, 2021: 577). Bu sancakların alemleri de ilgili tarikata ait sembol ya da ibareler taşımalarının yanı sıra form ve süslemeleri ile Türk İslam sanatının önemli eserlerindedir.

Alemler derviş çeyizlerinden olup (Gündüzöz, 2017: 79) hilafet sembolüdür ve halife olan şeyhe sancak ucuna takılı alem verilmektedir (Işın & Özpallabıyıklar, 1999: 53). Hacı Bektaş-ı Veli Vilâyetnâmesi'nde Ahmed Yesevi'nin elifi tâcı olduğu ve bu tâcın hırka, alem, seccade, sofra ve çerağla birlikte Hz. Peygamber'e (S.A.V) Allah tarafından gönderildiği, daha sonra bu emanetlerin Hz. Ali, Hz. Hüseyin, Hz. Hasan, İmam Cafer, İmam Zeynelâbidîn, İmam Muhammed, İmam Musa Kazım ile İmam Ali Rıza'ya geldiği, O'nun bu emanetleri Ahmed Yesevi'ye verdiği belirtilmektedir. İçinde alemin de bulunduğu bu emanetlerin Ahmed Yesevi tarafından Hacı Bektâş-ı Veli'ye verildiği rivayet edilmektedir

¹ Çalışma talebine olumlu dönüş yapan ve çalışma sırasında yardımlarını esirgemeyen adı geçen müze müdürlüklerine ve değerli personeline teşekkür ederim.

Resim 2.

III. Murad Surnâmesi'nde Eyûb el-Ensârî Dervişlerinin Elllerinde Taşdıkları Gönderli ve Alemlî Sancaklar (Atasoy, 2016: 38, Res. No. 9)

Resim 3.

Kat. No. 1 Olan Alem (Ceylan Erol, 2018)

(Gölpınarlı, 1958: 15-16; Hacı Bektâş-ı Veli, 2007: 106, 162). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Hacı Bektâş-ı Velî'nin Edirne'ye gitmek isteyen Sefer Şah Sultan'a çerağ, post, alem, def, zil, kuddüm, hırka, nefir, sofra, seccade gibi "emanetler" verdiğini ifade edilmesi tarikatta alemin derviş çeyizleri arasında yer aldığını göstermesi bakımından önemlidir (Evliya Çelebi, 1999: 240-241), (Resim 2).

Tarikatlarda sancak gönderlerine takılan alemler sancakları tamamlamakla birlikte alem kelimesinin bazen de sancak anlamında kullanıldığı görülmektedir. Mürid arasatta elinde alem varken dirileceğinin bilinci ile, mütevazî şekilde ve gurura kapılmadan alemler taşımalıdır (Gündüzöz, 2017: 83) ifadesinde -tarikat mensuplarının mahşerde pirlarının sancağı altında toplanarak Livâ'ül Hamd'a ulaşacakları görüşü (Anonim, 2014: 44) dikkate alındığında- alemin sancak anlamında kullanıldığı görülmektedir. Rifâiyye tarikatı Piri Ahmed er-Rifâi'ye "ebu'l-alemeyn" de denilmektedir ki buradaki alemeyn sancak anlamında kullanılmış, kendisine bu unvan Pir Abdülkâdir Geylânî'nin vefatından sonra "gavsîyet" in kedisine verilmesi sonucu "kutup ve gavsîliği" birleştirmesi ile zahir ve batın ilimlerde asırların tek büyüğü olarak görülmesi sonucunda verilmiştir (Ken'ân er-Rifâi, 2015: 225i). Bunun yanı sıra tarikat şeyhlerinin bir yerde halkı davet edeceği zaman alemini olduğu yere diktiği bilgileri mevcut olup (Tezcan & Tezcan, 1991: 5-6) burada sancak gönderindeki alem kastedilmiştir. Alem ve sancak taşımak diğer derviş çeyizlerinde olduğu gibi aslında mürid için mensup olduğu yolda en başta sorumluluklarını hatırlatan birer hatırlatıcıdır (Gündüzöz, 2018: 162). Tarikat sancak alemleri hilafet sembolü olmalarının yanı sıra üzerindeki yazı, süsleme ve semboller dikkate alındığında sancak sembolizmi ile birlikte değerlendirilmelidir.

Tarikat alemleri yapım ve süsleme tekniği açısından diğer alemlerle benzer olmakla birlikte yazının daha fazla tercih edilmesi, pençe-i âl-i abâ, Zülfikar, ejder gibi tasavvuf literatüründe sembolik anlamları olan nesnelere ve figürlerin süslemede yer alması gibi hususlar açısından dikkat çekmektedirler (Güler, 1993: 18). Tarikatlardaki sancak alemleri her tarikatın kendine özgü simgelerini taşıdığı gibi (Güler, 2018: 358) özellikle yazı içeriklerinin ortak ibarelerden oluştuğu görülmektedir.

Katalog

Kat. No. 1- Edirne Türk İslam Eserleri Müzesi Env. No. 1257 Olan Alem: Eserin boyu 31,5 cm'dir. Pirinç malzemeden döküm tekniğinde üretilmiş alemin yazıları kabartma tekniğinde işlenmiştir.

Eserin saifası kenarları dilimli stilize yaprak formundadır. Saifa iki yanda toplam altı dilimli olup en üstte tepelik ile sonlanmaktadır ve alt kısımdan ortaya kadar incelerek uzanan kalın dışbükey çizgi ile hem yüzey iki bölüme ayrılmış hem de stilize yaprak görüntüsü vurgulanmıştır. Saifanın bir yüzünde Kelime-i Tevhid "Lâ ilâhe illallah Muhammeden Resûlullâh", diğer yüzünde tepelikte "Allah" daha sonra da Saff Suresi 13. Ayet "Nasrum minallâhi ve fethun karîb ve beşşiril mü'minin", "Ya Muhammed" yazılmıştır. Alemin sap kısmı eksiktir. Süsleme olarak stilize yaprak formu bitkisel bezemeyi oluşturmaktadır (Resim 3).

Kat. No. 2- Edirne Türk İslam Eserleri Müzesi Env. No. 1260 Olan Alem: Eserin boyu 45,5 cm'dir. Bronz malzemeden döküm tekniğinde üretilmiş alemde yazılar kazıma tekniğinde işlenmiştir.

Eserin saifası damla motifi formudur. Saifanın kenarları çentiklerle dilimlere ayrılmıştır ve tepelikle sonlanmaktadır. Saifanın bir yüzünde "Ya Allah Ya Muhammed", diğer yüzünde tepelikte "Allah", alt kısımda Kelime-i Tevhid "Lâ ilâhe illallah Muhammeden Resûlullâh"

Resim 4.
Kat. No. 2 Olan Alem (Ceylan Erol, 2018)

Resim 7.
Kat. No. 5 Olan Alem (Ceylan Erol, 2018)

Resim 5.
Kat. No. 3 Olan Alem (Ceylan Erol, 2018)

Resim 6.
Kat. No. 4 Olan Alem (Ceylan Erol, 2018)

yazılıdır. Alemin sap kısmı silindirik formlu olup aşağıdan yukarıya daralır biçimdedir ve saifaya perçinle birleştirilmiştir. Gövdenin üst bölümünde yassı şişkin bir boncuk mevcuttur (Resim 4).

Kat. No. 3- Edirne Türk İslam Eserleri Müzesi Env. No. 1262 Olan Alem: Eserin boyu 41 cm'dir. Pirinç malzemedeki döküm tekniğinde üretilmiş alemde yazılar ajur tekniğinde işlenmiştir.

Eserin saifası hilal formundadır. Hilalin kolları arasındaki boşlukta "Allah-Muhammed" yazılıdır. Sap kısmı eksik olup sadece sapın üst kısmında yer alan şişkin boncuk günümüze ulaşmıştır ve saifaya lehimle birleştirildiği anlaşılmaktadır (Resim 5).

Kat. No. 4 - Edirne Türk İslam Eserleri Müzesi Env. No. 1263 Olan Alem: Eserin boyu 42,5 cm'dir. Pirinç malzemedeki döküm tekniğinde üretilen alemde yazılar ve süslemeler ajur tekniği ile yapılmıştır.

Eserin saifası stilize palmet formludur ve hilal şeklinde tepelikle sonlanmaktadır. Saifanın üst kısmında "Allah", ortada ise müsen-na "Muhammed" yazılıdır. Sap kısmı silindirik gövdeli olup saifaya geçme ile birleştirilmiştir. Sapın alt kısmında ince bilezikler, bunun üzerinde armudi bir küpten sonra bilezik ve yassı, şişkin bir boncuk yer almaktadır. Süslemeyi stilize palmet formu oluşturmaktadır (Resim 6).

Kat. No. 5- Edirne Türk İslam Eserleri Müzesi Env. No. 1265 Olan Alem: Eserin boyu 46,5 cm'dir. Pirinçten döküm tekniğinde üretilen eserde yazı ve süslemeler ajur tekniğinde yapılmıştır.

Eserin saifası stilize palmet formunda olup hilal şeklinde tepelikle sonlanmaktadır. Saifanın içerisinde "Maşallah" yazılmıştır. Sap kısmı en altta dört yüzlü gövdeliyken yassı ve şişkin bir boncuktan sonra silindirik hal almıştır ve bu kısımdan sonra da bir boncuk mevcuttur. Sap saifaya lehimle birleştirilmiştir. Süslemeyi stilize palmet formu oluşturmaktadır (Resim 7).

Kat. No. 6- Edirne Türk İslam Eserleri Müzesi Env. No. 1266 Olan Eser: Eserin boyu 35,5 cm'dir. Demir malzemedeki döküm tekniğinde üretilen eserde yazılar ajur, süslemeler döküm tekniğinde yapılmıştır.

Eserin saifası damla motifi formunda olup iki yanda iki adet stilize ejder figürü ile çevrilmektedir ve stilize palmet motifi biçiminde

Resim 8.
Kat. No. 6 Olan Alem (Ceylan Erol, 2018)

Resim 11.
Kat. No. 9 Olan Alem (Çankırı Müzesi Arşivi)

Resim 9.
Kat. No. 7 Olan Alem (Çankırı Müzesi Arşivi)

Resim 10.
Kat. No. 8 Olan Alem (Çankırı Müzesi Arşivi)

tepelikle sonlanmaktadır. Saifanın ortasında "Allah-Muhammed" yazılmıştır. Sap silindirik gövdeli olup gövdede şişkince bir boncuktan sonra saifaya lehimle birleştirilmiştir. Süslemeyi saifanın iki yanını kuşatan ejderler oluşturmaktadır ve profilden, açık ağızlı, sivri kulaklı şekilde tasvir edilen ejderlerin gözleri oldukça yüzeysel biçimde belirtilmiştir (Resim 8).

Kat. No. 7- Çankırı Müzesi Env. No. 39-1.39.72 Olan Alem: Eserin boyu 41 cm'dir. Pirinç malzemeden döküm tekniğinde üretilen alemin süslemeleri ve yazıları ajur tekniğinde uygulanmıştır.

Eserin saifası stilize lale formundadır. Saifanın ortasında iki satır halinde Kelime-i Tevhid "Lâ ilâhe illallah Muhammeden Resûlullâh" yazılıdır. Sap kısmı eksik olup bilezikten sonra yer alan burgulu kısım sap ile saifanın geçme tekniği ile birleştiğini göstermektedir. Süslemede eserin lale formu ve saifa yüzeyindeki stilize palmet, kıvrık dal ve yaprak motifleri bitkisel bezemeyi oluşturmaktadır (Resim 9).

Kat. No. 8- Çankırı Müzesi Env. No. 40-1.40.72 Olan Alem: Eserin boyu 43 cm'dir. Demir malzemeden döküm tekniğinde üretilen alemde yazılar ajur tekniğinde uygulanmıştır.

Eserin saifası stilize palmet motifi şeklinde olup damla biçimli tepelikle sonlanmaktadır. Saifanın kenarları çentik ve yarım dairelerle dilimlere ayrılmış olup ortasında perçinle birleştirilmiş ince levha ile ikiye bölünmüştür ve yüzeye Kelime-i Tevhid "Lâ ilâhe illallah Muhammeden Resûlullâh" yazılmıştır. Sap kısmı silindirik gövdeli olup ortasında şişkin bir boncuk kısmı vardır ve saifaya perçinle birleştirilmiştir (Resim 10).

Kat. No. 9- Çankırı Müzesi Env. No. 41-1.41.72 Olan Alem: Eserin boyu 32 cm'dir. Pirinç malzemeden döküm tekniği ile yapılan alemde yazı ve süslemeler ajur tekniğinde uygulanmıştır.

Eserin saifası stilize lale motifi formundadır. Saifanın ortasında "Allah" yazılmıştır. Sap kısmı silindirik gövdeli olup yüzeyinde çizgisel hatlarla oluşturulan bileziklerden sonra basık ve şişkin boncuk gelmekte ve sap saifaya lehimle birleşmektedir. Süsleme olarak eserin lale formu, saifa yüzeyindeki palmet, rumi ve kıvrık dallar bitkisel bezemeyi oluşturmaktadır (Resim 11).

Kat. No. 10- Çankırı Müzesi Env. No. 42-1.42.72 Olan Alem: Eserin boyu 20cm'dir. Pirinç malzemeden döküm tekniğinde üretilen alemde yazılar ve süslemeler ajur tekniğinde uygulanmıştır.

Resim 12.
Kat. No. 10 Olan Alem (Çankırı Müzesi Arşivi)

Resim 15.
Kat. No. 13 Olan Alem (Ceylan Erol, 2018)

Resim 13.
Kat. No. 11 Olan Alem (Ceylan Erol, 2017)

Resim 14.
Kat. No. 12 Olan Alem (Ceylan Erol, 2017)

Eserin saifası damla motifi şeklindedir ve hilal biçimli tepelikle sonlanmaktadır. Saifanın yüzeyinde Saff Suresi 13. Ayetten “*Nasrum minallâhi*” yazılıdır. Sap kısmı eksik olup saifanın altında yer alan burgu biçimli bölüm sap ile saifanın geçme tekniği ile birleştiğini göstermektedir. Süsleme olarak ajur tekniğindeki yazıların arasında kalan rumi benzeri kıvrık dallar bitkisel bezemeyi oluşturmaktadır (Resim 12).

Kat. No. 11- Tire Müzesi Env. No. 1310 Olan Alem: Eserin boyu 45 cm'dir. Bronz malzemeden döküm tekniği ile üretilen alemde yazılar ve süsleme ajur tekniğindedir.

Eserin saifası stilize palmet formunda olup hilal biçimli tepelikle sonlanmaktadır. Saifanın kenarları üst kısımlarda yarım daire dilimlerle çevrilmiştir. Saifa ortasında “*Ya Allah- Muhammed-Ali*” yazılıdır. Sap kısmı silindirik gövdeli olup gövde ortasında hafif şişkin küpten sonra bir bilezik yer almakta ve saifa ile sap geçme tekniği ile birleşmektedir. Süsleme olarak eserin palmet formu, ajur tekniğindeki yazıların arasında kalan rumi benzeri kıvrık dallar bezemeyi oluşturmaktadır (Resim 13).

Kat. No. 12- Tire Müzesi Env. No. 1315 Olan Alem: Eserin boyu 50 cm'dir. Bronz malzemeden döküm tekniğinde üretilen eserde süsleme ve yazılar ajur tekniğinde işlenmiştir.

Eserin saifası stilize palmet formunda olup hilal şeklinde tepelikle sonlanmaktadır. Saifanın ortasında müsenna “*Muhammed*”, altta “*Lâ ilâhe illallah*” yazılmıştır. Sap kısmı silindirik gövdeli olup altta iki adet bilezikten sonra şişkin bir boncuk, bilezik ve armudi küp kısımları vardır. Sap ile saifa geçme tekniği ile birleştirilmiştir. Süsleme olarak eserin stilize palmet formu ile ajur tekniğindeki yazılar arasında kalan rumi tarzı kıvrık dallar bezemeyi oluşturmaktadır (Resim 14).

Kat. No. 13- Akhisar Müzesi Env. No. 2 Olan Alem: Eserin boyu 45,5 cm'dir. Bronz malzemeden döküm tekniği ile üretilen alemde yazılar ajur tekniği ile uygulanmıştır.

Eserin saifası damla motifi şeklinde olup hilal biçimli tepelikle sonlanmaktadır. Saifanın ortasında “*Ya Allah-Muhammed-Ali*” yazılıdır. Sap kısmı silindirik gövdeli olup üzerinde üç adet şişkin boncuktan sonra lehim ile sap ve saifa birleştirilmiştir (Resim 15).

Kat. No. 14- Konya Sahip Ata Vakıf Müzesi Env. No. 212 Olan Alem: Eserin boyu 52 cm'dir. Pirinç malzemeden döküm tekniği ile üretilmiş alemde yazılar ajur, süslemeler ajur ve döküm tekniği

Resim 16.

Kat. No. 14 Olan Alem (Konya Sahip Ata Vakıf Müzesi Arşivi)

Resim 17.

Kat. No. 15 Olan Alem (Yozgat Müzesi Arşivi)

Resim 18. a, b.

(a) Hacibektaş Veli Müzesi Env. No. 1109 Olan Alem (Ayhan ve Göçer, 2016: 192), (b) Giresun Müzesi Env. No. 186 Olan Alem (İltar, 2015: 103, Res. No. 8).

Resim 19. a-c.

(a) Saifasının İki Yanı Ejder Figürleri İle Çevrilmiş Alem, Hacibektaş Veli Müzesi Env. No. 835 (Ayhan & Göçer, 2016: 188), (b) Saifa Formu Damla Motifi Şeklinde Olan Alem (Işın & Özpallabıyıklar, 1999: 58), (c) Saifa Formu Hilal Şeklinde Olan Alem (Anonim, 2013)

ile yapılmıştır.

Eserin saifası damla motifi şeklinde olup uç kısmı stilize palmet motifli, uzun ve iki yanda çatallı tepelik ile sonlanmaktadır. Saifanın gövdesi iki yanda stilize ejder figürleri ile çevrilmiştir. Saifa ortasında "Allah-Muhammed-Ali", tepelikte "Allah" yazılıdır. Sap kısmı çok kısa silindirik gövdeli olup saifaya geçme tekniği ile birleşmektedir. Süsleme olarak stilize palmet ve rumiler bitkisel, ejderler ise figürlü bezemeyi oluşturmaktadır. Ejderler profilden, açık ağızlı, sivri dişli, sivri kulaklı ve yuvarlak gözlüdür (Resim 16).

Kat. No. 15- Yozgat Müzesi Env. No 2188 Olan Alem: Eserin boyu 59 cm'dir. Demir malzemeden dövme tekniği ile yapılmıştır.

Eserin saifası pençe-i âl-i abâ şeklindedir. Sap kısmı ile saifa perçinle birleştirilmiştir. Süsleme olarak eserin formu nesneli bezemeyi oluşturmaktadır (Resim 17).

Değerlendirme

Malzeme ve Teknik: Katalogda incelenen tüm alemler madeni olup piringç (Kat. No. 1,3-5,7,9-10), bronz (Kat. No. 2, 11-13) ve demir (Kat. No. 6, 8, 15) kullanılmıştır. Kat. No. 15 olan eser dövme diğer eserler döküm tekniğinde üretilmiştir.

Saifa Formları: Çalışmada yer alan eserlerde saifalarda form olarak stilize yaprak (Kat. No. 1), damla motifi (Kat. No. 2, 6, 10, 13-14), hilal (Kat. No. 3), palmet (Kat. No. 4-5, 8, 11-12), lale (Kat. No. 7, 9), pençe-i âl-i abâ (Kat. No. 15) görülmektedir. Saifalardan Kat. No. 3, 7, 9, 15 olan eserlerde tepelik yokken diğer eserler hilal (Kat. No. 4-5, 10-13), stilize palmet (Kat. No. 1-2, 6, 8) ya da sivri (Kat. No. 14) tepeliklerle sonlanmaktadır. Saifa formları farklı sancak alemleri ile karşılaştırıldığında damla, lale, hilal, palmet ve pençe-i âl-i abâ formunun hem tarikat sancak alemlerinde hem de diğer alemlerde sıklıkla uygulandığı görülürken Kat. No. 1 olan eserin yaprak formu ise bu açıdan farklıdır. Kat. No. 4'teki eserin form ve yazı içeriği açısından hemen hemen aynısı olan bir örnek Hacibektaş Veli Müzesi 1109 envanter numaralı alemdir (Ayhan & Göçer, 2016: 192), (Resim 18a). Kat. No. 7, 9'daki eserlerin saifa formu Giresun Müzesi'nde yer alan Env. No. 186 olan eserle benzerdir (İltar, 2015: 103), (Resim 18b). Kat. No. 6 ve Kat. No. 14'te saifanın iki yanının ejderle çevrilmesi ile oluşturulan tasarımın yanı sıra damla ve hilal formulu saifaların birçok örneği mevcuttur (Ayhan & Göçer, 2016: 188-189; Güler, 2018: 367-368; Tezcan & Tezcan, 1992: Res. No. 26-29) (Resim 19a-b-c).

Sap Formları: Eserlerden Kat. No. 1,3,7,10 olanların sap kısımları eksiktir. Kat. No. 15 olan eserin sap kısmı madeni levha şeklindeki, Kat. No. 5 olan eserin altta dört yüzlü üst kısmında ise silindirik yapıdadır. Diğer eserlerin tümünde sap silindirik gövdelidir. Sap üzerinde yassı şişkin boncuklar varken Kat. No. 4,11 olan eserlerde küp ve bilezik, Kat. No. 9,12 olan eserlerde bilezik mevcuttur. Sap ile saifanın birleşmesinde perçin (Kat. No. 2,8,15), lehim (Kat. No. 3,5-6,9,13) ve geçme (Kat. No. 4,7,10-12,14) teknikleri kullanılmıştır.

Süsleme: Eserlerde bitkisel, figürlü ve nesneli bezeme vardır. Kat. No. 6 ve Kat. No. 14 olan eserlerde ejder figürleri döküm tekniği ile, Kat. No. 7, 9, 10-12, 14 olan eserlerde ise ajur tekniğinde süslemeler mevcuttur. Kat. No. 1 olan eserin stilize yaprak formu, Kat. No. 4-5, 8, 11-12 olan eserlerin palmet formu, Kat. No. 7, 9 olan eserlerin ise lale formu aynı zamanda bitkisel süslemeyi de oluşturmaktadır. Kat. No. 15 olan eserin pençe-i âl-i abâ formu ise nesneli bezemeye örnektir. Kat. No. 7, 9-12, 14 olan eserlerde ajur tekniğinde yazılar arasındaki oldukça stilize kıvrık dallar, rumiler ve palmetler bitkisel süslemeyi oluşturmaktadır. Figürlü bezemeyi oluşturan ejderler iki eserde de profilden, açık ağızlı,

Resim 20.

Bitkisel, Figürlü ve Yazılı Süslemenin Yer Aldığı Alem, Konya Mevlânâ Müzesi (Güler, 2018: 368, Res. No. 6)

Resim 21. a, b.

(a) Üzerinde Yazı Bulunan Pençe-i Âl-i Abâ Formlu Alem (Anonim, 2015), (b) Üzerinde Yazı ve Mescid Süslemeleri Bulunan Alem (Anonim, 2014)

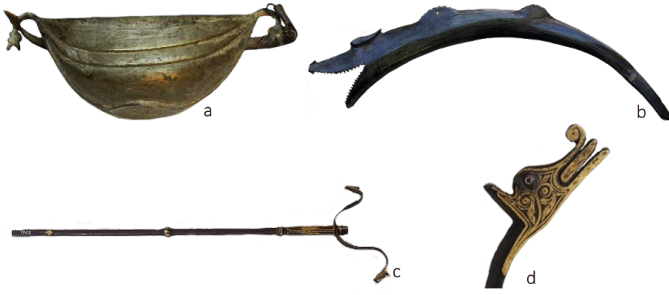
Resim 22. a, b.

Bir Yüzünde Saff Suresi 13. Ayet Diğer Yüzünde Kelime-i Tevhid ve Allah Ya Muhammed Yazılı Zerdeste Başı, Akhisar Müzesi Env. No. 1775

sivri kulaklı olarak tasvir edilmekle birlikte Kat. No. 14 olan eserdeki ejderler sivri dişleri ile yuvarlak gözleri ile daha ayrıntılı olarak ele alınmış, diğer eserde ise daha stilize betimlenmiştir. Ajur teknikli yazılar süslemenin parçası olmakla birlikte Kat. No. 4 ve Kat. No. 12 olan eserlerdeki müsenna yazılar dikkat çekmektedir. Eserlerde görülen ejder, palmet, rumi, kıvrık dal ve yaprak şeklindeki süslemeler ve bunların uygulandığı başta ajur olmak üzere diğer teknikler yine farklı müzelerde yer alan eserlerle ortak özellik sergilemektedir (Resim 20). Pençe-i âl-i abâ biçimli alemlerde genelde yazılı ve nesneli süsleme görülürken çalışmamızda yer alan eser sade bir örnektir (Resim 21a-b).

Yazı İçerikleri: Alemlerden Kat. No 15 olan yazısız olup diğer eserlerde yazılar Kat. No. 1'de kabartma, Kat. No. 2'de kazıma diğerlerinde ise ajur tekniğinde işlenmiştir. İçerik olarak Allah (Kat. No. 1-4, 6, 9, 11, 13-14), Muhammed (Kat. No. 1-4, 6, 11-14), Ali (Kat. No. 11, 13-14), Saff Suresi 13. Ayet'in bir bölümü (Kat. No. 1, 10), Kelime-i Tevhid (Kat. No. 1, 2, 7-8, 12), Maşallah (Kat. No. 5) ibareleri görülmektedir. İslamiyet için önemli kişi ve dini ibarelerin yer aldığı bu yazı içeriklerine sancak, teber, keşkül, zerdeste gibi tarikatlarda kullanılan eserlerin yanı sıra Türk İslam mimari ve el sanatı örneklerinde de rastlanmaktadır (Resim 22).

Tarihlendirme: Eserlerde tarih ya da ait olduğu tarikatı bildiren bir ibare mevcut değildir. Kat. No. 7-10 olan eserlerin müze envanterinde Çankırı Taş Mescid Mevlevi Dergahında buldukları belirtildiği için bu eserlerin Mevleviye tarikatına ait sancak alemleri olduğunu söylemek mümkündür. Benzer örneklerle karşılaştırıldığında Kat. No. 14 olanın 16., diğer örneklerin ise genel olarak 18-19. yüzyıla ait Osmanlı dönemi eserleri oldukları görülmektedir.

Resim 23. a-c.

(a) Kulp Kısımları Stilize Ejder Şeklinde Keşkül, Tire Müzesi Env. No. 88 (Ceylan Erol, 2021: 745, Res. No. F.464), (b) Stilize Ejder Figürü Şeklinde Tasarlanmış Nefir, Galata Mevlevihane Müzesi Env. No. 337 (Ceylan Erol, 2021: 843, Res. No. I.534), (c) Baş Kısımında Kolları Stilize Ejder Figürü Şeklinde Sonlanan Müttékâ, Akhisar Müzesi Env. No. 1762 (Ceylan Erol, 2021: 903, Res. No. L.567)

Resim 24.

Pençe-i Âl-i Abâ Şeklinde Tasarlanmış Kaşağı, Edirne Türk İslam Eserleri Müzesi Env. No. 8330 (Ceylan Erol, 2021: 881, Res. No. K.556)

Resim 25.

Vazodan Çıkan Lale ve Gül Motifleriyle Süslenmiş Keşkül, Ankara Etnografya Müzesi Env. No. 15255 (Ceylan Erol, 2021: 743, Res. No. F.463)

esmasının harfleri ayındır ve bu çiçeğin tek bir soğandan tek dal ve çiçekli olması ile "Allah'ın birliği ve teklifi" arasında ilişki kurulmuştur (Tosun, 2016: 12-13). Lalenin yapraklarının duruşu dua eden derviş ile (İrepoğlu, 2012: 33) de ilişkilendirilmiştir.

Sonuç

Tarih boyunca farklı toplumlarda birleştirici ve belirleyici bir alamet olarak çoğunlukla sembolik anlamlar yansıtan unsurlar içeren alemler zamanla sadece bir sembol olmanın ötesinde önemli sanat ürünleri haline gelmiştir. Türk İslam toplumlarında askeri, dini ve sosyal alanlarda karşımıza çıkan alemler tarikat mimarisinde kubbelerde genellikle ilgili tarikatın tâc-ı şerifi şeklindeyken meydan-ı şeriflerde mihrabın iki yanında klasik kubbe alemleri büyük ölçüdeki eserlerdir. Tarikat sancak alemleri ise boyut olarak küçük olmakla birlikte form ve süsleme açısından dikkat çeken örneklerdir.

Çalışmamızın konusu olan tarikat sancak alemleri yapım teknikleri ve süsleme açısından farklı alanlardaki alemlerle benzer olmakla birlikte gerek sancak sembolizmi çerçevesinde hilafet sembolü olan bir derviş çeyizi olmaları gerekse süsleme ve form tasarımlarında tasavvuf kültürü açısından sembolik anlamlar taşıyan motif, figür ve nesnelere seçilmiş olması bakımından farklılık göstermektedir. Çalışmamızda incelenen altı adet müzede bulunan toplam on beş adet tarikat sancak alemlerinin tümü madeni olup yapım tekniği olarak dövme ve döküm teknikleri kullanılmıştır. Eserlerin saifalarında stilize yaprak, palmet, damla, hiral, lale ve pençe-i âl-i abâ formları görülmektedir. Saifalarda tepeliksiz örneklerin yanı sıra hiral, stilize palmet ya da sivri tepelikle sonlananlar da vardır. Saifalardaki bu formlar çeşitli müzelerde yer alan ve farklı alanlarda kullanılan alemlerle benzer özellikler göstermektedir. Dört adet eserin sap kısmı eksik olup bir eserde sap madeni levha, bir eserde ise altta dört yüzlü olup üst kısmı silindirik. Diğer eserlerin tümünde sap silindirik gövdeli olup gövdelerde boncuk, bilezik ve küp bölümleri de mevcuttur. Saifa ile sapların birleşmesinde perçin, lehim ve geçme teknikleri kullanılmıştır.

Süsleme olarak bitkisel, figürlü ve nesneli bezemenin yanı sıra yazı da kullanılmıştır. Figürlü süslemeler döküm, diğerleri ise ajur tek-

Sembolik Unsurlar: Eserlerin süsleme ve formlarında tasavvuf literatürü açısından sembolik olan bazı öğeler de mevcuttur. Kat. No. 6 ve Kat. No. 14 olan eserlerde görülen ejder figürü, Kat. No. 15'teki el yani pençe-i âl-i abâ ile Kat. No. 7, 9 olan eserlerdeki lale bunlardır.

Tasavvuf literatüründe ejder genellikle nefisle alakalı olarak olumsuz anlamda bazen de Hz. Musa'nın asasının yılanı dönüşerek büyücülerin sihirlerini yutması olayına istinaden olumlu anlamda (Yöndemli, 2004: 164) kullanılmakta ve tarikat eşyalarında keşkül, teber, nefir, müttékâ, mu'in, zerdeste, Rifâi gülü gibi birçok eşya da ya süsleme olarak ya da eşyanın formunu oluşturacak şekilde kullanılmaktadır (Resim 23a-b-c). Nefis "ağız açık sinsi bir yılan" (Çobanoğlu, 2017: 30) olup bu yılan kişinin bir anlık gafletinde dahi onu ele geçirmek istemektedir (Yılmaz, 2011: 127) şeklindeki ifadelerin yanı sıra özellikle menakıbnamelerde birçok keramette ejder/ yılan kamçı, ejder üzerinde tasarruf sahibi olma gibi motiflerin de sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Yunus Emre'nin yılanı odunlarına sardığı ip olarak kullanması (Yöndemli, 2004: 124), Emir Sultan'ın ayaklarına "ejderin yüz sürmesi" (Kahraman, 2009: 17), Seyyid Mahmud Hayrani'nin (Hacı Bektâş-ı Veli, 2007: 341) ve Karaca Ahmet'in (Jong, 1992: 238) yılanı kamçı gibi kullanması buna örnektir. Genel anlamda tarikat eşyaları üzerinde yer alan ejder figürü hem dervişin yılan gibi olan nefisine karşı temkinli olma konusunda hatırlatıcı hem de nefisini terbiye eden dervişin onun zararlarından bertaraf olup ona hükmetmesi anlamlarını yansıtmaktadır. Ejderin genel anlamlarının yanı sıra işlendiği eser türü ile de alakalı sembolizm yansıttığı dikkate alındığında nefisine karşı cihad açan dervişin sancak alemleri üzerindeki ejder nefiyle mücadelesinin sembolüdür.

Pençe-i âl-i abâ tarikat eşyalarında kaşağılarda, tılsım mühürlerde ve alemlerde eşya formu olarak kullanılmıştır (Fotoğraf-24). Bu kavramla Ehl-i Beyt yani Hz. Peygamber (S.A.V.), Hz. Fatıma, Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ifade edilmektedir (Baltacı, 2011: 26). Ehl-i Beyt beş kişi olduğu için el ile temsil edilmiş ve genellikle bilek kısmının Allah'ı, baş parmağın Hz. Peygamber'i (S.A.V.), işaret parmağının Hz. Ali'yi, orta parmağın Hz. Fatıma'yı, yüzük parmağının Hz. Hasan'ı ve serçe parmağın da Hz. Hüseyin'i temsil ettiği belirtilmiştir (Tanyu, 1982: 488, 494). Zamanla halk arasında bereket, hastalıklara karşı korunma, uğur gibi anlamlarla "Fatıma Ana eli" kavramı kullanılır olmuştur.

Lale tarikat eşyalarında özellikle keşkülde bitkisel süslemedeki motiflerden olup alemlerde eşyanın formunu oluşturmaktadır (Resim 25). Tasavvuf literatüründe gerek yazılışı gerekse biçimsel yapısı ile sembolik ifadelerle sahiptir. Lale kelimesinin harfleri ile Allah

niğinde uygulanmıştır. Bitkisel süslemeyi stilize yaprak, palmet, rumi, kıvrık dallar, lale oluşturmaktadır. Figürlü süslemeyi oluşturan ejderler profilden, açık ağızlı ve sivri kulaklı olarak tasvir edilmiş olup bir örnekte sivri dişli ve yuvarlak gözlü olması ile daha fazla ayrıntı yansıtmaktadır. Yazılarda müsenna olarak işlenenler hat sanatının alem yüzeyine aktarımını yansıtmaya açısından önemlidir. Eserlerin bezemesinde kullanılan teknik ve motifler farklı koleksiyonlardaki alemlerle benzer olmakla birlikte pençe-i âl-i abâ formundaki alemlerin genelde yazı ya da nesnelere süslediği ancak katalogdaki eserin daha sade bir örnek olduğu görülmektedir.

Eserlerden birisi yazısız olup diğerlerindeki yazılar kabartma, kazıma ve ajur teknikleri ile işlenmiştir. İslamiyet için önemli kişi isimlerinin ve dini ibarelerin yer aldığı yazılarda "Allah, Muhammed, Ali, Kelime-i Tevhid, Maşallah, Saff Suresi 13. ayetin bir bölümü" olup bunlar tarihatlarda kullanılan farklı eşyaların yanı sıra Türk İslam mimari ve el sanatı örneklerinde de yaygın olarak yer almıştır. Eserlerde tarih ya da ait oldukları tarikatı belirten bir ibareye rastlanmamasına karşın Kat. No. 7-10 olan eserlerin Çankırı Taş Mescid Mevlevi Dergahında bulunmalarından dolayı Mevleviye tarikatına ait sancak alemleri oldukları düşünülmektedir. Diğer eserler form ve süsleme açısından değerlendirildiğinde Kat. No. 14 olan alemin 16.vyy, diğer örneklerin ise 18.-19. yüzyıl Osmanlı dönemi eserleri oldukları tespit edilmiştir.

Tarikat sancak alemleri sancak sembolizmi ile ilişkili olmalarının yanı sıra bu alemlerin tasarımlarında ve üzerlerinde yer alan süslemelerde de tasavvuf kültürünün yansımalarını taşıyan sembolik öğeler mevcuttur. Çalışmamızda yer alan eserlerdeki ejder figürü süslemede, lale ve pençe-i âl-i abâ ise form tasarımında sembolik ifadeler taşıyan unsurlardır. Tasavvuf literatüründe ejder nefisle alakalı olarak olumsuz anlamlarda kullanılmakla birlikte Hz. Musa'nın asasının ejdere dönüşerek sihirleri yutması olayına istinaden olumlu manalarda kullanılmış ve genel olarak nefsin terbiye eden dervişin ejder gibi olan nefsi üzerinde tasarruf sahibi olması konusu vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra ejder figürü diğer tarikat eşyalarında olduğu gibi alemlerde de nefsi ile mücadele eden, nefesine karşı giriştiği cihatta sancak açan dervişin ona kapılmaması hususunda hatırlatıcı işlevdedir. Pençe-i âl-i abâ İslam kültüründe ve tasavvuf literatüründe Ehl-i Beyt kavramı ile ilişkili olarak -Ehl-i Beyt'in beş kişi olmasından dolayı- el şeklinde tasarlanan bir semboldür. Hz. Peygamber (S.A.V.), Hz. Fatma, Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i temsil eden bu sembol Ehl-i Beyt'e duyulan sevgi kapsamında halk arasında da "Fatma Ana Eli" olarak adlandırılarak üzerinde yazılan dini ibareler ile hastalık, nazar gibi durumlarda korunma amaçları ile kullanılmıştır. Alemlerde pençe-i âl-i abâ formunun kullanılması ile dervişin Hz. Peygamber (S.A.V.) ile Ehl-i Beyt'e bağlılığı, nefesine karşı olan mücadelesinde onların yolundan giderek başarılı olması gibi hususlar arasında da sembolik bir ilişki vardır. Lale Türk İslam süsleme sanatlarında sıklıkla kullanılan motiflerden olmakla birlikte İslam kültüründe ve tasavvuf literatüründe kelimenin harflerinin "Allah" esması ile aynı olması, tek soğandan tek dallı ve çiçekli olması gibi hususlardan dolayı Allah'ın birliği ve tekniği ile ilişkilendirilmiştir.

Sonuç olarak tarikat sancak alemleri sancak sembolizmi çerçevesinde hilafet sembolü olan bir derviş çeyizi olmalarının yanı sıra kavram olarak zaman zaman sancakları ifade edecek şekilde kaynaklarda yer almıştır. Sancak-alem ilişkisi açısından genel olarak nefisle girilen mücadelenin sembolü olan alemler birleştirici ve belirleyici bir simgedir. Tarikat sancak alemleri biçimsel açıdan Türk İslam sanatında farklı sancak alemleri ile benzer özellikler göstermekle birlikte genel olarak ilgili tarikatın tâc-ı şerifi ya da pir ismi taşımaları, süslemelerde tasavvuf literatürü için sembolik değer taşıyan unsurların yer alması hususunda diğer alemlerden ayrıldıkları görülmektedir. Çalışmamızda yer alan ve genel özellikleri dolayısıyla birini 16., diğerlerini 18-19. yüzyıl arasına tarihlendirebileceğimiz eserler üzerinde sanatçı ibaresi yoktur. Süslemedeki öğelere Türk İslam sanatında farklı eserler üzerinde rastlanmakla birlikte özellikle sembolik figür, motif ve nesnelere farklı tarikat eşyalarında da sıklıkla tercih edilmesi süslemede tasavvufi sembolizmin ortak dilinin etkisini yansıtmaya bakımından da önemlidir. Tarikat sancak alemleri birçok sembolik anlamı temsil etmelerinin yanı sıra birer maddi kültür unsuru olarak malzeme-teknik-süsleme açısından, sembolik unsurları ile Türk İslam sanatının önemli örnekleri arasındadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Anonim. (2013). *Türk Dünyası Tekke Objeleri Sergi Kataloğu*. Türk Dünyası Tekke Objeleri Sergisi (11 Ekim-1 Kasım 2013, Eskişehir). Yakın Doğu Derneği.
- Anonim. (2014). *Tılsımlar ve Diğer Olağanüstü Eşyalar Sergi Kataloğu*, Türk Dünyası Tekke Objeleri Sergisi (16 Ekim-7 Kasım 2014, Roma). Yakın Doğu Derneği.
- Anonim. (2014). *Sancak. Keşkül Dergisi*, 31, 44.
- Anonim. (2015). *Dervişler ve Eşyaları Sergi Kataloğu*, Türk Dünyası Tekke Objeleri Sergisi. (MA, ABD). Yakın Doğu Derneği
- Arseven, C. E. (1981). *Alem. Sanat Ansiklopedisi*, 1, 39-44.
- Atasoy, N. (2016). *Derviş Çeyizi: Türkiye'de Tarikat Giyim-Kuşam Tarihi*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Ayhan, G., & Göçer, D. (2016). Hacıbektaş Veli Müzesi'ndeki Sancak Alemleri. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 79, 171-195.
- Baltacı, C. (2011). *Tasavvuf Lüğatı*. Gelenek Yayınları.
- Ceylan Erol, E. (2021). *Türk Sanatında Tarikat Eşyaları: Ritüeller Bağlamında Sembolik Okuma*. (Doktora Tezi), Çanakkale Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Çobanoğlu Aksüt, S. (2017). Mevlana'nın Mesnevi'sinde Yılan ve Ejderha Motifi. 9. *Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*. 20-23 Kasım 2017, Ordu. 27-38.
- Devellioğlu, F. (2004). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Aydın Kitabevi.
- Erdem, S. (1989). *Alem. TDV İslâm Ansiklopedisi*. II, 352-354.
- Evliya Çelebi. (1999). *Seyahatname*. (3. Kitap, haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı). Yapı Kredi Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (1958). *Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî -Vilâyet-nâme-*. yy.
- Güler, G. (1993). *Anadolu Müzelerinde Bulunan Bayrak ve Sancak Alemleri*. (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güler, G. (2018). Mevlevî ve Bektaşî Tarikatlarına Ait Bir Grup Bayrak ve Sancak Alemleri. *Turkish Studies*, 13(10), 353-370. [Crossref]
- Gündüzöz, G. (2017). Tasavvuf Kültüründe Hırka, Alem ve Seccâde. *Akademik Bakış Dergisi*, 64, 79-94.
- Gündüzöz, G. (2018). Tekke Hayatında Üç Muktedir Figür: Sancak, Alem ve Tuğ. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 85, 161-181.
- Hacı Bektaş-ı Veli. (2007). *Velâyetnâme*. (haz. H. Duran). TDV Yayınları.
- Işın, E., & Özpallabıyıklar, S. (1999). *Hoş Gör Yâ Hû Osmanlı Kültüründe Mistik Semboller Nesnelere*. Yapı Kredi Yayınları.
- İltar, G. (2015). Giresun Müzesindeki Osmanlı Dönemi Sancak Alemleri. *Karen-Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1/1, 95-118.
- İrepoğlu, G. (2012). *Lâle*. Yapı Kredi Yayınları
- İşli, H. N. (2009). *Osmanlı Serpuşları*. İstanbul Avrupa Kültür Başkenti Ajansı.
- Jong, F. d. (1992). *Pictorial Art of the Bektashi Order. The Dervish Lodge Architecture, Art and Sufism in Ottoman Turkey*. (ed. Raymond Lifchez), University of California Press.
- Kahraman, N. (2009). *Menâkıb-ı Emir Sultan (Hüsâmeddin Bursevî) İnceleme ve Metin*. (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ken'ân er-Rifâî. (2015). *Seyyid Ahmed Er-Rifâî*. (haz. M. Tahralı), 2015, Cenan Eğitim Kültür ve Sağlık Vakfı.
- Koşay, H. & Çetin, P. (1958). Etnografya Müzesindeki Âlemler. *Türk Etnografya Dergisi*, 3, 80-86.
- Ödekan, A. (1997). *Alem, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, I, 60.
- Tanyu, H. (1982). Fatma Anamız (Fadime Anamız) ve El İle İlgili İnançlar Üzerine Kısa Bir Araştırma. *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, IV, 479-495.
- Tezcan, H. ve Tezcan, T. (1991). *Türk Sancak Alemleri*. Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Tosun, N. *Derviş Keşkülü*. (2016). Erkam Yayınları.
- Uludağ, H. (2006). Tekke Yazılarında Sancak Sembolizmi. *Keşkül Dergisi*, 9, 107-109.
- Uysal, A. O. & Ceylan Erol, E. (2021). Bir Grup Tarikat Sancağında Sanat ve Sembolizm. *TroyAcademi*, 6(2), 562-586. [Crossref]
- Yılmaz, S. (2011). *Mesnevî'de Geçen Hayvan Metaforlarının Tasavvufî Yorumu*. (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yöndemli, F. (2004). *Tarih Öncesinden Günümüze Yılan*. Piramit Yayınevi.

Structured Abstract

The realms, which have been produced in the form of various symbols in different areas throughout the history it has been utilized in architecture, sect items squares and banners in Turkish-Islamic societies, in addition to military and social environment. Symbolism draws attention as well as functionality in the realms used in the sects. The realms in the domes of the lodges or the tombs of the members of the sect are generally in the form of the crown of the relevant sect. There are examples of classical realm form on both sides of the mihrap (a niche in the wall of a mosque, at the point towards to Mecca) in squares (meydan-ı şerif). The caliphate symbol was used as a dervish dowry as part of the tradition of carrying the banner of the sect banner realms, which is the subject of our study, and as a part of the related symbolism. From time to time the realms attached to the banner posts were conceptually used in the sense of banner. While the sect banner realms are similar to the realms in different fields in terms of construction technique and decoration, they differ in the preference of objects and figures, especially in decoration, with symbolic meanings in terms of Sufi literature. Nevertheless, these realms can carry the specific phrases and symbols of each sect, and it is seen that especially the content of the writings are common phrases within the framework of the Islamic belief.

In our study, fifteen sect banner realms in six museums were analyzed, dated and evaluated in terms of material-technique-decoration and symbolism. All of the pieces in the catalog are made from metal and brass, also were used bronze and iron. One of the piece was forged and the others were produced in the casting technique. Stylized leaves, palmettes, drops, crescents, tulips and pençe-i al-i abâ forms (It is the Prophet and His relatives names' given to the writing of their names in the form of hand.) can be seen on the saifas of the pieces. In addition to the examples without a crest, there are also those that end with a crescent, stylized palmette or a pointed crest. These forms in saifas show similar characteristics with the realms in various museums and used in different areas. The handle part of four artifacts is missing, in one work the handle is metal plate, and in another piece, the lower part is tetrahedral and the upper part is cylindrical. In all other pieces, the handle has a cylindrical body and there are also bead, bracelet and cube sections on the bodies. Riveting, soldering and insertion techniques were used to join the handles with saifa.

In addition to vegetal, figured and object decoration, writing was also used as an ornamental element. Figured ornaments were applied in the casting technique, while the others were applied in the openwork technique. Design elements in herbal ornaments consist of stylized leaves, palmettes, rumi, curved branches and tulips. The dragons that make up the figured ornament are depicted in profile, with open mouths and pointed ears, reflecting more detail in one example with sharp teeth and round eyes. The reciprocal committed texts are important in terms of calligraphy. Although the techniques and motifs used in the decoration of the works are similar to the realms in different collections, it is seen that the realms in the form of pençe-i al-i abâ are generally decorated with writing or objects, however piece in the catalog is a simpler example.

One of the work is without text, and the writing text pieces in the others are embroidered with relief, scraping and openwork techniques. In the texts that include important people and religious phrases for Islam, "Allah, Muhammad, Ali, Kalima-i Tawhid, Mashallah, a part of the 13th verse of Surah Saff"; these are widely used in Turkish-Islamic architecture and handicraft examples as well as used in different sect items.

Although there is no expression indicating the date or the sect they belong to in the pieces in the catalogue No 7-10, since it is stated in the museum inventory that they are located in the Çankırı Taş Mescid Mevlevi Lodge in the museum inventory, these works are thought to be banner realms belonging to the Mevleviyye sect. When other works are evaluated in terms of form and decoration and compared with different examples, it has been determined that the realm from the catalogue number 14 is 16th century, while other examples are 18th-19th century Ottoman period works.

Besides to the fact that the sect banner realms are associated with the starboard symbolism, there are also symbolic elements that reflect the Sufi culture in the designs of these realms and the decorations on them. In our study, the tulip and pençe-i al-i abâ in the dragon figure decoration in the works are the elements that carry symbolic expressions in the form design. Although the dragon is used in negative meanings in relation to the soul in Sufi literature, it is used in positive meanings in reference to the event that the staff of Prophet Musa transforms into a dragon and swallows magic, and it generally reflects the meanings of the dervish who trains himself to have possession of the dragon. In addition to this, the dragon on the realms serves as a reminder for the dervish fighting against his soul not to fall for it, as in other cult items. Pençe-i al-i abâ is a symbol designed in the form of a hand in Islamic culture and Sufi literature, in relation to the concept of Ehl-i Beyt, due to the fact that Ehl-i Beyt consists of five people. This symbol, which represents the Prophet Mohammed Hazrat Fatima, Hazrat Ali, Hazrat Hasan and Hazrat Hussein, it is also called "Fatma's Hand" among the people, within the scope of the love for the Ehl-i Beyt, used for protection purposes with religious phrases written on it, and sickness looks like an evil eye. Although the tulip is one of the motifs frequently used in Turkish Islamic decorative arts, it has been associated with the unity and technique of Allah in Islamic culture and Sufi literature due to the fact that the letters of the word are the same as the "Allah", and that they are single-branched and flowered from a single bulb.

In addition to being the dowry of the dervish, which is the symbol of the caliphate, the banner realms of the sect are not only the symbols of the self-defeated jihad within the framework of the banner symbolism, but also they are unifying and determining items in terms of carrying the unique symbols of each sect or adorning them with elements that have symbolic meanings in the Sufi culture and symbolically evaluated, it is seen that they are important examples of Turkish-Islamic art.

Yusuf Ziya SÖYLEMEZ

İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Tarih Bölümü, Malatya,
Türkiye

Department of History, İnönü
University, Institute of Social
Sciences, Malatya, Turkey

Gaznelilerin Sistan Hâkimiyeti

Sistan Rule of Ghaznavids

Öz

Tarihin en erken devirlerinden itibaren Asya kıtasının farklı bölgelerinde pek çok siyasi teşekkülle varlıklarını sürdüren Türkler, X. yüzyılda Gazne merkez olmak üzere bugünkü Afganistan ve çevresinde Gazneliler Devleti'ni kurmuşlardır. Kısa sürede Horasan'dan Hindistan'a kadar yayılarak bölgenin en büyük gücü haline gelen Gaznelilerin hâkimiyetleri altına aldıkları önemli noktalardan biri de Sistan'dır. Önemli bir jeopolitik konuma sahip olan Sistan, tarihi süreç içerisinde pek çok hâkimiyetin kontrolü altına girmiş olup bahse konu dönemdeki ilk münasebetler Samanoğulları vasıtası ile başlamıştır. Başlangıçta Samanilerin hâkimiyeti altında olan Sistanlılar, Saffarilerin yönetimi altına geçince bu durumdan memnun olmadıkları için Gazneli Sebük Tegin'in yardımına başvurmuşlardır. Sonraki süreçte ise Sebük Tegin'in oğlu Sultan Mahmud döneminde Gazneli Devleti'nin Ceyhun'un güneyindeki en önemli güç haline gelmesiyle Sistan, Saffari lideri Emir Halef'ten alınarak Gazneli hâkimiyetine dâhil edilmiştir. Bu dönemde Sultan Mahmud'un kardeşi Nasr'ın idaresine verilen Sistan, daha sonra da Gazneli valileri tarafından yönetilmiştir. Bu süreç içerisinde Sistan da pek çok isyan gerçekleşmişse de halkın ve yöneticilerin desteğiyle bu isyanlar bastırılarak Sultan Mesud dönemine kadar Gazneliler adına hutbe okunmuştur. Fakat Sultan Mesud döneminde başlayan Selçuklu tehdidi karşısında Sistan'daki Gazneli hâkimiyeti zayıflarken 1040 Dandanakan Savaşının ardından da bölge tamamen Selçuklu idaresine geçmiştir. Musa Yabgu idaresi altındaki Sistan'da ahali Selçuklu yönetimine karşı isyan ederken bu fırsatı değerlendirmek isteyen Gazneli Sultanı Abdulreşid, bölgeyi tekrar ele geçirmek istemişse de Selçukluların başarısı karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gazneli, Horasan, Mahmud, Saffari, Sistan

ABSTRACT

Turks, who continued their existence with many political organizations in different parts of the Asian continent since the earliest periods of history, established the Ghaznavids State in today's Afghanistan and its surroundings, with Gazna being the center in the 10th century. Sistan was one of the most important points during Ghaznavids reign, which had stretched from Khorasan to India, and in a short period of time became the biggest power in the region. Sistan, which has an important geopolitical position, has been under the control of many dominions during the historical process. The first relations in the mentioned period started with Samanoğulları. In other words, when Sistan, which was under the rule of the Samanids at the beginning, came under the rule of the Saffaris, they revolted with the help of Sebük Tegin since they were not satisfied with the situation. Later, when the Ghaznavid State became the most important power in the south of Ceyhun during the reign of Sultan Mahmud, the son of Sebük Tegin, Sistan was taken from the Saffari leader Emir Halef and entered the sovereignty of Ghaznavids. In this period, Sistan, which was given to the administration of Sultan Mahmud's brother Nasr, was later governed by the governors of Gaznavi. Although many revolts took place in Sistan during this period, these rebellions were suppressed with the support of the people and the administrators. Meanwhile, sermon was read in the name of the Ghaznavids until the reign of Sultan Mesud. However, the Ghaznavid dominance in Sistan weakened in the face of the Seljuk threat that started during the reign of Sultan Mesud, and after the Dandanakan War, which took place in 1040, the region was completely under the rule of the Seljuks. While the inhabitants of Sistan, under the rule of Musa Yabgu, rebelled against the Seljuk administration, Gazneli Sultan Abdulreşid, who wanted to take advantage of this opportunity, wanted to recapture the region but had to retreat in the face of the success of the Seljuks.

Keywords: Ghaznavids, Khorasan, Mahmud, Saffarid, Sistan

Giriş

Afganistan ve çevresi, çeşitli Türk boylarının tarihi süreç içerisinde gelip yerleşerek devlet kurdukları yerlerden biri olup söz konusu coğrafya X. yüzyılda Gazne merkez olmak üzere Gazneliler Devleti olarak anılacak olan yeni bir Türk devletine ev sahipliği yapmıştır. Gazneliler Devleti, kısa sürede Afganistan, Horasan ve Kuzey Hindistan'a kadar yayılarak bölgenin en büyük gücü haline gelirken Horasan'ın kilit noktalarından biri olan Sistan'da da varlığını kuvvetli olarak hissettirmiştir (Günay, 2007: 212; Roux, 2007: 197; Sevim & Merçil, 2014: 2013). Dünyanın en eski merkezlerinden biri olarak kabul edilen Sistan, elverişli coğrafi konumu sayesinde tarihin her devrinde doğu ve batı arasında siyasi sosyal ve kültürel bir ağ kurmuştur. Sahip olduğu bu stratejik konumu bölgeyi daima ön plana çıkarmıştır (Siegfried, 1990: 49).

Orta Farsçada "*Sakaların Ülkesi*" anlamını barındıran "*Sakastâna*" kelimesinden türeyen "*Sîstan*", Arapça'da "*Sicistan*"², Yunan ve Latin tarih ve coğrafya kaynaklarında ise "*Drangiana*" şeklinde adlandırılmıştır (Bosworth, 2000: 31). Horasan'ın güneyine konumlanması hasebiyle Şahname'nin de aralarında

Geliş Tarihi/Received: 03.02.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 25.04.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Yusuf Ziya SÖYLEMEZ
E-posta: soylemezusufziya@gmail.com

Atf: Söylemez, Y. Z. (2022). Gaznelilerin
Sistan Hâkimiyeti. *Turcology Research*,
74, 341-347.

Cite this article: Söylemez, Y. Z. (2022).
Sistan Rule of Ghaznavids. *Turcology
Research*, 74, 341-347.

Content of this journal is licensed
under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0
International License.

- 1 MÖ VI. yüzyılda günümüzdeki Taşkent ile Issık Göl arasında yerleşen Sakalar MÖ II. yüzyılın başlarında Hun baskısına boyun eğerek Türkistan'ın batısına yöneleceklerdir. Bir kısmı güneye inen Sakaların geriye kalan diğer grubu ise Ceyhun üzerinden, Merv-Herat yoluyla bugünkü Sicistan'a gelmiştir. Eski yazarların İskitler olarak sınıflandırdığı göçebe ve atlı kabileler, buraya "Sakastana" adını vereceklerdir. Sakalarından sonra Araplar da burayı "Sakastan" veya "Sicistan" olarak adlandırdı. (Rapson, 1955: 51).
- 2 Orta Çağ'da Kandahar'ın güneyinden İran'a kadar uzanan bölgeye "Sicistan" denilmektedir. (Durak, 2013: 2780).

olduğu eski dönem metinlerinde burası “gün ortası”, “öğlen vakti” manasına gelen “Zari ve Nîmrûz” kelimeleriyle tanıtılmıştır. Coğrafi tanımlamada erken İslami dönemlerde Sistan, genellikle Horasan’ın Cibal, Rey ve Fars’ın doğusunda fethedilen tüm toprakları içeren geniş ve aynı zamanda kötü tanımlanmış bölgesinin bir parçası olarak ifade edilse de Orta Çağ’da burası zaman zaman Kandehar’a kadar olan geniş sınırları kapsamaktaydı. Nimruz adı ise Sistan’a XI. yüzyıldan itibaren verilmiştir. “Şehr-i Suhte” ve “Kûh-i Hâce” bölgelerindeki harabelerde bulunan arkeolojik veriler buradaki yerleşik hayatın çok eskiye dayandığını göstermesi bakımından önemlidir. Gerşasb b. Esret tarafından kurulup, kadim bir yerleşim tarihine sahip olan Sistan, bölgenin en güçlü hâkimiyetlerinden Pers (MÖ.728-MÖ.549), Part (MÖ.247-MS.224) ve Sasanilerin (226-651) doğu sınırını teşkil etmiştir. Yine Hz. Osman(646-654) dönemindeki İslam fetihleriyle birlikte ise burası Arap-İslam ordularının yöneldiği bir merkez olmuştur. Ardından sırasıyla Tahiriler (821-873), Samaniler (875-999) ve Safarilerin (867-1003) yönetimi altına giren Sistan, bu dönemde büyük bir zenginlik ve refaha kavuşmuştur (Bosworth, 2000: 32; Marazi, 1998: 909; Tor, 2002: 29; Usta, 2007: 123).

Sistan, Saffariler³ ile Samanoğulları arasında mücadele sahası olan bir bölgeydi. Burası Ahmed b. İsmail’in iktidarı süresince yapılan iki seferin sonunda Samanoğullarının topraklarına dâhil edilmiştir. Ancak onun 914’de kendi gulamları tarafından öldürülüp yerine küçük yaşta ve de tecrübe bakımından da zayıf olan kardeşi II. Nasr’ın tahta geçmesiyle devlet idaresinde birtakım karışıklıklar meydana gelmişti. Bu dönemde askeri kumandanlar ve tahtta hak iddia edenlerin çıkarmış olduğu isyanlar Samanileri oldukça müşkül bir duruma düşürmüştür. Sistan halkı da bu durumu kendi lehine kullanarak Samanilerin egemenliğinden çıkmak için harekete geçmiş ve netice itibarıyla 914 senesinde Samani ordularının burayı terk etmesiyle de Emir Halef, Sistan’ı Saffarilerin hâkimiyetine dâhil etmiştir (Günay & Güngör, 2007: 282; Usta, 2007: 212; Yörükân, 2013: 372). Dönemin kaynakları bu bölgenin en büyük şehri olan Zerenc⁴’de önemli imaretler ve pazarlarla birlikte bir hastane kurulduğunu kaydetmiştir. Hatta Emir Halef’ten önce de Saffârî Emîri Amr b. Leys’in, Sistan’da bir saray ve “Sûk-ı Amr” diye anılan bir çarşı yaptırdığını da belirtmektedir (Özgülüdenli, 2009: 274; Tor, 2002: 313).

Emir Halef’in Sistan’daki hâkimiyeti ile ilgili bilgi veren kaynaklar onun buradaki varlığını güçlendirmesiyle her yıl Samanilere gönderdiği vergi ve birtakım hediyeleri kesmesinin Samanoğulları ile ilişkilerinin gerginleşmesine sebep olduğunu bahsederken II. Nuh b. Mansur’un Hüseyin b. Tahir idaresindeki bir orduyu onun üzerine sevk ettiğini nakleder. Söz konusu ordunun Cüveyn’de Emir Halef ile yaptığı savaşı kaybetmesi üzerine Samaniler, Ebu Ali Simcuri’nin önderliğindeki yeni bir orduyu onun üzerine sevk etmişlerdi. Bu ordunun komutanı Gazneli Sebük Tegin⁵ ile temasa geçerse de netice itibarıyla Sistan’ın hâkimiyeti Emir Halef’le birlikte Saffarilere geçmiştir. (Haig, 1997: 60; Usta, 2007: 242). Emir Halef’in Tarih-i Sistan⁶’da yer alan ifadelerle göre “iç problemleri halletmesinin ardından hacca gittiği ve halife-yi bağlılığını bildirip kendisinden Sistan için sancak ile menşur aldıktan sonra Sistan’ın kalelerini ele geçirdiği” ifade edilmiştir. Ayrıca yönetimi ve bulunduğu konumu kesin bir şekilde sağlamlaştıran Emir Halef’in, kendi adına vergi toplanmasını da emrettiğini dönemin kaynakları aktarmaktadır (Tarih-i Sistan: 326).

Samanoğlu Devleti’nin dağılmasından sonra Halef b. Ahmed (963-1003) Sistan’da bağımsız bir hükümdar olmuştur. Aynı dönemde de Sebük Tegin (977-997) de Doğu Afganistan’da Gazne merkez olmak üzere güçlü bir askeri lider olarak ortaya çıkarak Gazneliler Devletini tesis etmişti (Bosworth, 1375: 37; Durak, 2000: 11; Milani, 2015: 126; Nazım, 1378: 22). Bu süre zarfında Emir Halef ile sınıır komşusu Sebük Tegin’in aralarındaki ilişkinin iyi olduğunu söyleyemez. Kaynakların ifadelerine göre Emir Halef, Sistan’ın asi valisi Hüseyin ile mücadelesini sürdürürken vali, Sebük Tegin’den yardım talep etmiştir. Sebük Tegin, Sistan’a doğru harekete geçerken ondan çekinen Emir Halef, gönderdiği elçiler vasıtasıyla onu övgü dolu cümlelerle sakinleştirirken hatırı sayılır miktarda vergi vermeyi kabul etmişti. Yapılan anlaşmanın ardından Emir Halef, Sebük Tegin’e “onun kâfir inancına sahip olmasından dolayı Hüseyin ile mücadeleye giriştiğini” belirtmesi üzerine Sebük Tegin tekrar Gazne’ye dönmüştü (Raza, 2006: 1299). Saffarilerin hâkimiyetindeki Sistan’da Emir Halef aracılığıyla Gaznelilerin ilk temaslarını kurması Sistan’ın tarihi sürecinde son derece önemli bir yer arz etmektedir. Bir süre sonra Sebük Tegin’in vefatıyla Gazneli idaresinde de bir takım iktidar problemleri meydana gelmişse de bu mücadelelerin sonucunda tahta Sultan Mahmud geçmiştir.

Bazı kaynaklarda 995’te, Utbi’de ise 998’de Gazneli Mahmud ile Emir Halef arasında ilişkilerin gerginleştiği görülmektedir. Taraflar arasında ilişkilerin gerginleşmesine Sultan Mahmud’un amcası Buğracuk’un bu dönemde 12.000 kişilik süvari ordusu ve filleriyle Buşenc’de iken Emir Halef’in oğlu Tâhir’in onu tuzağa düşürerek öldürmesi ve de onun yedi fili ile birlikte çok sayıda at, silah ile hazinesine el koymasının sebep olduğu nakledilmektedir. Utbi, ikili arasında geçen mücadeleyi şu şekilde özetlemektedir; “Bu mücadele esnasındaki ilk karşılaşmada Tahir yenilmiş kaçmıştı ancak Buğracuk zaferin kendisine verdiği hoşnutluk üzerine kendini eğlenceye vererek bolca içmişti. Bunu bir fırsat olarak gören Tahir onun sarhoş halinden istifade edip onu mağlup etmiş ve öldürmüştür” (Bayur, 1987: 139; Duman, 2000: 293; El-Utbi: 206). Yaşanan bu hadiselerin neticesinde taraflar arasındaki ilişkilerin kopma noktasına geldiği görülmektedir.

Yaşanan bu gelişmenin ardından Sultan Mahmud, Emir Halef’i cezalandırmak üzere 999’da büyük bir ordu ve fillerle onun üzerine harekete geçmiştir. O sıralarda Emir Halef, haremde Sipahbed kalesinde iken, oğlu Tahir ise ordusuyla Sistan’da bulunmaktaydı. Ani bir baskın ile kaleyi kuşatan Sultan Mahmud, yoğun mancınıklarla kalenin düşmesi için büyük gayret sarf etmiştir. Mahmud’un baskısına

3 Saffariler; Horasan ve Sistan’da Tahiriler’den sonra hâkimiyeti devralmışlardır. Yakub b. Leys es-Saffar tarafından yönetilen Saffariler Sistan’da hüküm sürmüş bir hanedandır. Bu hanedan 867 de Yakub b. Leys adında bir Saffar (bakırcı) tarafından kurulmuştur. Bu nedenle bu hanedana Saffariler adı verilmiştir. (Haig, 1997: 59).

4 Sistan günümüzde bir kısmı İran, bir kısmı Afganistan sınırları içinde kalan tarihî bölgedir. Sistan, Hudud’ul Alam’da şöyle tarif edilir; “Ana yeri Zarang (Zereng) olarak adlandırılan bölgede/kasabada etrafında, içi su ile dolu hendeklerle çevrili bir kale bulunur. Bu su da kendiliğinden çıkıp gelir. Kasabanın ve içindeki evlerin içinde kanalları vardır. Bu kanallarda su dolar. Kasabanın 5 ana kapı vardır. Ara sokak/kenar mahalle/varoşlar bir duvarla çevrilir ve 13 kapıya sahiptir. Bölge/kasaba sıcak bölgede bulunur ve burada asla kar yağmaz. Halka ait yel değirmenleri bulunmaktadır.” (Hudud al-Alam: 110). Başka bir kaynaktan ise Zarang ve Sistan’ın farklı yerler olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Bu konuda Seyyad Rasool Mevsuvi; “Pek çok bilim adamı, tarihçi, coğrafyacı ve Sistanolog’un Zarang şehrinin ile Sistan şehrinin eş tuttuğu görülmektedir ancak Sistan şehri ve Zarang şehri birbirinden tamamen farklı, bağımsız ve ayrı birer şehirlerdir. Zereng şehri Hicri-Kameri dördüncü yüzyılın ikinci yarısında siyasi prestijini ve merkezietini kaybettiğinde yerini Hicri Kameri dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Sistan’a bırakmıştır” ifadelerini kullanır (Mevsuvi, 1393: 121); Yine Sistan’ın başkenti Zerenc’de darphaneler bulunuyordu (Marazi, 1998: 909).

5 Sistan Bölgesini 393 (1003) yılında Gazneli Mahmud Gazneli topraklarına kattı. Sistan’da hem Sebük Tegin hem Gazneli Mahmud adına basılmış sikkeler günümüze ulaşmıştır. Leşker-i Bâzâr şehrinin Sebük Tegin (977-997) tarafından kurulduğu tahmin edilmektedir (Özgülüdenli, 2009: 274).

6 Tarih-i Sistan, müellif ya da müellifleri bilinmeyen, Farsça kaleme alınmış bir eserdir. Sistan’ın kuruluşundan 725/1324-1325 yılına kadar şehrin siyasi yapısı, kültürel birikimi, coğrafi konumu ve iktisadi sistemi eserin konusunu teşkil etmektedir. Sistan’ın İslâm öncesi ve İslâm sonrası durumunu anlatması bakımından şehir-bölge tarihçiliği alanında yazılmış değerli eserlerden biridir. Bu eser Vural Öntürk tarafından “Tarih-i Sistan Adlı Eserin Tercüme ve Tanıtımı” başlığıyla Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yüksek lisans tezi olarak 2006 yılında çalışılarak bilim dünyasına kazandırılmıştır (Tarih-i Sistan; Öntürk, 2006: 1-387).

dayanamayan Emir Halef, barış teklifinde bulunarak 100.000 dirhem tazminat ödemeyi, onun adına sikke basıp hutbe okutacağına söz vermiştir. Nitekim yapılan barış anlaşmasına müteakip Sultan Mahmud buradan ayrılmıştır (Merçil, 2009: 464; Raza, 2006: 1299).

Taraflar arasında barışın sağlanmasıyla babasına karşı çıkan Emir Tahir, Sistan'lı askerleriyle Gazneli ordusuna karşı bir gece saldırısı planlamışsa da onun bu planı Emir Halef tarafından sezilerek engellenmişti. Emir Halef'in oğlunun planına müdahalesi baba ve oğul arasındaki ilişkilerinin bozulmasına yol açmış, Tahir'in babasına karşı isyan etmesine sebebiyet vermiştir.⁷ Bir taraftan Emir Halef'in oğluna karşı zalimce tavırları diğer taraftan da Sistan ordusuna ve halka karşı yaptığı olumsuz davranışlarından rahatsız olan Sistanlılar ona karşı ayaklanmışlardır. Bu isyan hareketi sadece ahali ile sınırlı kalmayarak Emir Halef'in etrafında yer alanlar arasında da bir korku ve nefrete yol açmıştır (Merçil, 1989: 28; Raza, 2006: 1300).

Tarih-i Sistan'dan nakl edilen ifadelerle göre Tahir'in ordusu ve ayyarlarla birlikte şehrin kapılarını kapatan Sistan halkı, Emir Halef'ten çekindiklerinden Sultan Mahmud'a biat edeceklerini ve de şehri ona teslim edeceklerini bildirmişlerdi. Bu gelişmelerin ardından ordu da görevli bir komutan olan Ebu Sâid'in Dâr-ı Taâm surlarına bir davul getirip vurmasıyla Sistan halkı, Sultan Mahmud adına sloganlar atmaya başlamıştı. Bütün bu gelişmelerin neticesinde Sistanlılar, Tahir b. Zeyneb'in önderliğinde Sultan Mahmud'a şehri tamamen ona teslim ettiklerine dair bir mektup göndererek onu kendi hükümdarları olmaya davet etmişlerdi. Bu davetin ardından Sultan Mahmud, ayyarların ile şehir halkının duygu ve tutumlarını değerlendirmek için Abdullah Malul adıyla da tanınan Hasan b. Abdullah Kari buraya elçi olarak görevlendirmişti. Hasan b. Abdullah'ın Sistan'a gelmesinin ardından Emir Tahir b. Zeyneb sultanın yanına bizzat gitmiş ve Emir Tahir'in ölmesine müteakip Emir Halef'in kendi elleriyle devleti yok ettiğini belirtirken oradaki mevcut durumun sebep olduğu ortama dair kendisine malumatlarda bulunmuştur. Sultan Mahmud tüm bu gelişmelere ve Tahir b. Zeyneb'in ifadelerine güvendiği gibi ona hilat da vererek Galagus/Kabci ile birlikte bin kişilik bir orduyu da Sistan'a göndermiştir. 1002-1003 yıllarında yaşanan bu gelişmeler esnasında Emir Halef ise Tak Kalesinde gücünü toparlamaya çalışmaktaydı (; Stem, 1971: 350; Tarih-i Sistan, 1381: 330).

Gazneliler, Sistan'a yönelip 1002 yılında buraya ulaştıklarında Ebû Leys b. Ebû Câfer b. Ebû Sehl b. Ebû Zerenci komutasındaki askeri birlikler, Dâr-ı Taâm Bölgesi'nde devamlı keşif seferlerini sürdürmekteydi. Bu keşifler Emir Halef'e beklediği fırsatı vermiş olup Gazneli askerlerinin bir anlık zaafından istifade edip kaleden çıkarak bazı Gazneli askerleri ile birlikte Ebû Leys'i ele geçirip kaleye geri dönmüştü. Kaynaklarda Emir Halef'in kaleye geri döndüğünde yakalananların hepsinin öldürülmesine dair emir verdiği de kaydedilmektedir (Raza, 2006: 1300; Stem, 1971: 351). Yaşanan bu gelişmelerin ardından Sultan Mahmud kendisi için kaçınılmaz olan bu fırsatı değerlendirip Keş üzerinden Sistan'a yönelmiştir. Emir Halef ise onun kendine doğru geldiğini haber aldığı vakit etrafı derin ve hendeklerle çevirili Tak Kalesine çekilmiştir. Kaynakların ifadesine göre Sultan, bu kaleyi kuşatmaya başlamış ve kalenin çevresindeki hendeğin doldurulmasını emretmişti. Gazneli ordusu kaleden atılan taşlara ve üzerlerine yağmur gibi yağın oklara rağmen kazılan hendekleri geçmişlerdi. Fillerin şiddetli saldırısına direnemeyip kırılan kale kapılarına hücum eden Gazneli ordusuna karşı koyamayan Emir Halef netice itibarıyla (12 Sefer 393) 1003 yılında kaleyi teslim etmek zorunda kalmıştı (Merçil, 1989: 28; Raza, 2006: 1300; Bayur, 1987: 140) ⁸

Kaynakların ifadelerine göre;

"...kaleyi teslim eden Emir Halef Sultan Mahmud'un huzuruna gittiği vakit onun ayaklarına kapılarak af dileyerek ona pahalı hediyeler ve inciler takdim etmişti. Sultan Mahmud ise onun hayatını bağışladığı gibi bütün servetini muhafaza etmesine izin vermiştir. Onun canını bağışlayan Sultan, Halef'e nereye sığınmak istediğini sorduğunda Emir Halef, Cüzcan'a iltica başvurusunu ifade edince Sultan Mahmud onu Horasan'a göndermişti". (Stem, 1971: 352).

Böylelikle Saffari hanedanından Emir Halef'in Sistan'daki hâkimiyeti sona ermişti.

1002-1003'de Sistan bölgesinin idaresini Hâcib Kabci'ye veren Sultan, Ebu Ali Şad'ı şehrin ileri gelenlerin tavsiyesi ile baş yöneticilik görevine atamış ve Gazne'ye dönmüştür. Böylelikle Sultan Mahmud'u Mayıs 1003 yılına kadar bölgeye sevk ettirecek herhangi bir problem yaşanmamıştır. Ancak Hindistan seferleri ile meşgul olduğu süre zarfında Sistanlılar, Emir Halef'in kızı tarafından torunu olan Ebu Bekr Abdullah idaresinde yeniden ayaklanmışlardı (Merçil, 1989: 29).⁹ Yaşanan bu ayaklanmayı bastırma maksadıyla düzenlediği Hindistan seferinden geri dönen Sultan Mahmud'a bu sefer esnasında kardeşi Nasr, Emir Altuntaş ve Ebu Abdullah et-Tai de refakat etmekteydi. Sultan Mahmud, Ekim 1003'de Kurban Bayramı'nı Halefabad'da geçirdikten sonra Sistan'a doğru harekete geçmiştir. Asiler onun geldiğini öğrendikleri zaman müstahkem Erk Kalesine sığınmışlardı. Kaleyi kuşatmaya başlayan sultanın ordusuna asiler karşı koymaya çalıştırlarsa da başarılı olamayarak geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Ancak isyancıların asiliklerine son vermek isteyen Sultan Mahmud, gece

7 Emir Halef'in Halef oğlu Tahir ile anlaşmazlığı Tarih-i Sistan'da şu şekilde anlatılır; ... Emir Halef Emir Tahir'in ve Sistan ordusunun Sultan Mahmud'a ani karşı bir gece baskını yapacağıni düşünmekteydi. Ancak onlar kendi hazırlıklarını tamamlamak için geciktiklerinde Sultan o bölgeden ayrıları epey bir zaman geçmişti. Netice itibarıyla de babasının kendisini cezalandıracağından endişe duyan Emir Tahir ona karşı bir isyan hareketi başlatmıştır. Emir Tahir babasına ait olan orduya ve ordudaki en mühim işlevi gören fillerini ele geçirmesinin akabinde önce Kirman'a ardından Fars'a geçmişti. Bu kaçış esnasında hiç kimse onun yoluna engel koymadı. Emir Halef ise yaşanan tüm bu gelişmelerin ardından Sultan Mahmud'un ordusuna erzak temin eden insanların ürünlerinin yakılmasına dair emir verdi. Kaynakteki ifadeye göre "Allah'ın kudretiyle o sene diğer yılların aksine bir hasat elde edildi ki zengin fakir tüm herkesin cebine mann girdi ve herkes maddi anlamda rahatlayıp zenginleşti. Bu gelişmeler yaşanırken Sistan halkına, toplumun önde gelen şahıslarına ve ayyarlarına sinirlenen Emir Halef Tak Kalesine gitmiştir. Burada iken Ebû Bekr Nehî dışında kimse onu ziyaret etmeye cesaret dahi edemedi. Ramazan ayının tamamını bu kaleden geçiren Emir Halef Kurban Bayramı'na kadarki süreç içerisinde şehre gelip gitmeleri olduysa da bu süreç çerisinde Emir Tahir babasına karşı ordusunu, ayyarları ve şehir eşyalarını beraber Tak Kalesine saldırmıştır. Taraflar arasında gerçekleşen mücadelelerin ardından Sistan'a dönen Emir Tahir'in yanına elçiler gelmiş ve ikili arasında barış görüşmeleri için gidip gelmişlerdi. Netice itibarıyla de babasına sunacağı birkaç hizmetli ile gitmesi için elçiler tarafından ikna edilen Emir Tahir kale kapısına gidip babasına saygıda bulunduktan sonra kale kapısının ardına gizlenmiş olan Emir Halef iki Habeşli en iyi savaşçıları Tatabuy-ı Mehtarını ve Tatabuy-ı Kehtarını tarafından yakalanarak hapsedildiyse de 21 Mart 1002 de hapiste öldü" (Öntürk, 2006: 311; Tarih-i Sistan, 1381: 326).

8 Tarih-i Sistan'da Sultanın Emir Halef ile ilk karşılaşması şu şekilde anlatılır; "...Ordusunu Sistan'dan gelen halk ve şeyhlerle güçlü bir hale getiren Sultan Mahmud ardından kaleyi parça parça ele geçirmesine müteakip kalenin merkez surlarına yönelmiş buraya saldırı da bulunmuştu. Ordusuna meydana gelen zaıflamayı ve de Sistan halkıyla birlikte şehrin önde gelenlerinin Sultan Mahmud ile anlaşmasını fark eden Emir Tahir barış istemek mecburiyetinde kalmıştır. Barış talebine Sultan Mahmud ona şu şekilde bir cevap vermiştir: "Nasil istersen öyle gel ve hiç kimse ne senin servetine ne de halkına dokunmayacak. İstediyin bir yer seç seni oraya göndereyim. Çünkü Sistan halkı sen onların içinde kaldığın sürece huzur bulmayacak. Ben senin başına sorun açmadım aksine ne ettiyen sen kendine ettin. Artık sen bu olanlar karşısında ne yapabilirsin ki?" şeklinde bir cevap vermişti. Bu gelişmelerin ardından 21 Aralık 1002 gecesi akşam namazı esnasında Emir Halef yanındaki âlimler ve zahitleriyle(sofular) pamuktan bir elbise ve başında ise bir sarık ile kaleden inerek teslim olmuştu" (Tarih-i Sistan, 1381: 330).

9 Tarih-i Sistan'da bunların ayaklanması ile ilgili şu cümle kullanılır; "...Emir Halef'in kızının oğlu Ebû Bekr-i Abdullah ve hâcib Ebû'l Hasan ayyarları ve Sistan halkını topladılar. Onlar bir davul bulamadılar böylece büyük taşları alıp vurmaya başladılar ve Ebû Bekr lehine slogan atırlar. Şaristân'ı ele geçirip Kabci'ye karşı yürüyünce Kabci, ordusu ile birlikte gece yarısı şehirden kaçıp Kerkeng'e ve Miyar tarafına geldi. Emir Ebû Bekr Erk hisarına girip karargâhını kurdu. Halk onun etrafında toplandı ve hutbe cuma günü onun adına okundu (Öntürk, 2006: 318; Tarih-i Sistan, 1381: 332).

karanlığından faydalanarak hücumla geçip kalenin istihkâmlarını ele geçirmeye muvaffak olmuştur. Netice de onları istihkâmlar üzerinde gören asiler paniğe kapılmış ve kaleye giren Gazneli askerleri onların pek çoğunu yakalayıp hayatlarına son vererek cezalandırırken, Sistan bir kez daha itaat altına alınmıştır. Buranın itaat altına alınmasına müteakip bölgenin güvenliğini sağlayarak buranın idaresini kardeşi Nasr'a bırakan Sultan Mahmud, 24 Ekim 1003 Gazne'ye dönmüştür (Bayur, 1987: 140; Merçil, 1989: 29).

Sistan'da güvenliği sağlayan Sultan Mahmud, Gazne'ye döndükten kısa bir süre sonra yarıda bıraktığı Hindistan seferlerine devam etmek üzere tekrar harekete geçmiştir. Sultan Mahmud, 1 Ekim 1004 yılında Kabcî'yi tekrardan Sistan emirliğine getirirken hutbeyi onun adına okutturmuştu. Muhammed b. Ebû Hafs b. Kilane ise Kabcî'nin amili olarak burada göreve getirilmişti. Ancak Sistan'da yeteri düzeyde başarılı olamayan Kabcî'nin yerine bu defa Hâcib Behiştî tayin edilerek hutbe onun adına okunmuştu. O da başarılı bir yönetim sergilemeyince Hâcib Behiştî de Şubat-Mart 1006 yılında görevinden azledilerek yerine Kalyan ailesi tayin edilmişti. Kalyan ailesi olarak kaynaklarda adı geçen bu kişiler Ebû Hafs, Ebû Nasr, Ebû Ahmed ve Ebû'l Kâsım Muhammed b. Hafs'ın oğulları idi. Yöneticilikleri bakımından kaynaklarda zalim olduklarına değinilen bu kişilerin yönetiminde Sistan harabeye dönmüştür. Yaşanan bu olumsuz gelişmelerin yanı sıra 1009-1010 yılında Sistan'da buğdayın azalması sebebiyle bir kıtlık yaşanırken buğday fiyatı 240 dirheme yükselmiştir. Kıtlığın yaşattığı bu süreç halk arasında da huzursuzlukların başlamasına sebebiyet vermiş ve bu gelişmelerin ardından Mayıs-Haziran 1010'da Hâce Emid Ebû Mansur Hafî, Emir Nasr adına Sistân'a tayin edilmişti. (Tarih-i Sistan: 332 vd)¹⁰ Buraya tayin edilen Hâce Emid Ebû Mansur Hafî problemlerin giderilmesi için çalışmalara başlamıştı.

1010-1030 yılları arasında Sistan'daki durum Tarih-i Sistan'da şu şekilde ifade edilmektedir:

"...Hâce Emid Ebû Mansur Hafî Sistan'a geldiğinde öncelikli iş olarak yaşanan kıtlığı ve ekonomide meydana gelen tahribatı çözmek için harekete geçti. Ebû Hafs ve oğulları hakkında tahkikat işlemi yaptıktan sonra onları hapsedirip servetlerini alı koydu. Sistan'daki kötü gidişatı çözmeye çalışırken bir taraftan da 1010-1011 yılları arasında yaşanan salgın hastalık sebebiyle pek çok insan hayatını kaybetti. Yine 1014 senesinde ise Sistan'da şiddetli bir kar fırtınası yaşanmış ve bunun neticesinde ise pek çok hane yıkılmış, meyve ağaçları ve ekinlerin pek çoğu kurumuştur." (Öntürk, 2006: 320; Tarih-i Sistan: 335).

Netice itibarıyla Sistan'daki kötü gidiş durdurulmadı.

"...Yasalara son derece de riayet eden ancak sert bir mizaca sahip olan Ebû Mansur'un Sistan'daki hâkimiyeti esnasında pek çok isyan da meydana gelmişti. Ebû Leys Ebû'l Kasr b. Melik ve Tâhir b. Muhammed b. Ahmed b. Tâhir b. Hudaş gibi o dönemin güçlü ailelerinden bu ikilinin isyanı dışında pek çok isyan daha meydana gelmişti. Ebu Mansur bu iki isyanı bastırmak için mücadele etti ve ikilili nihayetinde yakalatarak öldürmüştü. Ancak bu iki büyük isyan yeni halledilmişken bu defa da Nasr b. Muhammed Kazin başkaldırmış isyan etmişti. Bu isyanı bastırma da kendisini tutuklayamayınca bu durum onun görevden azledilmesine giden süreci başlatmıştı. Emir Nasır b. Sebük Tegin'in vefatına müteakip Sultan Mahmud 1027-1028 senesinde Hasenek-i Nişaburi'yi Sistân'a problemlerin halledilmesi tayin etmişti. O Sistân'a geldiğinde yanında Aziz Fuşancı de bulunmaktaydı. Haziran 1027 cuma günü Hasenek-i Nişaburi Sultanın emriyle Ebu Mansur'u görevden uzaklaştırıp yerine Aziz Fuşancı'nin tayin edildiğini bildirmişti. Ebu Mansur da tutuklanmasının ardından bir yıl sonra hayatını kaybetmişti. Sistan yönetimine tayin edilen Aziz Fuşancı döneminde de sıkıntılar yaşanmaya devam etmiştir. Kasım-Aralık 1027 yılında buğday fiyatları yeniden artış göstermiş olup buğdayın bir keylinin değeri 7 dirheme yükselmişti. 1029-1030 yılında Sistan'da yaşanan şiddetli dolu fırtınası burada ağır tahribata sebep olmuştu. Aziz Fuşancı döneminde halk sıkıntılı bir dönem geçirmişti." (Tarih-i Sistan, 335 vd.; Öntürk, 2006: 320 vd.).

Tüm bu gelişmeler yaşanırken Sultan Mahmud, 29 Nisan 1030 yılında vefat etmişti (Cüzcani: 23; Füzuzani, 155; Göksu & Güneş, 2014: 61).

Sultan Mahmud'un vefatının ardından Gazneli tahtındaki problemler dönemin ardından Mesud, Sultan olarak tahta geçmiştir (İsemi: 58; Husain & Qureshi, 1960: 111). Bu dönemde Sistan'da Aziz Fuşancı'nin şehirde çıkan isyanları bastırıp ayyarların liderlerini yakalayıp şehrin ileri gelenlerinin de ekonomik değerlerine el koymasının ardından 22 Mayıs 1034'te Ebu'l Fazl, Sistan vekili olarak tayin edilmişti. O, 1035-1036 tarihleri arasında burada vekâleten yönetim görevini sürdürdü. Bu zaman diliminde Gazneli Devletini genel manada rahatsız eden Türkmen olayları Sistan'ı da zor durumda bırakmıştı. O, vekâleten yürüttüğü Sistan yönetimini Ebu Sâid Cimertî'ye ve ortaklık için Ebu Sa'd-ı Kûhistanî'ye devrettiyse de onlar da Türkmenlerin saldırılarına karşı koyamamışlardı. Ebu Sa'd-ı Kûhistanî Birinc'e kaçsa da yakalanıp öldürülmüştü. Emir Ebu'l Fazl ise kalede hapsedilirken 4 Eylül 1037 tarihinde Ebu Sa'd Cimertî buradaki faaliyetleri ele alınca bu durum sultan tarafından hoş karşılanmamıştır. 1037 yılında Sistan yönetimi için saraya davet edilen Ebu'l Fazl'a buranın hâkimliği resmen tahsis edilse de O'da Türkmen saldırılarına karşı koyamamıştır. Tüm bu gelişmeler yaşanırken bu coğrafyanın adeta kaderi haline gelen tabii afetler de Sistan halkı ve yönetimini zor durumda bırakmıştı. 1037'de Kendek Bendi yıkılınca taşan suların altında kalan "Dar-ı Kerkuy" zarar görmüş ve yine 1038'de ekinlerden istenilen düzeyde verim alınamayınca kaynaklarda da bahsi geçen *bir eşiğin yükü ağırlığındaki buğdayın fiyatı 130 dirheme* yükselmişti. 1038'de yaşanan en önemli bir diğer gelişmede Sistan'da problemler çıkaran isyancı Ebu Amr b. Ebu Leys'in oğulları ile ittifak yapan Ebu Tacir'in yakalanmasıydı. Bu kişi devlet idaresine olumsuzluklar yaratmaktaydı. 1040'ta Gazneliler, Dandanakan Savaşı arifesinde iken Ebu'l Fazl, Şaristan'ı çevreleyen duvarların onarımını tamamladıysa da Türkmenlere karşı direnç gösteremedi. Bu dönemde Ahmed b. Tahir'in de Türkmenlerle ittifakı Gazneli idaresini zor durumda bırakmıştı. Netice itibarıyla de Sistan, Selçukluların Gaznelilere karşı kazandığı Dandanakan Savaşının ardından 1040-1041'de Selçuklu hanedanından Ertaş tarafından zapt edilmiş ve Ertaş, hutbeyi Selçuk Bey'in oğlu Mûsâ Yabgu adına okutturmuştu (Barthold, 1990: 323; Gök & Coşkun, 2014: 19; Göksu, 2011: 296; İbnü'l-Cezvi, 2014: 7; Kafesoğlu, 1997: 362; Turan, 1993: 109). Sultan Mesud'un 1041'de ölümünün ardından Sultan Muhammed tahta geçtiyse de Mevdud onu ortadan kaldırıp Gazneli idaresinin yeni sahibi olmuştur. Sultan Mevdud,

¹⁰ Sultan Mahmud Nişabur valiliği ve Horasan Emirliğine ilave olarak bu bölgeyi de kardeşi Nasr'ın idaresine bırakarak Gazne'ye dönmek üzere harekete geçti (24 Ekim 1003). Nitekim Ramazan 396/ Haziran 1006'da Sistan'da hutbe Sipehsâlâr Emir Nasr b. Sebük Tegin adına okundu (Merçil, 2011: 459-473); Gazneliler'de de ordu kumandanı için sipehsâlâr unvanı kullanılmış, Nasr b. Sebük Tegin ve kardeşleri Mahmud ve Yûsuf gibi hanedan mensupları sipehsâlâr olarak tayin edilmiştir. Gazneliler devrinde sipehsâlâr bir eyalet idaresinde hem orduların başkumandanlığını hem de valilik görevini bir arada yürütmekte, bulunduğu bölgede kendi adına hutbe okutabilmekteydi. Nitekim Nasr b. Sebük Tegin adına Sistan'da hutbe okunmuştu (Merçil, 2009: 259)

devleti yeniden diriltmek ve kaybetmiş olduğu toprakları tekrar kazanma arzusu taşıyordu. Bu bağlamda Sistan'da yaşanan gelişmeleri de yakından takip etmekteydi (Habib, 1970: 105; Öntürk, 2006: 323; Tarih-i Sistan: 339).

Sistan'da Selçuklu idaresinden memnun olmayan bazı gruplar Sultan Mevdud'dan yardım talebinde bulunarak şehri yeniden Gazneli idaresi altına almalarını talep etmişlerdi. Bu taleplere olumlu cevap veren Sultan Mevdud onlara askeri destek sağlamıştı. Ancak Sistan şehrinin önünde Kaymaz el-Hacib önderliğinde konaklayan bu orduya, Selçuklular adına Sistan'da yönetimi sürdüren Ebu'l Fazl mahiyetindeki askerleriyle onların üzerine yürümüş ve 1041'de onları mağlup etmişti. Yaşanan bu mağlubiyete rağmen Sultan Mevdud'un Sistan'ı tekrardan elde etmeye yönelik ümitleri onun zihninde daima yaşamaya devam etmişti (Tarih-i Sistan, 1381: 342).

Bu dönemde Sistan'da bulunan kendi taraftarlarına gizlice mektuplar yollayan ve buraya tekrardan hâkim olmak isteyen Sultan Mevdud'un teşebbüsünü öğrenen Ebu'l Fazl, bölgedeki Gazneli taraftarı grupların ileri gelenlerini tutuklamıştır. Mevdud, bu tutuklamaları haber alınca buraya hemen yeni bir ordu sevk ettirmişti. Kaymaz tarafından idare edilen bu ordu, 2.000 atlı ve 10.000 yayadan müteşekkildi. 20 Mart 1042 tarihinde Sistan önlerinde meydan gelen savaşta bu defa galip gelen Sultan Mevdud'un askerleri olmuştu. Bu mağlubiyetin ardından Zerenc Kalesi'ne geri çekilmek mecburiyetinde kalan Ebu'l Fazl'a yönelik saldırılar burada da devam ederken Gazneliler bu kaleyi dört ay boyunca kuşatma altına almışlardır. Netice itibarıyla Gazneli kuvvetleriyle baş edemeyeceğini anlayan Ebu'l Fazl, o sırada Horasan'da bulunan Selçuklu Ertaş'tan yardım talep etmiş ve kendisinin geleceğinden kimsenin haberi bile olmayan Ertaş'ın 21 Temmuz 1042'de bir sabah vaktinde aniden ordusuyla şehrin önlerine gelmişti. Ertaş'ın gelmesiyle taraflar arasında başlayan mücadelede Ebu'l Fazl ve şehir halkının dışarıya çıkıp Selçuklu kuvvetlerine destek olmalarıyla savaşın seyri değişirken Gazneliler çok sayıda kayıp vererek geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardı. Başarısız olan Gazneli birliklerinin komutanı Kaymaz yanında kalan az sayıda askeri birlikle Büst şehrine çekilmek mecburiyetinde kalmıştı. Ancak bu mağlubiyeti kabullenmeyen Sultan Mevdud, önemli kumandanlarından Tuğrul idaresinde yeni bir orduyu Sistan üzerine sevk edecektir. Büst şehrinde mahiyetindeki 2.000 kişilik ordu ile geçen Tuğrul, yol güzergâhları üzerindeki Ebu'l Fazl'ın kardeşi Ebu Nasr'ı esir almışlardı. 1043 başlarında Sistan şehrine gelerek orada halktan pek çok kişiyi öldürüp şehirde yağma faaliyetinde bulunan Tuğrul ile Ebu'l-Fazl arasında mahiyeti kesin olarak bilinmeyen bir barış anlaşması yapılmıştı. Her ne kadar Gazneliler buradaki mücadelede başarılı oldularsa da Sistan yönetimi yine de Selçukluların kontrolünde kalmıştı (Merçil, 1989: 79vd). Tarih-i Sistan'da *Sultan Mevdud'un buradaki tahribatına yönelik "Dâru'l Küfr"de dahi uygulanmayacak işler yapıldığı* ifade edilmektedir (Tarih-i Sistan, 1381: 343).

Kaynakların verdiği ifadelere göre Sultan Mevdud'un vefatının ardından her ne kadar sağlığında oğlu Mesud'un tahta geçmesini vasiyet ettiği belirtilse de devlet erkânı Ebu'l-Hasan Ali b. Mesud'u tahta çıkarmıştı. Gazneli emirleri onun gücünden çekindiklerinden kırk beş gün iktidarda kalan Ali b. Mesud'un saltanatına son vererek 24 Ocak 1050'de Sultan Abdürreşid'i başa getirmişlerdi. Sistan, Sultan Abdürreşid'in iktidarı döneminde de Selçukluların idaresi altında yönetilmişti. (Zeki, 2019: 165).

Abdürreşid döneminde buranın yeniden idare altına alınması için çeşitli seferler düzenlenmişti. 10 Kasım 1050 tarihinde Tuğrul Bozan tarafından Sistan'a yapılan sefer Tarih-i Sistan'da şu şekilde anlatılmaktadır:

"...Tuğrul Tak kalesine geldikten sonra Emir Ebu'l Fazl'a mektuplar göndermesinin ardından onu teslim olmaya davet etmişti. Ancak Ebu'l Fazl onun ile barış yapma niyetinde değildi. Ebu'l Fazl yanındaki mahiyeti ile birlikte savunmaya geçecekti. 5.000 Mahmudî süvarisi, 5 fil, Sistan ve Gaznelilerden oluşan 2.000 piyade ve onlarla birlikte Ebu Mahmud b. Asker'in saldırısına ve tüm hilelere rağmen kaleyi ele geçiremeyen Tuğrul tam donanımlı 1.000 kişiden müteşekkil süvariler seçip gizlice şehrin kapısına ulaşmıştı. Bu esnada Musa Yabgu Tuğrul'a karşı savaşmak için Herat'tan Sistan'a doğru harekete geçmişti. Musa Yabgu'nun gelişini haber alan Tuğrul ona karşı pusuda beklemiş ve davul seslerinin gelmesi üzerine bu durumu sorgulayan Tuğrul ardından dışarıya çıkmıştı. Ebu'l-Fazl da Yabguyu karşılamak amacıyla nehrin kıyısına giderek onun şehre girmesi için davette bulunmuştu." (Tarih-i Sistan, 1381: 347).

Bu gelişmeler yaşanırken şehre girerek halka seslenip haykıran Tuğrul Bozan, Musa Yabgu karşısında mağlup olup Gazne'ye geri dönmüştür. Kırk günlük iktidarı sonrasında öldürülen Abdürreşid, iktidarının ardından Sistan'da Selçuklu hâkimiyeti tamamen kalıcı hale gelmiştir (Zeki, 2019: 169).

Sonuç itibarıyla Horasan coğrafyasında stratejik bir noktada yer alan Sistan kadim bir yerleşim tarihine sahip olup Pers, Part, Sasaniler, Arap-İslam orduları, Tahiriler, Saffariler ve Samaoğulları Devletleri başta olmak üzere pek çok hâkimiyetin gelip geçtiği kendisinden izler bıraktığı bir bölgedir. Bu hâkimiyetlerin her birinde ayrı bir refaha kavuşan Sistan da Gaznelilerin ilk faaliyetleri dolaylı olarak Samanoğulları vasıtası ile başlasa da bölgede kalıcı hale gelmeleri Sultan Mahmud ile birlikte olmuştur. Gazneliler, Sistan'ı halkı ve kendi yöneticilerine karşı her türlü baskıyı yapan Saffari Emiri Halef'ten devralmışlardır. Sistan'daki Emir Halef'in kötü idaresi ile halkın yaşadığı sıkıntılar ve ahalinin Gaznelileri buraya daveti, onların buradaki hâkimiyetini kolaylaştırmıştır. Birkaç defa bu bölgeye seferler düzenleyen Sultan Mahmud, bölgede düzen tesis ettiyse de göreve getirilen yöneticiler onun adına mutlak bir başarı sağlayamamışlardı. Gazneli idaresine geçen Sistan'da zaman zaman isyanlar çıkmış belli dönemlerde kıtlıklar yaşanıp salgın hastalıklarda yaşanmıştı. Bu gelişmeler devleti ve halkı zor durumda bırakmıştı. Sultan Mesud döneminde de yaşanan bu isyanlar ve diğer tabii felaketler devam etmişti. Bu dönemde Gazneli devletine etkisini fazlaca gösteren Türkmen olayları, devleti ve kendilerine bağlı Sistan'da da birtakım olayların meydana gelmesine sebebiyet vermişti. Sultan Mesud döneminde 1040 Dandanakan Savaşı sonrasında Selçuklu idaresine geçen Sistan'da kötü gidişi durdurmak isteyen Mevdud, bir taraftan devleti toparlayıp düzeni tesis etmek ile uğraşırken diğer taraftan da orada bulunan kendi taraftarları ile de gizlice irtibat kurma yoluna gitmişti. Bu tehlike Selçuklu kuvvetlerince önlenmiş ve Sistan idaresi Gazneli Abdülreşid Dönemi ile tamamen Selçuklu idaresi altına girmiştir. Bu derecede mühim bir konuma sahip bulunan Sistan, tarihin ilerleyen dönemlerinde de önemini korumaya devam ederken günümüzde de İran ve Afganistan sınırları içerisinde yer alan coğrafyasıyla bölgenin kalpgâhi olma özelliğini muhafaza etmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Barthold, W. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (çev. H. Dursun). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bayur, Y. H. (1987). *Hindistan Tarihi-I*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bosworth, C. E. (2000). "Sistan and Its Local Histories". *Iranian Studies*, 33 (1-2). [Crossref]
- Bosworth, C. E. (1375). *History of Ghaznavids*. (çev. H. Anuşe). Tarih-i Gaznaviyan. Müessesat-ı İntişarat-ı Emirkebir.
- Cüzcü. *Tabakat-ı Nasırı I. Tsh. Abdulhay Habibi*. 1342. İntişarat-ı Encümen-i Tarih-i Afganistan.
- Duman, A. (2000). "Gazneliler Hanedanlığında Bir Vefa Örneği: Buğracık b. Cuk / Karabeckem". *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 48.
- Durak, N. (2013). *Geçmişten Günümüze Afganistan'da Türkler*. Yeni Türkiye-Türk Dünyası Özel Sayısı II. Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Durak, N. (2000). *Hindistan'ın Kuzeyine Yapılan Seferler*. Asam Yayınları.
- El-Utbi. *Tarih-i Yemini*. (1345). Farsça Çev. Curfedakani. Tercüme-i Tarih-Tarih-i Yemini. ed. J. Shuar.
- Reşidü'd-Din Fazlullah Camiü't-Tevarih Selçuklu Devleti (Zikr-i Tarih-i Ali Selçuk). 2014. Çev. Göksu. E. & Güneş, H. H., Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Seyyid Ebü'l-Kasım Furuzani. (1384 /1964) *Gazneviyan Ez Peydayiş Ta Furupayeşi*. Semet Yayınları.
- Gök, H. İ. & Coşkun, F. (2014). *Tarih-i Ali Selçuk Anonim Selçukname*. Atif Yayınları.
- Göksu, E. (2011). "Tarih-i Güzideye göre Selçuklu Devletinin Kuruluşu ve Tuğrul Bey Dönemi". *History Studies* 3(1).
- Günay, U. T. (2007). *Türklerin Tarihi Geçmişten Geleceğe*. Akçağ Yayınları.
- Günay, Ü., & Güngör, H. (2007). *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. Berikan Yayınevi.
- Habib, M. (1970). *Sultan Mahmud of Ghazni*. Aligarh Muslim University Press.
- Haig, T.W. (1997). "Saffariler", *MEB İslam Ansiklopedisi*, X.
- Hudud Al-Alam. (1937) *The Regions of the World' A Persian Geography 372 A.H.-982 A.D*. Luzac & Co.
- Husain, M., & Qureshi, İ. (1960). *A Short History of Hindu-Pakistan*. University of Karachi.
- İbnü'l-Cezvi, *El-Muntazam Fi Tarih-i Ümem*. Seçme, tercüme ve değerlendirme; Sevim, A. (2014) El-Muntazam Fi Tarih-i Ümem'de Selçuklular. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İsemi. (1938). *The Fütuh-us Selatin or the Sahanama of Medieval India of İsamî*. (çev. A. M. Husain). Educational Press.
- Kafesoğlu, İ. (1997). "Selçuklular". *MEB İslam Ansiklopedisi*.
- Marazi, H. (1998). "Sistan's Transition to Islam in Historical Perspective". *Proceedings of the Indian History Congress*, Vol. 59.
- Merçil, E. (2009). "Safariler". *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVII.
- Merçil, E. (1989). *Gazneli Devleti Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Merçil, E. (2009). "Sipehsâlâr". *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVII.
- Merçil, E. (2011). "Sipehsâlâr II Gazneliler". *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XXVI(2).
- Mevsuvi, R. (1393). *Sukut-ı Zerng; Zuhur-u Şehri Sistan*. Du Fasilname-yi Pejuheşname-yi Tarihha-yi Mahalli-yi İran, Payiz/Zemistan.
- Milani, A. (2015). Military and Army Department of Ghaznavid Dynasty. *Research Journal of Recent Sciences*, 4(10).
- Muhammed Nazım. (1378) *Hayat ve Evkaf-ı Sultan Mahmud-ı Gaznevi*. İntişarat-ı Miyvend.
- Öntürk, V. (2006). *Târih-i Sistân Adlı Eserin Tercüme ve Tanıtımı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özgüdenli, O. G. (2009). Sistan, *TDV İslam Ansiklopedisi*. XXXVII.
- Rapson, E. J. (1955). The Seythiamand Parthian Idvaders, *The Cambridge History of India I*. Cambridge Press.
- Raza, J. (2006). "Tarih-i Sistan: A Source for The History of The Early Ghaznavids". *Proceedings of the Indian History Congress*, Vol. 66.
- Roux, J. P. (2007). *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*. (çev. A. Kazancıgil, L. Arslan Özcan). Dergâh Yayınları.
- Sevim, A. & Merçil, E. (2014). *Selçuklu Devleti Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Siegfried, F. (1990). Sistan-eine alte Kulturlandschaft in Südwestafghanistan. *Central Asiatic Journal*. Vol.34 (1/2)
- Stem, S. M. (1971). *Yaqoob the Coppersmith and Persian National Sentiment in Iran and Islam*. (ed. C. E. Bosworth). Indian History Congress.
- Tarih-i Sistan*. (1381). (çev. M. B. Tahar; haz. F. Safai, M.Ercümeni). İntişarat-ı Kelale Havir.
- Tor, D. G. (2002). A Numismatic History of the First Saffarid Dynasty. *The Numismatic Chronicle (1966-)*, 162.
- Turan, O. (1993). *Selçuklular Tarihi*, Ötügen Yayınları.
- Usta, A. (2007). *Şamanizm'den Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Samaniler Devleti 874-1005)*. Yeditepe Yayınları.
- Yörükân, Y. Z. (2013). *Orta Çağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*. Ötügen Neşriyat.
- Zeki, İ. (2019). "Sultan Abdürreşid Dönemi Gazneli Devleti'ndeki Olayların Temel Kaynaklara Yansımaları". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 10, 161-178.

Structured Abstract

Due to being on the migratory routes and close to the mother country, the modern-day Afghanistan and its surround which has opened its doors to various Turkish coteries and states as from the oldest periods of history has been one of the places that several Turkic tribes found a state by coming and settling in historic process, and this geography has hosted a new Turkish state which was going to be referred as Ghaznavids State (962-1186) with the Ghaznavid being the center in 10th century.

While the Ghaznavids state has been becoming the biggest power of the area by sprawling up to Afghanistan, Khorasan and North India in a little while, they have strongly made their presence felt in Sistan where is one of the key points of Khorasan. Sistan is one of the important points that Ghaznavids which has become the biggest power of the area by spreading in a little while from Khorasan up to India have domineered. Sistan, which is accepted as one of the oldest centers of the world, has set up a political, social and cultural network between east and west in each period of history under favor of its favorable geographic location. This strategic location that it has has always featured the area.

Sistan, which has an ancient settlement history, has constituted the east border of Persian, Part, Baktirian Hellenes and Sasanians which are the most powerful dominances of the area. With the Islam conquests, Sistan has become a center where the Arabo-Islamic armies go toward. Sistan, which come under the rule of initially Samanids and then Saffaries respectively, has reached a big prosperity and wealth in this period. Sistan was a place where was arena between Saffaris and Samanids. This place has been counted in Samanids' land in consequence of two voyages which were implemented during the potency of Ahmed b. Ismail. The dominance processes of Ghaznavids in this place which constitute the topic of this essay has started by way of Samanids.

Sistan, where has an important geopolitical location, has come under the rule of several dominance in the historical period and although the first contacts has started by way of Samanids in the mentioned period, becoming permanent in the area has come true with Sultan Mahmud. Ghaznavids has taken over Sistan from Halef the emeer of Saffarids who has made all kind of pressure against his people and executives. With the bad administration of emeer Halef in Sistan, the distresses that people had and the invitation of Ghaznavids that people made to here has eased their dominance here. Sultan Mahmud, who has embarked on expeditions to this area a few times, has built order in the area, however, the executives who have been appointed couldn't have succeeded an absolute achievement in the name of him. In this period, Sistan has been ruled into Nasr, Sultan Mahmud's brother, then has been conducted by Ghaznavids governors. In Sistan during the administration of Ghaznavids, rebellions has broken out at time, famines has happened in particular times and it has brought along epidemics. These incidents have left the state and people in a difficult situation. After the passing of Sultan Mahmud and problematical period of Ghaznavid throne, Mesud has ascended the throne as Sultan.

The rebellions and other usual calamities has continued in Sultan Mesud period, too. The Turkmen incidents which has extremely taken effect to Ghaznavids state in this period, has caused happening of a set of incidents in Sistan where has depended on themselves and their state. Mevdud who has wanted to stop the rot in Sistan where has passed into administration of Seljuq after 1040 Dandanakan War in Sultan Mesud period, has striven for composing the state and making good order in one sense and has resorted to communicate secretly with his proponents in there on the other sense. Although some groups which aren't pleased the administration of Musa Inanc Yabgu who is from Seljuq in Sistan has requested Sultan Mevdud to come under the city to the rule of Ghaznavids again by requesting for help, this danger has been avoided by Seljuq forces.

According to expressions which resources give, Sultan Mevdud, after his death, has been remarked to bequeath that his son Mesud ascend the throne, however; ministers and top officials has enthroned the Ebu'l-Hasan Ali b. Mesud. Ghaznavid emeers has put Sultan Abdurresid in power in 24th January of 1050 by ceasing sultanate of Ali b. Mesud who has remained in power for 45 days because of abstaining of Ali b. Mesud's power. Sistan has been conducted by remaining under Seljuq in Sultan Abdurresid's potency period and although Ghaznavid Sultan wanted to revive the state again, it has come under the rule of Seljuq completely. While Sistan where has to such a degree important location has continued his importance later in history, it has preserved the property of the heart of the area with its geography where is in Iran and Afghanistan's borders at the present time.

Cankurbanlılardan (Canikurbanîler) Emir Argun Aka ve Emir Nevruz'un Siyasi Faaliyetleri

The Political Activities of Amir Argun Aka and Amir Nawruz from Cankurbans (Canikurbanids)

Samet ALIÇ

Kahramanmaraş Sütçü İmam
Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü,
Kahramanmaraş, Türkiye

Department of History,
Kahramanmaraş Sütçü İmam
University, Faculty of Arts and
Sciences, Kahramanmaraş, Turkey

öz

Bu çalışmada, Cankurbanlı ailesine mensup Emir Argun Aka ve onun oğlu Emir Nevruz'un Moğol ve İlhanlı hâkimiyeti dönemindeki İran ve Horasan'ın siyasi tarihinde bıraktıkları iz incelenmeye çalışılmıştır. Cankurbanlı ailesi, XIII. yüzyıldan itibaren Timur istilasına kadar, İran'ın siyasi, iktisadi, askeri ve sosyo-kültürel hayatında önemli bir yer teşkil etmiştir. Cankurbanlı ailesinin bilinen ilk ismi olan Taycu, Moğol devlet kademelerinde görev almıştır. Onun oğlu Emir Argun Aka da Moğollar tarafından kendisine verilen görevleri başarıyla ifa etmiştir. Görevlerindeki başarıları üzerine H 641 (M 1243)'de Moğolların Seyhun'un batısında kalan topraklarının valisi olarak tayin edilmiştir. Emir Argun Aka, bu atamadan sonra Radkan merkez olmak üzere geniş bir coğrafyada yarı bağımsız bir idare tesis etmiştir. İlhanlı Devleti'nin tesisinin ardından İlhanlılara bağlı bir emir haline gelmiştir. Argun Aka'nın vefatından sonra Cankurbanlı ailesinde oğlu Nevruz ön plana çıkmış ve İlhanlı devlet kademelerinde babasının yerini alabilmek için Gazan Han'a karşı isyan etmiştir. Gazan Han'ın kendisini affetmesi ile onun en iyi emirlerinden birisi olmayı başarmıştır. Daha önce babasına ait bölgelerin idareciliği de ona tahsis edilmiştir. İlhanlı Devleti'ndeki nüfuzu fevkalade yükselen Nevruz, devlet kademelerindeki kıskançlık nedeniyle 23 Şevval 696 (14 Ağustos 1297)'de katledilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Argun Aka, İlhanlılar, İran, Horasan, Nevruz

ABSTRACT

In this study, the importance of Emir Argun Aka from Cankurbans and his son Emir Nawruz in the political history of Iran and Khorasan during the Mongol and Ilkhanid rule has been tried to be examined. The Cankurbans family had an important place in Iran's political, economic, military and socio-cultural life from the 13th century to the Timurid invasion. Taycu, the first known name of the Cankurbans family, served in the Mongolian state ranks. His son Emir Argun Aka also successfully performed the tasks given to him by the Mongols. Due to his success in his tasks, he was appointed as the governor of the Mongols' lands west of Seyhun in H 641 (M 1243). After this appointment, Emir Argun Aka established a semi-independent administration in a wide geography, with Radkan being the center. After Argun Aka's death, his son Nawruz came to forefront in the Cankurbans family and he rebelled against Gazan Khan in order to take his father's place in the Ilkhanid State agencies. With the forgiveness of Gazan Khan, he succeeded to become one of the best orders of Gazan Khan. The administration of the regions that previously belonged to his father was also assigned to him. Nawruz, whose influence increased in the Ilkhanid State, was murdered on 23 Shawwal 696 (14 August 1297) due to the jealousy of other bureaucrats.

Keywords: Argun Aka, Ilkhanate, Iran, Khorasan, Nawruz

Giriş

Muhtelif çalışmalarda Canikurbanî, Can-i Kurbanî ve Cankurbanlı şeklinde kaydedilen bu aile, XIII. yüzyılın ortalarından itibaren XIV. yüzyılın son çeyreğine kadar İran ve Horasan'ın siyasi tarihinde etkili olmuşlardır. Cankurbanlılardan bilinen ilk isim Argun Aka'nın babası Taycu'dur. Hafız Ebru tarafından bu isim Baydu olarak kaydedilmiştir (Hafız Ebru, 1958: 77). Bu çalışma da Taycu olarak ifade edilmiştir.

Taycu, Moğollarda "emir-i hezar" (binler emiri) görevinde bulundu. Küçük yaşlardan itibaren iyi eğitim gören ve parlak bir zekâya sahip olan Taycu'nun oğlu Argun Aka, Ögeday'ın yanında kendisine yer buldu. Bu durum Cankurbanlıların siyasi hayatında bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Nitekim Argun Aka'ya Moğol devlet kademelerinde birçok görev verildi. Argun Aka'dan sonra oğlu Nevruz da İlhanlılar nezdinde önemli görevlerde bulundu. Nevruz'dan sonra da özellikle Argunşah, Kuşçu Bey, Musa Bey ve Ali Bey gibi Cankurbanlı hanedan üyeleri Horasan ve çevresinde etkili isimler olmaya devam ettiler. Ayrıca Cankurbanlı ailesi ile İlhanlılar arasında siyasi evlilikler meydana geldi. Horasan'da önemli imar ve bayındırlık faaliyetlerinde bulunan Cankurbanlılar, sikke dahi bastırdılar. Timur'un bölgeye gelişi ile ona boyun eğmek zorunda kaldılar (Reid, 1984: 191).

Cankurbanlılar ile ilgili Türkçe müstakil bir çalışma yapılmamış olup, yabancı dildeki çalışmaların da sayısı oldukça azdır. Cankurbanlıların bütün siyasi aktörlerinin faaliyetleri bu çalışmanın hacmini açacağı

Geliş Tarihi/Received: 28.03.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 12.04.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Samet ALIÇ
E-posta: sametalic@hotmail.com.tr

Atif: Aliç, S. (2022). Cankurbanlılardan (Canikurbanîler) Emir Argun Aka ve Emir Nevruz'un Siyasi Faaliyetleri. *Turcology Research*, 74, 348-359.

Cite this article: Aliç, S. (2022). The Political Activities of Amir Argun Aka and Amir Nawruz from Cankurbans (Canikurbanids). *Turcology Research*, 74, 348-359.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

için bu çalışmada sadece Argun Aka ve oğlu Nevruz'un siyasi faaliyetleri konu bütünlüğünü de bozmamak kaydı ile kronolojik olarak ele alınmıştır. Çalışma ana kaynaklar ve araştırma eserler incelenerek oluşturulmuştur. Haklarında pek fazla akademik çalışma bulunmayan bu ailenin Oyratlardan geldiği genel olarak kabul edilmektedir. Ancak Oyratların kimliği meselesi eldeki mevcut veriler ile hala tam biz zemine oturtulmadığından bu çalışmanın ikinci bölümünde Cankurbanlıların menşei meselesi incelenmiştir. Aşağıda delillendirileceği üzere bu ailenin Türk olma ihtimalinin yüksek olmasına rağmen araştırmacıların birçoğu bu mevzuyu göz ardı etmişlerdir. Çalışmanın üçüncü bölümünde Emir Argun Aka'nın, dördüncü bölümünde ise Emir Nevruz'un siyasi faaliyetleri detaylı olarak aktarılmaya çalışılmıştır.

Orta Çağ İnan tarihi ile ilgili ülkemizde son dönemlerde yapılan çalışmalar artmasına rağmen hala istenilen seviyeye ulaşmamıştır. Bu çalışma XIII. yüzyılın ortalarından sonlarına kadar İnan ve Horasan başta olmak üzere Emir Argun Aka ve Emir Nevruz'un ekseri faaliyet sahası olan Halep, Musul, Gürcistan, Lur, Arran, Azerbaycan, Irak, Hindistan'ın bir bölümündeki siyasi, askeri, iktisadi ve sosyo-kültürel hayat ile ilgili bilgiler vermektedir. Ayrıca Emir Argun ve Emir Nevruz'un faaliyetleri vesilesi ile Büyük Moğol İmparatorluğu ve İlhanlıların devlet kademelerindeki işleyiş hakkında da bir takım bilgiler ortaya koymaktadır.

Cankurbanlıların Menşei Meselesi

Cankurbanlıların, Moğol veya Türk olduklarına dair iki temel görüş bulunmaktadır. Kaynaklar, Cankurbanlıların Oyratlara mensup oldukları hususunda hem fikirlerdir. Ancak Oyratların kimliği meselesi, ilim âlemi tarafından tartışılmaya devam etmektedir. Barthold, Moğollar tarafından Oyrat olarak isimlendirilen tabirin Türkçe karşılığının Kalmuk olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, Kalmuk adının etnik bir isim olmayıp coğrafi bir tabir olduğunu belirtmektedir (Barthold, 1977: 140). Barbara West, Barthold'un görüşüne benzer şekilde Oyrat adının Batı Moğolistan'da yaşayan muhtelif halklara verilen isim olduğunu belirtmektedir (West, 2009: 606). Nitekim Fatemeh Rüstemi de 8. yüzyılda Kuzey Moğolistan'da yaşayan Türk ve Moğollara muhtemelen Oyrat denildiğini belirtmektedir (Rüstemi, 1369: 86). Olcobay Karatayev, Oyratlarla ilgili yaptığı çalışmada Oyratların menşei "*poliniminin esas anlamını çözmekte ilimde bir fikir hala yoktur.*" yorumuyla Oyratların menşei ve kimlik meselesini tam bir zemine oturtmanın eldeki mevcut veriler ile zor olduğunu vurgulamaktadır (Karatayev, 2014: 136).

Doğu'da Oyrat ve Çungar olarak isimlendirilen tabir, Batı Müslümanlarında Kara-Kalmuk/Kalmık/Kalmak adlarıyla tanınmaktadır. Kalmuk adının Teleüt Türkleri (Ak Kalmuklar) için de kullanılmasını dikkate alan Mualla Uydu Yücel, Kalmuk isminin dini bir isim olduğu yorumunu yapmaktadır. Nitekim Batı Moğolları ile Teleüt Türkmenlerine Şamanist kaldıkları için "kalmak" mastarından türetilen Kalmuk denilmiştir (Yücel, 2001: 267).

Ata Melik Cüveynî, Oyratların bir kısmının Cengiz Han'ın anne tarafından akrabası olduğunu belirtmektedir (Cüveynî, 2013: 418). Rene Grousset, Oyratların şüphesiz Moğol olduğu yorumunu yapmaktadır (Grousset, 1890: 453). Bosworth ise Cankurbanlar için Türk-Moğol grubu ifadesini kullanmaktadır (Bosworth, 1994: 512). Ramazan Şeşen, Reşidüddin'in Alizade-Arend tarafından yapılan neşrine iktibasen Oyratların Moğol dönemindeki Türk kabilelerden olduğunu belirtmektedir (Şeşen, 2001: 155). Son dönemlerde yapılan birtakım çalışmalar Oyratların Türk olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Fatameh Rüstemi, Guchinova'dan iktibasen Oyratların 8. yüzyılda Kuzey Moğolistan'a göç eden Dokuz Oğuz Türkmenlerine mensup olduğunu belirtmektedir (Rüstemi, 1369: 85-86). Diğer birtakım çalışmalarda da Cankurbanlıların Türklerin Göklen boyundan Kayıların tiresi olduğu ifade edilmektedir. Vambery'e göre Cankurbanlılar, Göklenlerin Kayı taifesine bağlı bir tidedir. Kayılara bağlı diğer tireler de şu şekildedir: Cankurbanlı, Erkekli, Kızıl Akıncık, Tagandi Boghoca Kodana, Lemek Kaniasz, Darı (Vambery, 1864: 306). Recep Albayrak, Rızavi'ye atfen Cankurbanlıların Türk taifesi olduğunu ve bunların Deregez, Zevandere ve Çulayihane'de meskûn olduklarını belirtmektedir (Albayrak, 2013: 378). Ahsen Batur da Cankurbanlıları Göklen ve Kayılara mensup Türk kabilesi olarak göstermektedir (İbn Arabşah, 2012: 324).

Resul Şahsi; Legaşova, Petrusaviç ve Nuhbe-i Seyfiye'deki bilgilere göre Cankurbanlıların Kayıların tiresi olduğunu ifade etmektedir. Legaşova, Petrusaviç ve Nuhbe-i Seyfiye'deki Kayı şemasını şu şekilde vermiştir:

- Legaşova, Göklen Kabilesine bağlı Kayıların alt tirelerini şöyle sıralar: Can-Kurbanlı, Halka Daglı, Darı, Temek, Ak-Kel, Şih, Karnas, Karabalkan, Dalı, Ak, Bakaca, Kızıl.

- Nuhbe-i Seyfiye'ye göre ise Göklen'in Kayı boyuna mensup alt tireleri şu şekildedir: Temek Gayı, Kamas Gayı, Darı, Boğaça Gayı, Cangurbanlı, Ereklı, Gızıl, Ağıncık, Tagancıbun Hoca Godana, Lamag, Ganyas.

- Petrusaviç de Cankurbanlıları Göklenlerin Kayı boyunun altında göstermektedir. Ona göre Cankurbanlıların alt tireleri şu şekildedir: Deli, Karabahan-arab, Kir, Karalyar, Hacı-bay, Paşay, Çutur, Mirza-bay (Şahsi, 2020: 613-617).

Netice olarak Oyrat tabirinin coğrafi ve dini bir isim olduğu, bu topluluğun Moğol-Türk kabilelerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Oyratlara mensup Cankurbanlıların yukarıda temellendirildiği üzere Kayılardan gelen bir Türk tiresi olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca Cankurbanlıların bilinen ilk etkili ismi Argun Aka'nın çocuk yaşlardan itibaren Uygur Türkçesini okuyup yazabilmesi ve Merville'nin, Emir Nevruz'un Türk kökenli olduğunu ve onun Gazan Han ile Türkçe konuştuğunu belirtmesi dikkate alındığında Cankurbanlıların Türk tiresi olması görüşü kuvvet kazanmaktadır (Merville, 1990: 160-162). Ancak, Orta Asya gibi geniş bir coğrafyada sosyal hayat tarzları da göz önüne alındığında da Türk-Moğol kabilelerini birbirinden kesin olarak ayırt etmek pek kolay bir mesele değildir.

Emir Argun Aka

Hülagû'nun İnan'a Gelişine Kadar Argun Aka'nın Faaliyetleri

Cankurbanlılarda siyasi ve askeri faaliyetleri ile öne çıkan ilk kişi Emir Argun Aka'dır. Babası Taycu, "emir-i hezar" (binler emiri) görevinde bulunmuştur (Cüveynî, 2013: 418). Taycu'nun hayatı ve faaliyetleri hakkında kaynaklarda detaylı bilgi bulunmamaktadır. Taycu, oğlu Argun Aka'yı bir kıtlık sırasında bir parça et karşılığında köle olarak sattı (Jackson, 2011; Reid, 1984: 189). Küçük yaşlardan itibaren iyi bir eğitim

alan Argun Aka, Uygurca bilmesinin de etkisiyle genç yaşta Ögeday'ın hizmetinde bitkiçi¹ oldu (Durmuşoğlu, 2019: 226). Moğolların takdirini kazanan Argun Aka, birkaç değişik devlet görevinde yer aldıktan sonra görevlerindeki başarılarına binaen Horasan ve Irak idarecisi Uygur Türkü Körgüz'ün (Cüveynî, 2013: 12) yanına baskak olarak görevlendirildi. Ayrıca Körgüz, devlet işlerinde Argun Aka'ya yardımcı olacak ve yapılan işlerden onu haberdar edecekti. Ancak Körgüz, kendisine verilen emre aykırı olarak, devlet işlerinde Argun Aka ile istişarede bulunmaktan imtina edince Argun Aka, Horasan'dan ayrıldı (Boyle, 1968: 338; Cüveynî, 2013: 419; Hafız Ebru, 1958: 27; Hatıbî, 1399).

Güyük Han'ın annesi ve Ögeday'ın hatunu Töregene Hatun eskiden beri Körgüz'e kin ve nefret duymaktaydı. Argun Aka ile Körgüz'ün arası bozulunca Töregene Hatun, Körgüz'ün yakalanması için çok güvendiği Emir Argun'un da içinde bulunduğu bir heyet görevlendirdi (Cüveynî, 2013: 230, 441; Grousset, 1890: 262). Yakalanan Körgüz, önce sarayda hapsedildi, sonra da öldürüldü. Körgüz'ün katlinden sonra H 641 (M 1243/1244)'de Körgüz'ün hâkimiyet sahası olan Seyhün'dan itibaren Fars, Gürcistan, Musul ve Anadolu'ya kadar olan bölgenin idaresini Argun Aka'ya verdi (Aştıyanî, 1864: 169; Cüveynî, 2013: 419; Hafız Ebru, 1958: 27; Kazvinî, 2018: 473). Böylece Argun Batıda ele geçirilen toprakların genel valisi olup, genel hatlarıyla Güney Kafkasya, Yukarı Mezopotamya ve Küçük Asya'nın bir kısmının idarecisi oldu (Boyle, 1968: 338; Jackson, 2011). Bu tarihten itibaren Argun Aka, yarı bağımsız bir idareci konumuna gelerek, idare ettiği bölgelerde kendi yönetimini ve adalet sistemini oluşturdu (Grousset, 1890: 335; Reid, 1984: 194).

Töregene Hatun, daha sonra Argun Aka'yı faaliyetlerini beğenmediği Şerefüddin Harezmi'yi kontrol etmek ile görevlendirdi. Daha önceleri Harezmi Cin Timur'un maiyetinde bulunan Şerefüddin, Horasan'ın idaresi Moğollara geçtikten sonra Batu'dan aldığı izin ile Horasan'daki görevine devam etmekteydi. Argun Aka, Şerefüddin'in işlerini düzenleyip halktan zorla aldığı dört bin balış altını Töregene Hatun'a sundu. Ancak Şerefüddin haksız vergi toplamaya devam etti. Argun Aka, dul ve yetimlerden alınmaması gereken vergileri şahsi hazinesinden karşılayarak iade etti. Şerefüddin'in vefatının ardından Argun Aka, onun haksız olarak aldığı bütün vergileri kaldırdı (Cüveynî, 2013: 439, 443-446).

Argun Aka, H 641 (M 1243/1244)'de Horasan'a gidip bozulan devlet işlerini yoluna koydu. Devlet sınırlarının ve idari işlerin yazıldığı "*Köke tebter (yeşil defter)*"ın kaydını teslim aldı (Yuvalı, 1994: 118). Daha sonra sırayla Irak-ı Acem, Azerbaycan, Dihistan ve Tebriz'e gitti. Dimaşk, Halep ve Anadolu elçileri ile görüştü (Boyle, 1968: 338). İdaresine ait bazı bölgelere görevliler tayin ederek vergilerin toplanmasını sağladı. Haksız alınan vergilere düzenleme getirdi. Onun bu faaliyetleri, idaresindeki halkın teveccühünü kazanmasını sağladı. Ayrıca Halep, Suriye ve Anadolu'dan gelen elçiler Argun Aka'nın faaliyetlerini desteklediklerini bildirdiler. Bu gelişmelerin ardından Argun Aka hâkimiyeti altındaki beldelerde yeni atama ve düzenlemeler yaptı (Cüveynî, 2013: 420; Grousset, 1890: 336). Türkiye Selçuklularının bulunduğu bölgenin sorumluluğu da Argun Aka'nın idaresindeydi. Argun Aka, 1245 yılında Türkiye Selçuklularının Köseadağ Savaşı'nın ardından ödemek zorunda kaldıkları vergiyi artırdı (Yuvalı, 1994: 102). Vergi sistemi ile idare mekanizmasında bazı düzenlemeler yaptıktan sonra vergi meselesi yüzünden mahkûm edilenleri serbest bıraktı (Danuu, 2016: 71). Ardından Sahib-i Divan Bahaeddin Muhammed² Gürcistan, Azerbaycan ve Anadolu'nun yönetimine vekil bırakarak Karakurum'da toplanacak kurultaya gitti (Cüveynî, 2013: 420).

1246 yılında Karakurum'da toplanan kurultayda İran valisi sıfatıyla Argun Aka, Maveraünnehir ve Türkistan valisi Mesud Yalavaç, Gürcü tahtının varislerinden David Narin ve David Laşa; Kilikya'dan Başkumandan Simbat, Rus Büyük Dükü Yaroslav, Kirman; Fars ve Musul atabeylerinin elçileri, Türkiye Selçuklu sultanı IV. Kılıç Arslan ve Bağdad Halifesinin temsilcileri bulunuyordu (Grousset, 1890: 262). Güyük Han'ın huzuruna çıkan Argun Aka, şehzadelere hediyeler arz etti. Güyük Han da Argun Aka'ya ihsanda bulundu ve ikili, devlet meseleleri ile ilgili istişarelerde bulundu. Argun Aka'nın hizmetlerinden memnun olan Güyük Han, ona yarlık ve altın başlı payza verdi (Cüveynî, 2013: 420). Onun Horasan'daki görevine devam etmesini de onayladı (Boyle, 1968: 338). Argun Aka, Güyük Han'ın huzurundan ayrıldıktan kısa süre sonra idaresi altındaki memurların görevleri hususunda yeni düzenlemeler yaparak onların itaatlerini kuvvetlendirdi. Horasan'a doğru yola çıkan Argun Aka, güzergâhında bulunan Türkistan ve Maveraünnehir'den geçerken halka hediyeler dağıtarak halkın kendisine olan sevgisini artırdı. Merv'e gelen Argun Aka, bir süre Erzenkabad'da ikamet etti (Cüveynî, 2013: 421-422). Bu yolcuğu esnasında Mansuriye'deki Selçuklu sarayını da yeniden inşa ettirdi (Boyle, 1968: 338).

Argun Aka, Horasan'da bulunduğu günlerde bölgenin divan-ı sâlârlık görevini de yürütüyordu. Bu sıralarda Güyük Han'ın bazı beldelerin idaresini Melik Şemseddin Kert'e tahsis ettiği haberini aldı. Ayrıca Güyük Han, Argun Aka'ya da haber göndererek Argun Aka'nın Şemseddin Kert'e elli bin dinar tahsis etmesini ve Şemseddin Kert'in diğer bazı ihtiyaçlarının karşılanmasını istedi. Şemseddin Kert, yönetim merkezi olan Herat'a giderken o günlerde Tus'ta bulunan Argun Aka'yı ziyaret etti. Argun Aka, Şemseddin Kert'e hilat giydirdikten sonra elli bin dinar tahsis etti (Coşkun, 2020: 41-42). Ayrıca Sind nehrine kadar olan bölgelerin gelirini de Şemseddin Kert'e bıraktı (Vassaf, 1346: 48). Sonraki dönemlerde de Şemseddin Kert ile ilişkilerini iyi tuttu. Şemseddin Kert, Herat idareciliğine getirildikten kısa süre sonra Gürcistan emiri Melik Seyfüddin ile sorun yaşadı. Şemseddin Kert, bir takım emirlerini Seyfüddin'in yakalanması ile görevlendirdi. Durumu haber alan Seyfüddin, Argun Aka'ya sığındı. Şemseddin Kert, Seyfüddin'in Argun Aka'ya sığındığını öğrenince adamlarından Emir Nusret ve Tacüddin Hârî, Argun Aka'ya elçi olarak gönderdi ve şu mektubu ilettirdi: "Melik Seyfüddin benden daha önce eğitim alıp iyilik gördüğü halde yarlık alıp emir olunca büyük emirlere yakışmayan bir tavır sergiledi. O itaatkâr davranmayarak serkeşlik yolunu tuttu. Horasan'da bulunan diğer emirlerden aksi bir tavır sergiledi. Gereğini emir hazretlerinin takdirine bırakıyorum." Bu mektup üzerine Argun Aka, Seyfüddin'i tutuklatıp Şemseddin Kert'e gönderdi (Coşkun, 2020: 46).

Argun Aka, Seyfüddin meselesini hallettiği günlerde Merv'de bir köşk yaptırdıktan sonra Tus'a gitti ve Mansuriye'yi tahkim ettirerek burada yeni saraylar inşa ettirdi. Daha sonra Radkan'a gidip burada kendisine bağlı memurlar ile istişarelerde bulundu. 1247 yılının kış mevsimi yaklaşınca Mazenderan üzerinden Tebriz'e doğru yola çıktı. Taberistan'da Amul bölgesine geldiği zaman Azerbaycan'da bulunan Sahib-i Divan Bahaeddin Muhammed, önemli hediyelerle Argun Aka'yı karşılamak için Amul'a geldi. Argun Aka, Amul'da Bahaeddin Mu-

1 Moğollarda kâtiplik görevidir bk. (Dayı, 2017).

2 Ata Melik Cüveynî'nin babası olan Bahaeddin Muhammed, önceleri Harizmşahlar devletinin hizmetinde bulunmuş, H 630 (M 1232-33) yılından sonra Moğolların hizmetine girmiştir. Bir dönem Horasan, İran ve Mazenderan'ın önce sahib-i divanlığı sonra da umumi valiliği görevini yürütmüştür. 1235 yılında da Ögeday tarafından bütün İran'ın sahib-i divanı yapılmıştır (Bilgin, 1993, s. 140).

hammed ile istişarelerde bulundu ve Bahaeddin Muhammed'den, Karakurum'da kendisine karşı entrikalar hazırlandığını öğrendi (Boyle, 1968: 308; Cüveynî, 2013: 421-422).

Argun Aka, Amul'dan Curmagun'a hareket edeceği sırada Güyük Han tarafından Azerbaycan ve Tebriz'deki bazı memurluklara yeni görevlilerin atandığı haberini aldı. Özellikle Mengü Bolat'ın baskak olarak atanması Argun Aka'yı memnun etmedi. Sarayda kendi aleyhine faaliyet gösteren devlet adamlarının bu atamalarda etkili olduğunu tahmin eden Argun Aka, tekrar Güyük Han'ın huzuruna gitmek için hazırlıklara başladı. Yapılan yeni atamaların Azerbaycan ve Tebriz'de huzursuzluk meydana getirdiğinden Güyük Han'ı haberdar etmek için Nizameddin Şah'ı hızlıca Güyük Han'a gönderdi. Kendisi de takribi bir ay sonra yanında Hoca Fahreddin Bitikçi, Sahib-i Divan Bahaeddin Muhammed ve Ata Melik Cüveynî³ ile yola çıktı. Ayrıca Tebriz'de bulunan Melik Sadreddin'e de yolda kendisine yetişmesi için haber gönderdi. Argun Aka ve maiyeti Taraz'a vardıklarında, Güyük Han'ın vefat ettiğini öğrendiler. Bu sırada Elçigiday da Taraz bölgesine gelmişti. Argun Aka, maiyetinin bir kısmını Kencek'te bırakarak Elçigiday'ı karşılamaya gitti. Elçigiday'ın yanına gittiğinde Elçigiday ona, Horasan taraflarına geri dönmelerini ve büyük bir Moğol ordusunun ihtiyaçlarının karşılanması görevini verdi. Argun Aka, saraya gitmeden geri dönmek zorunda kaldı. Ancak Azerbaycan ve Tebriz'deki huzursuzluklar ile birtakım meseleleri saraya iletmesi için Emir Hüseyin ile Nizamüddin'i görevlendirdi (Cüveynî, 2013: 422).

Argun Aka, Horasan'a döndükten sonra Elçigiday'ın isteklerini karşılamak ile meşgul oldu. Elçigiday'ın taleplerini karşılayan Argun Aka, Badgis'te bulunan Elçigiday'ın yanına gitti ve daha sonra da Serahs'a hareket etti. İlkbahar gelince Karakurum'a gitmek için hazırlıklara başladı. Cemaziyellevvel 647 (Ağustos 1249)'de yola çıktı. Diğer yandan daha önce baskak olarak görev yapan Mengü Bolat'a da haber gönderip başkente gelmesini ve aralarındaki tatsız meselenin halledilmesini teklif etti. Karakurum'a birkaç gün geç kalan Argun Aka, Mengü Kağan'ın huzuruna çıkmaktan korktu ve Melik Nasıreddin Ali ile Hoca Siracüddin Şuca'i'yi kıymetli hediyelerle Mengü Kağan'a gönderip ondan af diledi. Başkentte Mengü Bolat ile Argun Aka arasında yapılan yargılamanın ardından Argun Aka haklı bulundu (Boyle, 1968: 339; Cüveynî, 2013: 423).

Argun Aka, Karakurum'da bir süre kaldıktan sonra 1250 yılının sonbaharında Ata Melik Cüveynî ile birlikte Almalık'ta bulunan Yesü'nün yanına gidip bir iki ay kadar orada kaldı. Kışın gelmesiyle de Merv'e gitti; ancak kısa süre sonra başkentte yapılacak büyük kurultaya katılması için davet edildi. Naku ve Hoca Necmeddin Ali'yi vekil olarak bırakan Argun Aka, Cemaziyelahir 649 (Ağustos 1251)'da maiyetinde bulunan melik, emir ve kâtipler ile tekrar Karakurum'a hareket etti. Taraz civarına geldiğinde Mengü Kağan'ın tahta oturduğu haberini aldı. Olumsuz hava şartlarında önce Beşbalık'a gelen Argun Aka, güçlüğü yolculuğa devam ederek, 20 Safer 650 (2 Mayıs 1252)⁴'de Karakurum'a ulaştı ve maiyeti ile Mengü Kağan'ın huzuruna çıktı. Önce Argun Aka sonra da maiyetindekiler, kağana hediyelerini sundular. Mengü Kağan; Argun Aka ve diğer bazı emirler ile devlet meseleleri üzerine istişarede bulundu. Bu kurultayda Argun Aka, vergi düzenindeki karışıklıkların ve özellikle de erken alınan vergilerin oluşturduğu sorunları, elçilerin işlerini iyi yapmadıklarını ve idaredeki muhtelif sorunlar ile bu sorunların çözümüne dair fikirlerini beyan etti. Mengü Kağan, Argun Aka'nın tavsiyelerini beğendi ve onu kurultayda överek taltif etti. Argun Aka'nın maiyetine de ihsanlarda bulundu. Kurultay'ın sonunda Argun Aka'nın idaresinde bulunan bölgeler ortak bulunmaksızın tek başına Argun Aka'ya bırakıldı ve ona yarlıg ile payza verildi (Cüveynî, 2013: 132, 250, 425-426, 489). Argun Aka'nın bu mali düzenlemeleri Moğol maliyesinin temelini oluşturdu ve ileride bu sistem İlhanlılarda da kullanılmıştır (Yuvalı, 1994: X).

Büyük kurultayda Mengü Kağan'ın iltifatlarına mazhar olan Argun Aka, 20 Ramazan 650 (24 Aralık 1252)'de Karakurum'dan ayrılarak Receb 651 (Ağustos/Eylül 1253)'de Horasan'a döndü. Argun Aka, Mengü Kağan'ın yeni düzenlemelerini adamlarına anlattıktan sonra bu kararların uygulanması için görevlendirmeler yaptı. Horasan ve Maveraünnehir'e adamlarını göndererek yeni yasaların uygulanmasını sağladı. Bahaeddin Muhammed ve Naimatay'ı da Irak ile Yezd bölgelerinin idareciliğine tayin etti. Nüfus sayımı yaptırmayı için Hoca Necmeddin Tebrizi'yi, halkı onlu-binli gruplara bölmek ve kopçuru⁵ belirlemek için Torumtay, Melik Sadreddin ve Sarık Buka'yı görevlendirdi. Daha sonra Hoca Necmeddin ile birlikte Batu'nun karargâhına hareket etti. Burada Mengü Kağan'ın emirlerini yerine getirdikten sonra Derbend üzerinden Gürcistan'a daha sonra da Azerbaycan ve Arran taraflarına gitti. Buralarda kopçur tespiti ve nüfus sayımı yaptırdıktan sonra Irak'a yöneldi (Spuler, 1957: 58; Boyle, 1968: 339; Cüveynî, 2013: 16,428; Hatibî, 1399; Jackson, 2011).

Emir Argun'un Irak taraflarında bulunduğu günlerde, Argun'a muhalif bazı devlet adamları Horasan'ın teftiş edilmesi için bir ferman çıkarmayı başardılar. Horasan'a görevli olarak gelen Cemaleddin Has Hacib, Horasan hesaplarını inceledi ve halktan bir miktar para topladı (Cüveynî, 2013: 428-429). Diğer yandan bu günlerde Mengü Kağan'ın, Keş taraflarına geldiğini öğrenen Argun Aka, Azerbaycan ile Irak taraflarındaki meseleleri halledip Keş'te Kağan'ın huzuruna çıktı. Mengü Kağan, Argun Aka'ya iltifatlarda bulundu. Keş'te yaklaşık bir ay kadar konaklayan Argun Aka, Keş'ten ayrılıp Haberan'a gitti. Diğer yandan Cemaleddin Has Hacib, Argun Aka ile ilgili hazırladığı raporları Hülagû'ya sunup, bu raporun Mengü Kağan'a iletilmesi gerektiğini bildirdi. Cemaleddin Has Hacib'in bu tavrına karşılık Hülagû, Argun Aka'nın yaptığı her faaliyetin kendisinin ve Mengü Kağan'ın rızası ile yapıldığını söyledi. Böylece Cemaleddin'in Argun Aka aleyhinde yaptığı propaganda karşılıksız kaldı (Cüveynî, 2013: 429; Reşidüddin, 2013: 16).

Hülagû Döneminde Argun Aka'nın Faaliyetleri

Mengü Kağan tahta oturduktan sonra, ülkenin batısının idaresini Hülagû'ya tahsis etti (Spuler, 1957: 63; Tokuş, 2017: 184). Hülagû, 1255 yılından sonra Tus bölgesine hareket ederek, bu bölgede Argun Aka tarafından yaptırılan bir yerleşim yerinde otağ kurdu. Buradan hareketle yine Argun Aka tarafından yaptırılan Mansuriye bağlarında konakladı. Burada Argun Aka ve İzzettin Tahir'in hatunları Hülagû'ya hürmet ve izzette bulundular (Reşidüddin, 2013: 20). Hülagû, 1 Zilhicce 653 (1 Ocak 1256)'te Ceyhun'dan hareket ederek Şapurghan bölgesine geldi. Hülagû'nun niyeti kışı burada geçirmek değildi; ancak şiddetli kış koşulları yüzünden yolculuğa çıkamayıp kışı Şapurghan'da geçirdi.

3 Meşhur Tarih-i Cihan Güşa'nın yazarı Ata Melik Cüveynî, 17-18 yaşlarından itibaren uzun müddet Argun Aka'nın kâtipliği yapmış ve onun güvendiği adamlarından biri olmuştur (Aylar, 2017: 30; Cüveynî, 2013: 3).

4 Spuler'e göre 1 Muaharrem 650 (14 Mart 1252) (Spuler, 1957: 58).

5 Kopçur: Sabit hayvan vergisi olup bu sistem Argun Aka tarafından idaresinde bulunan bölgelerde uygulanmıştır (Yuvalı, 1994: 123).

İlkbaharda Argun Aka, Hülagû'yu ziyaret ederek ona bir çadır hediye etti. Reşidüddin'in belirttiğine göre bu çadır dönemin şartlarına göre oldukça şaşalı bir çadırıdır. Nitekim bu çadır; bin kazıklı, altın kaplı, içinde bütün levazimatı bulunan, hafif ve kurulması kolay, büyük bir çadırıdır. Çadırın meclis yapılacak bölümü zarif bir şekilde tasarlanmış ve bu bölümde altın, gümüş ve mücevherler ile süslenmiş kap kacaklar bulunuyordu. Argun Aka'nın hazırladığı bu çadır Tus civarındaki Cihñ el-Fukara'da kurularak, çadırdaki devlet erkânı ile istişareler yapıldı. Toylar tamamlandıktan sonra Giray Melik, Ata Melik Cüveynî ve Ahmed Bitikçi'yi Hülagû'nun hizmetinde İran işlerinin düzenlenmesi için Şapurğan'da bırakan Argun Aka, Mengü Kağan'ın huzuruna gitti (Reşidüddin, 2013: 17-18; Yuvalı, 1994: 61).

Argun Aka, İran'ın batısına yönetici olarak atandığı 1243'ten itibaren Hülagû'nun 1256 yılında İran'a gelmesine kadar takribi on üç yıl Moğollar adına Halep, Musul, Gürcistan, Lur, Arran, Azerbaycan, Fars, Kirman, Irak, Hindistan'ın bir bölümü, Mazenderan ve Horasan bölgelerinin genel valiliğini yaptı. Hülagû'nun bölgeye gelişi ile de ona bağlı emirlerden birisi oldu (Cüveynî, 2013: 14). Argun Aka, Hülagû'nun hizmetine girmekle beraber Horasan'a bağlı Radkan çayırlarında güçlü bir kabile oluşturdu. Hülagû'ya bağlı güçlü bir siyasi teşekkül olarak hareket edip İran'da idaresinde bulunan bölgeleri yarı bağımsız olarak yönetmeye başladı (Reid, 1984: 189,194).

Hülagû'nun İran'a geldiği sıralarda Merv'de bulunan Argun Aka; oğlu Giray Melik, Ata Melik Cüveynî ve Emir Ahmed'i Hülagû'ya gönderdi. Hülagû, muhtemelen bu davranıştan memnun kalmış olmalıdır ki Mazenderan, Horasan ve Irak bölgelerinin idaresinin Argun Aka'ya bırakıldığını bildirdi (Cüveynî, 2013: 430). Hülagû, Argun Aka'nın faaliyetlerinden çok memnundu. Nitekim Hülagû, Olcay Hatun'dan olan Baba Hatun isimli kızını Argun Aka'nın oğlu Legzi Güreğan ile evlendirdi (Hafız Ebru, 1958: 27; Reşidüddin, 2013: 11).

Argun Aka'nın Moğol hükümdar ve şehzadeleri ile iyi münasebetler kurduğu görülmektedir; ancak devlet adamlarının içinde ona düşman olanlar bulunmaktaydı. Yukarıda değinildiği üzere Cemaleddin Has Hacib daha önce Argun Aka aleyhinde faaliyetlerde bulunmuş; ancak başarılı olamamıştı. Etrafına topladığı yeni destekçiler ile Argun Aka aleyhinde yeniden faaliyetlere başladı. Bu faaliyetler sonucunda Argun Aka, Karakurum'da yargılandı, Hitay kâtipleri Argun Aka'nın hakkındaki raporu incelediler. Netice olarak Argun Aka tekrar suçsuz bulundu ve yargıç iftiracıların bir kısmının katline hüküm verdi. İftiracıların bir kısmı da doğrudan Argun Aka'ya teslim edildi. Cemaleddin Has Hacib'i zindana gönderen Argun Aka, diğer iftiracıları da Tus'ta cezalandırdı (Cüveynî, 2013: 429).

Büyük Kağan Mengü, Hülagû'yu İran taraflarına gönderdikten sonra dönemin Sünnî İslam Dünyası'nın ruhani lideri Abbasileri itaat altına almakla görevlendirdi. Bu görevi yerine getirmek için Hülagû çalışmalara başladı. Hülagû, Muharrem 655 (Ocak 1257)'te Kirmanşah ve Hulvan üzerinden bir harekâta girişti. Bu harekât sırasında bazı önemli emirlerini yanına aldı. Bu emirler içinde Oroğtu, Kuka İlgay, Seyfeddin Bitikçi, Karatay, Ata Melik Cüveynî, Nasıreddin Tusi ve Argun Aka bulunmaktaydı (Reşidüddin, 2013: 39). Hülagû'nun ordusunun toparlanmasına yardım ettikten sonra Argun Aka, Ramazan 656 (Eylül 1258)'de Horasan'a döndü. Vergi hususunu gözden geçirip mali açıdan memurlarını teftiş ettirdi. Nüfus sayımı ve kopçur tespitini bir kez daha yaptırdı ve ardından o sıralarda Arran'da bulunan Hülagû'nun huzuruna gitti. İdaresindeki bölgelerin vaziyetini içeren raporları Hülagû'ya sundu ve bu raporlar karşısında vergi sisteminde yeniden düzenlemeler yapıldı. Özellikle zengin ve fakirden alınan vergilerdeki aksaklıkların giderilmesi için düzenlemeler yaptıran Argun Aka, yeni sistemin kısa sürede uygulanmasını sağladı (Cüveynî, 2013: 430-431).

Moğolların hâkimiyetini tanıyan Gürcülerden Kral David, 1259 yılında Moğollara karşı isyan etti. Bu gelişme üzerine Hülagû büyük bir ordu hazırlatarak Gürcü Krallığı üzerine gönderdi. Bu seferde de Argun Aka görev aldı. Meydana gelen savaşta Moğollar kısa süre de Gürcü askerlerini dağıtmayı başardı. Bu harekâtın ardından Ramazan 657 (Eylül 1259)'de Argun Aka, Tebriz'de bulunan Hülagû'nun yanına gitti (Cüveynî, 2013: 431; Hatibî, 1399).

Abaka Han Döneminde Argun Aka'nın Faaliyetleri

Kubilay Han, 1263 yılında Ceyhun'dan Mısır'a kadar olan bölgenin idaresini Hülagû'ya verdiğini beyan eden bir yarlıg gönderdi. Bu yarlıg gereğince Argun Aka, divan reisliğine getirildi (Danuu, 2016: 120-121). Bu hadiseden kısa süre sonra Hülagû, 19 Rebiülahir 663 (8 Şubat 1265)'te Meraga'da 48 yaşında vefat etti (Yuvalı, 1994, s.173). Bu gelişme üzerine Moğol elçileri bu sıralarda Horasan'da bulunan Abaka Han'ın huzuruna giderek babasının vefat haberini verdiler ve bu sıralarda Abaka'nın hizmetinde bulunan ve vezirlik makamına terfi eden Argun Aka'yı da Abaka Han ile birlikte merkeze davet ettiler. Mazenderan'dan hareketle merkeze gelen Abaka Han, 19 Cemaziyelevvel 663 (9 Mart 1265) günü yas yerine ulaştı ve 3 Ramazan 663 (19 Haziran 1265) günü İlhanlı tahtına oturdu. Yas ve taht merasimi sırasında Argun Aka'da huzurda bulundu (Reşidüddin, 2013: 77-78). Tahta çıkan Abaka Han'a Argun Aka, çeşitli hediyeler sundu (Vassaf, 1346: 31). Abaka tahta oturduktan sonra devlet kademelerinde düzenlemeler ve yeni atamalar gerçekleştirdi. Argun Aka'yı da memleketin iktâ işleri ile görevlendirdi. Ayrıca Argun Aka'nın oğlu Emir Nevruz, Abaka Han'ın Kukatay Hatun'dan olan Togançuk isimli kızı ile evlendirildi (Benaketi, 1378: 426; Reşidüddin, 2013: 76).

Abaka Han'ın tahta çıktığı ilk günlerde Argun Aka ile Abaka Han'ın münasebetlerinin iyi olduğu görülmektedir. Faruk Sümer, Abaka Han döneminde de Argun Aka'nın dirayetli bir emir olduğunu belirtmektedir (Sümer, 1989: 177). Ancak Abaka Han'ın tahta çıkışından bir müddet sonra Argun Aka'nın etkinliğini kaybettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Abaka Han döneminde, kaynakların Argun Aka hakkında verdiği bilgiler azalmıştır. Abaka Han döneminde Argun Aka'nın ismi birkaç askeri faaliyet vesilesi ile anılmaktadır.

İlhanlıların, 1270 yılında Çağatay Han'ın oğlu Yisün Tuva'nın oğlu Barak ile girdiği mücadelede Argun Aka ordunun düzenlenmesi ile görevlendirildi (Reşidüddin, 2013: 88-89). Ancak Barak, Abaka Han'ın kuvvetlerini mağlup ederek Nişabur'u ele geçirdi (Kafalı, 1992: 64). Abaka Han, Barak'a mağlup olduktan sonra Horasan'a döndü. 4 Ramazan 688 (12 Nisan 1270)'de Azerbaycan'a sonra da Rey'e yöneldi. Rey'de şehzade Tobşin ve Argun Aka, Abaka Han'ın huzuruna çıktılar ve Abaka Han ikisine de ihsanlarda bulundu (Reşidüddin, 2013: 94). Barak üzerine yeniden sefer hazırlığı başlatıldı. Ordunun sağ kanadında Tobşin, Samagar ve Hindu Noyan; sol kanatta ise başta Argun Aka olmak üzere Yoşmut Suntay, Burultay, Şiktur Noyan ve Abdullah Aka gibi isimler ile birlikte 10.000 asker bulunuyordu. Atabek Yusuf Şah da Argun Aka'nın ordusuna bağlandıktan sonra savaş hazırlıkları tamamlandı (Kafalı, 1992: 64; Reşidüddin, 2013: 98-102; Vassaf, 1346: 42-43). Barak'ın adamlarından Celayirtay, Argun Aka'nın komuta ettiği kola saldırarak Argun Aka'nın Eşkidban bölgesine kadar çekilmesini sağladı. Ancak yeniden toparlanan Abaka Han'ın kuvvetleri, Barak'ı mağlup etti (Coşkun, 2020: 78-79; Erdem, 1997: 107).

1273 yılında Gürcistan ve Ermenistan taraflarına gittiği bilinen Argun Aka, burada müstevfi Mecdül-mülk ile beraber nüfus sayımı gerçekleştirdi (Danuu, 2016, s.151). Argun Aka, 20 Zilhicce 673 (16 Haziran 1275)'te Tus'a bağlı Radkan'da vefat etti ve aynı yere defnedildi (Jackson, 2011; Reşidüddin, 2013: 112; Vassaf, 1346: 190).

Emir Nevruz

Babası Argun Aka'nın vefatından ardından sonra takribi on yıl boyunca Emir Nevruz'un faaliyetleri hakkında kaynaklarda bilgi yok denecek kadar azdır. İlhanlılardan Argun ile Ahmed Teküder'in taht mücadelesi sırasında Nevruz'un etkin rol oynadığı görülmektedir. H 683 (M 1284)'te Argun, Ahmed Teküder'in üzerine yürümek için hazırlıklarını tamamladı. Nevruz'un emrindeki bir tümen Argun'un yanında yer aldı. 16 Safer 683 (4 Mayıs 1284)'te meydana gelen savaşta Argun, Teküder'in kuvvetlerini mağlup etti. Argun Han, Ahmed'in safında yer alan Alınak'ın Arap atını yakalayan Nevruz'a bu atı hediye etti (Reşidüddin, 2013: 138-139).

Ahmed Teküder'den sonra 1284 yılında Argun Han, hâkimiyetini güçlendirdi ve yeni atamalarda bulundu. Argun Aka'nın eski idare bölgelerinden olan Horasan, Mazenderan, Kumis ve Rey bölgelerini oğlu Gazan'a bırakan Argun Han, Gazan'a yardımcı olması için Şehzade Kinşu'yu ve Emir Nevruz'u da Horasan emirliğine tayin etti (Aştiyanî, 1864: 231; Reşidüddin, 2013: 152;). Sonra da Nevruz'u kendi eşi Bulugan Hatun'un hizmetine verdi. Şehzade Gazan, Zilhicce 687 (Ocak 1289)'de Merv'e geldiğinde Nevruz onun hizmetinde bulunuyordu. Buka ve nökerlerini katlinden dolayı Argun Han tarafından cezalandırılacağı düşünülen Nevruz; annesi Sürmiş'i, kardeşlerini, kendi hatununu ve yeğenlerini Gazan'ın hizmetinde bırakarak Horasan'a döndü. Daha sonra Nesa civarındaki Deregez'e gitti. Bugünlerde Nevruz'un kız kardeşine talip olan Şehzade Kinşu ile de iyi münasebetler kurdu. Bir bahane ile Merv'de bıraktığı ailesini ve adamlarını da yanına getirtti (Reşidüddin, 2013: 155,197-199).

Emir Nevruz'un İsyanı

Nevruz, uzun süre Sistan ve çevresinde ordu komutanlığı ve idare memurluğu yapmış ve bu işlerin istikrar kazanmasında çok çaba sarf etmişti (Spuler, 1957: 106). Aynı zamanda Gazan Han, Nevruz'un halasının kocasıydı (Yuvalı, 1996: 429). Muhtemelen onun beklentisi Horasan emirliğinin kendisine verilmesi idi. Ancak Argun Han, ona beklediği görevi vermedi. Horasan'ın babası gibi kendisine ikta edilmesine inanan Nevruz, bu beklentisi karşılanmayınca isyan etti (Rüstemî, 1369: 90). Gazan'ın Nevruz'a gönderdiği Sadak isimli elçiyi de tutuklayıp onu hırpaladı. Bu sırada Gazan, Merv'den ayrıldı ve Keşefrud'da Muayyen Köprüsü civarında konaklamış iken 27 Rebiülevvel 688 (20 Nisan 1289)'de ordusu ile beraber harekât halinde olan Nevruz, Gazan'ın çadırı zannederek Buka, Körük ve Tikna gibi bazı emirlerin bulunduğu karargâhi kuşattı. Bu sırada Gazan, Emir Kutlukşah'ın yardımı ile kaçarak önce Taş Ribat'a sonra da Nişabur'a gitti. Nevruz, Gazan'ın adamlarından Buka'yı öldürdü ve diğer adı geçen emirleri tutuklayıp Bizavunkan'a gönderdi (Özgüdenli, 2009: 63; Reşidüddin, 2013: 199). Nevruz bu ayaklanması sırasında şehzade Hülagû ve Yoşmut'un oğlu Kara Nogay'ı yanına çekti. 7 Rebiülevvel 688 (31 Mart 1289)'de Gazan, Nevruz'u yakalamak üzere Habuşan ve Tus üzerinden Radkan'a yürüdü. Bu sırada 13 Rebiülevvel (6 Nisan) günü Emir Aladu ve Karaunas; Nevruz'un ordasına saldırıp yağmaladılar. 27 Rebiülevvel (20 Nisan)'de Keşrud civarında Nevruz, Gazan'ın bir kısım kuvvetlerini mağlup etti. Sultan Meydanı'ndan hareket eden Gazan'ın ordusu, 15 Rebiülahir (8 Mayıs) günü İncesu mevkiinde Nevruz ile tekrar karşılaştı. Meydana gelen savaşta Gazan'ın ordusu dağıldı ve bütün ağırlıklarını bırakan Gazan, Cuveyn'e çekilmek zorunda kaldı. Nevruz, bu galibiyetin ardından önemli miktarda ganimet elde etti (Aştiyanî, 1864: 241,253; Özgüdenli, 2009: 64; Reşidüddin, 2013: 200). Savaştan sonra Nevruz, ordasına saldıran Emir Aladu ve Karaunas'ın peşine düştü; ancak Irak'tan harekete geçen bir Moğol ordusunun kendi üzerine harekât yaptığı haberini alınca ordusunun bir kısmını Herat'a gönderdi, diğer kısmını da kendi yanına alarak Cermkan bölgesine gitti; ancak İlhanlı ordusu ile karşılaşmadan geri döndü. Horasan'a gidip kendi tebaası da dâhil olmak üzere Arapların ne Türklerin hayvanlarına el koydu (Reşidüddin, 2013: 202).

Gazan, Cacerme'ye geldiği zaman burada emirleri ile bir istişare yaparak Nevruz ile mücadeleye devam etme kararı aldı. Nevruz'un müttetiklerinden Kara Nogay yakalanarak 8 Cemaziyevvel 688 (30 Mayıs 1289)'de Girdkûh kalesine gönderildi. Diğer yandan Togan'ın komutasında bir ordu 28 Cemaziyevvel 688 (15 Ekim 1289)'de şehzade Gazan'a yardım ederek Nevruz'u bertaraf etmek amacıyla harekete geçti (Reşidüddin, 2013: 165-166). Nevruz ise Argun'u bertaraf etmek için Horasan'dan hareket etti. Tus civarındaki Radkan'da Nevruz ile şehzade Gazan arasında bir muharebe meydana geldi. Mağlup olan Nevruz, Sistan'a kaçtı, sonra da Bedehşan'a gitti (Rüstemî, 1369: 90-91).

Nevruz, Bedehşan'da bir süre kaldıktan sonra Ögeday'ın torunu Kaydu'nun yanına hareket etti. Babası Argun Aka'nın Moğollara hizmetinden dolayı Kaydu, onu ağırladı ve himaye etti. Nevruz'un kendisine sığınması ile Horasan işlerine karışma fırsatı bulan Kaydu, Nevruz'un emrine 30.000 kişilik bir ordu tahsis etti. Bu ordu içinde Köpek, Yasaur, Örüğ-Temür ve Eyukan-oğul gibi isimlerde bulunuyordu. Ayrıca Maveraünnehir'deki Sarban komutasındaki bir orduyu ve bazı şehzadeleri de Nevruz'a destek vermekle görevlendirdi. Nevruz kendisine destek veren Çağatay askerleriyle 690 (1291) ilkbaharında Tus üzerinden Nişabur'a geldi. Gazan bu haberi alınca askerlerini toparlamaya çalıştı ve 1 Rebiülahir 690 (3 Nisan 1291) günü Kutlukşah ile Meşhed-i Rezevî'de bir araya gelerek istişarede bulundu. Gazan, ordularının tam hazır olmaması sebebiyle Nevruz ile karşılaşmaktan vazgeçerek geri çekildi. Nevruz'un emrindeki ordu Horasan'da yağma faaliyetlerinde bulundu; ancak Horasan halkının direnci karşısında Nevruz, emrindeki askerlerin pek çoğunu kaybetti. Badgis'e geldiğinde Nevruz'un emrinde 5.000 asker kalmıştı. Bu durum Çağatay şehzadeleri ile Nevruz'un arasının açılmasına neden oldu (Aştiyanî, 1864: 241; Özgüdenli, 2009: 67-68).

Nevruz ile Gazan'ın Horasan'daki mücadelesi devam ederken İlhan Argun vefat etti. Yerine şehzade Geyhatu, İlhanlıların başına geçti. Gazan Han'ın hem Azerbaycan'dan uzakta olması hem de Nevruz ile mücadele halinde olması Geyhatu'nun tahta çıkışına sessiz kalmasına neden oldu (Özgüdenli, 2009: 73). 1293 yılında Gazan, Horasan'ın idaresine Kutlukşah'ı bırakarak Tebriz'e gitti. Ancak burada uzun süre kalmadı. Geyhatu'nun emri ile tekrar Horasan'a hareket etti. Gazan, Firuzkûh'a ulaştığından Kutlukşah'ın, Nevruz ile karşı karşıya geldiğini ve Nevruz'un, mağlup olarak Nişabur'a çekildiğini öğrendi (Özgüdenli, 2009: 75-76; Reşidüddin, 2013: 212). Nevruz'un Gazan Han ile mücadelesi devam ederken idaresi altındaki bölgelerde nüfuzunun devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Nevruz, kız kardeşi Biki Kutluk Hatun'un kocası Şebankare idarecisi Bahaüddin İsmail vefat ettiğinde bölgenin yönetimini 1293 yılında Biki Kutluk'a verdi (Özgüdenli, 2009: 187-188).

Nevruz'un isyanı takribi dört yıl kadar devam etti. Bu süre içerisinde Nevruz, pek çok beldeye saldırılarda bulundu ve hem kendisi hem de adamları çok yoruldu. İsyani sırasında Memlûklerle ve Papa IV. Honorius ile ittifak arayışları içine girdi (Boyle, 1968: 370). Bu uzun ve yorucu dört yılın ardından Nevruz, pişman olarak Gazan'dan özür dilemek istedi (Vassaf, 1346: 192; Aştıyanî, 1864: 253). İki Timur Hatun'u Gazan'a göndererek:

"Yaptıklarından pişman olduğunu, bağışlama vasıtalarıyla affedilmeyi ümit ettiğini, durum böyle olunca hazretin bendelerinden olup düşman olmadığını, eğer kaza ve kaderin zoru ve baskısıyla cüret, cesaret, direnme ve isyan ettiyse bunun can ve baş korkusundan olduğunu, eğer şehzade affedip bağışlayıp onu lütuf ve ikram bakışıyla hatırlayıp suçu görmezden gelir kabullenir ve kendi bendeleri zümresinden sayarsa onu şerefendirir ve başını göğe yükseltir. Bundan sonra teninde can olduğu sürece kamyş gibi bendelik kemerini takmış durur, mum gibi hizmet etme ayağında sabit durur." diye arz etti. (Reşidüddin, 2013: 219).

Gazan, Nevruz'un bu hareketinden çok memnun oldu. Ancak gelen elçi hatuna pek güvenmedi. Bunun üzerine Muharrem 694 (Kasım/ Aralık 1294)'te Nevruz; Satılmış ve İsen Buga ile beraber birkaç adamını daha Gazan'ın huzuruna gönderip şu mesajı ilettirdi:

"Günahkâr eski bende olan Nevruz gerçi suçlarının çokluğundan af ve bağıştan ümitsizdir. Ancak efendi ve efendi oğlu hazretinin zatında bulunan bağış, anlayış ve yaratılışında bulunan cömertliğinden ümitsiz değildir. İtaat edeceğini, acizliğini ve utancından boynu bükük olduğunu iletip, bin günah ile o hanedanın bendezadesiyim diye arz ediyor. Dedikoducular ve hokkabazların hileleri ve oyunlarıyla güneş ve gölge arasında ayrılık yaratmak istedikleri için mübarek hazretin önünde yer öpmekten ve kutlu yüzünü görmekten aciz kalmışım. Öyle ki değirmen misali kendi etrafımda dönüyorum ve hala birinci adımında durmaktayım. Eğer bendeler suç işlemezlerse padişahların af ve bağışlama hususiyeti ortaya çıkmaz. Eğer şehzade bendenin suçunu merhamet ve tövbe suyu ile yıkarsa bundan sonra tenimde can ve hayat kaldığı sürece benim işim kulluk yapmak ve hizmet etmek olur. Geçmişteki suçumu hatırlaması ve geçmişteki küstahlık ve hatalarımı bu kölenin yüzüne vurmaması şartıyla ömrümün geri kalan kısmında kusur yapma, gecikme ve cesaret gösterme günahının soruşturulmasına varım." (Reşidüddin, 2013: 219).

Gazan aldığı bu mesaja şöyle cevap verdi "Suçuların merhamet ve bağış istekleri bitmez. Eğer Nevruz'un yüreği dili ile aynı ise istediğini elde eder. Muhakkak biz onun bütün günahları, kabahatları, suç, zillet ve yaptığı yanlışlardan geçtik (Reşidüddin, 2013: 219).

Ardından da Nevruz'un adamlarına suyurgamışı ve Nevruz'a da onu bağışladığına dair yarlıg gönderdi. Bu gelişme üzerine Nevruz, Horasan'a yöneldi (Reşidüddin, 2013: 219).

Nevruz, eşi olan Abaka'nın kızı Togançuk Hatun ile beraber Başgur'da Gazan'ın huzuruna çıkarak ondan af diledi (Özgüdenli, 2009: 77-78). Gazan da hayatı boyunca kendisine bağlı kalması şartıyla onu affetti ve şöyle buyurdu: "Geçmiş geçmişte kaldı. Bu günden sonra ve gelecekteki durumda düşmanları def etmede bize karşı gelen ve bizimle savaşılanları ortadan kaldırma ve yok etmede tek güç olalım." Daha sonra Nevruz ve Gazan farklı istikametlere hareket etti. Gazan, Nevruz'un bağlılığına karşılık

"Argun Aka bizim saygın babalarımızdan önce naib ve emir olduğu gibi, bizim pençemiz ve egemenliğimiz altında bulunan Amuderya'dan Irak memleketleri sınırlarına kadar hükümünü bi esreha ve ecmeeha elde tutmada, genişletmede, yol almakta, yaymakta, çözmeye ve düğümlemede, almak ve bağışlamak işlerini Nevruz'a bağışladım ve ordu işlerinin düzenlenmesini, halk ve memleket siyasetinin idaresini, önderlik iktaları ve kabiliyeti avucuna koydum. diyerek bir yarlıg çıkardı." (Reşidüddin, 2013: 222).

Böylece Nevruz takribi babası Argun Aka'nın idaresinde bulunan toprakların idaresi ile ödüllendirilmiş oldu (Aştıyanî, 1864: 253; Grousset, 1890: 358).

Gazan'ın Baydu ile Taht Mücadelesi ve Gazan Han'ın İdaresi Döneminde Nevruz'un Faaliyetleri

Gazan Han'ın Nevruz ile barış sağladığı günlerde İlhanlı tahtından indirilen Geyhatu, 6 Cemaziyelevvel 694 (24 Mart 1295) günü idam edildi ve yerine Baydu, 8 Cemaziyelahir 694 (25 Nisan 1295)'te İlhanlı tahtına oturdu. Bu durum Gazan ile Baydu arasında taht mücadelesinin başlamasına neden oldu. Nevruz, Gazan'a verdiği bağlılık sözünü tutarak bu mücadelede Gazan'ın yanında yer aldı. Askeri ve siyasi dehasıyla bu mücadelede Gazan'ın temel dayanağı oldu (Özgüdenli, 2009: 79-81). Ayrıca Gazan'a kalbini ferah tutması yönünde teskin ve telkinde bulundu (Aştıyanî, 1864: 254). Gazan'ın ordusunun hazırlanmasında etkin rol oynayan Nevruz bizzat ordunun merkezinde görev aldı. Diğer yandan Baydu, Merağa civarındaki Heştrud'da karargâh kurdu. 5 Receb 694 (21 Mayıs 1295) Perşembe günü iki ordu Şirgiran ırmağının Kurbanşire mevkiinde karşı karşıya geldiler. Baydu'nun askerleri savaş taraftarı olmadı ve iki taraf arasında barış müzakereleri başladı. Barış görüşmelerinin başlamasının ardından Emir Nevruz ve bazı adamlarını olayların seyrini takip için bırakan Gazan, 24/25 Mayıs 1295'te Sefidrud üzerinden Siyahkûh'a hareket etti (Boyle, 1968: 337-338; Reşidüddin, 2013: 227-228).

Gazan'ın heyetiyle Baydu arasında yapılan görüşmeler sonucunda Baydu; Horasan, Irak, Mazenderan, Huzistan, Luristan ve Kûmis eyaletleri ile Fars'ın bir bölümünün idaresini Gazan'a bırakmayı teklif etti (Aştıyanî, 1864: 255; Kazvinî, 2018: 488; Özgüdenli, 2009: 87-89). Ancak daha sonra kendi tarafına çekmek istediği Nevruz'u huzuruna aldığında Nevruz'a pekiyi davranmadı. Onu yaklaşık bir hafta göz hapsinde tuttu ve onu tehdit etti. Nevruz, Baydu'nun yanında yer alma teklifini kabul etmeyince onu ikna etmesi için Nevruz'un kardeşi Legzi'yi aracı yaptı. Ancak Legzi'nin de ısrarlarına rağmen Nevruz, Gazan'a ihanet etmeyeceğini bildirdi. Bu gelişme üzerine Baydu'nun erkânı arasında Nevruz'un katledilmesi dahi gündeme geldi. Baydu, Gazan'ı yakalayıp getirmesi şartıyla Nevruz'u serbest bıraktı. Nevruz da bu şartı kabul etmiş gibi yemin etti. 15 Receb 694 (31 Mayıs 1295)'te yola çıkan Nevruz, Firuzkûh'a yetişip 27 Receb 694 (12 Haziran 1295) günü Gazan'ın huzuruna çıktı ve yaşadıklarını Gazan'a anlattı (Boyle, 1968: 337-338; Reşidüddin, 2013: 227-228).

Nevruz, Gazan'ın huzuruna çıktığında, ondan müsaade alarak ona "eğer padişah Müslüman olursa Müslümanlar devlete hep birlikte dua etmek ve övgü düzmekle meşgul olup yardım etmeyi vacip bilirler." Dedi (Reşidüddin, 2013: 226). Damend civarındaki Lar'da bulunan köşkte 2 Şaban 694 (17 Haziran 1295) Cuma günü yapılan tören ile Gazan, İslamiyet'i kabul etti ve onunla beraber yaklaşık 100.000 Moğol askeri Müslüman oldu (Özgüdenli, 2009: 94; Yuvalı, 1996: 29). Bu gelişme üzerine Nevruz, Gazan'a işlenmiş değerli bir taş hediye etti. Ayrıca Gazan'ın tahta çıkışından sonra da İran Moğol Devleti resmi olarak İslamiyet'e girecektir (Kazvinî, 2018: 488; Grousset, 1890: 359; Hatibî, 1399). Ayrıca Nevruz, Müslüman olduktan sonra Budizm'e karşı İslamiyet'in yayılması için faaliyetlerde bulunmuş, Sistan'da gayrimüslimlere karşı mücadele etmiş ve Hristiyan mabetlerini camiye çevirtmiştir (Spuler, 1957: 19, 208, 242).

Nevruz, Baydu'nun üzerine yapılacak ikinci bir sefer için yeniden hazırlıklara başladı. Bütün orduyu toplayıp orduda düzenlemeler yaptı. Öncü birlik olarak Nevruz, Şevval 694 (Ağustos/Eylül 1295)'te Tus'a yöneldi ve büyük bir ordu ile harekâta geçtiğinin dillendirilmesini sağladı. Gazan da hazırlıklarını tamamlayıp öncü birliklerinin ardından yola çıktı. Nevruz ile Kutluşah, Baydu'yu Tebriz'den çıkardılar ve Nahcivan civarında yakalattılar. Gazan'a haber göndererek Baydu'ya ne yapılması gerektiğini danıştılar. Gazan'ın emri gereği 23 Zilkade 694 (4 Ekim 1295) Çarşamba günü Baydu, Azerbaycan'da öldürüldü (Boyle, 1968: 379; Kazvinî, 2018: 488; Reşidüddin, 2013: 250-252; Spuler, 1957: 103). Gazan Han, Tebriz'e geldi ve bazı yeni görevlendirmeler yaptı. Nevruz'u Tebriz'deki işleri düzene koyması için orada bırakıp kendisi Arran'a hareket etti. 6 Zilhicce (17 Ekim) günü Arran'a geldi. Yaklaşık iki hafta sonra da Nevruz, Arran'a geldi ve 23 Zilhicce (3 Kasım) günü cülus töreni yapıldı. Baydu üzerine yapılan sefer sırasında Horasan ve Mazenderan'da sorunlar meydana gelmişti. Bu sebeple cülus töreninin ardından Gazan Han, Nevruz'u göndererek buralarda düzeni sağlamasını istedi (Reşidüddin, 2013: 250-254). Nevruz, ayrıca Gazan'ın tahta oturmasıyla başkomutan oldu (Spuler, 1957: 312). Vezir olarak Sadrüddin Zenceni atandı; ancak mali konularda son karar Nevruz'a bırakıldı (Danuu, 2016: 211). Hafız Ebru; Nevruz'un bu dönemde emaret derecesine yükseldiğini belirtmektedir (Hafız Ebru, 1958: 27). Ayrıca Gazan Han, Nevruz'a Ceyhun'dan Fırat'a ve doğu denizinden batı denizine kadar olan bölgenin idaresini bıraktı. Nevruz, bütün vilayetlere kendi naiblerini atadı. Kardeşlerinden Hacı'yı divan ve ordu işlerinin başına, Nasirüddin Satılmış'ı da beratların imza ve düzenlenmesi görevine getirdi. Ayrıca Nevruz, genel bürokrasyede de düzenlemeler getirdi. Nevruz, yarlıg ve misaller üzerinde yer alan al-tamgaları İslami kaidelere göre hazırlattı. Al-tamgaların üzerini Allah ve peygamberin adı ile süslettirdi. Vilayetlerin vaziyetlerinin belirlenmesi için görevlendirmeler yaptı (Özgüdenli, 2009: 110-112,258).

Nevruz, Horasan'a geldiğinde Gazan'ın nezdinde saygın bir yeri olan Nurin Aka buradaydı. Nevruz'un kardeşi Uyratay da onun nökerlerinden biriydi. Ancak Uyratay, Nurin'den olan şikâyetlerini sürekli olarak Nevruz'a iletmekteydi. Bu durum Nevruz ile Nurin Aka arasındaki ilişkileri olumsuz etkiledi. Nevruz, Baydu üzerine yapılan sefer sırasında Horasan'a yapılan saldırılardan ve başarısızlıklardan Nurin'i sorumlu tutarak onu suçladı. Bu tatsızlığın ardından Horasan'dan ayrılıp Azerbaycan'a yöneldi. Daha sonra da Gazan Han'a haber vermeden Serab taraflarına yöneldi. Durumu haber alan Gazan, Nevruz'un Horasan'a dönmesi için haber gönderdi; ancak Nevruz hasta hatununu ziyaret edeceğini ileri sürerek Horasan'a gitmekten imtina etti. Bu durum Gazan Han'ın pek hoşuna gitmedi. Nevruz da kararında ısrar etmeyip 1 Ramazan 695 (3 Temmuz 1296)'te ferman üzere Horasan'a döndü (Boyle, 1968: 382; Reşidüddin, 2013: 258-260). Bu sıralarda isyan eden Şehzade Suka'nın üzerine yürüyen Rey'de Nevruz onu mağlup etti. Daha sonra da Beylekan'da, Çoban Arslan'ı mağlup etti (Kazvinî, 2018: 488; Özgüdenli, 2009: 114).

Gazan Han, 28 Zilhicce 695 (27 Ekim 1296)'te devlet işlerinde tecrübe kazanması için Olcaytu'yu Horasan'a melik olarak atadı. Olcaytu, yeni idare merkezinde düzenlemeler yaptı. Harabe haldeki Herat'ı imar ettirmesi için Nevruz'u görevlendirdi. Herat, Argun Han'ın yeni tahta çıktığı günlerde yağma ve talana maruz kalmıştı. Bu sebeple halk Herat'tan çekilmişti. Nevruz, Herat halkının tekrar şehre getirilmesi için faaliyetlerde bulundu. Adamlarından Bavurç'i İsfizar'a, Elatimur'u da Sistan'a göndererek eski Herat halkına bir ferman hazırlattı. Bu fermana:

"Ben Nevruz, Gazan bin Argun bin Abaka Han'ın yarlıg hükmü yerine: Herat şehrini bayındır hale getirip Herat halkını Horasan'ın çevresinden toplayıp geri getirmekle yükümlüyüm. Adaletli Gazan Han'ın yarlıg ile benim tamgalı yazım, sizin ellerinize ulaşınca vilayetinizde bulunan Herat halkını geri göndermeniz onların Herat'a dönmelerine engel olmamanız ve yüce Han'ın emrinden çıkmamanız gerekmektedir. Böylece yönettiğiniz vilayet ve bölge, huzurla kalacaktır." (Coşkun, 2020: 101-102).

ifadeleri yer alıyordu.

Nevruz bu faaliyetlerinin karşılığını aldı. Takribi altı ay sonra birkaç bin kişi Herat'a döndü. Nevruz adamlarından Elatimur ve Bavurç'ye ihsanlarda bulunup onları Herat'a muhtesip olarak görevlendirdi. Ayrıca Nevruz, şehir yollarının güvenliğini artırıp şehirde bayındırlık faaliyetleri yaptırdı. Müslümanların haklarının gözetilmesi için emir çıkarttı. Gümüşboğa'yı bitikçi, Tugaytuga'yı da Herat'a Daruga olarak atadı. Şehrin refah seviyesi arttı ve Herat yeniden halkın tercih ettiği bir yerleşim yeri haline geldi. Daha sonra şehrin genel idaresini tevcih etmek için Melik Rükneddin Kert'e:

"Adaletli Gazan Han'ın ikbali sayesinde izzet, haşmet, gayeler ve arzular ocağı olan Herat vilayeti bayındır oldu. İslam melikin de gözlemediği üzere bugün burada nüfus ve nimet arttı. Dolayısıyla yüce zatınız Haysar kalesinden çıkarak Herat Darülmülkü'ne gelmeniz ve miras emirlik tahtını adımlarınızla müzeyyen etmeniz lazım. Herat'a geldiğinizde refakatınızda hükümdarımız Gazan Han'ın yanına gideriz gönünüzün istekleri ve talebinizin gerçekleşmesi yönünde çaba ve gayret sarf ederiz..." (Coşkun, 2020: 103).

ifadeleri yer alan bir mektup gönderdi.

Melik Rükneddin, Nevruz'un elçilerine ihsanlarda bulunduktan sonra Nevruz'a verilmek üzere bir mektup yazdırdı. Mektubun girizgâhında: "...adaletli büyük emir, cihan fatihi, Horasan ve Irak'a ordu düzenleyen, imam ehlinin hamisi, küfür ve isyanı yok eden, Noyan topraklarının sınır koruyucusu, adaletli, ince düşünceli, cana yakın, bedî lafzı olan, gönül ferahlatan temiz kalpli Noyanların muzaffer Nevruz'u..." (Coşkun, 2020: 103-104) ifadeleri ile Nevruz'a iltifatlar ettikten sonra Herat'a gelip idareyi teslim alamayacağını bildirdi.

Nevruz, uzun zamandır Herat ve çevresinin idaresini elinde bulunduran ve bölgeyi iyi tanıyan Kertlerden birini bölgeye idareci yapmakta kararlıydı. Melik Rükneddin, kendisince gerekli sebeplerle Herat'a gelmeyince Nevruz bu kez de Melik Rükneddin'in oğlu Fahreddin'i bölgenin idaresi ile görevlendirmek istedi. Bu sırada babası ile sorunlar yaşayan Fahreddin'in önce babası ile arasındaki sorunları giderdi. Sonra da ona Herat'tan İndus nehrine kadar olan yerlerin idareciliğini verdi. Kısa süre sonra Fahreddin, Nevruz'u Tus'ta ziyaret etti. Nevruz ona hediyeler ihvan etti ve beraber Gazan Han'ın huzuruna çıktılar (Coşkun, 2020: 105-112).

Nevruz'un Katli

Gazan Han'ın İlhanlı tahtını ele geçirmesinden sonra, Nevruz'un İlhanlılardaki mevkii fevkalade yükselmiş ve Nevruz, son derece geniş yetkiler elde etmişti. Bu durum diğer İlhanlı devlet adamlarının kıskançlığına neden oldu. Bazı devlet adamları, Nevruz'un kardeşleri ve damatlarının devlet kademelerine yerleştirdiği ve Irak, Kirman ve Fars'taki idareyi tamamen ele geçirmek niyetinde olduğu yönünde Gazan Han'a şikâyetle bulunarak Gazan Han'ın Nevruz'a karşı tavır almasına neden oldular (Özgüdenli, 2009: 119).

Nevruz'un özellikle Irak, Suriye ve Mısır taraflarında kullandığı tüccar Alameddin Kayser isimli bir elçisi vardı. Nevruz daha önce bu elçiyi Baydu ile mücadele sırasında Memlûklülere gönderip durumdan onları haberdar etmişti. O sıralarda yeni vezir olan Sadreddin-i Zencani nevruzu bertaraf etmek için bahane arıyordu. Bu elçi meselesini öğrenince Nevruz'a tuzak kurdu. Bu elçi Nevruz'un hasımları tarafından 13 Mart 1297'de Bağdat'ta yakalandı. Nevruz'un ağızından İlhanlıları bertaraf etmek için Memlûklerden yardım istediğini içeren sahte mektuplar hazırlattı ve bu mektupları Alameddin'in heybesine yerleştirdi (Boyle, 1968: 383; Reşidüddin, 2013: 265-266). Bu mektupların içeriği şu şekildeydi:

"Allah'a hamdolsun padişah Müslüman'dır. Lakin bendeniz İslam dinini kuvvetlendirmek istediğim zaman emirler mani olmaktadır. Arzumuz, onlarla mücadele aklen ve dinen de uygun olduğu gibi, birbirimizle ittifak ederek ayakta durmamızdır. Ben kardeşlerim Legzi (Lagzi Kürgen) ve Hacı (Hacı Narin)'ya, bizim ittifakımızdan evvel hazırlık yapmalarını yazdım. Yoksa ben kendim yapar, İran memleketini ele geçirir ve size teslim ederim. Kayser'in elindeki birkaç tane elbiseyi hediye olarak size gönderiyorum." (Özgüdenli, 2009: 122).

Mektuplar ortaya çıkınca Gazan Han bu tüccarı sorguya çekti. Tüccar, Nevruz'un mektuplardan haberinin olmadığını Nevruz'a tuzak kurulduğunu ifade etti; ancak ona itimat edilmedi ve tüccar katledildi. Nevruz'un bütün adamları ve akrabalarının yasaya çarptırılmasını içeren bir yarlık çıkartıldı ve Nevruz'un akrabaları da yasaya çarptırıldı. Nevruz'un yeğeni Küşlük ve kardeşi Kutluk'un canları bağışlandı (Reşidüddin, 2013: 265-266). 1 Cemaziyelahir 696 (27 Mart 1297)'de Nevruz'un oğlu Ordu-buka, adamlarından Satılmış ve Kutluk-Timur; 5 Cemaziyelahir (31 Mart) günü de kardeşi Hacı Narin ve 7 Cemaziyelahir 696 (2 Nisan 1297) günü Nevruz'un diğer kardeşi Legzi, katledildi (Özgüdenli, 2009: 126).

Diğer yandan bu sıralarda Nişabur'a giren Nevruz, kardeşi Orday Gazan ile görüştü. Orday Gazan, Nevruz'a Memlûkler ile ittifak ettiği yönünde yalan haberler ile Nevruz'a komplo kurulduğunu bu komplonun gerçekliğinin artırılması için ordudaki bazı askerlerin katledildiğini ve Cacerem ile Esferayin'de ikamet eden akrabalarının katledilmesi içinde emir çıkarıldığını bildirdi. Bu durum karşısında çok müteessir olan Nevruz, yanında kalan sekiz yüz kadar adamı ile Herat taraflarına hareket etti (Coşkun, 2020: 116). Diğer yandan Nevruz'un yakalanması için Polatkiya, Hurdak, Emir Kutlukşah, Kutlukkiya ve Nevruz'un eski binlik emiri Danişmend gibi emirler görevlendirildi. Bu sıralarda Nevruz'un Gazan'ın kuvvetlerine karşı mağlup olduğuna dair bir haber ortaya atıldı. Ancak kaynaklarda bugünlerde Nevruz'un mağlup olduğu ile ilgili bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Muhtemelen bu haber Nevruz'un otoritesini sarsmaya yönelik bir tuzaktır. Diğer yandan Hurdak ve Sutay; Damgan, Simnan, Bistam, Veramin ve Hvar'da bulunan Nevruz'un şahnelerini yakalayıp öldürdüler. Bu sıralarda Yam mevkiinde bulunan Nevruz eski adamlarından Danişmend'in kendisine yaklaştığı haberini aldı. Nevruz ile Danişmend arasında meydana gelen muharebenin ardından Nevruz mağlup olarak geriye kalan çok az adamı ile birlikte kaçmayı başardı. Hurdak ve Nokay Yarguçi'nin oğulları Nevruz'u takip ettiler. Cam vilayetine gelen Nevruz, burada bir pusu hazırlattı ve Hurdak'ın askerlerinden birçoğunu pusuya düşürerek öldürdü. Ancak peşindeki orduyu tamamen imha edemedi. Herat tarafına giderek 4000 askeri ile Kertlerin topraklarına girdi (Reşidüddin, 2013: 268).

Nevruz, Herat'ta İhtiyarüddin kalesine yerleşti. Onun Herat'a gelmesinin temel sebeplerinden birisi yukarıda izah edildiği üzere Herat idarecisi Fahreddin ile olan iyi münasebetleri idi. Fahreddin kendisine sığınan Nevruz'u başlangıçta himaye etti. Bu gelişme üzerine Emir Kutlukşah yetmiş bin süvari ile Herat'ı kuşattı (Coşkun, 2020: 118). On sekiz günlük mücadelenin ardından Emir Kutlukşah ile adamları, Herat surlarını aşarak Nevruz'u ele geçiremeyeceklerini anlayınca Melik Fahreddin'in kayınpederi Cam şeyhülislamını devreye soktular. Melik Fahreddin hem kayınpederinin etkisi hem de Nevruz'un kendisine zarar verebileceği düşüncesiyle Nevruz'a yardım etmekten vazgeçti (Reşidüddin, 2013: 208). Adamlarından Muhammed Lokman, Muhammed Sam, Taceddin Yıldız, Siracüddin Ömer ve Haydar Rûdekî'yi Nevruz'u yakalamakla görevlendirdi. Taceddin Yıldız, güz ile Nevruz'un başına vurup onu tutukladı (Coşkun, 2020: 119).

Emir Kutlukşah'a haber göndererek Nevruz'u onun kardeşlerini ve nökerlerini yakaladığını, herhangi bir cezaya çarptırılmamaları karşılığında Nevruz'un teslim edileceğini bildirdi. Emir Kutlukşah, bu haberi alınca Hoca Alaüddin, Emir Pulatkiya ve Cam şeyhülislamını Emir Fahreddin'e gönderdi. Neticede Fahreddin, Nevruz'u Kutlukşah'a teslim etti. Kutlukşah, Nevruz'u sorgulamak istedi; ancak Nevruz benim sorgumu ancak Gazan Han yapabilir diyerek hiçbir soruya cevap vermedi. Nevruz, Gazan Han'ın huzurunda yargılanma fırsatı dahi bulamadı. 23 Şevval 696 (14 Ağustos 1297) günü Kutlukşah'ın emri ile gövdesi ikiye ayrılmak suretiyle katledildi (Reşidüddin, 2013: 268-270). Vassaf, Nevruz'un ölüm tarihini 22 Zilkade 696 (10 Eylül 1297) olarak vermektedir (Vassaf, 1346: 207). Bertold da bunu desteklemektedir (Spuler, 1957: 109).

Nevruz'un kesik başı Gazan Han'a gönderildi. Nevruz'u katlettikten sonra Kutlukşah, Herat'a gelip Nevruz'un emirlerinden Alıncak, Bu-raçur, Tukalkara ve birtakım emirleri katletti (Reşidüddin, 2013: 268-270). Nevruz'un katlinden sonra takribi 10.000 Oyratlı Mısır'a göç etti (Rüstemî, 1369: 101). Nevruz'un kesik başı Bağdad'a gönderildi ve şehirlerde gezdirildikten sonra birkaç yıl boyunca Bab-ı Nevebi'de asılı bırakıldı.

Vassaf, Argun Aka'nın en cesur evladının Nevruz olduğunu belirtmektedir (Vassaf, 1346: 190). Hakikaten Nevruz, askeri başarısı ile dikkat çekmektedir. Gazi ve bey unvanları ile anılan Nevruz, Abaka Han'ın kızı Togaçuk ile evlenmesi dolayısıyla İlhanlılarda önemli bir nüfuza sahipti. Eğitilmiş bir kişi olan Nevruz, idari anlamda da kabiliyetliydi. Türkçe bilirdi ve Gazan Han ile Türkçe konuştu (Merville, 1990: 162; Özgüdenli, 2009: 95).

Sonuç

Çocuk yaşlardan itibaren Ögeday'ın ve sonra da diğer Moğol hanlarının nezdinde önemli bir yere sahip olan Argun Aka, bitikçilik ve basaklık görevlerinde başarı sağlamıştır. Töregene Hatun'un emri ile Körgüz'ü ortadan kaldırma görevinde de başarılı olduğu için Güney Kafkasya, Yukarı Mezopotamya ve Küçük Asya'nın bir kısmının idareciliği ile ödüllendirilmiştir. Bu vesile ile Argun Aka, Radkan merkez olmak üzere Halep, Musul, Gürcistan, Lur, Arran, Azerbaycan, Fars, Kirman, Irak, Hindistan'ın bir bölümü ile Mazenderan ve Horasan'da yarı bağımsız bir idare tesis etmiştir. Bu süre içerisinde Töregene Hatun, Güyük Han, Mengü Kağan ve şehzadeler ile iyi münasebetler kurmuştur. Nitekim bu iyi münasebetler akrabalık ilişkileri ile kuvvetlendirilmiştir. Argun Aka'nın oğullarından Legzi, Hülagü'nun Baba Hatun isimli kızı ile evlenmiştir. Argun Aka'nın diğer oğlu Nevruz da Abaka Han'ın kızı Togaçuk Hatun ile evlendirilmiştir. Takribi on üç yıl süren bu idareciliğinin ardından Hülagü'nun İran'a gelmesi ve İlhanlı Devleti'ni tesis etmesiyle, İlhanlılara bağlı bir emir olmuştur. Kendisine bağlı bölgelerdeki yarı bağımsız idaresini de devam ettirmiştir. Hülagü'dan sonra İlhanlı tahtına çıkan Abaka Han döneminde Argun Aka'nın siyasi etkinliğinin azaldığı gözlemlenmektedir. Argun Aka, idare merkezi olan Radkan'da 16 Haziran 1275 günü vefat etmiştir.

Argun Aka, siyasi ve askeri açıdan başarılı bir hayat geçirmiştir. Kaynaklar onun özellikle vergi sisteminde uyguladığı adil yönetime vurgu yapmaktadırlar ki halka adaletli davranması sayesinde halkın teveccühünü kazanmıştır. Kendi idaresine ait bölgelerde birçok defa nüfus sayımı yapılması, Kopçur Sistemi ve diğer bazı mali sistemlerin hazırlanması ve uygulanmasında etkin rol oynamıştır. İlhanlıların mali ve idari sistemi onun sayesinde temellendirilmiştir. Argun Aka, ayrıca bayındırlık işleri ile de uğraşmış, Mansuriye, Tus ve Merv'de önemli yapılar inşa ettirmiştir. Yaptığı başarılı işler sayesinde Moğollar tarafından birçok kez payza ve yarlıg ile ödüllendirilmiştir.

Argun Aka'nın vefatından sonra oğlu Nevruz, Cankurbanlı ailesinin en etkin isimi oldu. Ahmed Teküder ile Argun Han'ın taht mücadelesinde Argun Han'a destek vererek onun İlhanlı tahtına oturmasında rol oynadı. Argun Han, İlhanlı tahtına oturduğunda oğlu Gazan'ı idari tecrübe kazanması için Horasan, Kumis, Rey ve Mazendern bölgelerinin idaresine atadı. Emir Nevruz'u da Gazan'a yardımcı olarak tayin etti. Ancak Nevruz'un beklentisi babası Argun Aka'nın idare ettiği yerlerin aynı statüde kendisine verilmesiydi. Babasının elde ettiği yarı bağımsız idare sistemi kendisine tahsis edilmeyince Nevruz isyan etti. Yaklaşık dört yıl süren isyanı süresince İlhanlı topraklarında önemli tahribat gerçekleştirdi. Daha sonra affedilen Nevruz Gazan'ın en önemli adamlarından biri haline geldi. Gazan ile Baydu arasındaki taht mücadelesinde bizzat Gazan'ın saflarında yer alıp Baydu ile görüşmelerde bulundu. Baydu'nun mağlup ve katledilmesinde de doğrudan görev aldı. Gazan'ın İlhan olmasının ardından İlhanlı ordularının başkomutanı oldu. Devletin mali konulardaki kararında son söz ona bırakıldı. Ayrıca Ceyhun'dan Fırat'a kadar olan beldelerin idaresi de ona bırakıldı. Devlet kademelerindeki yükselişi diğer devlet adamlarının kıskançlığına neden oldu ve Nevruz Gazan Han'ın emri ile 14 Ağustos 1297 yılında katledildi.

Nevruz'un idari ve askeri sahalarda kabiliyetli olduğu görülmektedir. Özellikle Herat'ın bayındır hale gelmesinde çok çaba sarf etmiştir. Gazan Han'ın ve dolayısıyla İlhanlıların İslamiyet'e girmesinde birinci derecede rol oynamıştır. İlhanlı topraklarındaki ilk İslam yapılarının da ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Netice olarak Cankurbanlı ailesinden Argun Aka ve oğlu Nevruz, Moğolların Seyhun'dan Anadolu'ya kadar uzanan topraklarının idari, mali ve askeri meselelerinde yarım asırdan fazla bir süre söz sahibi olmayı başarmışlardır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Albayrak, R. (2013). *Türklerin İrani*. Berikan Yayınları.
- Aştıyanî, A. (1388). *Tarih-i Moğol*. İntişarat-ı Emir-i Kebir.
- Aylar, M. (2017). "Cüveyni Ailesi ve Haşhaşiler'in Sonuna Kadar Ata Melik Cüveyni", *İraniyat Dergisi*, 2(1), 23-43. [Crossref]
- Barthold, W. (1977). *Kalmuklar*. İA. C.VI. Milli Eğitim Basımevi.
- Benaketi, F. D. (1378). *Tarih-i Benaketi*. (haz. C. Şiar). Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferengi.
- Bilgin, O. (1993). "Cüveyni", "Atâ Melik". *TDV İslam Ansiklopedisi*, VIII.
- Bosworth, C. E. (1994). *The History of The Saffarids of Sistan and The Maliks of Nimruz (247/861 - 949/1542-3)*. Manchester University.
- Boyle, A. (1968). *Dynastic and Political History of The Il-Khans. The Cambridge History of Iran Volume 5*. Cambridge at the University Press. [Crossref]
- Coşkun, D. (2020). *Kert Hanedanlığı*. Kitabevi Yayınları.
- Ata Melik Cüveyni. *Tarih-i Cihan Güşâ*. (Çev. M. Öztürk). 2013. TTK. (XIII. yüzyıl).
- Danuu, A. (2016). *İlhanlı Devleti'nde Vezaret*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi.
- Dayı, Ö. (2017). "İran Moğollarında Bitikçilik". *SOBİDER*, 11, 192-208. [Crossref]
- Durmuşoğlu, K. (2019). "Abaka Han Dönemi (1265-1282) İlhanlılar'da Dış Siyaset". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 65, 221-244. [Crossref]
- Ebul Fazl Hatibî. (1399). "Argun Aka". *Merkez-i Dairetü'l-Maarif Bozorg-i İslami*, Online Edition. [Crossref]
- Erdem, İ. (1997). Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(3), 106-112. [Crossref]
- Grousset, R. (1890). *Bozkır İmparatorluğu*. Ötüken Yayınları.
- Hafız Ebru. (1958). *Penç Risale-i Tarihi*. Ez Neşriyat-ı Ferhangestan-i Ulum Çekoslovakı.
- İbn Arabşah. *Acâibu'l-Makdûr*, (Çev. A. Batur). 2012, Selenge Yayınları. (XV. yüzyıl).
- Jackson, P. (2011). Argun Aka. *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition. 401-402. <https://iranicaonline.org/articles/argun-aqa-a-mongol-administrator-in-iran-d-1275>
- Kafalı, M. (1992). "Barak Han". *TDV İslam Ansiklopedisi*, V.
- Karatayev, O. (2014). Kırgızlar ve Oyratlar: Çoraslar-Cungar Adı Nerden Gelmiştir? *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, 1(23), 130-142. [Crossref]
- Kazvinî. *Tarih-i Güzide*. (Çev. M. Öztürk). 2018,TTK. (XIV. yüzyıl).
- Merville, C. (1990). "Padishah-i İslam: The conversion of Sultan Mahmud Ghazan Khan". *Pembroke*, 1, 195-177.
- Özgüdenli, O. (2009). *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*. Kaknüs Yayınları.
- Reid, J. (1984). "The Ju'ün-i Qurban Oirat clan in The Fourteenth Century". *Journal of Asian History*, 18 (2), 189-200.
- Reşidüddin. *Câmiu't-Tevârih İlhanlılar Kısmı*, (Çev. İ Aka vd.). 2013, TTK. (XIV. yüzyıl).
- Rüstemî, F. (1396). "Nakş-ı Umeray-ı Oyratî der Münasebet-i Siyasi İlhanân". *Fasılname-i İlmi- Pezuheşi Tarih-i İslam ve İran Danişgâh-ı Ez-Zohra*, 35(125), 82-106.
- Spuler, B. (1957). *İran Moğolları*. (çev. C. Köprülü). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sümer, F. (1989). "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir". *Bellekten*, 53(206), 175-197.
- Şahsi, R. (2020). *XIX. Yüzyılda Hazar Ötesi Türkmenlerinin Siyasi, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Yapısı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi.
- Şeşen, R. (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tokuş, Ö. (2017). "Moğol Hâkimiyetinde Anadolu ve Anadolu'da Moğol Noyanlarının İsyanları". *TDA*, 117(230), 177-208. [Crossref]
- Vambery, A. (1864). *Travels in Central Asia: Being the Account of a Journey from Teheran Across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand*. John Murray.
- Vassaf (1346). *Tarih-i Vassaf*. (haz. A. Ayeti). İntişarat-ı Bonyad-ı Frengi İnan.
- West, B. A. (1967). "Oirats". *Encyclopedia of the Peoples of Asia and Oceania*. Facts on File
- Yuvalı, A. (1994). *İlhanlılar Tarihi*. Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Yücel, M. U. (2001). "Kalmuklar". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 24.

Structured Abstract

This family, recorded as Canikurbani, Can-i Kurbanî and Cankurbans in various studies, was extremely influential in the political history of Iran and Khorasan from the middle of the 13th century to the last quarter of the 14th century. It is generally accepted that the origins of this family are based on the Oirats. However, despite the available information the issue of the identity of the Oirats is still not fully explained. There are some opinions and evidences that the Cankurbans were Mongols or Turks. These views and evidences are examined in the second part of this study.

The first person known from the Cankurbans family is Taycu who is Argun Aka's father. There is not much information about Taycu. It is known that he served as Emir-i Hezar in the Mongols. Taycu's son, Argun Aka, who had been well-educated from an early age, became a bitikçi in Ögedei Khan's service, thanks to his intelligence and knowledge of Uighur language. Argun Aka, who won the admiration of the Mongols, was appointed to Khorasan and Iraq as a baskak, thanks to his success in his tasks after taking part in several different state ranks. In H 641 (M 1243/1244), the administration of the region from Seyhun to Fars, Georgia, Mosul and Anatolia was given to Argun Aka. Thus, Argun became the governor-general of the conquered lands in the west and became the administrator of the Southern Caucasus, Upper Mesopotamia and parts of Asia Minor. From this date on, Argun Aka became a semi-independent administrator and created his own administration and justice system in the regions he ruled. Later, he traveled respectively to Iraq-i Acem, Azerbaijan, Dihistan and Tabriz. After meeting with the ambassadors of Damascus, Aleppo and Anatolia, he made new appointments and arrangements in the locations under his control. Argun Aka, who visited Möngke Khan in Karakorum on 20 Safer 650 (2 May 1252), was rewarded for his positive activities in the administrative region. After returning to Khorasan, he implemented the new laws and had a census done.

Shortly after Argun Aka went to Khorasan, Möngke Kagan appointed Hulagu as the administrator in the west of the Mongolian country. When Hulagu came to Iran in 1256, Argun Aka joined his service. Argun Aka, who formed a powerful tribe in the Radkan meadows of Khorasan, acted as a powerful political organization affiliated to Hulagu and started to rule the regions under his administration in Iran semi-independently. During the reign of Abaka Khan, who came to the throne of Ilkhanate after Hulagu, Argun Aka's influence decreased and he died on 20 Zilhijja 673 (16 June 1275).

Argun Aka had a successful life both politically and militarily. The main sources of the period emphasize the fair administration he applied in the tax system. In this way, he gained the appreciation of the people. He played an active role in the preparation and implementation of the kopçur system and some other financial systems. The financial and administrative system of the Ilkhanate was based on the applications of Argun Aka. In addition to he dealt with public works and had important structures built in Mansuriye, Tus and Merv. Thanks to his successful works, he was rewarded many times by the Mongolian rulers.

After Argun Aka's death, his son Emir Nawruz began to draw attention in the Cankurbans family. Nawruz sided with Argun in the struggle for the throne between Ahmad Tekuder and Argun. He played a role in Argun's capture of the Ilkhanid throne. Argun gave the administration of Khorasan, Mazenderan, Kumis and Rey regions to his son Gazan. Nawruz wanted the lands back which was once owned by his father. When his thought did not come true, he rebelled. During the rebellion, which lasted about four years, wars took place many times between Gazan's forces and Nawruz's forces. Finally, Gazan forgave Nawruz and gave the administration of the lands under Argun Aka's administration to Nawruz.

Shortly after Gazan and Nawruz made peace, a struggle for the throne began between Baydu and Gazan. Nawruz supported Gazan in this struggle and played an active role in his capture of the throne. After Gazan Khan took the Ilkhanid throne, Nawruz's position among the Ilkhanids increased immensely. And Nawruz had acquired extremely broad powers. This situation caused the jealousy of other Ilkhanid statesmen. Some statesmen complained about Nawruz to Gazan Khan and they caused Gazan Khan to take a stand against Nawruz. As a result, Nawruz was killed on 23 Shawwal 696 (14 August 1297).

It is seen that Nawruz is capable in administrative and military fields. He put a lot of effort into making Herat flourish. He played a primary role in the conversion of Gazan Khan and Ilkhanids to Islam. He was also influential in the emergence of the first Islamic structures in the Ilkhanid lands.

XVI. Yüzyılın Ortalarında Saray (Saraybosna) Şehrinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Hukuk

Socio-Economic Structure and Law in the City of Serai (Sarajevo) in the Mid-XVI Century

İbrahim Etem ÇAKIR

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum,
Türkiye

Department of History, Atatürk
University, Faculty of Literature,
Erzurum, Turkey

öz

Saraybosna; Slav dillerinde, Boşnakça'da ve Batı literatüründe Sarajevo, Osmanlı Türkçesi'nde Saray ovası, Saray kasabası, Saray, Saray Bosna veya Bosna Sarayı (Bosnasaray) adlarıyla geçer. Osmanlılar ilk olarak II. Murad döneminde bugünkü şehrin yakınındaki Hodidjed kasabasını ele geçirdiler. Hodidjed ve çevresi, Saray Ovası ile beraber bu dönemde Osmanlı idaresi altına girdi. XVI. yüzyılda Gazi Hüsrev Bey tarafından burada inşa edilen külliye ve kurulan vakıflarla Saraybosna bir Türk-İslam şehri haline geldi. Saray, bu dönemde Bosna livasının merkezi durumundaydı. XVI. yüzyılın ortalarında askeri nedenlerden dolayı sancağın merkezi Banyaluka'ya (Banja Luka) taşındı.

Bu incelemede XVI. yüzyılın ortalarında Saray şehrinin sosyal ve ekonomik durumu, müslim-gayrimüslim ilişkileri ve hukuk uygulamaları hakkında bilgilere yer verilmiştir. Ana kaynak olarak, Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde muhafaza edilen 1556-1558 tarihli kadi sicili kullanılmıştır. Bu defter, Saray kazâsının günümüze ulaşan en eski tarihli şer'iyye sicilleri arasında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomi, Şer'iyye Sicili, Hukuk, Saraybosna, Saray, Toplum

ABSTRACT

Saraybosna (Sarajevo) is expressed as Sarajevo in Slavic languages, Bosnian, and Western literature; Serai plain, Serai township, Serai, Saray Bosna, or Bosna Serai (Bosnasaray) in Ottoman Turkish. Ottomans first occupied the town Hodidjed close to today's city during the sovereignty of Murad II. Hodidjed and its surrounding with Serai Plain were taken under command of Ottoman Empire during this period. Sarajevo became a Turkish and Islamic city with Islamic-Ottoman social complexes constructed and foundations established here by Gazi Hüsrev-Beg in the XVI century. Serai was the centre of Bosnian brigade in this time. Centre of the sanjak was moved to Banja Luka in the mid-XVI century due to military reasons.

This study involved information regarding social and economic status of the city Serai, muslim and non-muslim relations, and practices of law in mid-XVI century. Particularly kadi registry of 1556-1558 kept in the Library of Gazi Hüsrev-Beg were used as main source. This book is among the oldest extant seriyye (court) records of the township Serai.

Keywords: Economy, Kadi Registry, Law, Sarajevo, Serai, Society

Giriş

Saraybosna; Slav dillerinde, Boşnakça'da ve Batı literatüründe Sarajevo, Osmanlı Türkçesi'nde Saray ovası, Saray kasabası, Saray, Saray Bosna veya Bosna Sarayı (Bosnasaray) adlarıyla geçmektedir (Aruç, 2009: 128). Coğrafyacılar Bosna adının aynı bölgede akan çayın diğer bazı yazarlar ise Trakya'nın Vesyen (Latince Besien) halkının adından hareketle verilmiş olduğunu belirtmişlerdir (İnciciyan & Adreasyan, 1974: 101). Bosna Irmağı ile Miljaçka Irmağı'nın birleştiği yerde (Darkot, 2001: 735), bugünkü Saraybosna'nın bulunduğu mevkide Osmanlı öncesinde Vrhbosna adında küçük bir yerleşim yeri mevcuttu. Bu kesimde Roma İmparatorluğu dönemine kadar inen bir küçük iskân biriminin varlığı söz konusu ise de Saraybosna tamamıyla Osmanlılar devrinde kurulan bir şehirdir (Aruç, 2009: 128).

XIV. yüzyılın sonlarına doğru Bosna bölgesine yönelik Osmanlı akınları başladı. İlk ciddi Osmanlı hücumları, 1392'de Paşa Yiğit Bey tarafından Üsküb'ün alınmasından sonra meydana gelmiştir (Emecen, 1992: 296). İshak Bey'in yanında Balkanlar'da fetih hareketine katılan oğlu İsa Bey kardeşleriyle birlikte Bosna taraflarında akınlar gerçekleştirmiştir (İnbaşı & Kul, 2018: 16). Osmanlılar ilk olarak II. Murad döneminde Hodidjed kasabasını ele geçirdiler. Hodidjed ve çevresi, Saray Ovası ile beraber bu dönemde Osmanlı idaresi altına girdi. Uç sahası durumuna gelen Vrhbosna adlı varoşla birlikte Hodidjed kasabası ve civarı, Üsküb beyi İsa Bey tarafından idare edilmekteydi (Aruç, 2009: 128). 1463'te Bosna'nın tamamı Osmanlılar tarafından ele geçirildikten sonra bölgede bir sancak kuruldu. Rumeli beylerbeyliğine bağlı Bosna sancağı ilk zamanlarda askerî yönden önemli bir idarî bölge niteliği taşımaktaydı (Emecen, 1992: 296). Bosna sancağı Rumeli beylerbeyliğine bağlı olarak kuruluşundan müstakil Bosna eyaletinin organize edilmesine kadar, bu sancaktan çıkarak gelişmiş olan Hersek, Klis, Pakrats ve Krka gibi komşu sancaklar için merkezi bir role sahipti (Oruç, 2005: 254).

Bu çalışma, Bosna-Hersek'in başkenti Saraybosna'da 1-5 Haziran 2016 tarihinde düzenlenen IV. Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda sunulan sözlü bildiri metninin genişletilmiş hâlidir.

Geliş Tarihi/Received: 14.11.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 11.02.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
İbrahim Etem ÇAKIR
E-posta: ietem.cakir@atauni.edu.tr

Atif: Çakır, İ. E. (2022) XVI. Yüzyılın Ortalarında Saray (Saraybosna) Şehrinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Hukuk. *Turcology Research*, 74, 360-370.

Cite this article: Mete, A. S. (2022). Socio-Economic Structure and Law in the City of Serai (Sarajevo) in the Mid-XVI Century. *Turcology Research*, 74, 360-370.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

XVI. yüzyılda Bosna sancağının sınırları genişlemiş, 1526 Mohaç Zaferi'nden sonra Yayça ve Banaluka'nın (1528) yanı sıra Klis Kalesi ve Dalmaçya kıyıları (1537) Osmanlı hâkimiyetine dâhil oldu. Bu dönemde Bosna sancağının altı kazası mevcuttu ve sancağın merkezi Saray Bosna idi. 1552'den itibaren Bosna sancağına tayin edilen beylerin askerî nedenlerle Banaluka'da oturmaya başlamaları üzerine sancağın merkezi de buraya taşındı (Emecen, 1992: 296). XVI. yüzyılda Saraybosna, Doğu'dan Adriyatik limanlarına, Dubrovnik ve Split'e gelen ticaret kervanlarının merkezi olarak öne çıktı (İnalçık, 2005: 26).

1580 yılında askerî ve stratejik ehemmiyetinden dolayı Bosna, eyalet haline getirildi. Eyâletin ilk oluşturulduğu dönemdeki sancakları arasında Bosna, Hersek, Klis, Pojege, Orahoviçe, Krka, İzvornik yer almaktaydı. XVI. yüzyılına sonlarında Bosna eyaletine tabi sekiz sancak mevcuttu (Emecen, 1992: 296).

Saraybosna'nın bir şehir halinde temellerini oluşturacak eserlerin inşasına başlandığında Brodec köyünde yaptırılan ilk Osmanlı sarayından dolayı 1455'den itibaren buraya Saray, Sarayovası veya Saray kasabası adı verildi (Aruçi, 2009: 129). 1660 yılında Saray şehrini ziyaret eden Evliya Çelebi, aşağı Hünkâr Camii'nin olduğu yerde bir saray inşa edilmek suretiyle şehre Saray isminin verildiği, nehrin adına Bosna denildiği, nehrin ismi ile şehir adının tamlama yapılarak Bosnasaray şeklinde isimlendirildiğinden söz etmiştir (Evliya Çelebi, 128a).

Türk fethinden sonra Bosna eski şehir ve kasabalarında büyük gelişmeler meydana geldi. Türkler tarafından kurulan şehirlerin hepsi haberleşmeyi ve nakliyatı kolaylaştıracak stratejik bakımdan uygun yerlerde oluşturuldu. Bu tip şehirlerin gelişmesi eski madenci şehirlere göre daha hızlı gerçekleşti. Eski bir pazar yerinde kurulduktan sonra askerî birlik yerleştirilen ve idare merkezi olarak gelişen Saraybosna ve Banaluka bu duruma örnek teşkil etmektedir. Bu şehirler zamanla sanayi ve ticaret merkezine dönüştü (Djurđev, 1992: 299). Saraybosna şehrinin gelişmesinde Gazi Hüsrev Bey'in katkıları oldukça önemlidir. Toplam on yedi yıl kadar Bosna sancak beyliği yapmış olan Hüsrev Bey, yoğun fetih ve gaza faaliyeti yanında Saraybosna ve çevresinin İslamlaşmasında çok önemli rol oynayan dinî, ticari ve kültürel tesisler yaptırmıştır. Bu katkılarından dolayı Saraybosna'nın ilk kurucusu olarak İsa Bey, ikinci kurucusu olarak da Gazi Hüsrev Bey'in adı zikredilir (Okıç, 1996: 454). Saraybosna'da yer alan Gazi Hüsrev Bey Külliyesi cami, medrese, sıbyan mektebi, kütüphane, hankah, imaret, han, hamam, türbe vb. yapılardan meydana gelmiştir. Bu yapıların bir kısmı Gazi Hürev Bey döneminde bazıları ise sonradan inşa olunmuştur (Eyice, 1996: 454-458; Oruç, 2009: 645-670).

Osmanlı idaresinin kurulmasından sonraki süreçte 1468-1570 yılları arasında Saray şehrinin nüfusu hızla artmıştır. Tahrir defterlerindeki veriler bunu kanıtlamaktadır. Saray şehri, 1468'de 5 Müslüman, 65 Hristiyan haneye sahip küçük bir yerleşim birimiydi (Aruçi, 2009: 129). 1489'da 92 Müslüman hâneye karşılık, 89 gayrimüslim hane, 8 mücerred, 6 bive ve Dubrovnikli 7 hâne deftere kayıtlıdır. Nüfusu hızlı bir şekilde artan Saray'da 1530 yılında 32 mahallede Müslüman nüfus 1032 hâne ve 568 mücerred, şehrin varoşlarında yaşayan gayrimüslim nüfus ise 15 hâne ve 16 bive olarak kayıtlıydı (Yardımcı, 2006: 43-45) 1570'te şehirde 63 Müslüman mahallesi vardı. Bu tarihte Müslümanlar 3579 hane ve 2079 mücerred, gayrimüslimler ise 88 hane ve 4 biveden oluşmaktaydı (Aruçi, 2009: 129). Şehir nüfustaki artışı XVI. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nde görülen genel nüfus artışının oldukça üzerindedir. Bu durum Saray ve çevresinde yürütülen iskân faaliyetleri, göç, ekonomik ve sosyal refahın artmasıyla yakından ilgilidir.

Kaynaklar

Bu incelemede ana kaynak olarak Saraybosna kazâsına ait 88 numaralı şer'iyye sicili kullanılmıştır. İncelenen 1556-1558 tarihli ve 442 sayfadan oluşan defterde, bin yedi yüze yakın dava kaydı yer almaktadır. Kayıtların çok büyük bir kısmı Türkçe olarak kaydedilmiş olmasına karşılık az da olsa Arapça düzenlenen kayıtlara da rastlanmaktadır. Arapça kayıtların içeriğinin alım satım, nafaka, alacak verecek ve miras ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Defterde gayrimenkul satışı, borç ve alacak meseleleri, miras, evlenme boşanma, kölelik, çiftlik ve baştına tasarrufu meseleleri, vakıflar, kefalet, nafaka ve bazı hukukî sorunlarla ilgili dava kayıtları yer almaktadır.

Saraybosna sicilleri üzerine bazı incelemeler yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı sicillerin tanıtımı üzerine olup bazıları ise araştırma inceleme niteliğindeki çalışmalardır. Halil İnalçık, II. Viyana kuşatmasından sonraki süreçte Osmanlı Devleti'nin Bosna cephesindeki muharebeleri ve aynı dönemde Bosna'nın idarî ve ekonomik durumu hakkında bilgilere yer vermiştir (İnalçık, 1942: 178-187). Vehbi Günay, Balkan şehirlerine ait siciller hakkında detaylı bilgiler vermiştir (Günay, 2003: 71-82). Yuzo Nagata ve Maçiko Nakata ise 1762'den sonraki Saraybosna kadı sicillerinde yer alan tereke kayıtlarını incelemiştir (Nagata, 1999: 691-724) Fethi Gedikli, 1788-1871 tarihli bir Bosna mahkeme defterini incelediği çalışmasında Bosna-Hersek sicilleri hakkında bilgi vermiştir (Gedikli, 2005: 569-600). Vanco Boskov ve Jasna Samic, XVI. yüzyılda Saraybosna'da köleler ile ilgili birkaç sicil kaydını yayınlamıştır (Boskov & Samic, 1979: 5-12).

Şehrin Mahalleleri

İncelenen dönemde şehirde yetmiş civarında mahalle adı kadı sicilinde yer almaktadır. Şehir nüfusunun büyük çoğunluğu Müslümanlardan oluştuğu için mahalle adları genellikle cami, mescid, zaviye, medrese gibi müesseselerin kurucularının adıyla ya da doğrudan şahıs adlarıyla anılmaktadır. Gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleler Varoş ve Frenkler Mahallesi olarak deftere kaydedilmiştir. Genellikle mahalle mescitleri mahallelerin adını oluşturmuştur. Şehirde bu durumda çok sayıda mahalle bulunmaktadır. Dinî ve sosyal yapılara ve mahalle isimlerine kaynaklık teşkil eden kişiler arasında yerel yöneticiler, esnaflar ve diğer varlıklı kimseler bulunmaktadır. Hâce Kemal, Hacı Süleyman, İskender Kethüda, Katib Hacı Haydar, Neccar İbrahim, Sarrac İsmail, Sarrac Ali, Tacir Hasan mahalleleri şehrin önde gelen kişilerin isimleriyle anılmıştır. Cami adıyla isimlendirilen mahalleler şunlardır: Hüsrev Bey, Katib Hacı Haydar, Cami-i Atik, Hacı Muslihiddin, Mehmed Bey, Monla Arab, Şeyh Ferruh, Yahya Paşa, Yahya Paşa. İsmi medrese ve zaviyeden alan mahalleler Firuz Bey Medresesi Mahallesi, İskender Paşa Zaviyesi Mahallesi'dir. Saray şehrinde kadınlar tarafından inşa edilen mescitler aynı zamanda mescidin bulunduğu mahalleye ad olmuştur. Sinan Voyvoda Hatunu Mescidi ve Tutcu Hatun Mescidi mahalleri bu duruma örnektir. 1556-1558 yıllarında şehrin mahalleri Tablo-1'de yer almaktadır (Tablo 1).

Tablo 1.
1556-1558 Yıllarında Saraybosna'nın Mahalleri

Ali Bey Mescidi	Hüsrev Bey Camii
Armağancı Mescidi	İskender Kethüda Mescidi
Ayas Bey Mescidi	İskender Paşa
Bakır Baba oğlu Hacı Mehmed Mescidi	İskender Paşa Zaviyesi
Yalak	Katib Hacı Haydar Camii
Balioğlu Hacı Mehmed Mescidi	Kebkebir Mescidi
Beltekoğlu Mescidi	Kemal Bey Mescidi
Cami-i Atik	Kamotin
Çıkrıncı Hacı Muslihiddin Camii	Küçük Hacı Mescidi
Davud Çelebi Mescidi	Küçük Pazarcı Mescidi
Derzi Paşaoğlu Sinan Mescidi	Küçük Yazıcı Mescidi
Firuz Bey Medresesi	Mehmed Bey Camii
Frenkler	Mehmed Bey Mescidi
Gönüllü Sinan Mescidi	Mevlana Arab
Hâce Durak Mescidi	Mimar Sinan Mescidi
Hâce Kemal Mescidi	Monla Arab Cami
Hâce Paşa Tekye Mescidi	Neccar İbrahim
Hacı Ahmed Mescidi	Sağrakçı Mahmud Mescidi
Hacı Ali Bey Mescidi	Sarrac Ali Mescidi
Hacı Cafer Mescidi	Sarrac İsmail Mescidi
Hacı Eynehan Atik Mescidi	Sinan Halife Mescidi
Hacı İdris Mescidi	Sinan Voyvoda Hatunu Mescidi
Hacı Kartal Mescidi	Sinan Voyvoda Mescidi
Hacı Kazanlar	Sinanoğlu Hacı Atik Mescidi
Hacı Mehmed (Volakolu)	Şaban Halife Mescidi
Hacı Memi Bey	Şeyh Ferruh Camii
Hacı Mescidi	Tacir Hasan Mescidi
Hacı Muhyiddin Bali Mescidi	Topaloğlu Hacı Eynehan Cedid
Hacı Paşa Tekyesi Mescidi	Tutcu Hatun Mescidi
Hacı Seydi Mescidi	Varoş
Hacı Süleyman Mescidi	Vekilharç Mescidi
Haracci Muslihiddin Mescidi	Yahya Paşa Camii
Haraççı Mescidi	Yakub Paşa Mescidi
Haseki Mescidi	Yazıcı Mescidi

Müslim-Gayrimüslim İlişkileri

Osmanlı Devleti'nde farklı milletler bir arada yaşamaktaydı. Farklı dinlere mensup milletleri huzur ve barış içinde yaşatmayı gaye edinen "Millet Sistemi"nin bir sonucu olarak Müslüman ve gayrimüslimlerin sosyal ve ekonomik ilişkilerinin çok gelişmiş olduğu mahkeme kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bu kayıtlardan, Müslüman ve gayrimüslimlerin birbirlerine kefil oldukları, borç alıp verdikleri, alım satım akdi gerçekleştirdikleri görülmektedir. Müslüman ve gayrimüslim ilişkilerinin gelişmiş olması bu ilişkilerin güven temelli olduğuna işaret etmektedir. Bu durum aynı zamanda zimmilerin Osmanlı hukuk sistemine duydukları güvenin bir sonucudur (Koçak, 2019: 363-404). İncelenen dönemde Saraybosna şehrinde az sayıda da olsa zimmî reaya ikamet etmekteydi. Mahkeme kayıtlarına yansıdığı kadarıyla Müslümanlar ile zimmîler arasında alım satım, kefalet, borç meseleleri şeklinde ilişkiler söz konusudur. Hüseyin bin Abdullah, şehrin varoşunda yer alan evini Miloş adlı zimmîye 700 akçe karşılığında satmıştır (ŞŞS, 88: 52/2). Müslüman kadınların zimmi erkeklere gayrimenkul satışına dair bilgiler mevcuttur. Ayşe binti Abdullah adlı kadın vekili aracılığıyla şehrin varoşunda yer alan evini zimmî Toma veled-i Marko'ya 2150 akçeye satmıştır (ŞŞS, 88: 123/1. Evahir-i Ca 964/Mart 1557). Ayas Bey Mescidi Mahallesi'ndeki ev ise Emine Hatun tarafından vekili aracılığıyla Mihoyil veled-i Marko adlı zimmîye 6000 akçeye satılmıştır (ŞŞS, 88: 123/1. Evahir-i Ca 964/Mart 1557).

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında zaman zaman alacak-verecek ve bu sebeple kefalet akdinden kaynaklanan hukukî durumlar ortaya çıkmaktaydı. Ferhad bin Nasuh, Marko adlı zimmiye 4 altını karz türünden borç verdiğini, Yerko adlı zimminin de borca kefil olduğunu ifade etmiştir. Marko ise borç ve kefillik durumunu ikrar etmesine karşılık ödeme hususunda inat etmesi üzerine muhziara teslim edilmiştir (ŞŞS, 88: 167/2. Evahir-i C. 964/Nisan 1557). Ramazan bin Turhan ile zimmi Aşyar alacak verecek meselesinden dolayı mahkemelik olmuştur. Ramazan'ın iddiasına göre Aşyar'dan 520 akçe alacağı bulunmaktadı. Aşyar ise bu meblağın 250 akçesini inkâr etmiştir. Müslüman arabulucular, Ramazan'ın

lehine tanıklık yapınca mahkeme tarafından borcun edasına hükmedilmiştir (ŞŞS, 88: 167/2. Evahir-i Ca. 964/Nisan 1557).

İncelenen dönemde şehirde az sayıda da olsa Frenk nüfus sakindi. Frenklerin alım-satım, alacak-verecek vb. konularda kadı mahkemesini kullandığı anlaşılmaktadır. Evasıt-ı Zilhicce 964/Ekim 1557 tarihli kayda göre Frenk taifesinden Matko adlı Frenk ile Andon nam zimmi arasında dükkân tasarrufundan kaynaklı olarak münakaşa yaşanmıştır. Dükkân, Hâce Kemal Vakfına aittir. Matko'nun iddiasına göre Andon haksız yere dükkânı tasarruf etmektedir. Andon ise dükkânın bir şahıstan satın aldığını bildirmiştir. Frenk Matko'dan iddiasını ispatlaması istenmiş, bu hususta Müslümanlardan üç kişi Matko lehine tanıklıkta bulunmuştur. Matko davayı kazanmış ve vakfın mütevellisinden dükkânı kiralamıştır (ŞŞS, 88: 309/3. Evasıt-ı Zilhicce 964/Ekim 1557).

Vakıflar

Bugünkü Saraybosna'nın şehirleşmesi Gazi İsa Bey'in¹ vakıflarıyla başlamıştır. İsa Bey'den sonraki dönemde Bosna sancakbeyleri ve önde gelen yöneticiler, zengin tüccar ve zanaatkârlar kurdukları vakıflarla Saraybosna'nın sancak ve eyalet merkezi olmasını sağlamışlardır (Oruç, 2012: 67-88; Zlatar, 2012: 57).

İncelenen defterde vakıf mallarının kiraya verilmesi ve işletilmesine dair çok sayıda kayıt yer almaktadır. 1556-1558 tarihli sicil defterinde adı geçen vakıflar şunlardır: Hüsrev Bey Vakfı, Mahmud Paşa Vakfı, İsa Bey Vakfı, İsa Beyoğlu Mehmed Bey Vakfı, İskender Paşa Vakfı, Firuz Bey Medresesi Vakfı, Ayas Bey Vakfı, Hacı Memi Mescidi Mahallesi Vakfı, Hacı İdris Mescidi Mahallesi Çeşme Vakfı, Sarrac Ali Mescidi Vakfı, Hâce Durak Vakfı, Ambarcı Memi Vakfı, Mimar Sinan Vakfı, Hacı Davud Vakfı, Hâce Kemal Vakfı, Ferruh Bey Vakfı, Hacı Davud Mescidi Vakfı, Hacı Paşa Vakfı, Kazgancı Hacı Ali Vakfı, Muallimhâne Vakfı, Hüsnüye Hatun Vakfı, Ferahnaz Hatun Vakfı, Şehnaz Hatun Vakfı, Emine Hatun Vakfı.

İncelenen dönemde diğer öne çıkan vakıflar arasında İsa Bey ve Kemal Bey tarafından kurulan vakıflar yer almaktadır. Kayıtlarda İsa Bey Vakfı ile ilgili olarak; vakfın alacaklarının tahsili (ŞŞS, 88: 17/2), vakfa ait gayrimenkullerden olan dükkân (ŞŞS, 88: 155/1), ev (ŞŞS, 88: 186/2), bostan yeri (ŞŞS, 88: 246/2), bahçe (ŞŞS, 88: 167/1), arazi (ŞŞS, 88: 303/1), satışı ya da kiraya verilmesiyle ilgili bilgiler yer almak-

1 İsa Bey, XV. yüzyıl ortalarında Üsküp ve Bosna sancakbeylik görevlerinde bulunmuştur. Kaynaklarda adı İshakbeyoğlu İsa Bey ve Gazi İsa Bey olarak geçer. Babası, Üsküp fatihi meşhur Osmanlı uç beylerinden Paşa Yiğit'in evlatlığı olup sonradan buranın idaresini üstlenen İshak Bey'dir. Bosna bölgesinin Osmanlı idaresine dâhil olmasından sonra Bosna sancakbeyi oldu ve bu görevi 1469'a kadar devam etti (Pelidija & Emecen 2000: 475).

tadır. İsa Bey Vakfı'na gelir sağlayan değirmenlerin su bendinin tamiri için mahkemeye müracaat edilmiştir. Mimar ve bilirkişi heyetinin yaptığı keşif sonucunda su bendinin tamiri için 20000 akçeye gereksinim olduğuna hükmedilmiştir (ŞŞS, 88: 52/4).

İncelenen dönemde vakıfların bir kısmının kurucuları kadınlardı: Ferahnaz Hatun Vakfı (ŞŞS, 88: 335/4, 411/2), Şehnaz Hatun Vakfı (ŞŞS, 88: 71/3), Hüsnüye Hatun Vakfı (ŞŞS, 88: 75/4), Emine Hatun Vakfı (ŞŞS, 88: 10/4) bu türden vakıflar arasındaydı. Ferahnaz Hatun, Gazi Hüseyin Bey'in kethüdalığı (Zlatar 2012: 60) yapan Kemal Bey'in hanımıdır (ŞŞS, 88: 411/2). Bu kayıtlılardan da anlaşılacağı üzere zengin kadınlar ellerindeki sermayelerinin bir kısmını vakfetmişler ve bu yolla şehrin sosyal ve ekonomik yönden gelişimine katkı sağlamışlardır.

Kadı sicillerinde adından en çok söz edilen vakıf hiç şüphesiz Hüseyin Bey² Vakfı'dır. Saraybosna'da yer alan Gazi Hüseyin Bey Külliyesi; cami, medrese, sıbyan mektebi, kütüphane, hankah, imaret, han, hamam, türbeden meydana gelmiştir (Eyice, 1996: 545-458). İncelenen dönem mahkeme kayıtlarında Hüseyin Bey Vakfı'na bağlı birimler arasında cami (ŞŞS, 88: 43/3, 72/2, 120/5, 336/2, 359/2), medrese (ŞŞS, 88: 329/3), türbe (ŞŞS, 88: 196/1), hamam (ŞŞS, 88: 15/2, 369/3), dükkân (ŞŞS, 88: 63/3) ve kervansaraydan (ŞŞS, 88: 301/1) söz edilmiştir. Bunun yanı sıra vakfa gelir sağlayan gayrimenkuller arasında çok sayıda evin olduğu görülmektedir (ŞŞS, 88: 24/3, 123/3, 123/4, 349/2). Hüseyin Bey Vakfı'na ait nakit para ise kimi zaman karz türünden bazı kimselere borç olarak verilirken bazen de vakfa ait para mudarebe ortaklığı bağlamında yatırım aracı olarak kullanılmıştır.

Mudârebe, kâr paylaşımı esaslı çerçevesinde kurulan bir emek-sermaye ortaklığıdır (Kallek, 2005: 359). İslâm'dan önce eski bir Arap geleneğine dayanan mudârebe, Orta Çağ'da Eski Yunan ve Roma'daki commenda ortaklığıyla benzer özellikler taşımaktaydı (Gedikli, 1998: 33-34). İslâm'dan sonra da varlığını devam ettirmiştir. Bir iş yapmak amacıyla ve ortaya çıkan kârı paylaşmak, zararı ise sermayeye çıkarmak şartıyla bir tarafın sermayesini, diğer tarafın da emeğini ortaya koyarak yaptıkları bir ortaklık türüdür (Gül, 2005: 48-50). Evasıt-ı Zilhicce 964/Ekim 1557 tarihli kayda göre Hüseyin Bey Vakfı'nın kâtibi Mustafa Çelebi, Arnavud Hasan ile dağdan odun getirmek üzere 6 altın sermaye ile mudarebe akdi çerçevesinde ortaklık kurmuştur. Arnavud Hasan'ın kayıp olmasından dolayı kefil Ali bin Abdullah'dan alacak talebinde bulunulmuş ve dağdan getirilen odunların dörtte birinin Mustafa'ya verilmesine mahkeme tarafından hükmedilmiştir (ŞŞS, 88: 315/1). Bu kayıttan anlaşılacağı üzere vakıf parası mudarebe türü bir ortaklığa konu edilmiştir. Bu ortaklıkta vakıf sermayesini kullanan Arnavud Hasan kâr paylaşımı yapmadan ortadan kaybolduğu için O'na kefil olan Ali'den alacak talep edilmiştir.

Saraybosna şehrinde kurulan vakıfların ticarî hayata ciddi katkı sağlıyordu. Vakıf sermayesi ile emek-sermaye iştiraki olarak bilinen mudarebe türü ortaklık kurulmasının yanı sıra başta tüccar ve esnaf olmak üzere para gereksinimi duyan pek çok kişiye kredi veriliyordu (ŞŞS, 88: 10/4, 10/5, 17/2, 18/1, 44/4, 96/1, 145/2, 310/2, 315/1, 324/3, 335/4, 365/1, 369/1). Vakıflara ait paranın enflasyon karşısında değerinin korunması için bazen muamele-i şer'iyye türünden borç verildiği anlaşılmaktadır. Muamele-i şer'iyye, borç alırken ya da borcun vadesini uzatırken haram olan faizden kurtulmak için tahakkuk edecek fazlalığın satım akdinden kaynaklanmış olmasını sağlamak üzere yapılan işlemidir (Kaya, 2007: 14-20). Evahir-i Zilhicce 964/Ekim 1557 tarihli bir kayıta Hacı Davud Mescidi Vakfı'nın karz nevinden 2000 akçe ve kitap ücreti olarak 200 akçe alacağı olduğundan bahisle müteveli Hüseyin bin Hacı Cafer alacağın tahsili için mahkemeye başvuruda bulunmuştur. Borçlu merhum Kürkcü Abdî'nin vasisi borcu inkâr etmiş, şahitlerse vakfa belirtilen miktarlarda borç olduğunu ifade etmişlerdir. Mahkeme borcun muhalefattan ödenmesine hükmetmiştir (ŞŞS, 88: 324/3). Burada borç miktarı 2000 akçe olmasına karşılık paranın değerinin korunması için 200 akçelik kitap satışı sonradan eklenmiş olmalıdır. Satın alınan kitap için vakfa 200 akçe ödeme yapıp daha sonra bahsi geçen kitap vakfa hediye edilecektir. Muamele-i şer'iyye yetim mallarının işletilmesinde de başvurulan bir yöntemdir. Evail-i Cemaziyelahir 965/Mart 1558 tarihli bir kayıta yetim kalan iki çocuğa ait 500 akçe iki yıllık muameleye tabi tutulmuş yıllık %15 değerlenme hesabı ile yetimlerin vasisinin 650 akçe ödemesi kararlaştırılmıştır (ŞŞS, 88: 423/2). Bu kayıtlardan anlaşılacağı üzere gerek vakıf parası gerekse yetim malları muamele-i şer'iyye adı verilen bir yöntemle işletilmektedir. %10-15³ arasındaki fazlalık devlet tarafından da onaylandığı için bu tür muameleler mahkemede yapılmaktaydı.

Vakıflar ile son olarak vakfa ait gayrimenkullerin Müslümanların yanı sıra zimmi şahıslarca kiralandığı ya da satın alındığına dair kayıtlarda bilgiler yer almaktadır (ŞŞS, 88: 119/1, 313/2, 333/1). Saray'da kurulan vakıflar şehrin imar ve iskânına ciddi katkılar sağlamıştır. Vakıflar sayesinde şehrin ekonomik ve ticarî faaliyetleri gelişmiş, üretim imkânları artmıştır. Vakıflar toplumsal barışı, sosyal yardımlaşmayı ve kaynaşmayı da beraberinde getirmiştir. Ekonomik faaliyetlerin gelişmesi ve çeşitlenmesi Saray şehrinin nüfusunun artmasını sağlamıştır.

Evlenme

İncelenen dönemde aile hukukuna dair bazı meseleler kadı mahkemesinin gündemini meşgul etmiştir. Nikâh, boşanma, mehir vb. hususlarda bazı kayıtlar söz konusudur. Evliliğin aşamalarından birisi nişanlılık sürecidir. Evlenmeleri caiz olan iki kişinin birbiriyle evlenmeyi karşılıklı vaad etmesi anlamına gelen nişan ve bunun sonucunda ortaya çıkan nişanlılık ilişkisine birçok toplumda rastlanmaktadır (Acar, 2007: 152). Saray kazâsından Oruç bin Tursun mahkemesinde, Mevlana Arab Mescidi Mahallesi'nden Başmakçı Hüseyin'in kızı Emine ile nişanlandığını, ancak kızın nişanı bozmak ve başka birisiyle evlenmek niyetinden olduğunu haber aldığından aralarındaki namzedlik ilişkisinin sona ermesini talep etmiştir. Kızı temsilen mahkemede bulunan erkek kardeşi bu durumu tasdik etmiş ve nişan bozulmuştur (ŞŞS, 88: 316/1). Evasıt-ı Zilhicce 964/Ekim 1557). Nişanlılık evlilik öncesi tarafların birbirini tanıma devresidir, taraflara evlenme mecburiyeti yüklenmez. İslâm hukukçularının büyük çoğunluğuna göre nişan, bir akid olmayıp sadece evlilik vaadinde bulunmaktan ibaret bir söz vermedir. Bundan dolayı nişanlı olan taraflardan herhangi biri tek taraflı olarak bu ilişkiyi bitirme hakkına sahiptir ve bu hususta karşılıklı rızanın bulunması şart değildir (Kahveci, 2007: 92).

2 Hüseyin Bey'in, 1480 civarında doğduğu tahmin edilmektedir. Babası Ferhad Bey, annesi II. Bayezid'in kızı Selçuk Sultan'dır. Belgrad'ın fethinden (1521) sonra Bosna sancak beyliğine getirildi. 1525 yılında kısa bir süre görevinden alındı. Daha sonra yeniden Bosna sancak beyliğine getirildi ve bu defa 1533 yılına kadar görevde kaldı. 1536'da üçüncü defa Bosna sancak beyliğine tayin edilen Hüseyin Bey 1541'de vefat etmiştir. Yaklaşık on yedi yıl kadar Bosna sancak beyliği görevinde kalan Hüseyin Bey, halk arasında Gazi Hüseyin olarak tanınmış, Saraybosna ve çevresinin İslamlaşmasında çok önemli rol oynayan tesisler yaptırmıştır. Saraybosna'nı İsa Bey'den sonra ikinci kurucusu olarak Gazi Hüseyin Bey gösterilir (Okçu, 1996: 453-454).

3 Bu durum Osmanlı kanunnâmelerinde izah edilmiştir: "ve mu'amele-i şer'iyye edenin onun (10) on birden (11) ziyade etdürmeyeler". Kanun maddesi için bkz. (Akgündüz, 1991: III/93).

İslâm hukukçuları evliliği, karı koca arasında beraber yaşamayı gerektiren, taraflara karşılıklı hak ve vazifeler yükleyen bir akid (Aydın 1985: 13) şeklinde tanımlamışlardır. İncelenen dönemde nikâh akidlerinin bir kısmı mahkemede kadı huzurunda gerçekleştirilmekteydi. Murad ve Hani çifti arasındaki evlilik bir müddet sonra bozulmuş ve boşanma ile sonuçlanmıştır. Murad, Hani'yi boşadığını mahkemeye vekilleri aracılığıyla bildirmiştir. Hani ise Ali adında bir şahıs ile nikâhlandığını ifade etmiştir. Ali'nin kabulü ile nikâh işlemi kadı huzurunda tamamlanmıştır (ŞŞS, 88: 4/2. Evasıt-ı Muharrem 964/Kasım 1556) Hüsnüye binti Hüseyin mahkemede Piri bin Derviş ile nikâhlandığını, kocasının vatan-ı aslisine kendi isteğiyle gitmeyi kabul ettiğini ifade etmiştir. Kocasını da bu ifadeyi tasdik etmiştir (ŞŞS, 88: 19/3. Evail-i Safer 964/Ekim 1556) Bu kayıtlar incelenen dönemde nikâh işlemlerinin bir kısmının mahkemede yapıldığını göstermektedir.

Boşanan çiftlerin yeni bir nikâh akidiyle bir araya gelmeleri mümkündür. Huri binti Ali ile Memi bin Ferhad daha önce boşanmışlardır. Evail-i Zilkade 964/Ağustos 1557 tarihinde mahkemeye başvuran Huri ve Memi, tecdid-i nikâh ile evlenmişlerdir. Huri Hatun, kocasından daha önceki boşanmadan dolayı 200 akçe mehir ve 130 akçe nafaka hakkını aldığını ifade etmiştir (ŞŞS, 88: 278/2).

Saraybosna'da nikâh ile ilgili yaşanan bazı ilginç olaylar da mahkemeye yansımıştır. Şubat 1557 tarihli kayda göre Mustafa bin Mehmed, Hasan voyvodayı Sofya'dan Hadice isimli bir cariyeyi getirmek üzere görevlendirmiştir. Hadice'yi daha önceden satın alan Memi, Sofya kadısı huzurunda Hadice'nin kendi cariyesi olduğunu ispatlamıştır. Mustafa, Hadice ile nikâhlanmadığı sürece kendisine teslim edilmemesi üzerine onunla nikâhlandığını ve Yenipazar ve Vişegrad'da iki ay birlikte kaldıktan sonra Hasan voyvodanın Hadice'yi alıp götürdüğünden şikâyetçi olmuştur. Hasan ise Hadice'nin nikâhlı karısı olduğunu ifade etmiş ve dava sona ermiştir (ŞŞS, 88: 62/1. Evail-i R. 964/Şubat 1557). Daha sonra görülen bir davada ise Hasan ile Mustafa arasındaki husumetin sona erdiği ve bu hususta birbirlerinden şikâyetçi olmayacakları karara bağlanmıştır (ŞŞS, 88: 81/2. Evasıt-ı R. 964/Şubat 1557).

Mehir

Mehir, sözlükte ücret manasına gelmektedir. Fıkıh terimi olarak evlilik esnasında ödenen para veya malı ifade etmektedir (Aydın, 2003: 389). Ekonomik bir güvence olarak mehir kadının tasarrufundadır ve erkek ancak kadının rızası dâhilinde bu maldan faydalanabilmektedir.⁴ Mehir, nikâh akdi esnasında zikredilmese dahi kadın lehine bir alacak olarak doğmaktadır (Karaman, 2007: 324).

Mehir, mehr-i müsemma ve mehr-i misil diye ikiye ayrılır. Tarafların üzerinde anlaştıkları mehre mehr-i müsemma, mehrin miktarının tespit edilmediği veya üzerinde şüpheye düşüldüğü takdirde kızın emsal ve akranlarının mehri göz önüne alınarak tespit edilen mehre ise mehr-i misil denir (Aydın, 1985: 31-32). Mehir peşin ödenebileceği gibi bir kısmı peşin bir kısmı daha sonra ödenebilir. Peşin ödenen kısma mehr-i muaccel, daha sonra ödenen mehir ise mehr-i müeccel olarak ifade edilmektedir (Aydın 1985: 32). Nikâh akidlerinde tespit edilen mehir miktarları farklılık göstermektedir. 10.000 akçe (ŞŞS, 88: 39/1) gibi yüksek bir meblağ olabileceği gibi daha farklı miktarlar da söz konusudur. Rahime binti Ferhad, Niğbolu sancağında Hüseyin bin Ali ile 400 akçelik müsemma mehr-i müeccel ile nikâhlandığını ve kocasının vatan-ı aslisine birlikte gideceklerini mahkemede ifade etmiş kocasını da bunu tasdik etmiştir (ŞŞS, 88: 213/3. Evahir-i B.964/Mayıs 1557).

Kocaları ölen kadınların bir kısmı mehir alacaklısı olarak mahkemeye başvuruyordu. Bu sayede mehir miktarları hakkında bilgi sahibi olunmaktadır. Ancak bu miktarlar evlilik sırasında belirlenen miktarlar mı ya da mehir borcunun bir kısmı mı bunu tam olarak tespit etmek her zaman için mümkün değildir. Fatma binti Mustafa, vekili aracılığıyla mahkemeye başvurmuştur. Vekilinin ifadesine göre Fatma'nın, ölen kocasından 4000 akçe mehir alacağı olduğunu beyan etmiştir. Müslümanların araya girmesiyle 1000 akçe üzerinde sulh yapılarak tahsil edilmiştir (ŞŞS, 88: 43/4. Evahir-i Ra. 964/Ocak 1557). Fatma binti Kara Hasan, merhum kocası sipahi Mehmed Bey'in mirasından mehr-i müeccel olarak 4000 akçelik hakkını vekili aracılığıyla beytülmal eminden almıştır (ŞŞS, 88: 151/1. Evahir-i C. 964/Nisan 1557). Rukiye binti Hacı Ali vekili vasıtasıyla, Hac yolunda vefat eden kocasından 5000 akçelik mehr-i müeccel alacağını vasiden tahsil etmiştir (ŞŞS, 88: 166/3. Evahir-i C. 964/Nisan 1557). Belirtilen bu miktarlar mehir miktarı hususunda bazı örneklerdir. Bu kayıtlar aynı zamanda kadınların mehir haklarını evlilik süresi içinde elde edemediklerini göstermektedir. Nikâh kayıtları az olduğu için mehir miktarı hakkında daha fazla malumat elde edilememiştir.

Boşanma

Boşanma, evli çiftlerden birinin ya da her ikisinin kendi istekleriyle ile toplumda geçerli norm veya adetlere göre evlilik birliğini sona erdirmesidir (Özkalp, 2005: 155). İslâm hukukunda evliliğin sona ermesi talak olarak adlandırılır. Talak; kocanın veya bazı istisnai durumlarda kadının ya da her ikisinin irade beyanı ya da hâkimin kararıyla evliliğin sona erdirilmesidir (Aydın, 1985: 35). Talak; kocanın tek taraflı irade beyanıyla yaptığı boşanma, anlaşmalı boşanma (muhâlaa) ve hâkimin kararıyla meydana gelen boşanmaları içine alır (Aydın 1985: 36). Osmanlı toplumunda boşanma çok yaygın değildi. 1578-1581 yıllarında Osmanlı topraklarını ziyaret eden Salomon Schweigger, Osmanlı toplumunda boşanma hususunda izlenimleri şunlardır: "*bir adamın evlendikten kısa süre sonra boşanması ve bir başka kadınla evlenmesi öyle gürültüsüz, patırtısız, sıkıntısız olmaz... eğer bir adam karısını boşarsa, kadın bütün elbiselerini, mücevherlerini, değerli eşyalarını alıp gider... boşanan çift, evlilik sırasında çocuk sahibi olmuşsa oğlanlar babaya bırakılır, kızlar ise anaya verilir*" (Schweigger, 2004: 210). Salomon Schweigger'in Osmanlı toplumuna dair bu tespiti oldukça yerindedir. Buna karşılık evli çiftlerin az da olsa boşanmak üzere mahkemeye başvurduğu da bir vakiydir. İncelenen dönemde Saray şehrinde en fazla karşılaşılan boşanma şekli anlaşmalı boşanma idi. Bunun yanı sıra kocanın tek taraflı irade beyanıyla yapmış olduğu boşanma da söz konusu idi. Aile hukuku bağlamında nikâh kayıtlarıyla kıyaslandığında boşanma davaları sicillerde daha fazla yer almıştır.

Boşanma işlemini kayda geçirmek hem kadın için hem de erkek için bazı nedenlerden dolayı gerekli bir işlemdir. Evliliğin sona erdiğinin ilanı, yeni bir evlilik yapmanın yolunun açılması ya da kadınların daha sonra hak talebinde bulunmalarının engellenmesi bu nedenler arasında sayılabilir. Katib Hacı Haydar Camii Mahallesi'nden Hasan bin Abdullah, Selime binti Ali'yi üç ay önce boşadığını mahkemede

4 Kur'an'da bu durum, "Kadınlara mehirlerini (bir görev olarak) gönül hoşluğuyla verin. Eğer kendi istekleriyle o mehrin bir kısmını size bağışarlarsa, onu da afiyetle yiyin." Nisâ, 4/4, "...Onlardan (nikâhlanıp) faydalanmanız karşılık sabit bir hak olarak kendilerine mehirlerini verin. Mehir belirlendikten sonra, onunla ilgili olarak uzlaştığınız şeyler konusunda size günah yoktur..." şeklinde yer almaktadır (Nisâ, 4/24).

ikrar etmiş, kadının vekili de bunu tasdik etmiştir (ŞŞS, 88: 5/2. Evail-i Ş. 964/Haziran 1557). Mehmed Paşa'nın adamlarından Yusuf bin Abdullah, Zeliha binti Abdullah'ı altı ay önce boşadığını mahkemeye bildirerek boşanma işlemini kayda geçirmiştir (ŞŞS, 88: 224/1. 20 M. 964/23 Kasım 1556).

Kocanın boşamayı ifade eden irade beyanı kayıtsız ve şartsız olabileceği gibi, geciktirici bir şarta veya vadeye bağlanabilir. Geciktirici bir şarta bağlanan boşanmaya *muallâk talak* ve vadeye bağlanan boşanmaya ise *muzâf talak* denir (Aydın, 1985: 41). Şarta bağlı boşanma hüküm ve neticelerini şartın gerçekleşmesi anında meydana getirir (Cin, 1976: 59). Mahmud Mescidi Mahallesi'nden Hani binti Abdullah, vekili aracılığıyla mahkemeye başvurmuştur. Vekil ifadesinde, Hani'nin kocası üç ay içerisinde Bosna şehrine geri dönmez ise karısının şartlı olarak boş olacağını ve bu hususta Necmeddin bin Hacı Ali'yi vekil olarak görevlendirdiğini beyan etmiştir. Necmeddin bu iddiayı inkâr etmiş, Hani Hatun'un vekilinden beyyine talep olunmuştur. İki Müslüman, Hani Hatun vekilinin lehine şahitlik yapınca kadı talaka hükmetmiştir (ŞŞS, 88: 3/2. Evasıt-ı M. 964/Kasım 1556).

Anlaşmalı boşanmaların kayda geçirilmesinde hemen hemen aynı kalıp ifadeler kullanılmaktaydı. Bir boşanma davasında Rahime binti Hasan'ın mahkemede verdiği ifade şu şekildedir: "Zevcim Mehmed bin Mahmud zimmetinde olan iki bin akçe mehr-i müeccelemini mezbur Mehmed'e hibe ve temlik eyledim ve iddetim nafakasından zimmetin beri eyledim ve vedlederimin hadaneleri davasından feragat eyledim. Zevcim Mehmed ile mehir ve nafaka ve kisveye müteallik vech-i mine'l-vücûh dava ve nizam kalmadı". Mehmed, bu ifadeleri onaylamış ve karısı Rahime'yi bain-i talak ile boşadığını beyan etmiştir (ŞŞS, 88: 402/2. Evasıt-ı Ca. 964/Mart 1557).

Anlaşmalı boşanma davaları incelendiğinde genellikle kadınların mehir, nafaka ve iddet nafakası gibi birçok hakkından feragat ettiği anlaşılmaktadır. Hatta kimi zaman kocasına mal ya da para vererek evlilik birliğini sonlandıran kadınlara da rastlanmaktadır.⁵ Ayşe binti Temurhan, vekili Bali aracılığıyla mahkemeye başvurmuştur. Ayşe mehir, nafaka ve iddet nafakasını kocasına bağışlamıştır. Bunun yanı sıra atlas kaftan ve feraceyi kocasına hibe etmiştir. Kocası Hacı Dursun bain-i talak ile boşadığını mahkemede beyan etmiştir (ŞŞS, 88: 308/3. Evasıt-ı Z. 964/Ekim 1557).

Boşanma kimi zaman şiddetli geçimsizlikten kimi zaman da kocadan izinsiz hareket etmekten kaynaklanmaktaydı. Cafer bin Elihan, karısı Ayşe binti Veli'nin kendisinden izin almadan mahallede gezip dolaştığından dolayı boşadığını ifade etmiştir. Ayşe'nin annesi de bu durumu tasdik etmiştir (ŞŞS, 88: 122/5. 28 C. 964/28 Nisan 1557). Bu boşanma şekli kocanın tek taraflı irade beyanıyla yapılan bir talaktır.

Boşanma, bazı sonuçlar doğuran işlemdir. Aslında evliliğin bir neticesi olan mehir talebi, genellikle boşanma ya da kocanın vefatıyla mahkemeye intikal eden meselelerden birisi idi. Hüma binti Murad, kocası Hacı Mahmud bin Ali'den boşandığını ve 200 akçe mehir alacağını beyan etmiştir. Hacı Mahmud, mehir borcunu kabul etmiştir (ŞŞS, 88: 131/3. Evail-i C. 964/Nisan 1557). Sultani binti Temurhan nam kadın, boşandığı eski kocasından 1000 akçe mehir alacağını olduğu iddiasıyla mahkemeye müracaat etmiştir. Davalı Kenan Halife bin Abdullah, 1000 akçelik mehirin 800 akçesinin karısı tarafından kendisine hibe edildiğini belirtmiş ve şahitlerle bunu ispatlamıştır. Bunun üzerine mahkeme mehir borcu olarak 200 akçenin kadına ödenmesine karar vermiştir (ŞŞS, 88: 293/3. Evahir-i Za. 964/Eylül 1557). Nuriye binti Mehmed, vekili aracılığıyla mahkemeye başvurmuştur. Nuriye boşandığı kocasından mehir ve iddet nafakasını talep etmiştir. Koca ise bu iddiayı reddetmiş ve 600 akçelik mehirin karısı tarafından kendisine hibe edildiğini ve iddet nafakasından vazgeçtiğini beyan etmiş ve şahitlerin tanıklığı ile davayı kazanmıştır (ŞŞS, 88: 387/1. Evahir-i S. 965/Aralık 1557). Mehir dışında kadınların bazen eşya, para vs. talepleri de söz konusudur. Nefise binti Hasan, kocası Şadi'den boşandığını ancak çok sayıda elbisesinin Şadi'nin yanında kaldığını belirtmiştir. Bu sorun arabulucuların tavassutuyla çözülmüş ve kocanın karısına 4 altın ödemesine karar verilmiştir (ŞŞS, 88: 250/1. Evail-i N. 964/Temmuz 1557).

Boşanmadan kaynaklanan sorunlardan birisi de geride kalan çocukların durumuyla ilgilidir. Umur bin Hasan, mahkemede verdiği ifadeye göre Seydiye binti Hasan'ı boşamış ve küçük kızının hadenesi Seydiye'de kalmıştır. Ancak Seydiye yeni bir evlilik yaptığından dolayı kızının hadenesinin⁶ kendisine bırakılmasını talep etmiştir. Seydiye bu durumu doğrulayınca küçük kız babasına verilmiştir (ŞŞS, 88: 424/4. Evail-i C. 965/Mart 1558). İslam hukukuna göre hadaneye üstlenecek erkeğin küçüğe yabancı bir kadınla evli olmasının onun ehliyetini etkilemeyeceği genel kabul görmüştür. Ancak aynı durumdaki kadının evli olmasının veya küçüğün mahremi dışında bir erkekle evli bulunmasının hadane ehliyetine etkisi tartışmalıdır. Hanefi hukukçular kadının küçüğün mahremi dışındaki bir erkekle evli bulunmasının hadane ehliyetini ortadan kaldıracığını belirtmişlerdir (Bardakoğlu, 1998: 469). Bu hüküm çerçevesinde yeni bir evlilik yapan Seydiye binti Hasan'ın yanında kalan küçük çocuğunun hadane hakkı elinden alınmıştır.

Nafaka

Nafaka, geçim hususunda lazım olan erzak, eşya ve para anlamına gelmektedir (Pakalın, 1993: II/642). Terim anlamı olarak aile hukuku veya mülkiyet ilişkisinden doğan bakım yükümlülüğü ve bu kapsamda yapılan harcamaları içermektedir. Evlilik ve hısımlık nafakası gibi türleri vardır (Erbay, 2006: 282).

Evlilik nafakası kocanın, karısının yiyecek, içecek, giyecek gibi ihtiyaç maddelerini ve sosyal durumuna uygun olarak dayalı dōşeli bir meskeni temin etmesidir (Erbay, 2006: 282). Nitekim Kur'an'da kadınların yeme içme, giyim kuşam gibi masraflarının kocalarına ait olduğu ifade edilmiştir.⁷ Kadın, nafakanın karşılanmaması veya eksik karşılanması halinde mahkemeye başvurabilirdi. Bu durumda hâkim, tarafların malî ve sosyal durumlarını dikkate alarak nafakanın miktarını tayin ederdi (Erbay, 2006: 282). Mahkemenin takdir ettiği nafaka,

5 Manastır kazısında anlaşmalı boşanmalarda kadınların haklarının yanı sıra alacaklarından vazgeçen kadınlarla ilgili kayıtlar için bakınız (Koçak, 2019: 280-282).

6 İslam hukukunda küçüğün ve bu hükümde olan kimselerin gerektiği şekilde büyütülüp yetiştirilmesi, korunup gözetilmesi ve eğitilmesi amacıyla kanun koyucunun belli şahıslara tanıdığı hak, yetki ve sorumluluğu ifade eder. Doğumla başlayan hadane süresi kural olarak çocuğun başkalarının hizmet ve himayesine ihtiyaç duymayacağı yeme içme ve giyinme gibi şahsi ihtiyaçlarını bizzat kendisinin görebileceği çağa kadar devam eder. Hanefilere göre hadanenin erkek çocuğun yedi yaşına girmesiyle, kız çocuğun da buluşa ermesiyle sona ereceği görülmektedir. Ancak hadaneyi anne ve anneanne dışında bir kadının üstlenmesi durumunda buluş beklenmeden kız çocuğun hadanesi dokuz yaşına girmesiyle sona erdirilir (Bardakoğlu 1998: 467-471).

7 "Onların yiyeceği, giyeceği örfe uygun olarak babaya aittir.." (Bakara, 2/233).

aslında kadınlara verilen bir çeşit borçlanma iznidir (Abacı, 2001: 168). Kocanın karısına, nafaka borcuyla mükellef olabilmesi için sahil bir nikâh akdinin olması ve kadının fiilen evliliğe hazır bulunması gerekir (Aydın, 1985: 32). Nafaka, evlilik boşanma ile sona erdikten sonra kadın iddet beklediği sürede devam eder, iddet bittikten sonra kadının nafaka talep hakkı kalmaz (Aktan, 1992: II/407). Hısımlık nafakası kan bağı bulunan yakınlar arasında söz konusu olur ve yükümlülük karşılıklıdır. İslâm hukukçuları hangi kan hısımlarının birbirinden nafaka alabileceği konusunda farklı görüşlere sahiptir. Hanefî mezhebinde hısımlık nafakası anne, baba, büyükanne ve büyükbabalar; çocuklar ve torunlar ve mahrem yakınlar arasında uygulanır. Hanbelî ve Zeydî mezhebinde usul-fürû başta olmak üzere ashâb-ı ferâiz ve asabe olarak birbirine mirasçı olabilecek yakınlar esas alınmıştır (Erbay, 2006: 283).

İncelenen dönemde Saraybosna'da nafaka işlemleri mahkeme tarafından yürütülmekteydi. Nafaka işlemlerinde başvuruda bulunan taraf daha çok kadınlardı. Kadınların, nafaka talebi ile ilgili mahkemeye başvurularını vekil aracılığıyla değil doğrudan kendilerinin yaptıkları dikkati çekmektedir. Kadınların evlilik süresi içinde nafaka talebiyle ilgili mahkemeye başvuruları oldukça az rastlanan bir durumdu. Kocası tarafından terk edilen Selime binti Hasan, küçük çocuğu ile birlikte kardeşinin evine sığındığını, nafakaya ihtiyaç duyduğunu belirtip kocasından nafaka talebinde bulunmuştur. Kocası İshak bin Abdullah ise köle olduğunu, geçim ihtiyaçlarını karşılayacak maddiyatının olmadığını bildirmiştir. Bunun üzerine mahkeme günlük 2 akçe nafaka takdiri yapmıştır (ŞŞS, 88: 121/2 28 C. 964/28 Nisan 1557). Mahkemenin takdir ettiği nafaka kadının kocası tarafından ödenmek üzere belirlenen nafakadır.

Evliğin sona ermesiyle ortaya çıkan iddet nafakası iddet süresi içinde kadının ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Boşanmaların büyük bir kısmı anlaşmalı boşanma olduğu için kadınların genellikle mehir ve nafaka haklarını kocalarına bağışladığı görülmektedir. Boşandıktan sonra iddet nafakasını talep eden bir kadının mahkemeye yaptığı başvuru reddedilmiştir. Kocanın ifadesine göre kadın iddet nafakası hakkından vazgeçmiştir. Şahitlerin de bu yönde şahadet etmesiyle kadın davayı kaybetmiştir (ŞŞS, 88: 387/1. Evahir-i S. 965/Aralık 1557).

Vefat eden kişilerin çocuklarına nafaka bağlanması en sık karşılaşılan durumlar arasındaydı (ŞŞS, 88: 218/3, 221/2, 238/4, 270/2). Yetim kalan çocuklara babalarından kalan mirasın nafaka olarak kullanılabilmesi için vasi ataması yapıldı ve nafaka için yapılacak harcamalar vasi aracılığıyla ve mahkeme kontrolünde gerçekleştirildi (ŞŞS, 88: 351/2. 15 M. 965/7 Kasım 1557). Sinan Voyvoda Hatunu Mescidi mahallesinden olup vefat eden Hasan bin Hıdır'ın yetim kalan oğlu için annesinin talebi ile mahkeme tarafından günlük 1 akçe nafaka takdiri yapılmıştır. Nafaka ölen adamın müellefatından karşılanacaktı (ŞŞS, 88: 34/2. Evasıt-ı Ra. 964/Ocak 1557). Hâce İdris Mescidi Mahallesi'nden Emire binti Yunus vekili aracılığıyla yetim kalan üç çocuğu için nafaka talebinde bulunmuştur. Mahkeme çocuklara kalan mirastan karşılanmak üzere günlük her bir çocuk için 1 akçe nafaka ödenmesine karar vermiştir (ŞŞS, 88: 71/4. Evasıt-ı R. 964/Şubat 1557). Mahkeme, günlük nafaka ödemesi dışında mirastan toplu ödeme yapılmasına da karar verebilmekteydi. Ayşe binti Hasan, kocası Hasan'ın vefat ettiğini, geride üç çocuk bıraktığını ifade ettikten sonra kocasının terekesinden karşılanmak üzere nafaka talep etmiştir. Mahkeme senelik olarak çocuklardan Mustafa'ya 250 akçe, Ali'ye 120 akçe, Zeliha'ya 60 akçe ödenmesine karar vermiştir (ŞŞS, 88: 210/1. 23 B. 964/22 Mayıs 1557).

Nafakanın karşılanabilmesi için kimi zaman gayrimenkul satışı yapılmaktaydı. Kemal Mescidi Mahallesi'nde sakin olup vefat eden Kuyumcu Mahmud'un yetim kalan kızı Ayşe geçim sıkıntısı yaşadığından bahisle, babasından kalan evin satışı için vasi aracılığıyla mahkemeden izin talep edilmiştir. Adı geçen mahallede bulunan ev, vasi tarafından 2600 akçeye satılmıştır (ŞŞS, 88: 88/1. Evahir-i R. 964/Şubat 1557).

Nafaka takdirine dair başka bir örnek ise kaçan köle ya da cariyelerle ilgiliydi. 13 Cemaziyevvel 964/14 Mart 1557 tarihli kayda göre Boğdanlı ve Hırvat asıllı bir cariyeye yakalanıp mahkemeye getirilmiştir. Cariye, kaçak durumda olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine günlük 2 akçe nafaka takdir edilmiş ve cariyeye, zabıta vekiline teslim edilmiştir (ŞŞS, 88: 104/3).

Boşanan kadınların, bakımını üstlendikleri çocukların nafakası için mahkemeye başvuruları oldukça sık karşılaşılan bir durumdu. Orta Mahallesi'nden Fatma binti Hüseyin, kocasından boşandığını kızı Kerime ile birlikte yaşadığını ve nafakaya ihtiyacı olduğunu beyan etmiştir. Kızının babası Ferhad'ın mal varlığından karşılanmak üzere günlük bir akçe nafaka ödenmesine karar verilmiştir (ŞŞS, 88: 204/1. 25 B. 964/24 Mayıs 1557). Cihan binti Mehmed, kocası Hacı Ali'den boşandığını ve küçük bir çocukla yaşamak durumunda kaldığını ancak Hacı Ali'nin nafaka ödemesini yapmadığından hareketle şikâyetçi olmuştur. Hacı Ali, bu ifadeyi kabul etmiştir. Mahkeme küçük çocuğun nafakası ve sair ihtiyaçları için nafaka ödenmesine karar vermiştir (ŞŞS, 88: 200/2. Evasıt-ı B. 964/Mayıs 1557).

Gayrimenkul Satışları

İncelenen dönemde gayrimenkul satışları içerisinde ev, dükkân, bağ, bahçe, bostan, değirmen vs. yer almaktadır. En çok alım-satımı yapılan gayrimenkul ise ev idi. Ev satışı hüccetleri belirli bir kalıba göre kayda geçirilmiştir: Satıcının adı ve mahallesi, evin bulunduğu mahalle ve konumu, evin müstemilatı ve varsa diğer ek birimler kaydedilmiştir. Satın alan kişinin adı ve mahallesi, satış miktarı ve satış türü (peşin, vadeli, kesin satış, geri almak üzere satış gibi), satış meblağının ödendiğini belirten ikrar-kabul ve satışın gerçekleştirildiği tarih yer almaktadır (ŞŞS, 88: 53/2. Evail-i R. 964/Şubat 1557). Pek çok ev satış kaydı bu düzene göre mahkeme defterine yazılmıştır.

Ev satışlarının büyük çoğunluğu kesin satış hükmündedir. Bazı ev satışı işlemleri ise bey' bi'l-vefâ şeklinde deftere kaydedilmiştir. Yunus bin Hacı Hasan, 3 Cemaziyevvel 964/4 Mart 1557 tarihinde, Hacı Seydi Mescidi Mahallesi'ndeki evini bahçesi ve müstemilatıyla beraber bir yıl vade ile bey' bi'l-vefâ yöntemiyle Ömer bin Hüseyin'e satmıştır (ŞŞS, 88: 94/4). Burada bahsedilen satış işlemi kesin bir satış değildir. Başka bir sicil kaydında bey' bi'l-vefâ türünden satışın ayrıntıları açıklanmıştır. Bali bin Mustafa, Hacı Seydi Mescidi Mahallesi'ndeki evini Mustafa bin Hasan'a altı ay vade ile bey' bi'l-vefâ türünden satmıştır. Satış fiyatı olarak 1160 akçe belirlenmiş, şayet vade sonunda Bali 1160 akçeyi Mustafa'ya geri ödemezse evin satışı gerçekleşmiş olacaktır (ŞŞS, 88: 53/2. Evail-i B. 964/Mayıs 1557). Geri almak üzere satış akdi denilen bey' bi'l-vefâ, Mecelle'de; "bir kimse bir malı ahara semeni reddettik de geri vermek üzere şu kadar kuruşa satmaktır" şeklinde tanımlanmıştır (Öztürk, 1973: 166, m.118). Bey' bi'l-vefâ kesin satış işlemi değildir. Daha çok borç para veren tarafın alacağını güvence altına alınmasını temin eden bir sözleşmedir. Bey' bi'l-vefâ akdi çerçevesinde yapılan gayrimenkul satışı işlemi, bedel geri ge-

tirildiğinde satış işlemi iptal edilmekte, satışa konu edilen mülk asıl sahibine geri verilmektedir. Belirlenen vade sonunda paranın iadesi söz konusu olmazsa bey' bi'l-vefâ akdi kesin satış işlemine dönüşmektedir (Çakır, 2015: 598-600). Bu akid, enflasyonun mevcut, faizin ise yasak olduğu bir dönemde borçlanmayı kolaylaştırmakta, borç para veren kişinin parasını güvence altına almaktadır.

Gayrimenkul alım-satımı hüccetleri alıcı ve satıcıların kimlikleri yönünden değerlendirildiğinde Müslümanlar ile zimmîler arasında (ŞŞS, 88: 52/2) ya da zimmîlerin kendi aralarında (ŞŞS, 88: 70/3, 119/1) gayrimenkul alım satımı yaptıklarına dair kayıtlara rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra zimmî kadınlar gayrimenkul alım-satımı hususunda kadı mahkemesini kullanmışlardır (ŞŞS, 88: 157/1).⁸ Müslüman kadınların gayrimenkul satın aldığı (ŞŞS, 88: 77/2, 305/3) ya da ev satış yaptığına dair (ŞŞS, 88: 24/4, 78/2, 107/1, 147/2, 190/3, 204/5, 244/4, 257/3, 327/4, 334/1, 353/1, 362/3, 402/5, 426/1) çok sayıda örnek mevcuttur. Müslüman kadınların daha fazla gayrimenkul (gayrimenkul-ler içerisinde ev satışı daha fazla) satışı yaptığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Ayşe binti Abdullah vekili aracılığıyla şehrin varoşunda yer alan evini Toma veledi Marko adlı zimmiye 2150 akçe mukabilinde satmıştır (ŞŞS, 88: 123/1. Evahir-i C. 964/Nisan 1557). Emine binti İlihan, vekili vasıtasıyla, Ayas Bey Mescidi Mahallesi'ndeki evini ve bostan yerini Mihoyil veledi Marko'ya satmıştır (ŞŞS, 88: 126/1. Evail-i C. 964/ Nisan 1557). Kadınların gayrimenkul alım-satımında daha çok satıcı konumunda olmaları onların kendilerine miras kalan gayrimenkulleri nakde dönüştürme şeklinde değerlendirilebilir. Bu konuda yapılan araştırmalarda benzer sonuçlara ulaşılmıştır (Faroqhi, 2009: 194-195; Koçak, 2018: 196-199).

Saraybosna'da evlerin müstemilatı hakkında oldukça detaylı bilgiler mevcuttur. Bazı evler müstemilat yönünden zengindir. Hacı Mehmed Bey Camii Mahallesi'nde Hüma Hatun'a ait evin bölümleri şu şekildedir: İki sofa, bir mutfak, iki kiler, bahçe, su pınarı, avlu. Bahsi geçen bu ev Evahir-i Safer 964/Aralık 1556 tarihinde 8000 akçeye satılmıştır. Bazı evlerin bölümleri ise kiler, ahır, bahçe (ŞŞS, 88: 23/2) şeklinde deftere kaydedilmiştir. Evlerin bazıları iki katlı idi. Bu durumdaki evlerin bölümlerinden söz edilirken alt kat için tahtanî, üst kat için fevkânî tabiri kullanılmaktaydı (ŞŞS, 88: 359/2) Daha çok zimmîlerin yaşadığı şehrin varoş kısmındaki evler daha sade durumda idi ve bu evlerin satış fiyatları düşüktü. Bu evlerin müstemilatı hakkında fazla detaya girilmeden "mezkûr mahdud evi ve bağçeyi cümle tevabi-i ve levahiki ile" şeklinde deftere yazılmıştır (ŞŞS, 88: 52/2, 70/3, 123/1).

Satışı yapılan evlerin fiyatları farklılık göstermektedir. Yüksek fiyata satılan evlerden bazılarının satış fiyatı ve evin bulunduğu mahalle şu şekildedir: Hüsrev Bey Camii Mahallesi 18000 akçe (ŞŞS, 88: 359/2), Cami-i Atik Mahallesi 17000 akçe (ŞŞS, 88: 127/3), 6600 akçe (ŞŞS, 88: 298/3), Davud Çelebi Mescidi Mahallesi 12000 akçe (ŞŞS, 88: 154/3), Hâce Kemal Mescidi Mahallesi 12000 akçe (ŞŞS, 88: 314/1), 7000 akçe (ŞŞS, 88: 335/1), 6050 akçe (ŞŞS, 88: 297/4), Sarrac Ali Mescidi Mahallesi 11500 akçe (ŞŞS, 88: 205/3), 9000 akçe (ŞŞS, 88: 23/2), İskender Kethüda Mescidi Mahallesi 10000 akçe (ŞŞS, 88: 220/1), Hacı İdris Mescidi Mahallesi 9400 akçe (ŞŞS, 88: 205/3), Çıkrıkçı Hacı Muslihiddin Camii Mahallesi 9000 akçe (ŞŞS, 88: 408/4), 6900 akçe (ŞŞS, 88: 65/2), Şeyh Ferruh Camii Mahallesi 9000 akçe (ŞŞS, 88: 112/1), Mehmed Bey Camii Mahallesi 8000 akçe (ŞŞS, 88: 25/1), Yahya Paşa Mescidi Mahallesi 7000 akçe (ŞŞS, 88: 215/3), Hacı Hasan Mescidi Mahallesi 7000 akçe (ŞŞS, 88: 393/19, Ayas Bey Mahallesi 11200 akçe (ŞŞS, 88: 294/2), 7000 akçe (ŞŞS, 88: 119/2), 6000 akçe (ŞŞS, 88: 126/1), Armağancı Sinan Mescidi Mahallesi 6400 akçe (ŞŞS, 88: 191/3), Hacı Süleyman Mescidi Mahallesi 6000 akçe (ŞŞS, 88: 248/1).

Genellikle şehrin eski mahallelerindeki evlerin fiyatları daha fazla iken, zimmîlerin yaşadığı Varoş kesimindeki evlerin fiyatları düşüktü. Burada yer alan evlerin bazıları 700-750 akçeye satışı yapılmıştır (ŞŞS, 88: 52/2, 70/3). Bunun yanı sıra Haraccı Muslihiddin Mescidi, Hacı Seydi Mescidi, Sinan Voyvoda Hatunu Mescidi, Balık, Haseki Mescidi, Hacı Memi Mescidi, Davud Çelebi, Hacı Mehmed, Yakub Paşa Mescidi mahallelerinde satışı yapılan evlerin fiyatları 300 akçe ile 470 akçe arasında değişmektedir (ŞŞS, 88: 68/1, 77/3, 110/2, 163/1, 204/5, 280/3, 296/2, 305/3, 335/2, 377/1).

Sonuç

Bosna bölgesine yönelik Osmanlı akınları XIV. yüzyılın sonlarına doğru başlamıştır. II. Murad döneminde Hodidjed ve çevresi, Saray Ovası ile beraber Osmanlı idaresi altına girmiştir. 1463'te Bosna'nın tamamı Osmanlılar tarafından ele geçirildikten sonra bölgede bir sancak kurulmuştur. XVI. yüzyılda Bosna sancağının sınırları genişlemiş ve Hersek, Klis, Pakrats ve Krka gibi komşu sancaklar için merkezi konumda bir sancak özelliği taşımıştır. İlk başlarda sancağın merkezi Saraybosna idi. 1552'den itibaren sancağın merkezi Banaluka'ya taşınmıştır. 1580 yılında askerî ve stratejik ehemmiyetinden dolayı Bosna, eyâlet haline getirilmiştir. Türk fethinden sonra Bosna sancağında yer alan şehir ve kasabaların nüfusu artmış ve ekonomik yönden gelişmiştir. Saraybosna şehrinin gelişmesinde Gazi Hüsrev Bey'in katkıları oldukça fazladır. Bu incelemede ana kaynak olarak Saraybosna kazasına ait şer'iyye sicili kullanılmıştır. 1556-1558 tarihli ve 442 sayfadan oluşan defterde, gayrimenkul satışı, borç ve alacak meseleleri, miras, evlenme boşanma, kölelik, çiftlik ve baştına tasarrufu meseleleri, vakıflar, kefalet, nafaka ve bazı hukukî sorunlarla ilgili dava kayıtları yer almaktadır. Mahkeme kayıtlarına yansıdığı kadariyle Müslümanlar ile zimmîler arasında alım satım, kefalet, borç meseleleri şeklinde ilişkiler söz konusudur. XVI. yüzyıl ortalarında Saray şehrinde çok sayıda vakıf mevcuttu. Bunlar arasında Hüsrev Bey, İsa Bey ve Kemal Bey'in kurmuş olduğu vakıfları öne çıkmaktadır. İncelenen dönemdeki vakıfların bir kısmının kurucuları kadınlardı. Vakıfların ticarî hayata ciddi katkı sağladıkları anlaşılmaktadır. Vakıf sermayesi ile emek-sermaye iştiraki olarak bilinen mudarebe türü ortaklık kurulmasının yanı sıra başta tüccar ve esnaf olmak üzere para gereksinimi duyan pek çok kişiye kredi veriliyordu. Vakıflara ait paranın enflasyon karşısında değerinin korunması için muamele-i şer'iyye akdi ile borç verildiği görülmektedir. Ev satışlarının büyük çoğunluğu kesin satış hükmündedir. Bazı ev satışı işlemleri ise bey' bi'l-vefâ şeklinde deftere kaydedilmiştir. Bey' bi'l-vefâ kesin satış işlemi değildir. Daha çok borç para veren tarafın alacağını güvence altına alınmasını temin eden bir sözleşmedir. Bu akid, enflasyonun mevcut, faizin ise yasak olduğu bir dönemde borçlanmayı kolaylaştırmakta, borç para veren kişinin parasını güvence altına almaktadır. Müslüman erkeklerin zimmîlere, zimmî şahısların kendi aralarında gayrimenkul alım satımı yaptıkları kayıtlarda yer almaktadır. Bunun yanı sıra zimmî kadınlar da gayrimenkul alım-satımı hususunda kadı mahkemesini kullanmışlardır. Müslüman kadınların gayrimenkul satın aldığı ya da ev satış yaptığına dair çok sayıda örnek mevcuttur. Müslüman kadınların daha fazla gayrimenkul satışı yaptığı kayıtlardan anlaşılmaktadır.

8 Zimmî kadınların alım-satım hususunda kadı mahkemesini kullandığına dair ayrıntılı bilgi için bakınız (Çakır, 2014: 41-66; Koçak, 2018: 167-210).

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Saraybosna Şer'iyye Sicili (SŞC)

Gazi Husrev-Begova Biblioteka (GHB) 88 H.963-965/ M.1556-1558.

Yayınlanmış Eserler

- Abacı, N. (2001). *Bursa Şehrinde Osmanlı Hukukunun Uygulanması (17. Yüzyıl)*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Acar, H. İ. (2007). Nişan, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXIII, 152-154.
- Akgündüz, A. (1991). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri (Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri)*, III. FEY Vakfı Yayınları.
- Aktan, H. (1992). *İslâm Aile Hukuku, Sosyal Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, II*. 1992, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 396-433.
- Aruçi, M. (2009). *Saraybosna*, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXXVI, 128-132.
- Aydın, M. Â. (2003). Mehir, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII, 389-391.
- Aydın, M. Â. (1985). *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Bardakoğlu, A. (1998). Hidane, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVII, 467-471.
- Boskov, V., & J. Samic. (1979). Turski dokumenti o slovenačkom robiju u Sarajevu U 16. Vijeku, *Zgodovinski Časopis Historical Review*, XXXIII, 5-12.
- Cin, H. (1976). *Eski Hukukumuzda Boşanma*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Çakır, İ. E. (2015). *16. Yüzyılda Ayntâb Şehri*. Yeditepe Yayınları.
- Çakır, İ. E. (2014). Zimmî Kadınlar Kadı Mahkemesinde: Sofya XVII. Yüzyıl, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XXI, 41-66.
- Darkot, B. (2001). Bosna-Saray, İslâm Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, II, 735-736.
- Djurđev, B. (1992). Bosna-Hersek, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VI, 297-305.
- Emecen, F. (1992). Bosna Eyaleti, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VI, 296-297.
- Erbay, C. (2006). Nafaka, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXII, 282-285.
- Evliya Çelebi. (2014). *Seyâhatnâme (V. ve VI. Cilt) İndeksli Tıpkıbasım*. (haz: S. A. Kahraman), Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Eyice, S. (1996). Gazi Hüsrev Bey Külliyesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XIII, 454-458.
- Faroqhi, S. (2009). *Orta Hâlli Müslümanlar 17. Yüzyılda Ankara ve Kayseri'de Ev Sahipleri ve Evler*. Türkiye İş Bankası Yayınları. Gedikli, F. (1998). *Osmanlı Şirket Kültürü XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması*. İz Yayıncılık.
- Gedikli, F. (2005). Yeni Bulunmuş Bir Bosna Mahkeme Defteri: Hicri 1203-1288 (1788-1871) Tarihleri Arasında Bosna'da Toplumsal Hayat, *XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt, I. Kısım, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 569-600.
- Gül, A.R. (2005). Faizsiz Bankacılığın Dini Temeli Açısından Mudarabe ile Selef Yöntemlerinin Mukayesesi, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLVI(I), 43-83.
- Günay, V. (2003). Balkan Şehir Tarihleri Kaynağı Olarak Şer'iyye Sicillerinin Envanter ve Kataloglarının Tespiti Hakkında, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVIII/III, 71-82.
- İnalçık, H. (1942). Saray Bosna Şer'iyye Sicillerine Göre Viyana Bozgunundan Sonraki Harp Yıllarında Bosna, *Tarih Vesikaları*, II/IX, 178-187.
- İnalçık, H. (2005). Türkler ve Balkanlar, *Bal-Tam Türklük Bilgisi*, III, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, 20-44.
- İnbaşı, M. & Kul, E. (2018). *Balkanlarda Bir Türk Şehri Üsküp Fetihten XVIII. Yüzyıla Kadar*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnciciyan, L. & Andreasyan, H. D. (1974). Osmanlı Rumeli'si Tarih ve Coğrafyası. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, IV-V, 101-152
- Kahveci, N. (2007). İslâm Hukuku Açısından Nişanlılık. Rağbet Yayınları.
- Kallek, C. (2005). Mudârebe, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXX, 359-363.
- Karaman, H. (2007). *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*. (12. Baskı), Ensar Neşriyat.
- Kaya, S. (2007). *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kur'an-ı Kerim Mealî*. 2004, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Koçak, Z. (2018). Osmanlı Toplumunda Zimmî Kadınların Kadı Mahkemelerini Kullanma Pratiği: Vidin Örneği (1700-1750). *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, VII, 167-210. [\[Crossref\]](#)
- Koçak, Z. (2019). *Manastır'da Hukuk ve Adalet Uygulamaları (1700-1730)*. Gece Kitaplığı.
- Koçak, Z. (2021). Ayntab Mahkemesinde Kadınların Hak Arama Mücadelelerine Dair Bazı Değerlendirmeler (1600-1650). *Gaziantep Üniversitesi Ayntab Araştırmaları Dergisi*, IV, 15-36.
- Nagata, Y. & Nagata M. (1999). Saraybosna Şer'iyye Sicilleri Üzerinde Bir İnceleme, *XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12-16 Eylül 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, III, 691-724.
- Okıç, M. T. (1996). Gazi Hüsrev Bey, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XIII, 453-454.
- Oruç, H. (2005). 15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı, *OTAM-Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, XVIII, 249-271. [\[Crossref\]](#)
- Oruç, H. (2012). Saraybosna Vakıfları (16. Yüzyıl Sonları- 19.Yüzyıl İlk Yarı), *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 67-88.
- Oruç, H. (2009). Gazi Hüsrev Bey'in Saraybosna'daki Vakıfları. *Belleten*, 73, 645-670. [\[Crossref\]](#)
- Özkalp, E. (2005). *Sosyolojiye Giriş*. Ekin Kitabevi.
- Öztürk, O. (1973). *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri*, II, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

- Pelidija, E. & Emecen F. (2000). İsâ Bey, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXII, 475-476.
- Schweigger, S. (2004). *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*. (çev. S. T. Noyan), Kitap Yayınevi.
- Yardımcı, M. E. (2006). 15. ve 16. Yüzyıllarda Bir Osmanlı Livası Bosna. Kitap Yayınevi.
- Zlatar, B. (2012). XV. ve XVI. Yüzyıl Saraybosna Vakıfları, *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 57-61.

Structured Abstract

Ottoman raids on Bosnia region began towards the end of the fourteenth century. Hodidjed and its environs fell under Ottoman rule together with the Sarajevo Plain during the reign of Sultan Murad II. A sanjak was then established in 1463 in the region after the Ottomans had captured all of Bosnia. In the sixteenth century, the boundaries under the Bosnian sanjak (region) expanded to include its neighboring sanjaks of Herzegovina, Klis, Pakrats, and Krka. At first, the center of the sanjak was Sarajevo. It then shifted to Banaluka after 1552. In 1580, Bosnia gained statehood because of its military and strategic importance.

Following the Turkish conquest, Bosnia's old towns and boroughs began to flourish. All cities that had been established by the Turks were done so in strategically appropriate places in order to facilitate communication and transportation. These cities gradually evolved into hubs of industry and commerce.

The contributions of Gazi Hüsrev Bey were particularly important in the development of Sarajevo city. Hüsrev Bey had served as governor of Bosnian sanjak for seventeen years. He had built many religious, commercial and cultural centers – each of which playing a very important role in the Islamization of Sarajevo and its environs. He was also involved in intense conquests and holy wars. Thanks to his contributions, Mr. Gazi Hüsrev is referred to as the second founder of Sarajevo, while İsa Bey is referred to as the first.

There are around seventy neighborhoods mentioned in the Kadi (muslim judge) registry in the period in question. Given that majority of the city's population is Muslim, the names of the neighborhoods are usually named after the founders of local mosques, masjids, za-wiyahs, and madrasahs, or after specific individuals. Non-Muslim neighborhoods were enrolled in the registry as either Varoş and Frank neighborhoods.

Various nations lived together in the Ottoman Empire. Court records show (us) that the social and economic relations between Muslims and non-Muslims were highly developed because of the so-called "Nation System" (Millet Sistemi). The aim of that system was to ensure that people of different religious backgrounds lived in peace and harmony. These records show that Muslims and non-Muslims vouched for one another, borrowed and lent money, and even developed sale & purchase contracts. The flourishing Muslim/non-Muslim relations suggest that these relations were based on mutual trust. This was also due to the trust that zimmi (non-Muslim subjects) had in the Ottoman legal system.

In this study the *şer'iyye sicili* (court records) of *kazâ* (district) of the Sarajevo was used as its main source. This registry dates between 1556 and 1558, and is 442 pages long. It contains case records related to real estate sales/purchases, debt and receivable issues, inheritances, marriages, divorces, slavery, farm and *baştina* (inherited land) savings problems, *vakıfs* (foundations, charities), bails, alimonies, and some legal matters. According to the court records, interactions between Muslims and non-Muslims (largely) took place in the form of trading, bail, and debt issues.

In the mid-sixteenth century, the city of Sarajevo was home to many *vakıfs*. Those founded by Hüsrev Bey, İsa Bey, and Kemal Bey stand out in particular, among these. Other *vakıfs* from that period were founded by women. These *vakıfs* also appear to have made significant contributions to commercial life. Mutual partnerships were made between the *vakıfs*' capital and *mudarebes* (aka labour-capital participation). Moreover, loans were given to those in need of money – especially merchants and tradesmen. Money belonging to the *vakıfs* appears to have been lent to the treaty via a contract (*muamee-i şer'iyye*) meant to protect its value against inflation.

Gazi İsa Bey's *vakıfs* started Sarajevo's evolution towards becoming a city. After İsa Bey's death, Bosnian "bannermen" (*sanjakbeyler*) and leading rulers, alongside wealthy merchants and craftsmen set up their own *vakıfs* to make Sarajevo both an official sanjak and state center. *Vakıfs* established in Sarajevo had made significant contributions for both to the city's zoning and settlement. They allowed the city's economic and commercial activities to blossom, and boosted opportunities for production (industry) as well. *Vakıfs* had brought with them social peace, social assistance, and cohesion. Furthermore, the flourishing and diversification of economic activities also helped Sarajevo's population to grow.

Kadi Court dealt with some matters surrounding family law from the period in question. Among these include records about marriages, divorces, and dowries. Logging divorces was necessary for both women and men alike. Some of the reasons being include proclaiming of the end of the marriage, opening the way for a new marriage, or preventing women from claiming rights later onwards. In consensual divorce cases, women generally waived many rights – for example such as dowry (*mehir*), alimony (*nafaka*), and "iddet *nafakası*" (alimony for the period between the divorce and new marriage).

At the time, Sarajevo's court had carried out all alimony proceedings. Women by and large applied were the ones who applied for alimony. Interestingly, they made their applications in person, and not through a proxy.

Also during the period in question, real estate sales included houses, shops, vineyards, gardens, orchards, and mills. The bulk of real-estate bought/sold were houses. These were logged down in a certain pattern. Moreover, the vast majority of house purchases were final. A number of house purchases were registered in the register as "*bey bi'l-vefâ*." *Bey bi'l-vefâs* were not finalized sales; rather, they were contracts that ensured that the receivable of the lending party had been secured. They also facilitated borrowing at a time when inflation was present and interest was prohibited, and secured the lender's money. The records state that Muslim men bought and sold real estate to non-Muslim men or these procedures took place between non-Muslims. Additionally, non-Muslim women also went to the Kadi court to buy and sell real estate as well. There are also many examples of Muslim women buying real estate or selling houses. The records suggest that Muslim women sold more real estate.

Ali Serdar METE

Yeditepe Üniversitesi, Atatürk
İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü,
İstanbul, Türkiye

Yeditepe University, Institute of
Ataturk Principles and Revolution
History, İstanbul, Turkey

Geliş Tarihi/Received: 25.11.2020

Kabul Tarihi/Accepted: 22.09.2021

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Ali Serdar METE
E-posta: aserdarmete@gmail.com

Atıf: Mete, A. S. (2022). Tüccarzade
İbrahim Hilmi'nin Osmanlı Askerî Liter-
atürüne Katkısı. *Turcology Research*, 74,
371-381.

Cite this article: Mete, A. S. (2022). The
Contribution of Tüccarzade İbrahim
Hilmi to The Ottoman Military Literature.
Turcology Research, 74, 371-381.

Content of this journal is licensed
under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0
International License.

Tüccarzade İbrahim Hilmi'nin Osmanlı Askerî Literatürüne Katkısı

The Contribution of Tüccarzade İbrahim Hilmi to The Ottoman Military Literature

öz

Osmanlı ordusunda uygulanan islahatlar II. Mahmud döneminden itibaren yeni bir askerî literatürün doğuşunu sağladı. Yazılı metinlerin temini, Türkçeye çevrilmesi ve çoğaltılması ihtiyacı da askerî islahatlara paralel olarak arttı. Subayların öncülük ettiği askerî yayınlar Osmanlı askerî literatürünün ortaya çıkmasını sağladı. Alman İslah Heyeti'nin göreve başladığı II. Abdülhamid döneminde askerî yayınlarda da yeni uygulanacak Prusya Sistemi sebebiyle bir artış ve çeşitlenme görüldü. Bu dönemde yayınevini açarak askerî yayıncılığın öncülerinden olan Tüccarzade İbrahim Hilmi aynı zamanda ilk Türk yayıncılardan idi. Tüccarzade'nin yayınevi Kitabhâne-i İslâm ve Askerî'nin askerlikle ilgili yayınları, modernizasyon çalışmalarının seyrinin de yazılı birer rehberiydi ve zamanla çeşitlenerek sayıları arttı. İbrahim Hilmi, birçok asker-yazarın eserlerini yayınlayarak Osmanlı askerî literatürünün gelişmesinde önemli bir yer edindi. Bu çalışmada yayıncının 1896-1923 yılları arasındaki askerî yayınları, askerî modernizasyon çalışmaları çerçevesinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Askerî Eğitim, Askerî Literatür, Osmanlı Modernleşmesi, Tüccarzade İbrahim Hilmi

ABSTRACT

The reforms implemented in the Ottoman army provided the rise of a new military literature from the time of Mahmud II. Like many other needs of reforms, the need for the supplying written texts, their translation into Turkish and their reproduction has increased in parallel with military reforms. The military publications led by the officers provided the emergence of the Ottoman military literature. During the period of Abdulhamid II, when the German Military Mission commenced, an increase and diversification was observed in military broadcasts due to the Prussian System to be implemented. Tüccarzade İbrahim Hilmi, one of the pioneers of military publishing by opening his publishing house during this period, was also one of the first Turkish publishers. The publishing house of Tüccarzade, Kitabhâne-i İslam and Askerî's military-related publications were also written guides of the course of modernization studies, and their number increased by diversifying over time. İbrahim Hilmi took an important place in the development of the Ottoman military literature by publishing the works of many soldier-writers. In this study, the military publications of the publisher between 1896-1923 were examined within the framework of military modernization.

Keywords: Military Education, Military Literature, Ottoman Modernization, Tüccarzade İbrahim Hilmi

Giriş

Osmanlı ordusu, devletin gücü ve egemenliğinin teminatı olarak, her dönemde siyasi hayatın en önemli aktörü oldu. Orduyu etkileyen her değişiklik diğer kurumları ve Osmanlı toplumunu da bir şekilde etkilemekteydi. Osmanlı modernleşmesinin merkezinde askerî uygulamaların bulunması ordunun belirleyici rolünden kaynaklanmaktaydı.

Avrupa'da yaşanan askerî ve siyasî gelişmeler askerlik algısını değiştirerek askerliğin bir meslek ve hatta bir bilim dalı olarak değerlendirilmesini sağladı. 18. yüzyılın ortalarından itibaren askerlik profesyonel bir mesleğe dönüşürken ordular da giderek kurumsallaştı. Avrupa coğrafyasında askerlik alanında ortaya çıkan yenilikler *teşkilât*, *teçhizat* ve *tefekürâtta* Avrupa modelinin diğer ülkelerce takip edilmesini sağladı. Yüzyılın ortasına gelindiğinde Avrupa modeli dünyanın kalanına ihraç edilmişti. Osmanlı İmparatorluğu, söz konusu değişimden en çok etkilenen devletlerden biri olarak, savaşa hazır güçlü bir orduya sahip olma gayretinde modern usulleri uygulamakta gecikmedi (Childs, 2000: 20-39; Efe & İnanç, 2016: 86-103; Goldstone, 2007: 27-30; Goltz, 1912: 5-8).

III. Selim'in girişimleriyle Osmanlı ordusunda Avrupa modelini uygulamak için kararlı adımlar atıldı. Modern usullerin yerleşmesi için düzen ve sürekli eğitim şarttı ve bunun vurgulanması da kavramların yerleşmesi açısından önemliydi. Böylece *nizâm* ve *talim* askerî çevrelerde en çok tekrarlanan iki tabir oldu. Bu vurgu II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı ve onu destekleyen sivil/asker direnç guruplarını ortadan kaldırmasıyla daha da arttı ve yenilik hareketi hız kazandı. Kurulan yeni ordunun ve uygulanan yeniliklerin kalıcı olabilmesi için bunları ilgililere aktarılabilmesi önemliydi. Bu sebeple devamlılığı sağlayacak profesyonel ve çağın gerekleriyle donatılmış subay sınıfının yetiştirilmesi için 1834'te Mekteb-i Harbiye-i Şahâne açıldı. Bu dönemde sürdürülen çalışmalarla Tanzimat dönemindeki kalıcı değişimin temelleri atılmış oldu (Yıldız, 2009). Tanzimat'la birlikte yeni ordunun sürekli ve belirli standartlara sahip bir asker kaynağına kavuşması için askerlik hizmeti Osmanlı erkeklerine bir vatandaşlık görevi olarak yüklendi.

Zorunlu askerlik hizmeti modern ordunun önemli bir aşamasıydı ve sürdürülebilir bir standardın yakalanması için askerî eğitimin önemi artırmaktaydı. Askerî yüksekokul II. Mahmud döneminde açılmış olsa da bu okulu destekleyecek ilk ve orta dereceli okullar Tanzimat ile yaygınlaştı. Subay ve askeri ortak bir paydada buluşturacak askerî eğitimin çerçevesi de bu dönemde çizilmeye başlandı. Subay ve eğiteceği asker için askerlik esasları ve takip edilecek modeller ortaya çıktıkça bunların uygulanmasına rehberlik edecek ve standardı sağlayacak olan yazılı kaynaklara da ihtiyaç duyuldu. Askerî okullarda ders programları dönemsel olarak yenilendikçe ihtiyaç duyulan yazılı kaynakların içerikleri de çeşitlendi. Kıta hizmetinde sayıları artan mektepli subaylar bu yayınların muhatabı olurken bu subayların bazıları da kıta tecrübelerini yazıya dökerek yayın sayısının artmasını sağladı (Demir, 2015; Gezer & Yeşil, 2018: 135-180; Ortaylı, 2006: 16-24).

Matbaa ve kitap basma faaliyeti bir asırdır sürüyor olsa da Tanzimat dönemi yayın sayısının gözle görülür şekilde arttığı bir dönem oldu. Önceki dönemlerde askerlik üzerine yazma eserler hazırlanmakla birlikte bunların genele yayılması mümkün olmamaktaydı. Yazmadan basmaya geçişin müjdecisi olarak matbaanın gelişi de yayın sayısının birden artmasını sağlamadı. Nitekim Müteferrika Matbaası'nda toplam 17 kitap basılabiliyordu (Kınkı, 2014: 23-40). İlk baskının yapıldığı 1729'dan itibaren basım teknikleri gelişse de basma kitaba talep oldukça azdı. Toplumsal olarak bakıldığında okuryazarlık oranı ve kitaba talebin artması modern eğitimin yaygınlaşmasıyla mümkün oldu. Mühendishane Matbaası örneğinde olduğu gibi talep kendi arzını kendi doğurmaktaydı. Böylelikle artan talebi karşılamak için askerlik alanında yazılan eserlerin sayısı sürekli arttı. Matbaalar söz konusu talebin karşılanmasında yayinevi benzeri bir işleve sahipti. Gazete, dergi, risale, kitap ve benzeri her yayın türünü basan matbaalara gayrimüslim işletmeciler öncülük etse de zamanla Müslüman matbaacılar da sektörün duayenleri arasına girdi. Tüccarzade İbrahim Hilmi, dönemin şartlarında matbaa sahibi olmamasına rağmen yayıncıların aksine matbaa sahibi olmamasına rağmen birlikte Osmanlı'nın ilk yayıncılarından biri oldu. Kitabhâne-i İslâm ve Askerî isimli yayineviyle, özellikle askerî yayıncılıkta, matbuatın akla gelen ilk ismi oldu (İhsanoğlu & Aynur, 2003: 219-255; Koloğlu, 2010: 8-11).

Bu çalışmada, Osmanlı modernizasyonun seyri içinde Tüccarzade İbrahim Hilmi'nin yayıncılık faaliyetleri ve yayıncının askerî literatüre katkısı incelenecektir. Yayıncının amacı, hedef kitlesi ve Osmanlı askerî modernizasyonuna katkısı bakımından değerlendirilecektir. Değerlendirme yayıncının askerî içerikli yayın faaliyetiyle sınırlandırılmış olmakla birlikte yayınlar ve yazarlar hakkında mümkün olduğunca detaylı bilgi verilmiştir. Askerî literatürün genişlediği ve Tüccarzade'nin de yayın hayatına başladığı II. Abdülhamid dönemi ana inceleme dönemi olarak belirlenmiştir. Bu dönemde çalışmalarına başlayan Alman İslah Heyeti'nin yayıncıya ve yazarlara etkisi Goltz Paşa özelinde değerlendirilmiştir. II. Abdülhamid döneminden önce ve sonra askerî literatürün durumu ve yayıncının faaliyetleri ana bölümü destekleyici mahiyette incelenmiştir.

Modernleşen Askerî Eğitimin Yazılı Kaynakları

Osmanlı ordusunda ıslahat hareketinin başlaması Osmanlı yönetiminin Batı'yı tanımasının en önemli sonuçlarından biriydi. Avrupa'da ortaya çıkan yenilikleri takip etmek ve bunlar içinden seçilenleri uygulayabilmek İstanbul'a ciddi bir bilgi akışını gerektirdi.

Batı dünyası ve Osmanlı arasında siyaset dışı bilgi alışverişi uzun yıllar seferler, esirler, seyyahlar, tüccarlar ve ülkesinden bir şekilde ayrılan maceracılar yoluyla sürdürüldü. Batı'yı tanıma ve yeniliklerden haberdar olma zorunluluğunun ortaya çıktığı 18. yüzyılda, Avrupa başkentlerini ziyaretle görevlendirilen elçiler bu alışverişin artık resmen yapılacağına habercisiydi. Geçici elçiler ziyaret edilen ülkelerin askerî durumu ve ordularındaki düzeni tespit etmekle de görevliydi. Elçiler tespitlerini sefaretname adıyla bilinen raporlarla ilgililere sunmaktaydı. Geçici elçilikler zamanla daimî elçiliklere dönüşürken yeniliklerin başkente bildirmesi düzenli bir hal aldı. Ancak sadece elçiler değil herhangi bir sebeple Avrupa'da bulunan Osmanlı memurları da gözlemlerini detaylı şekilde aktaran raporlar sunarak yenilikten haberdar olma sürecine destek olmaktaydı. Askerlik dışındaki tüm yeniliklerin bildirilmesi de alışkanlık haline geldiğinden, süreç Batı'dan İstanbul'a doğru bir bilgi seline dönüştü (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Maarif Nezareti, 111/5506 10.03.1221 [28.06.1806] ve 115/5744 29.12.1255 [04.03.1840]; BOA, Hatt-ı Humâyun, 305/18002 29.12.1249 [04.05.1834] ve 832/37537 26.08.1253 [25.11.1837]; Yıldız, 2012: 239-266; Suner, 2014).

II. Mahmud döneminde Osmanlı ordusunun geleneksel yapısı tamamen değişmeye başlarken Topçu ve Humbaracı gibi teknik sınıflarda zaten kullanılan modern askerî usuller piyade ve süvari için de kullanılır oldu. Bu doğrultuda Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adı verilen yeni orduyu teşkilatlandırmak ve eğitmek için Fransız ordusunun yöntemleri takip edildi. Yeniçeriler'in hatırası hâlâ canlı olduğundan bu yöntemleri yerileştirerek gelecek tepkileri en aza indirmek isteyen yöneticiler için Hüsrev Paşa'nın bulduğu yöntem bir paravan vazifesi gördü. Talim-i Hüsrevî olarak anılan ve aslı Fransız piyadesinin talimnamelerine dayanan eğitim metotları bu maksatla kullanıldı. Talimlere detaylı biçimde tarif eden talimnameler de bu dönemde basılmaya başlandı. Daha önce de kullanılan benzer yayınlar vardı ancak bunlar genelde el yazması olarak hazırlandığından çoğaltması zahmetliydi ve dağıtımı güçtü. Hüsrev Paşa'nın talimnamelerin en güzel örnekleri Jak ve Henri Kayol' Litografya matbaasında basıldı. Yazmalara göre zahmetsiz ve ucuz matbaa baskıları askerî yayınların artmasında önemli bir rol oynadı (BOA, Cevdet Askerîye, 1064/46860 29.05.1262 [25.05.1846]; BOA, HAT. 298/17700 29.12.1242 [24.07.1827]; BOA, İrâde Meclis-i Vâlâ, 196/6021 01.03.1267 [04.01.1851]; Çelik, 2013; Sunar, 2017).

Hüsrev Paşa'nın hazırladığı ve askerî yayınlara öncülük edenler Tablo-1'de gösterilmiştir (Tablo-1).

Tablo 1.
Hüsrev Paşa Tarafından Hazırlanan Eserler (Kaynak: Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Seyfettin Özege Kataloğu)

Yazar	Adı	Yayın Yılı	Yayın Yeri ve Matbaası
Mehmed Hüsrev	Nefer Ta'limi		
Mehmed Hüsrev	Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyenin İstî'mâliçün Tertib Olunan Nefer Ta'limi	1248 (1832)	İstanbul, Jak Kayol ve Henri Kayol Litografya Matbaası,
Mehmed Hüsrev	Ta'lim-i Asâkir-i Piyâdegân Ma' Topçuyân	1250 (1834)	İstanbul, Jak Kayol ve Henri Kayol Litografya Matbaası
Mehmed Hüsrev	Top Alayı Ta'limi	1250 (1834)	İstanbul
Mehmed Hüsrev	Top Bölüğü'nün A'mâl ve Harekâtı	1252 (1836)	İstanbul
Mehmed Hüsrev	Top Bölüğü Ta'limi	1252 (1836)	İstanbul, Jak Kayol ve Henri Kayol Litografya Matbaası

1 Hüsrev Paşa'nın desteği Kayol Matbaası'nın gelişmesini sağladı. Henri Kayol bu destek ve gayreti sayesinde II. Mahmud'tan yazma eserleri basma imtiyazını aldı (Kahraman, 2011: 144-145; Kut, 1994: 10-11).

Osmanlı askerinin takip ettiği eğitim programları sınıfların kazanacağı kabiliyetlerin muhtemel bir muharebede koordineli bir şekilde kullanılmasını amaçlıyordu. Bu hedef başarının en önemli adımı olarak görülen sürekli tekrarları zorunlu kılmaktaydı. Piyade, süvari ve topçu sınıfları muharip sınıflar olarak emirlere harfiyen uymalı ve bu emirleri yerine getirirken birlikte hareket etmeliydi. Bu zorunluluklar yeni düzenin yazılı kaynaklarına da yansdı (Mehmed Hüsrev, 1835: 6). II. Mahmud döneminden itibaren yayıncılığın hızı askerî yeniliklere paralel olarak arttı. Askerlikle ilgili yabancı yayınlara ulaşılması, bunların İstanbul'a getirilmesi ve tercümesi 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir mesaiye dönüştü. Yeni bir kitabın fark edilmesiyle birlikte temin süreci de başlıyordu. Elçilikler, dış görevdeki memurlar ve askerî öğrenciler yayınların İstanbul'a ulaştırılmasında etkin rol oynamaktaydı. Ayrıca hediye kitaplar da İstanbul kütüphanelerinin zenginleşmesine katkıda bulundu. Hükümdarlar, kabine üyeleri ve bizzat yazarlar Sultan'a hediye kitap göndermekteydi. İstanbul'a kitap akışı devam ederken kitap yazan ve sunan kimseler de her vesileyle devlet tarafından ödüllendirilerek teşvik edildi (BOA, DVN. MHM. (Sadâret Mühimme Evrakı), 25/29 20.08.1274 [05.04.1858]; BOA, HAT., 831/37529 09.03.1253 [13.06.1837]; A.; BOA, HR. MKT. (Hariciye Mektubî Kalemi Evrakı), 234/48 25.08.1274 [10.04.1858]; BOA, İ. HR., 18/861 01.07.1258 [08.08.1842]; Somel, 2010: 236-239; Uğur, 2018).

Harbîye ve Tıbbîye gibi yüksek askerî okullara ikinci derece okullar eklenince ders kitabı ihtiyacı artmıştı. Askerî okullara sivil okullar da eklenince kitap ihtiyacını karşılamak için hem satın alma hem de basma faaliyeti sürekli hale geldi. Bazı okullar kendi matbaalarını kurarak ihtiyaçlarını kendileri karşıladı. Mühendishâneler ve Mekteb-i Harbîye kendi matbaalarında giderek artan bir basma kapasitesi yakaladı. Tanzimat döneminde özel sektör gelişse de askerî yayınlar genelde devlet tesislerinde basıldı. Sivil yayınlarsa Maarif Nezareti'nin kontrolünde farklı bir kulvarda gelişti. Tanzimat yayınları da önceki dönemde olduğu gibi Saray'ın yakın takibindeydi. Yazarlar, mütercimler ve takdim edenler ödüllendirilerek yazarlık ve yayıncılığın devlet tarafından teşviki sürmekteydi (BOA, C. AS., 366/15180 04.02.1303 [12.10.1885]; BOA, C.MF., 43/2145 29.12.1260 [09.01.1845]; BOA, HAT., 310/18323 29.12.1252 [06.04.1837]; ve 1305/50912 29.12.1252 [06.04.1837]; A.; BOA, MF. MKT. (Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı), 11/94 28.04.1290 [25.06.1873] ve 239/13 02.06.1312 [01.12.1894]; BOA, MKT. (Sadâret Mektubî Kalemi Evrakı), 11/33 27.03.1260 [16.04.1844] ve 169/71 24.02.1265 [19.01.1849]; BOA, Y.MTV. (Yıldız Mütenevvî Maruzât Evrakı) 68/23 06.03.1310 [28.09.1892]; Osmanlı Döneminde Askerî Okullarda Eğitim, 2000; Tekeli & İlkin, 1999: 75-81).

Matbaacılık ve yayıncılığın gelişmesinde Avrupa'da bu alanda ortaya çıkan yeniliklerin takip edilerek alınması etkili oldu. Tanzimat yönetimi de bu sürecin destekçisiydi. Bazı yabancı yetkililer matbaacılığa katkılarından dolayı ödüllendirilirken yenilikleri yurda getirenlere kolaylık sağlandı. Özel matbaalar artarken basılan eser sayısı da haliyle arttı. Yayın sayısındaki artış beraberinde "muzır neşriyât" endişesini de getirdi ki bu durum II. Abdülhamid döneminde uygulanacak sıkı sansürün ilk işaretlerini vermekteydi. Bu kapsamda her türlü basın yayın faaliyeti takip edildiği gibi gümrüklerde de kitap kontrolü rutine dönüştü. Matbaa açmak zaten izne tabi olmakla birlikte, verilen izinler geri alınabilmekte ve denetlemeler yapılarak özellikle dinî yayınlar ve bunlar içinde de misyonerlik amacı güdenler takip edilmekteydi (Baysal, 2020; BOA, HR. MKT. (Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı), 175/53 03.06.1273 [29.01.1857], 212/32 03.03.1274 [22.10.1857], 339/87 06.12.1276 [25.06.1860] ve 353/52 12.04.1277 [28.10.1860]; BOA, HR. SYS. (Hariciye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı), 2920/44 31.12.1843; A.; BOA, İ.MVL., 356/15604 02.11.1272 [05.07.1856]; BOA, MKT. NZD. (Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devâir Evrakı), 183/19 19.08.1272 [25.04.1856]).

Tanzimat döneminde askerlik alanında önemli telif ve tercüme eserler yayımlandı. Modern okullarda yetişen bazı Osmanlı subayları, aynı okullarda öğretmen olarak göreve başlamış ve zamanla belli konularda uzmanlaşmıştı. Bazılarıysa yurt dışında devam ettikleri eğitimlerde farklı orduların tecrübelerini kazanarak bunları ülkeye getirdi. Bu uzmanlıkların yazıya geçirilmesi de askerlik alanında farklı konuların ilgililere aktarılmasını kolaylaştırdı. Yayınların çeşitliliği sınırlı olsa da talimname ve nizamnamelerle yeni silahların kullanımı için hazırlanan çalışmalar çoğunlukta idi. Sultan Abdülaziz'in saltanat yılları Tanzimat döneminin yayıncılık açısından en hareketli dönemiydi. Padişah yeniliklere açtı ve bizzat çıktığı Avrupa seyahatiyle bu tavrını açıkça gösterdi. Bu tavır Kırım Savaşı'yla tanınan en son doktrinler ve askerî teknolojinin ülkeye girişinin de önünü açtı. Ayrıca 1865'e kadar süren Amerikan İç Savaşı dolayısıyla dünyanın ilgisinin de savaş ve askerliğe çevrilmesi Osmanlı haber alma ağının mesaisini artırdı. Bu savaş bittikten sonra ihtiyaç fazlası birçok savaş malzemesi Amerika'nın ihraç ürünü olurken Osmanlı İmparatorluğu da müşteriler arasında yer aldı. Dolayısıyla Sultan Abdülaziz devrinde yeni bilgi ve teknolojinin ülkeye girişindeki artış ilgili yayınları da çoğalttı (Çadircı, 2007; Gencer ve ark., 2008; Gök, 2012: 165-188; Ünal, 2008). Tanzimat döneminde yayınlanan bazı önemli eserler aşağıda verilen Tablo 2'de yer almaktadır (Tablo 2).

Tablo 2.
Tanzimat Döneminde Yayınlanan Bazı Eserler (Kaynak: Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Seyfettin Özege Koleksiyonu)

Yazarı	Mütercimi	Adı	Yayın Yılı	Yayın Yeri ve Matbaa
Bahrî		Rehber-i Fenn-i Top	1270 (1854)	İstanbul, Mekteb-i Bahriye-i Şahâne Mat'bası
Ferdinand P. Duc D'Orleans ²	Hüseyin Avni	Şeşhânci Ta'limnâmesi	1270 (1854)	İstanbul, Mat'ba-i Amîre
Mustafa Mehmed		Şeşhânci Taburlarına Mahsus Nişân Ta'limnâmesi	1276 (1860)	İstanbul, Mat'ba-i Amîre
	Mustafa Hami Paşa ³	Cimnastik Ta'limnâmesi	1283 (1867)	İstanbul, Mekteb-i Harbîye-i Cenâb-ı Mülûkâne Matba'sı
Mustafa Hami Paşa		Süvariye Aid Nişân Ta'limnâmesi	1284 (1868)	İstanbul, Cerîde-i Askerîye Mat'bası
		Piyade Alay Talimnâmesi	1284 (1868)	İstanbul, Mekteb-i Harbîye-i Şahâne Matba'sı
		Hıfz-ı Sihat-i Askerîye	1288 (1872)	İstanbul, Cerîde-i Askerîye Mat'bası
		Süvari Manevrasına Dair Bazı Mülâhazât	1290 (1874)	İstanbul, Cerîde-i Askerîye Mat'bası
İsmail ⁴		Askerî Köprücülüğü	1291 (1875)	Mekteb-i Harbîye-i Şahâne Matba'sı
Ali Rıza ⁵		Çift Manej Ta'limnâmesi	1291 (1875)	Tophâne-i Amîre Matba'sı

2 Prince Ferdinand Philippe duc d'Orléans. Fransız general ve devlet adamı. Askerlik alanında kitapları bulunmakla birlikte tüfekçilerin talimlerine dair eserine rastlanmamıştır (D'Orléans, 1870).

3 Türk general ve yazar. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Azâsi. Tanzimat döneminde askerî talimler konusunda birçok eser kaleme almıştır (BOA, A.) MKT. MHM., 465/18 03.08.1290; BOA, MF. MKT., 14/113 07.10.1290 [28.11.1873]).

4 Kitabın kapağında yazarın unvanı Mekteb-i Harbîye-i Şahâne Köprücülük ve Ameliyât-ı Muhasara ve Lağım Fenleri Hocası Topçu Kolağası İsmail Efendi olarak yazılmıştır.

5 Yazara ait bilgiye ulaşılamamıştır. Sadrazam Ali Rıza Paşa olması muhtemeldir (Küçük, 1989: 440-441).

Osmanlı askerî literatürünü meydana getirecek yayınların çoğunluğunu oluşturan rehber, kılavuz, muhtıra, talimname gibi yayınlar Tanzimat döneminde artmıştı. Ancak söz konusu yayınlarda asıl artış ve çeşitlenme II. Abdülhamid döneminde oldu. Bu hükümdarın saltanatı Osmanlı İmparatorluğu için büyük bir felaketle başlamıştı. 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlılar açısından büyük bir hezimetle sonuçlandı. Hezimetin sebep olduğu diğer kayıplarla beraber askerî sonuç oldukça ağırdı. Zira Rus ordusu karşısında birkaç istisna⁶ dışında kararlı bir direnç görülmemiş, o tarihe kadar takip edilen askerî usuller ve temin edilen modern harp araçları layıkıyla kullanılamamıştı. Bu durum ordunun eksikliklerini gözler önüne serdiğinden askerî ıslahatlarda köklü bir değişiklik yapılarak örnek model değiştirildi. Osmanlı ordusu için Prusya Askerlik Sistemi'ne uygun ıslahatların yapılmasına karar verildi ve bu sistemi öğretmeleri için Almanya'dan danışman-subaylar talep edildi (Herwig, 1998: 67-75; Uyar & Gök, 2013: 147-165). Moltke'den⁷ itibaren bazı Prusyalı subaylar istihdam edildiğinden Osmanlı ordusu aslında bu yeni usule yabancı değildi. Nitekim topçu sınıfının düzen ve eğitiminde II. Mahmud döneminden beri Prusya sistemi kullanılmaktaydı. Ancak II. Abdülhamid döneminde Kaehler Heyeti (Alkan, 2006: 135-165; Beydilli, 1997: 481-593) adıyla bilinen Alman İslah Heyeti'nin gelişyle ilk defa ordunun tamamı için Prusya ekolü benimsenmiş oldu. (Bashanov & Kemaloğlu, 2018: 141-144; Mehmed Kâmil, 1906: 6-7; Ortaylı, 1998: 87).

Kaehler Heyeti'ne sonradan dâhil olan Colmar von der Goltz'un Mekâtib-i Askerîye Müfettişi olarak görevlendirilmesi askerî yayın sayısının artmasında en önemli etkeni.⁸ Goltz Paşa, askerî eğitimde bilgi ve tecrübenin paylaşılmasına fazlasıyla önem veriyordu. Goltz'un askerî tarihe ve taktik meselelere merakı, bilim ve askerlik arasındaki ilişkiye verdiği önem ve kazanılan tecrübenin hayata geçirilmesine dair ısrarı kendi eserlerinde vurguladığı hususlardı (BOA. Y. MTV. (Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı), 16/15 12.01.1302 [01.11.1884]; Goltz, 2014; Goltz, 2016). Paşa'nın bakış açısı, Osmanlı ordusunun eğitiminde teoriye dayalı eğitim yanında pratik eğitime de önem verilmesine vesile oldu. Askerî bilgi ve tecrübenin aktarılmasında en kalıcı yol yazılı metinler olduğundan Goltz'un yakın çevresi bu alanda çalıştı. Başta Paşa'nın muavinleri olmak üzere birçok Osmanlı subayı mesleki yayınlar yapmaya başladı. Mehmed Tahir⁹, Osman Senâî ve Mahmud Şevket¹⁰ Goltz'un mahiyetinde buldukları sırada Paşa'nın eserlerini tercüme ettikleri gibi kendi tecrübelerini de kitaplaştırdı (BOA, C.A.S., 366/15180 04.02.1303 [12.11.1885]; BOA, Y.MTV.,110/39 04.06.1312 [03.12.1894], 131/25 16.05.1313 [13.10.1897] ve 164/91 05.03.1315 [04.08.1897]; Gülcü, 2019: 311-317; Goltz, 1873; Goltz, 1883; Goltz, 1901; Kış, 2017a: 40-41).

II. Abdülhamid'in saltanatı, birçok yasağı ve devletin kurumlar ve toplum üzerinde sıkı kontrolünü getirse de bu devirde askerî modernleşme hamlesi önemli bir ivme kazandı. Almanların rehberliği eğitim ve disiplinde bir standardın yakalanmasını sağlamıştı. Askerî okullarda verilen eğitimin standardı yükseldikçe bu eğitimi tamamlayıp kıtaya çıkan Osmanlı subayları da ordu içinde farklı bir konuma yükseldi. Modern okullar Osmanlı ordusunun yeni komutanlarını yetiştirirken toplumunun aydın kesiminde asker varlığını güçlendirdi. Okuma-yazma bile bilmeyen *Alaylı* subaylarla yaşanan gerginlikler bir tarafa bırakılırsa *Mektepli* subaylar ordunun modernizasyonunda üzerlerine düşen görevi yerine getirmeye başladı. Goltz'un izinden giden birçok subay, teorik bilgilerini kıta hizmetinde kazandıkları saha tecrübesiyle birleştirdiklerinde, askerî yayınlarda da çeşitlilik arttı (Aydüz, 1999; Kabacalı, 1989; Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi, Cilt I-II, 2004; Şakul, 2003: 529-272; Vurgun, 2020: 32-33).

Askerî değişimin seyrinin takip edilebileceği askerî yayınlar II. Abdülhamid döneminde çok sayıda eserin bulunduğu önemli bir literatüre dönüştü. Söz konusu bu yayınlar askerî okulların matbaalarında ve diğer özel matbaalarda basıldı. Haliyle matbaalar da bir çeşit yayınevî vazifesi görmekteydi. Fakat bu durum da zamanla değişti ve Osmanlı yayın hayatında hizmet verecek yayınevîleri de ortaya çıktı.

Tüccarzade İbrahim Hilmi ve Kitaphâne-i İslâm ve Askerî

Matbaanın Osmanlı hayatına girişi, Avrupa'dan çok sonra oldu. Gayrimüslim milletlere matbaa izni daha önce verilmiş olmakla birlikte bu durum Türkçe yayınların basılmasına imkân vermedi. Matbaanın geç girişi yayıncılık mesleğinin de ortaya çıkışını ve gelişimini engelledi. Yaygın bir kitap satın alma ve okuma kültürünün yerleşmemiş olması da yayın sayısını doğrudan etkilemekteydi. Tüm diğer yayınlarla birlikte askerî yayınların artması ancak 19. yüzyıl ortalarında mümkün oldu.

Matbaanın ülkeye girişi özel teşebbüsle olsa da yayıncılık kârlı bir iş olmaktan çok uzaktı. İbrahim Müteferrika'nın matbaasında basılan toplam kitap sayısı on yediydi ve yayıncılık ilgi gören bir meslek olmaktan uzaktı. Ancak matbaa bir kere yayın hayatına girdikten sonra yavaş da olsa kendi yerini buldu. Askerî ıslahatlar II. Mahmud döneminden itibaren artık süreklilik kazandığından bu ıslahatlara yön veren yazılı kaynaklar resmî ve özel matbaalarda basıldı. Birçok farklı yayın türü basan matbaalara II. Abdülhamid döneminde yayınevîleri de eklendi. Bu yayınevîlerinden biri de Tüccarzade İbrahim Hilmi'ye aitti. Ancak bu yayınevînin diğerlerinden farkı askerî konulardaki yayınları ihtisas alanı olarak seçmesiydi (Beydilli, 1997: 15-24; Beydilli, 2019; Sabev, 2016).

1879'da Tulça'da doğan İbrahim Hilmi, meslek hayatına İkdâm Gazetesi'nde mürettip olarak başladı. Eğitimi yarım kalmış olsa da matbuat hayatının içindeki tecrübeleri kendi yayınevîni açmasını kolaylaştırdı. Kitaphâne-i İslâm adıyla kurduğu yayınevînde ilk yayını Osman Senâî'nin¹¹ *Numune-i Kitâbet-i Osmanîye*¹² adlı kitabıyla 1896'da yaptı. Yayınevînin ismine kısa süre sonra "askerî" eklendi ve *Kitabhâne-i*

6 Bu savaşta Osmanlı ordusunun en meşhur savunması Plevne'de yaşanmıştır. Goltz Paşa, bu savunmanın kumandanı Gazi Osman Paşa'yı "Osmanlı ordusunun askerlik şerefini kurtardı." sözleriyle anmaktadır (Goltz, 2017).

7 Danimarka asıllı Alman general. 1837-1839 yılları arasında Osmanlı ordusunda danışman olarak görev yaptı (Beydilli, 2005: 267-268; Moltke, 1999).

8 Wilhelm Leopold Colmar Freiherr von der Goltz, Alman general ve yazar. Osmanlı ordusunda uzun yıllar görev yaptı. Osmanlı VI. Ordusu Kumandanı'ymken 19 Nisan 1916'da Bağdat'ta vefat etti (Goltz Paşanın Hatırası ve Hal Tercümesi, 1953); Kış, 2017b: 121-139).

9 Goltz Paşa'nın muavinlerinden olan Mehmet Tahir aynı zamanda Harbiye'de öğretmen-subay olarak görev yapmaktaydı. Goltz'un Türkçeye ilk çevrilen ve en meşhur kitabını da tercüme etti (BOA, Y.PRK. SGE. [Yıldız Mâbeyn Erkânı ve Saray Görevlileri Arızaları], 3/8 17.09.1305 [28.05.1888]) Kitap için (Goltz, 1885a)

10 Mahmut Şevket Paşa. Türk general, devlet adamı ve yazar. Uzun yıllar silah muayene komisyonlarında görev yaptı. Goltz Paşa ile ilişkisi kariyerinin ilk yıllarında başladı. Paşa'nın bir kitabının da mütercimi olan Mahmud Şevket Paşa sadaret makamına kadar yükseldi ve bu görevdeyken bir suikaste kurban gitti (Goltz, 1885b; Mahmud Şevket, 1895; Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü, 2014).

11 Osman Senâî Erdemgil. Türk asker ve yazar (Aysal, 2014).

12 Bu ilk yayında yayının yeri bulunmazken Kitabhâne-i Askerî Numero: 3 ifadesi Tüccarzade'yi işaret eder. Ancak kapaktaki diğer bir bilgi de yayıncının Kitabçı Karabet (Karabet Matbaası) olduğunu göstermektedir. Osman Senâî, Numûne-i Kitâbet-i Osmanîye, yy., Konstantiye 1312. Tüccarzade İbrahim Hilmi hakkında en kapsamlı çalışmayı yapan Başak Ocak da bu duruma işaret etmekle birlikte kitabı Tüccarzade'nin ilk eseri olarak kabul etmiştir (Ocak, 2003: 231).

İslâm ve Askerî olarak faaliyetine devam etti. Dönemin şartlarında askerî yayınlar basmaya karar vermek oldukça isabetli bir tercihti. Zirâ Sultan'ın askerî modernleşmeye verdiği önem biliniyordu ve Alman islah heyetinin gelişile askerî yayınlar daha çok teşvik edilmeye başlanmıştı.¹³

İbrahim Hilmi 1896-1923 (1312-1340) yılları arasında 457 eser yayınladı.¹⁴ Bunlar temel olarak askerî, dinî ve edebî yayınlar şeklinde ayrılmıştı. Aralarında askerlik mesleğiyle doğrudan ilgili olanlar 129 adetti. İlk 50 kitabının çoğu askerlikle ilgiliydi ve genelde askerliğin orduyu ilgilendiren konularını inceleyen eserlerdi. İlk yayınlar göz önünde bulundurulduğunda yayınevine en büyük katkısı, telif ve tercüme eserlerle, Osman Senâî sağlamıştı. Osman Senâî'yi Ahmed Refik¹⁵ izledi. Daha sonra birçok asker-yazarın eseri İbrahim Hilmi tarafından yayınlandı. Tercüme ve telif eserlerin oranı da ilk yıllarda hemen hemen aynıydı. Türk yazarların yayınları giderek artsa da tercümelerin vazgeçilmedi. Askerlik alanındaki tercümelerin tamamına yakını Almanca'dan yapıldı. Yayınlanan ilk 50 eserden 14'ü Almanca'dan tercümeydi. Bunlardan ilkiyse *Muntahabât-ı Usûl-ı Ta'biye* adıyla iki cilt olarak yayınlandı. Her ikisi de M. Süreyya¹⁶ tarafından tercüme edilen iki ciltten ilki (Pedoya, 1897a)¹⁷ 204 sayfa ikincisiyse (Pedoya, 1897b) 153 sayfa olarak basıldı.

Osmanlı-Yunan Seferi Dömeke Muharebesi adıyla 1314'te yayınlanan eserin ilk cildi Kitabhâne-i İslâm'ın ilk askerî telif yayını oldu (Osman Senâî, 1898a).¹⁸ Teselya Savaşı'nın teknik bir değerlendirmesi olarak kabul edilebilecek yayın 222 sayfa olarak hazırlanmıştı. Detaylı bir çalışma olmasının yanında içerdiği 8 adet haritayla savaşın yaşandığı bölge coğrafi olarak da incelenmişti. Osman Senâî tarafından kaleme alınan bu eser üç cilt olarak hazırlandı. Birinci ve ikinci cilt (1315) Artin Asaduryan¹⁹ Şirket-i Mürettebiye Matbaası'nda üçüncü cilt ise Cemal Efendi²⁰ Matbaası'nda bastırıldı. Kitaplarda yazar veya yayıncının duyuğu ve düşüncelerine yer veren bir bölüm bulunmamaktadır. Yayınladığı eserlerin çoğunda *ifade-i nâşir* bölümü olsa da Tüccarzade'nin bu ilk askerî yayınında böyle bir bölüm bulunmadığından duyuğu ve düşüncelerine ulaşmak da mümkün değildir. Askerî açıdan büyük bir başarı olmasa da Osman Senâî'nin kitabına konu olan Tesalya Zaferi Osmanlı kamuoyu için önemli bir olaydı. Tüccarzade de bu önemin farkında olarak kendi kaleme aldığı bir risaleyi de Osman Senâî'nin kitabının hemen ardından yayınladı. 1314'te [1898] Yuvanaki Panayotidis²¹ Matbaası'ndan basılan risale 32 sayfadan ibaret olsa da yayıncının ilk eseri olması bakımından önemliydi (Osman Senâî, 1898a; Osman Senâî, 1898b; Osman Senâî, 1899; Tüccârzâde İbrahim Hilmi, 1898).

Tüccarzade'nin ilk yayını kendisinin ilgisini ve dönemin algısını yansıtmaktaydı. Dönemin şartlarında ordu, Osmanlı yönetiminin olduğu gibi İstanbul'un ve Osmanlı toplumunun diğer kesimlerinin de ilgi odağıydı. Alman Heyeti'nin getirdiği yenilikler başkentin gündemine oturmuştu. 1897'de kazanılan Teselya Zaferi bu yeniliğin bir sonucuymuş gibi algılandığından islahat çalışmalarının psikolojik desteğini de artırdı. Tüccarzade'nin yayınları da gündemi takip etmekle birlikte askerî modernizasyon çalışmalarında ortaya çıkan yeniliklere rehberlik edecek önemli eserleri içermekteydi. General Pedoya²² ve General Blume²³'nin kitaplarından sonra Alman İslah Heyeti'nin başkanı Goltz'un kitaplarının da Kitabhâne-i Askerî tarafından yayınlanmaya başlanması Osmanlı askerî modernizasyonu açısından önemli bir gelişmeydi.²⁴ Bu durum modernizasyon çalışmalarını yöneten subaylarla yayınevini ilişkilisini gösterdiği gibi Goltz'un da teşvikiyle birçok Osmanlı subayının meslekleriyle ilgili yayın yapabilmelerinin önünü açtı. Yazarların yayınevine ilgisi artmakla birlikte takip edilen askerî modele uygun olarak yayınlanan teknik eserler, yayıncının Osmanlı askerî modernleşmesine yaptığı katkının da en önemli adımıydı. Zira, Osmanlı ordusunu çağdaşlarıyla aynı yöntemleri ve araçları kullanarak modern bir ordu haline gelmesi sürecinde örnek alınan modellerin öğrenilmesi ve uygulanması için başvuru en önemli kaynaklar askerî eserlerdi (Akcan, 2015: 13-55; Türkmen, 2016: 931-954).

Kitabhâne-i İslâm ve Askerî'nin askerlik alanındaki yayınları üç ana kola ayrıldığı görülmektedir. Söz konusu ana kollardan ilki askerlik alanında model alınan Prusya/Alman Askerî Sistemi'nin aktarılmasına yönelik yayınlardı. Alman askerlik camiasında meşhur isimlerin eserleri ön planda olmakla birlikte Osmanlı ordusunda görevlendirilen Alman subayların eserleri de Tüccarzade'nin yayınladığı kitaplar arasında yer almaktaydı. Osmanlı ordusunda Prusya modelinin kullanılmasında en önemli etkenlerden biri Almanya'nın Avusturya ve Fransa karşısında aldığı galibiyetlerdi. Bu galibiyetler Napoleon'un (Napolyon) bertaraf edilmesinden sonra gelişen Prusya askerî teşkilatının ve bu teşkilatı besleyen bilimsel ve endüstriyel kaynakların eseri idi. Osmanlı yönetimi henüz Fransız-Alman Savaşı sürerken Fransa'nın yenileceğini fark edip öğrencilerini bu ülkeden çekerek aslında tercihini de yapmıştı. Daha sonraki dönemde yaşanan gelişmeler söz konusu tercihin uygulamaya yansımaya vesile oldu ve resmî bir Alman Heyeti Osmanlı ordusunun modernizasyonunda görevlendirildi. Bu heyetten beklenen Prusya sisteminin yükselmesine sebep olan askerî düzenlemelerin ve bunları sağlayan alt yapının transferiydi. Transferin fiziki unsuru ordu teşkilatının nizam ve taliminde Prusya usulleri kullanılması ve ordunun Alman silah ve teçhizatlarıyla donatılması oldu. Bu değişiklikte fiziki olmayan unsursa Osmanlı subayının mesleki ve entelektüel gelişimiydi. Nizamnâme ve Ta-

13 Tüccârzâde İbrahim Hilmi'nin hayatı ve eserleriyle ilgili kapsamlı çalışma Başar Ocak tarafından yapılmıştır. Ocak, yaptığı tespitlerle yayıncının doğum tarihindeki itilafları da ortadan kaldırarak doğru tarihi 1879 olarak vermektedir (Ocak, 2003: 33; Tüccârzâde İbrahim Hilmi, 1996).

14 İbrahim Hilmi, 1312-1340 yılları arasında yazar olduğu 16 kitap yayınladı. Bu dönemde isimsiz yayınladığı kitaplar da oldu. Kendi kitapları, çocuk ve gençlerin din eğitimi, Türkçe ve modernleşme üzerine yoğunlaşmıştı (Ocak, 2003; Doğrul, 2011; Dosay, 1999: 425-432).

15 Ahmed Refik Altınay. Türk asker ve yazar (Koçu, 2017; Özcan, 1989; Özcan, 2020).

16 M. Süreyya İlmen. Türk asker, yazar ve siyasetçi (Karacagil, 2011).

17 Bu cildin yayın yerini Ocak, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası olarak vermektedir (Ocak, 2003: 231).

18 Seyfettin Özege Koleksiyonu'nda yer alan nüshada ilk cildin yayın tarihi 1315'tir.

19 Ermeni matbaacı Artin Asaduryan. Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası İstanbul'un önemli işletmelerinden biri olarak askerlik ve diğer konularda birçok eser basmıştır (BOA. BEO. (Bâb-ı Âli Evrak Odası), 369/27616 26.08.1311 [04.03.1894]; BOA, DH. MKT. (Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı), 190/31 21.06.1311 [30.11.1893]; BOA, Y.A.HUS. (Yıldız Sadaret Hususî Maruzât Evrakı) 343/87 28.07.1313 [14.01.1896]).

20 Cemal Efendi. Türk matbaacı. Cihân Gazetesi sahibi (BOA, DH. MKT. 1349/48 05.09.1303 [07.06.1886] ve 1469/62 28.03.1305 [14.12.1887]).

21 Rum matbaacı Yuvanaki Panoyotidis. Soyadı Osmanlı belgelerinde Panayotidi olarak geçmektedir (BOA, DH. MKT. 2413/39 15.06.1318 [10.10.1900] ve 2515/91 12.04.1319 [29.07.1901]).

22 Gustave Jean Marie Pédoya. Fransız general ve siyasetçi (King, 1951).

23 Wilhelm Hermann von Blume. Alman general ve devlet adamı (Blume, 1882; Lavisse & Andler, 1915: 25).

24 Goltz'un yayınlanan bu ilk kitabı Osman Senai Erdemgil tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Osman Senai o dönemde Erkân-ı Harbiye Kolağası rütbesindeydi ve Mühendishane-i Berri-i Hümayun-ı Seferiye ve Tabiye Tatbikatı Muallimi olarak görev yapmaktaydı. Mütercim eserin kıymetini şöyle ifade eder: [...] Yalnız Almanca nüshası çıkar çıkmaz Fransız lisanına ve öteki lisanların belki hepsine tercüme edilmiş bulunması eser-i mezkûrun kıymet-i askerîye ve edebîyesini gösterir en vazih delillerdendir (Goltz, 1889: 5).

limnâme gibi resmî yayınlar askerî düzenin sağlanmasına rehberlik ederken askerlik mesleğinin esasları ve uygulamalarla ilgili detayları içeren yayınlar da subayların kişisel gelişimine hizmet etmekteydi. Hedef kitle askerî yükseköğrencilerin öğrencileri ve bu okullardan mezun olmuş mektepli Osmanlı subayları olmakla birlikte genel okuyucunun da yayınlara ulaşması mümkündür (Ölmez, 2017; Şişman, 2004: 77-79; Uyar, 2020: 173-175).

Tüccarzade'nin Almanca eserlerden yapılan tercümelemlerden yaptığı yayınlar ilk yıllarda temel konuları esas alan eserler oldu. Daha sonraki yıllarda konular detaylandı ve askerliğin daha özel meseleleri hakkında tercüme yayınlar yapıldı. Tablo 3'te Almancadan tercüme edilen eserlerden bazıları gösterilmektedir (Tablo 3).

Tablo 3.
Almancadan Tercüme Edilen Bazı Eserler (Kaynak: Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Seyfettin Özege Koleksiyonu)

Yazarı	Adı	Mütercimi	Tarihi	Basım Yeri
Blume	Sevk'ülceş, I, II	Osman Senaî	1313 (1897)	Konstantiniye, Yovonaki Panayotidis Matba'sı
Havşild ²⁵	Alman Usûl-i Harbine Dâir Amelî Misâller	Vahid	1314 (1898)	İstanbul, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matba'sı
Fon Der Golts	Harbin Sevk ve İdâresi	Osman Senaî	1315 (1899)	İstanbul, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matba'sı
Rohenlohe ²⁶	Piyâde Mektubları I, II, III	Ahmed Refik	1315 (1899)	İstanbul
Fon Şellendorf ²⁷	Ahvâl-i Hazırâya Tatbikân Piyâdenin Muhârebesi Hakkında Mülâhazât	Ahmed Refik	1317 (1901)	İstanbul, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matba'sı
General Kalavzoviç ²⁸	İdâre-i Harbe Dâir Kavâid-i Esâsiye	Ahmed Refik	1317 (1901)	Konstantiniye, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matba'sı
Litzmann ²⁹	Bölüğü Muhârebe Ta'limi	Mustafa Kemal	1320 (1904)	İstanbul, Mahmud Bey Matba'sı
Fon Helfeld ³⁰	Amelî Piyâde Keşif Kolu	Hamdi Mustafa	1325 (1909)	İstanbul, Mahmud Bey Matba'sı
Fon Der Golts	İlim ve Askerlik	Ahmed Refik	1327 (1911)	İstanbul
Fon Gundlah ³¹	Ateş Muhârebesinde Takım Zâbiti	Ahmed Refik	1328 (1912)	Matba'-i Hayriye ve Şürekâsı

Kitabhâne-i İslam ve Askerî'nin askerî yayınlarında takip edilen ikinci ana kol Osmanlı subaylarının askerî öğrencilere ve meslektaşlarına bilgi ve tecrübelerini aktarmak için hazırladıkları eserlerdi. Askerlikle ilgili hemen her konuda hazırlanan bu eserlerde de takip edilen eğitim sisteminin ihtiyaçları göz önünde bulundurulmaktaydı. Yazarların çoğunun askerî okullarda görevli olması da bu durumun bir başka göstergesiydi. Osmanlı subaylarının mesleki gelişimi açısından değerlendirildiğinde bu yayınlar farklı alanlarda uzmanlıkların ortaya çıktığına işaret etti. Tablo 4'te Osmanlı subaylarının kaleme aldıkları bazı kitaplar yer almaktadır (Tablo 4).

Tablo 4.
Osmanlı Subayları Tarafından Hazırlanan Bazı Yayınlar (Kaynak: Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Seyfettin Özege Koleksiyonu)

Yazarı	Adı	Tarihi	Basım Yeri
Mustafa Hilmi ³²	Piyâde Sınıfının Sevk ve İdâresi ve Ta'lim ve Terbiyesi	1315 (1899)	İstanbul, A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matba'sı (A.A.Ş.M.M.)
Yusuf Ziyâ ³³	Hıfz-ı Şihhâ-i Askerî Notları	1317 (1901)	İstanbul, A.A.Ş.M.M.
Osman Nuri ³⁴	Piyâde Avcılarına Rehber	1318 (1902)	İstanbul, A.A.Ş.M.M.
Haydar ve Servet ³⁵	Piyâde Acemi Ta'limi Muallimlerine Mahsus Rehber	1321 (1905)	A.A.Ş.M.M.
Ali Fazıl ³⁶	Seferber Piyâde Zâbiti	1323 (1907)	İstanbul, A.A.Ş.M.M.
Mehmed Fâik ³⁷	Askerin Ahlâk ve Evsâfı	1324 (1908)	İstanbul, Mahmud Bey Matba'sı
Hamdi Mustafa ³⁸	Nişân Muallimi	1325 (1908)	İstanbul, A. Asaduryan Matba'sı
Ahmed Refik	Takım Zâbitlerine Rehber	1325 (1908)	İstanbul, A.A.Ş.M.M.
Mehmed Arif ³⁹	Makineli Tüfenkler	1327 (1911)	Matba'-i Hayriye ve Şürekâsı
İsmail Hakkı ⁴⁰	Ta'lim ve Terbiyede İnkılap	1328 (1912)	Matba'-i Hayriye ve Şürekâsı

25 Alman asker ve yazar. Alman İslah Heyeti bünyesinde Osmanlı ordusunda görev yaptı. Harbiye'de topçu muallimi ve ayrıca Padişah'ın fahrî yaveriydi (BOA, BEO. 2027/152009 25.12.1320 [25.03.1903]; BOA. İ.TAL. 171/31 06.12.1316 [17.04.1899] ve 210/70 16.01.1318 [16.01.1900]).

26 Frederick Louis, Prince zu Hohenlohe-Ingelfingen, Alman general ve devlet adamı. Kitaptaki yazar ismi; Almanya İmparatoru Hazretleri Yaverlerinden Prens Rohenlohe'dir.

27 Paul Bronsart von Schellendorf, Alman general ve devlet adamı. 1883-1899 yılları arasında Alman Savaş Bakanı (Schellendorf, 1891).

28 Carl Philipp Gottlieb Clausewitz, Alman general ve düşünür (Clausewitz, 1832; Parkinson, 1971).

29 Karl von Litzmann, Alman general ve yazar. Prusya Savaş Akademisi Müdürü (Özlu, 2011).

30 August Gustav Otto von Helffeld, Alman general ve yazar (Helffeld, 1892).

31 Kitap kapağında yazar ünvanı Alman Binbaşlılarından Fon Gundlah olarak yazılmıştır. Hakkında detaylı bilgiye ulaşılamamıştır. 32 sayfadan ibaret olan risale oldukça açık ve anlaşılır şekilde kaleme alınmıştır. Kitaphane-i İslam ve Askerî'nin Yeni Tabiiye ve Seferiye Külliyyatı'nın 11'inci yayını olarak risalenin hedef kitlesi şöyle belirtilmiştir: Genç zabıter ile birçok seneler kıta' başında bulunduktan sonra ihtiyâta geçen mülazımlar ve ta'lim için celb olunan ihtiyât zabıterleri [...] (Gundlah, 1912: 2).

32 Türk general ve yazar. Kitap kapağında ünvanı Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şahâne Piyâde Ta'lim Muallimi Kâimmakam Mustafa Hilmi olarak yazılmıştır. Mustafa Hilmi Harbiye öğretmenlerinden olup Mirilva rütbesindeyken Vilayet-i Selâse Jandarma Kumandanlığı'na tayin edilmiştir (BOA, TFR. I. A. (Teftişât-ı Rumeli Sadâret Evrakı), 16/1541 21.11.1323 [17.01.1906]; Mustafa Hilmi, 1899).

33 Yazarla ilgili detaylı bilgiye ulaşılamamakla birlikte eserlerinden kendisinin Harbiye ve Baytar Mektebi öğretmenlerinden Tabib Binbaşı Yusuf Ziya olduğu tahmin edilmektedir (BOA, ML. EEM. (Malîye Nezâreti Emlâk-i Emîriye Müdüriyeti) 277/27 09.12.1313 [22.05.1896]). Kitaphane-i İslam ve Askerî yayınları arasında kitabı yayınlanan başka bir Yusuf Ziyâ olmakla birlikte bu yazarın Süvari sınıfına mensup olduğu kitabın kapağında anlaşılmaktadır (Yusuf Ziya, 1900).

34 Kitap kapağında yazarın ünvanı Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şahâne Piyâde Ta'lim Muallimi Muavinlerinden Yüzbaş Osman Nuri olarak yazılmıştır.

35 Kitap üzerinde ünvanları Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şahâne Piyâde Ta'lim Muallimi Muavinlerinden Kolağası Servet ve Binbaşı Haydar olarak yazılmıştır. Servet ve Haydar'ın da Mustafa Hilmi Paşa'nın yardımcıları olduğu anlaşılmaktadır (BOA. İ.TAL. (İrade Taltifat), 378/5 21.08.1323 [03.09.1907]).

36 Kitap kapağında yazarın ünvanı Yaverân-ı Hazret-i Şehriyâriden olarak yazılmıştır. Kendisinin fahrî yaver olduğu ve Harbiye'de piyade öğretmeni olduğu anlaşılmaktadır (BOA. İ.TAL., 121/70 26.05.1315 [23.10.1897]).

37 Kitabın kapağında yazarın ünvanı Piyâde Kolağalarından olarak verilmiştir. Kitap doğrudan erata yönelik olup Tüccarzade'nin bu maksatla yayınladığı "Ma'lumât-ı İbtidâiye-i Askeriye Kitabhânesi serisinin 5 no.lu kitabıdır.

38 Kitabın kapağında yazar ünvanı Birinci Nişancı Taburu Kumandanı Hamdi Mustafa olarak verilmiştir. Kataloglarda yazar adı Hamdi Mustafa Mirgünlü olarak geçse de bu bilgi teyit edilememiştir. Jandarma bünyesinde görevli bir öğretmen-subay olması muhtemeldir. Nişancı taburu ümerâ ve zabıt listesinde bu isimde bir kumandana da rastlanmamaktadır (BOA. TFR. I.AS. (Teftişât-ı Rumeli Jandarma Müşîriyet ve Kumandanlık Evrakı), 21/2017 12.01.1323 [19.03.1905]; BOA. Y.PRK. ASK. (Yıldız Parakende Askerî Maruzât), 259/55 29.12.1326 [22.01.1909]; Mustafa Hamdi, 1909).

39 Türk asker ve yazar. Ayrı Arif olarak da tanınır. Uzman olduğu makineli tüfekler konusunda eserler kaleme aldı. İstiklal Harbi'ne katıldı. İzmir Suikasti Davası kapsamında yargılandı. Cezası infaz edildi (Eroğlu, 2014; Mehmed Arif, 1329).

40 İsmail Hakkı Baltacıoğlu. Türk yazar ve siyasetçi. Tablodaki kitap Tüccarzade'nin Kitabhâne-i İntibâh adlı serisi kapsamında yayınlanmıştır (Güngör, 2008).

İbrahim Hilmi, mesleki bilgiye dayalı kitapların bazılarını kitap serileri şeklinde özel isimlerle sınıflandırmıştı. *Yeni Tab'îye ve Seferîye Külliyyâtı, Zâbit Kütüphanesi ve Ma'lumât-ı İbtidâiye-i Askerîye Kütüphanesi* gibi seri yayın isimleri eserlerin içeriği hakkında da ipucu vermektedir. Goltz Paşa tarafından yazılan ve Ahmed Refik tarafından Türkçeye çevrilen “Muharebeye Dâir Nefer Ne Bilmelidir” adlı yayının ifade-i nâşir bölümünde askerinin eğitiminin önemini ve bu alandaki hislerini şöyle izah etmekteydi:

“..Nefer gündüzün icrâ eylediği ta'limlerden sonra zâbitânın taht-ı nezâret-i mu'allimânesinde pâdişâhına muhabbeti, mâ-fevkine itâ'tı, ve bilhassa a'kâid-i dinîye ve ma'lumât-ı askerîyesinin tezyidine medâr olabilecek sâde bir lisân ile yazılmış asâr-ı nâfi'yi mutala edecek olursa, bu ma'lumât onu gâyet vazifeperver ma'lumâtlı bir asker yapabileceği gibi nefsine olan i'timâdını da tezyid edebilir. Bu muvaffakiyetin istihsâli ise ordu-yu hümâyun ve bâhusus memleketimiz için pek kıymetli cevher-i zafer add olunmaz mı? İşte bu mu'azzez emelin husûle gelmesi için alât ve vesâit-i ta'limîyeye yani neferâta okuyup yazmağı öğretecek, ona dinini, ahlâkını sevgili pâdişâh-ı zîşânımıza sadâkati, memleketin te'ali-i şan ve şerefine a'id vezâif-i mukaddese-i askerîyeyi ta'lim edecek olan asâra olan ihtiyacımızı nazar-ı dikkate alarak ve bununla beraber efrâdın kâbiliyetini, seviye-i fikrîye ve lisânîyesini de nazar-ı ehemmiyetten dûr tutmayarak (Ma'lumât-ı İbtidâiye-i Askerîye Kütüphanesi) nâmıyla, senelerden beri fikrimi işgâl eden bu külliyyâtı sâha-yı temsile koymak şerefiye mübâhî bulunuyorum.” (Goltz, 1904: 3).

İbrahim Hilmi, askerlikle ilgili yayınlarındaki maksadını izah ederken millî duygularla hareket ettiğini de gizlemez. Bu izahlardan birinde okuyucuya “Sevgili Vatandaşlarıma” diyerek seslendiğinden Meşrutiyet'in getirdiği yeni kavramlar olan vatan ve vatandaşın da yayıncı da karşılık bulduğu görülmektedir. 1908'de yayınladığı *Hayat-ı Askerîye ve Edebîye Sahifeleri* adlı risalesinde de kahramanlık vurgusu ön plandadır. Bu bakımdan yayınladığı eserlerin ayrıldığı üçüncü ana kol vatan ve vazife bilincini güçlendirmek için yayınlanan ve genelde askerî tarihle ilgili kitaplardır. Bu eserlerde tarihteki Osmanlı savaşları, kumandanlar, zaferler ve yenilgilerinin sebepleri incelenmekteydi. Ayrıca Napolyon Bonapart gibi ünlü simaların hayatını inceleyen yayınlara da rastlanmaktaydı. Yazarlar arasında Ahmed Refik'in birçok esere imza attığı görülmekteydi (İbrahim Hilmi, 1908: 6).

Tablo 5'te askerî tarih ve Osmanlı savaşlarına da yer veren bazı kitaplar yer almaktadır (Tablo 5).

Tablo 5.
Tüccarzade İbrahim Hilmi Tarafından Yayınlanan Bazı Eserler (Kaynak: Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Seyfettin Özege Koleksiyonu)

Yazarı	Adı	Tarihi	Basım Yeri
Ahmed Cemal ⁴¹	Mefâhîr-i Millîye-i Osmanîyemizden Plevne Müdâfâsı	1316 (1900)	Konstantiniye, A. Asaduryan Şirket-i Mürettibîye Matba'sı
Fon Der Goltz	Plevne (Müt. Mehmed Tahir)	1316 (1900)	Dersâdet, Mahmud Bey Matba'sı
Pertev ⁴²	1317 Sene-i Rumîyesi Sonbaharında İcrâ Olunan Meç Manevralarına Dâir Birkaç Söz	1317 (1901)	Konstantiniye, A. Asaduryan Şirket-i Mürettibîye Matba'sı
Ahmed Refik	Meşhûr Osmanlı Kumandanları	1318 (1902)	İstanbul, A.A.Ş.M.M.
Osman Senâî- Ali Fuad ⁴³	Rus-Japon Seferi, I,II, III, IV, V	1321 (1905)	İstanbul
Ahmed Refik	Sultan Mehmed Hân-ı Hâmis Hazretleri Hayât-ı Mazîye ve Husûsiyesi	1324 (1908)	İstanbul, A.A.Ş.M.M.
İ. ⁴⁴	Balkan Harbinde Neden Mülhezîm Olduk?	1329 (1913)	İstanbul, A.A.Ş.M.M.
Ali Fethi ⁴⁵	Bolayır Muharebesinde Adem-i Muvaffakiyetin Esbâbı	1330 (1914)	İstanbul, Matba'-i Hayrîye ve Şürekâsı
Bekir Sıtkı ⁴⁶	Garb Ordusu Harekâtı Cavid Paşa Kolu Vardar Ordusu	1331 (1915)	
Ömer Zeki ⁴⁷	Balkan Harbi ve Şark Ordusunun Hezîmeti, I	1332 (1916)	İstanbul, Matba'-i Hayrîye ve Şürekâsı

İbrahim Hilmi, Kitaphâne-i İslam'ı kurduğu tarihten itibaren hiç ara vermeden yayıncılığa devam etti. Yayınevinin ismi ve yayınların çeşitleri değişse de 26 yıl süreyle matbuat hayatında varlığını hissettirdi. Askerî yayıncılığın öncülerinden olması ve askerî modernizasyona paralel yayınlar yapması Tüccarzade'nin diğer yayıncılardan daha farklı bir yere sahip olmasını sağlamıştı. Yayıncı, 457 kitapla son dönem Osmanlı literatüründe önemli katkısını ölümsüzleştirmiş oldu (Ocak, 2003: 261).

Tüccarzade'nin de katkısıyla oluşan askerî literatür ise Osmanlı askerî modernizasyonun aşamaları ve gelişimiyle ilgili kıymetli bir birikimdir. Bu literatür Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devredildi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan çalışmalara ve askerî eğitime rehberlik etti. Askerlik alanındaki yayınlar yavaş yavaş kurum içine çekilirken İbrahim Hilmi Çığırçan da bu alandan uzaklaştı. Yeni dönemde yayınevinin adı Kitaphâne-i Hilmi (daha sonra Hilmi Kitabevi) olarak değişti. Cumhuriyet döneminde yaptığı yayınlar daha çok eğitim ve edebiyat alanında yoğunlaştı. Eğitimin alanında yayınlanan eserlerse yeni devletin vatandaşlık bilincini güçlendirme gayretini destekleyen içeriklere sahipti. 1896'dan itibaren hiç ara vermeden yayıncılığa devam eden İbrahim Hilmi Çığırçan 1963'te vefat ettiğinde yayınladığı eser sayısı 1047'ye ulaşmıştı (Ocak, 2003: 294; Üstel, 2019).

Sonuç

Osmanlı ordusunun modern usullerde yeniden yapılandırılması sürekli artan bir çaba olarak 18. yüzyılda başladı. Model alınan Batılı uygulamaların başında askerî eğitimin belli kalıplara ve düzene girmesi geliyordu.

Askerî eğitim ve askerî eğitim kurumları için ihtiyaç duyulan yazılı kaynaklar için dönemin şartlarında tercüme ilk başvurulan yöntem oldu. Daha sonra telif eserler de yayınlandı. Bu yayınların çoğalmasında matbaanın gelişmesi ve yayılması da önemli bir faktördü. İstan-

41 Ahmet Cemal Paşa, Türk general ve devlet adamı (Hanioğlu, 1993: 305-307).

42 Said Pertev Demirhan. Türk general ve yazar (Cunbur, 2002: 142-143).

43 Ali Fuat Erden. Türk general ve yazar (Erden, 1999; Erden, 2003).

44 Kitabın iç ve dış kapağında "elif" harfiyle gösterilmiş olup yazarı Tüccarzade İbrahim Hilmi'dir.

45 Ali Fethi Okyar. Türk asker, siyasetçi ve devlet adamı (Şarman, 2017).

46 Bazı kaynaklarda yazar adı Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal olarak geçse de Baykal'ın özgeçmişinde böyle bir bilgi yoktur. Kitabın kapağında ismi "Erkân-ı Harbîye Mektebinde Mülâzım-ı evvel Bekir Sıtkı olarak yazılmıştır (Şakiroğlu, 1987: 246).

47 Çobanoğlu Ömer Zeki. Türk asker ve yazar. 1928'de bir çatışmada şehit edilmiştir (Kaya, 2015: 705-741).

bul başta olmak üzere imparatorluğun farklı yerlerindeki matbaalar aynı zamanda yayınevi vazifesi de görüyordu. Osmanlı ordusunda yapılan ıslahat çalışmalarının seyrini takip edebilmek açısından tüm diğer yayınlarla birlikte Kitaphâne-i İslam ve Askerî'nin yayınları da önemli bir yere sahipti. Ayrıca bu yayınlar Osmanlı subaylarının yürütülen çalışmalara katkısının ve katılımının da bir göstergesiydi. Askerîliğin farklı alanlarında kendini geliştiren Osmanlı subayları uzmanlıklarını meslektaşlarına aktarırken; Osmanlı modernleşmesinin önemli bir unsuru haline gelerek Osmanlı aydınları arasında ayrıcalıklı bir yere sahip oldu.

Tüccarzade İbrahim Hilmi, ilk Türk yayıncılardan biri olarak kendine ait yayınevini 1896'da açtı. Kitabhâne-i İslâm adıyla açılan bu yayınevinin adı daha sonra Kitabhâne-i İslâm ve Askerî olarak değiştirildi. Ekleme de denilebilecek bu değişiklik yayıncının yüklendiği misyonun ifadesiydi. Yayıncı, dönemin şartlarında en önemli ihtiyaç olan askerî yayınların basımına yoğunlaştı. Telif ve tercüme olarak yayınlanan eserlerle Osmanlı ordusunun yeniden düzenlenmesinde ihtiyaç duyulan yazılı kaynakların karşılanması hedeflenmişti. Askerlikle doğrudan ilgili 129 eser yayınlayan Tüccarzade bu eserleri askerî tarih yayınlarıyla de destekledi. Askerî okullarda görevli subaylardan aldığı destekle hem kendi faaliyetini sürdürdü hem de bu subayların tecrübelerini sahaya aktarmalarına vesile oldu. Bu faaliyete ordunun modernizasyonunda görevli Alman subaylar da katıldı. Goltz Paşa'nın eserleri başta olmak üzere birçok Alman subayın kitap ve risaleleri Türkçeye çevrildi. Yürütülen modernizasyon çalışmalarına paralel içerikte yapılan yayınlar mesleki bilginin sürekliliğini sağlayacak şekilde ilgililere ulaştı. Uygulamaya konulan yenilikler çeşitlendikçe yayınlanan eserler de çeşitlendi ve bu sayede sayıları da arttı. İbrahim Hilmi, askerlik alanında yayınladığı risale, kitap ve kitap serileriyle Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki askerî ıslahat çabalarının seyrine ışık tuttu. Kitaphâne-i İslam ve Askerî, Osmanlı askerî literatürünün oluşmasına katkı sağlayan en önemli aktörlerden biri olarak devletin son günlerine kadar faaliyetini sürdürdü.

Osmanlı askerî yayınlarının oluşturduğu literatüre bir sivil olarak önemli katkı sağlayan İbrahim Hilmi, bu faaliyetini ömrünün sonuna kadar sürdürdü. Cumhuriyet döneminde Hilmi Yayınevi olan işletme çatısı altında yüzlerce kitap yayımlandı.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
 BOA, Sadâret Mühimme Evrakı (A.)DVN. MHM.), 25/29.
 BOA, Sadâret Mektubî Kalemi Evrakı (A.) MKT.), 11/33 ve 169/71.
 BOA, Sadâret Mühimme Kalemi Evrakı (A.) MKT. MHM.), 465/18.
 BOA, Sadâret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devâir Evrakı (A.) MKT. NZD.), 183/19.
 BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO.), 369/27616 ve 2027/152009.
 BOA, Cevdet Askerîye (C. AS.), 366/15180 ve 1064/46860.
 BOA, Cevdet Maarif Nezareti (C.MF.), 43/2145, 111/5506 ve 115/5744.
 BOA, Dahîliye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (DH. MKT.), 190/31, 1349/48, 1469/62, 2413/39 ve 2515/91.
 BOA, Hatt-ı Humâyun (HAT.), 298/17700, 305/18002, 310/18323, 831/37529, 832/37537, 525/25649 ve 1305/50912.
 BOA, Haricîye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (HR. MKT.), 175/53, 212/32, 234/48, 339/87 ve 353/52.
 BOA, Haricîye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR. SYS.), 2920/44.
 BOA, İrâde Haricîye (İ. HR.), 18/861.
 BOA, İrâde Taltifât (İ.TAL.), 121/70, 171/31, 210/70 ve 378/5.
 BOA, İrâde Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), 196/6021 ve 356/15604.
 BOA, Malîye Nezâreti Emlâk-i Emirîye Müdirîyeti Evrakı (ML. EEM.), 277/27.
 BOA, Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (MF. MKT.), 11/94, 14/113 ve 239/13.
 BOA, Teftişât-ı Rumeli Sadâret Evrakı (TFR. I. A.), 16/1541.
 BOA, Teftişât-ı Rumeli Jandarma Müşîriyet ve Kumandanlık Evrakı (TFR. I.AS.), 21/2017.
 BOA, Yıldız Sadâret Husûsî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS.), 343/47.
 BOA, Yıldız Mütenevî Maruzât Evrakı (Y.MTV.), 16/15, 68/23,110/39,131/25 ve 164/91.
 BOA, Yıldız Parakende Askerî Maruzât (Y.PRK. ASK.), 259/55.
 BOA, Yıldız Mâbeyn Erkânî ve Saray Görevlileri Arızaları (Y.PRK. SGE.), 3/8.

Yayınlanmış Eserler

- Akcan, E. (2015). Colmar Von Der Goltz Paşa'nın Osmanlı Ordusu ve Asker-Sivil Aydınlar Üzerindeki Etkisi. *Atatürk Dergisi*, 4(1), 13-35.
 Alkan N. (2006). II. Abdülhamid Devrinde İstihdam Edilen İlk Alman Askerî Heyetinin Komutanı Otto von Kaehler ve Her İki Tarafın Beklentileri. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 43, 135-165.
 Aydın, S. (1999). Osmanlı Ateşli Silahları Tarihi Hakkında Bir Kaynakça Denemesi (Basmalar/1727-1928). yy.
 Aysal, N. (2014). Harp Tarihi Yazımına Dair Özgün Bir Yaklaşım: Osman Senâi Bey. *Turkish Studies*, 9(10), 1199-1220.

- Baysal, J. (2020). *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyet'e Kadar (Kitapların Tam Listesi ile)*. (Haz. H. S. Keseroğlu, & İ. Mengüle, (3. Baskı), Hiper Yayın.
- Beydilli, K. (1997). *Mühendishâne ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*. Eren Yayınevi.
- Beydilli, K. (2005) *Moltke, Helmuth von*. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 30, 267-268. [\[Crossref\]](#)
- Beydilli, K. (2019). *İki İbrahim - Müteferrika ve Halefi*. Kronik Kitap.
- Blume, W. v. (1882). *Strategie: Eine Studie*. Ernst Siegfried Mittler und Sohn Königl. Buchhandlung.
- Çadırcı, M. (2007). *Tanzimat Sürecinde Türkiye Askerlik*. İmge Yayınevi.
- Çelik, Y. (2013). *Şeyhül-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*. Türk Tarih Kurumu.
- Childs, J. (2000). *The Military Revolution I: The Transition to Modern Warfare*. In C. Townshend (Ed.), *The Oxford History of Modern Warfare* (2nd ed., pp. 20-39). Oxford University Press.
- Clausewitz, G. C. v. (1832). *Vom Kriege*. Ferdinand Dümmler.
- Cunbur, M. (2002). "Demirhan, Pertev". *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. III, 142-143.
- Demir, U. (2015). *Osmanlı Hizmetinde Bir Mühtedi Humbaracı Ahmed Paşa*. Yeditepe Yayınları.
- Doğrul, M. (2011). *Tüccarzade İbrahim Hilmi'de Modernleşme*. (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. [\[Crossref\]](#)
- Dosay, M. (1999). Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin Maarifimiz ve Servet-i Millîyemiz Adlı Eseri. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XL, 425-432.
- Efe, Z., & İnanç, H. (2016). Teşkilat, Teçhizat ve Tefekkürât (Doktrin) (3T) Perspektifinde Dumansız Barut Teknolojisi (18. yy ve 20. yy Osmanlı Ordusu Örneği). *Yeni Fikir*, VI, 86-103.
- Erden, A. F. (2003). *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Erden, A. F. (1999). *İsmet İnönü*. Bilgi Yayınevi.
- Eroğlu, N. (2014). *Ayıcı Ârif: Atatürk'ün Okul ve Silah Arkadaşı Miralay Mehmed Ârif Bey, Hayatı Konuşmaları ve Eseri*. Yeditepe Yayınevi.
- Gencer, A. İ., Öreng, A. F., & Ünver, M. (2008). *I / Belgeler: Türk-Amerikan Silah Ticareti Tarihi*. Doğu Kütüphanesi.
- Gezer, Ö., & Yeşil, F. (2018). Osmanlı İmparatorluğu'nda Sürat Topçuluğu I (1773-1788) Top Döküm Teknolojisi, Bürokratik Yapı ve Konuşlanma. *Osmanlı Araştırmaları*, LII, 135-180. [\[Crossref\]](#)
- Goldstone, J. A. (2007). *Why Europe? The Rise of the West in World History 1500-1800*. The McGraw-Hill.
- Goltz, F. d. (1301 [1885a]). *Seferber Zabıtına Mahsûs Muhtıra*. (çev. M. Şevket), yy.
- Goltz, F. d. (1301 [1885b]). *Millet-i Müsellâha Asrımızın Usûl ve Ahvâl-i Askerîyesi*. (çev. M. Tahir), Matba'a-i Ebuzziya.
- Goltz, F. d. (1315 [1889]). *Harbin Sevk ve İdâresi*. (çev. O. Senaî), A. Asaduryan Şirket-i Mürettibîye Matbaası.
- Goltz, F. d. (1320 [1904]). *Muharebeye Dâir Nefer Ne Bilmelidir*. (çev. A. Refik), Matba'a-i Sâryân.
- Goltz, F. d. (1312 [1912]). *İlim ve Askerlik*. (çev. A. Refik), yy.
- Goltz Paşa. (2014). *Makedonya Seyahatim*. (çev. E. B. Özbilen), İş Bankası Kültür Yayınları.
- Goltz, F. d. (1953). *Goltz Paşanın Hatırası ve Hal Tercümesi*. (çev. P. Demirhan), KKK Basımevi.
- Goltz, C. F. v. d. (1901). *Krieg und Heerführung*. R. von Decker's Verlag.
- Goltz, C. F. v. d. (1883). *Rosbach und Jena Studien über die Zustaende und das Geistige Leben in der Preussischen Armee Waehrend der Uebergangszeit vom XVIII. zu XIX. Jahrhundert*. Ernst Siegfried und Sohn.
- Goltz, C. F. v. d. (2017). *Plevne Tarih-i Harbden Asâkir-i Redife Kismına Dâir Tedkîkât*. (Haz. H. Kazancıoğlu), Kayihan Yayınları.
- Goltz, C. v. d. (2016). *Millet-i Müselleha (Ordu Millet)*. (Haz. İ. Sarıbal), Otorite Yayınevi.
- Goltz, F. v. d. (1873). *Feldzug 1870-71 Die Operationen der II. Armee*. Ernst Siegfried und Sohn.
- Gök, N. (2012). Mütercim Halimî Efendi'nin Notları Çerçevesinde Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ve Sonuçları (21 Haziran 1867 - 7 Ağustos 1867). *Tarih Peşinde*, VII, 165-188.
- Gundlah, F. (1328 [1912]). *Ateş Muhârebesinde Takım Zâbiti*. (çev. A. Refik). Matba'a-i Hayriye ve Şürekâsı.
- Gülcü, N. (2019). Von der Goltz Paşa'nın Osmanlı Askeri Okullarını Modernize Etmesi ve Türk İstiklal Savaşına Etkisi. *Mediterranean Journal of Humanities*, 9(2), 311-317. [\[Crossref\]](#)
- Güngör, M. (2008). Çağının Önünde Koşan Bir Aydın: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4(1), 54-64.
- Hanioğlu, M. Ş. (1993). Cemal Paşa. *TDV İslam Ansiklopedisi*, VII, 305-307
- Hellfeld, O. v. (1892). *Die Infanterie-Patrouille Anleitung für die theoretische und praktische Ausbildung der Infanterie und Jäger im Patrouillendienst*. Mittund Sohn.
- Herwig, H. H. (1998). The Prussian Model and Military Planning Today. *JFQ*, 42, 67-75.
- İhsanoğlu, E., & Aynur, H. (2003). Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729-1848). *Osmanlı Araştırmaları*, XXII, 219-255.
- Kabacalı, A. (1989). *Türk Kitap Tarihi, I, Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar*. Cem Yayınevi.
- Karacagil, Ö. K. (2011). *Süreyya İlmen'in Hayatı, Faaliyetleri ve Eserleri*. (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kahraman, Â. (2011). Taş Basması. *TDV İslam Ansiklopedisi*. XL, 144-145
- Kaya, S. (2015). Bursalı Mehmet Nihat Bey. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 13, 705-741. [\[Crossref\]](#)
- King, J. C. (1951). *Generals and Politicans*. University of California Press. [\[Crossref\]](#)
- Kınık, M. (2014). İbrahim Müteferrika ve Yayımladığı İlk Kitaplar. *Kalemîşi*, 2(4), 23-40.
- Kış, S. (2017a). *Osmanlı'da Alman Ekolü Von der Goltz Paşa (1883-1895)*. Palet Yayınları.
- Kış, S. (2017b). Birinci Dünya Savaşı'nda Müşir Von Der Goltz Paşa'nın Ordu Komutanlıkları ve Ölümü. *History Studies*, 9(3), 121-139. [\[Crossref\]](#)
- Koçu, R. E. (2017). *Ahmed Rasim-Ahmed Refik*. Doğan Kitap.
- Koloğlu, O. (2010). *Osmanlı Döneminde Basın Teknikleri ve Araçları*. İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.
- Kut, T. (1994). *Dârüttibâa*. *TDV İslam Ansiklopedisi*. IV, 10-11
- Küçük, C. (1989). Ali Rıza Paşa. *TDV İslam Ansiklopedisi*. II, 440-441
- Lavisse, E., & Andler, C. (1915). *German Theory and Practice of War*. Librairie Armand Colin.
- Duc D'Orléans. (1870). *Campagnes de l'armée d'Afrique 1835-1839 par le duc d'Orléans publié par ses fils*. Michel Lévy frères.
- Mahmud Şevket. (1311 [1895]). *Küçük Çaplı Mavzer Tüfenkleri*. yy.
- Mahmud Şevket. (2014). *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*. (Haz. M. Bardakçı), İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mehmed Arif. (1329 [1913]). *Balkan Harbinde Makineli Tüfenkler*. yy.
- Mehmed Hüsrev. (1251 [1835]). *Müzekkire-i Zabıtân*. yy.
- Mehmed Kâmil. (1322 [1906]). *93 Harbi Muhârebesi Serdâr-i Ekrem Abdülkerim Paşanın Muhakemesi*. Matba'a-i Cihân.
- Moltke, H. v. (1999) *Moltke'nin Türkiye Mektupları*. (Haz. H. Örs), Remzi Kitabevi.

- Mustafa Hamdi. (1325 [1909]). *Nişân Muallimi*. Artin Asaduryan Matba'ası.
- Mustafa Hilmi. (1315 [1899]). *Piyâde Sınıfının Sevk ve İdâresi ve Ta'lim ve Terbiyesi*. A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matba'ası.
- Ocak, B. (2003). *Bir Yayıncının Portresi: Tüccarzâde İbrahim Hilmi Çığırca*. Müteferrika.
- Ölmez, A. (2017). *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler*. İz Yayıncılık.
- Ortaylı, İ. (2006). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. (25. Baskı), Alkim Yayınevi.
- Ortaylı, İ. (1998). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*. İletişim Yayınları.
- Osman Senâî. (1312 [1896]). Numûne-i Kitâbet-i Osmanîye. yy.
- Osman Senâî. (1314 [1898a]). *Osmanlı-Yunan Seferi Dömeke Muharebesi*. A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matba'ası.
- Osman Senâî. (1314 [1898b]). *Tarih-i Harb*. I. Yuvanaki Panayoditis Matba'ası.
- Osman Senâî. (1315 [1899]). *Tarih-i Harb*, II. A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matba'ası.
- Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi. (ed. E. İhsanoğlu). IRCICA, 1-2.
- Osmanlı Döneminde Askerî Okullarda Eğitim*. 2000. (ed. E. İhsanoğlu), MSB Yayınları.
- Özcan, A. (1989). Ahmed Refik Altınay. *TDV İslam Ansiklopedisi*, II, 120-121.
- Özcan, A. (2020). Ahmet Refik ve Askerî Tarihçilik, *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 1(2), 109-117. [Crossref]
- Özlü, H. (2011). Atatürk'ün Yazdığı Taktik Meselenin Çözümü ve Emirlerin Yazılmasına İlişkin Öğütler Adlı Eserin, Onun Liderlik Özellikleri Açısından Analizi. *Atatürk Yolu Dergisi*, 12(48), 815-831. [Crossref]
- Parkinson, R. (1971). *Clausewitz A Biography*. Stain and Day.
- Pedoya. (1313[1897a]). *Müntahabât-ı Usûl-ı Ta'bîye*, I. (çev. M. Süreyya), Karabet Matba'ası.
- Pedoya. (1313[1897b]). *Müntahabât-ı Usûl-ı Ta'bîye*, II. (çev. M. Süreyya), Karabet Matba'ası.
- Bashanov, M. & Kemalolu, İ. (2018). *Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu*. Zeytinburnu Belediyesi.
- Sabev, O. (2016). *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*. (4. Baskı), Yeditepe Yayınevi.
- Şakiroğlu, M. H., (1987). Baykal, Bekir Sıtkı. *TDV İslam Ansiklopedisi*, V, 246.
- Şakul, K. (2003) Osmanlı Harbiyesi Üzerine Bir Literatür Değerlendirmesi. *TALİD*, 1(2), 529-572.
- Şarman, K. (2017). *Büyük Günlerin Adamı Fethi Okyar'ın Hayatından Kareler*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Schellendorf, P. B. v. (1891). *Betrachtungen über eine zeitgemäße Fechtweise der Infanterie*. Mittler und Sohn.
- Şişman, A. (2004). *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*. Türk Tarih Kurumu.
- Somel, S. A. (2010). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. (çev. O. Yener), İletişim Yayınları.
- Sunar, M. M. (2017). *Arş İleri Asakir-i Mansure Ordusunda Teşkilat, Talim ve Talimnameler*. Okur Kitaplığı.
- Suner, S. (2014). *A Register and Overview of Sefâretnâmes and Eighteenth-Century Ottoman Envoys & Ambassadors*. Don Juan Archiv Wien.
- Tekeli, İ., & İlkin, S. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Türk Tarih Kurumu.
- Tüccârzâde İbrahim Hilmi. (1314 [1989]). *Osmanlıların Muzafferiyeti Teselya-Yenişehir*. Yuvanaki Panayoditis Matba'ası.
- Tüccârzâde İbrahim Hilmi. (1324 [1908]). *Hayât-ı Askerîye ve Edebîye Sahifeleri*. Mahmud Bey Matba'ası.
- Tüccârzâde İbrahim Hilmi. (1996). *Avrupalılaşmak*. (haz. O. Kafadar & F. Öztürk), Gündoğan Yayınevi.
- Uğur, Ç. (2018). *Osmanlı'da Bilimsel Tercüme Faaliyetleri: Envanter ve Analiz*. (Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünal, U. (2008). *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)*. ATASE Yayınları.
- Üstel, F. (2019). *Makbul Vatandaşın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*. (8. Baskı), İletişim Yayınları.
- Türkmen, Z. (2016). II. Abdülhamid Döneminde Mekteb-i Harbiye-i Şahane. *Osmanlı İstanbul'u, IV, IV. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildi*. (ed. F. E. Emecen, A. Akyıldız & E. S. Gürkan). 29 Mayıs Üniversitesi.
- Uyar, M., & Gök, H. (2013). Modern Alman Ordusunun Temelini Teşkil Eden Prusya Askeri Sisteminin Gelişmesi ve Olgunlaşması (1640-1871). *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, 13(1), 147-165.
- Uyar, M. (2020). *Dünya Askeri Tarihi*. Doğu Kütüphanesi.
- Vurgun, A. (2020). *Maarifperver Sultan II. Abdülhamid*. Yeditepe Yayınevi.
- Yıldız, G. (2012). Osmanlı Dış İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde Ateşemiliterliğin İhdası ve Osmanlı Askeri Ateşe Raporları. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 17, 239-266.
- Yıldız, G. (2009). *Neferin Adı Yok Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset Ordu ve Toplum (1826-1839)*. Kitabevi Yayınları.
- Yusuf Ziya. (1316 [1900]). *Bargire Bakmak ve Binmek*. A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matba'ası.

Online Kaynaklar

Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Seyfettin Özege Kataloğu
<http://bilgimerkezi.atauni.edu.tr/yordam/>

Structured Abstract

The reforms implemented in the Ottoman army provided the rise of a new military literature from the time of Mahmud II. Like many other needs of reforms, the need for the supplying written texts, their translation into Turkish and their reproduction has increased in parallel with military reforms. The military publications led by the officers provided the emergence of the Ottoman military literature.

During the period of Abdulhamid II, when the German Military Mission commenced, an increase and diversification was observed in military broadcasts due to the Prussian System to be implemented. The officer class, which was the focus point of military modernization, was trained according to German methods since the reign of Abdulhamid II. In this period Goltz Pasha, who steered the modernization movement, also became dominant in the education of the young Ottoman officer with the duty of Inspector of the Military Schools. Goltz, who took care to convey his experiences to his colleagues with the works he wrote, and the Ottomans who followed him, focused on the training of officers. As the most enduring way in the transfer of military knowledge and experience was written texts Goltz's close circle worked in this field. Mehmed Tahir, Osman Senai and Mahmud Shevket, as well as translating Goltz Pasha's studies, wrote about their own experiences.

Following in Goltz's footsteps, many officers combined their theoretical knowledge with their field experience in continental service, and the variety of military publications increased. Military publications that can track the course of military change during the reign of Abdulhamid II, it became an important literature with a large number of works. If the tensions with the illiterate officers were put aside, the educated officers began to fulfill their duty in the modernization of the army. The military publications were published in the printing houses of military schools and other private printing houses. Printing houses still had a variety of publishing functions. However, this situation also changed over time, and the printing houses that would serve in the Ottoman publishing life emerged.

Tüccarzade İbrahim Hilmi, one of the pioneers of military publishing by opening his printing house during this period, was also one of the first Turkish publishers. The printing house of Tüccarzade, Kitabhâne-i İslam and Askerî's military-related publications were also written guides of the course of modernization studies, and their number increased by diversifying over time. İbrahim Hilmi published 457 works between 1896-1923. These were basically separated in the form of military, religious and literary publications. Among them, 129 were directly related to military service. Most of his first 50 books were about the military, were mainly works dealing with military issues related to the army. The ratio of translations and essays was the same in the early years. Although the publications of Turkish writers increased, they did not give up translations. Almost all of the translations in the military field were made in German. Of the first 50 published works, 14 were translated from German. With the growing interest of the authors in publishing, the technical works published in accordance with the military model followed, the publisher's contribution to the modernization of the Ottoman military was also the most important step. After all, the most important sources used for the study and application of the models modeled on the Ottoman army in the process of becoming a modern army using the same methods and tools as its contemporaries were military works.

İbrahim Hilmi, while explaining his purpose in his military-related publications, also hid the fact that he acted with national feelings. In one of these explanations, the reader is called "My Dear Compatriots", so it is seen that the new concepts brought by the Constitution, the homeland and the citizen, are also reciprocated. The military literature created with the contribution of Tüccarzade was a valuable collection related to the stages and development of Ottoman military modernization. İbrahim Hilmi took an important place in the development of the Ottoman military literature by publishing the works of many soldier-writers. This literature was overthrown from the Ottoman Empire to the Republic. He led the work and military training in the first years of the Republic. While the broadcasts on the military field were slowly being drawn into the structure, İbrahim Hilmi Çiğirâçan also moved away from this field. In the new period, the name of the publishing house was changed to Kitaphâne-i Hilmi (later Hilmi Kitabevi). His publications during the Republican period were more concentrated in the field of education and literature. İbrahim Hilmi Çiğirâçan, who continued to publish without interruption from 1896, died in 1963. The number of published works reached 1,047. In this study, the military publications of the publisher between 1896-1923 were examined within the framework of military modernization.

Osmanlı Devleti'nde Uluslararası Hukuk Anlayışının Kurumsallaşması: Bâbiâli Hukuk Müşavirliği (İstişare Odası)

Institutionalization of the Understanding of International Law in the Ottoman State: The Legal Consultancy of the Sublime Porte (The Office of Legal Counsel)

Güven DİNÇ

Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya, Türkiye

Department of History, Akdeniz University, Faculty of Letters, Antalya, Turkey

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin hukuk anlayışı Tanzimat döneminde değişmeye başladı. Bâbiâli bu dönemde Avrupalı devletlerin baskılarından kurtulmanın pratik bir çaresi olarak Avrupa kanunlarını örnek aldı. Osmanlı Devleti'nin Avrupa hukuk sistemine entegre olmasının bir sonucu olarak alanda uzman Avrupalı avukatlardan faydalanmaya başladı. Doğuçlama şeklinde başlayan bu yöntem 1883 yılında Hariciye Nezareti'nde gerçekleştirilen değişimin parçası olarak Bâbiâli Hukuk Müşavirliği'nin kurumsallaşmasını sağladı.

İstişare Odası'nın çalışma sahası Hariciye Nezareti'nin karşılaştığı bir meseleyi daireye havale etmesiyle başlıyordu. Akabinde Oda'da antlaşmalara, kanunlara ve nizamnamelere göre gerekli hukukî değerlendirme yapıp bildiriliyordu. Oda'nın personeli iki hukuk müşaviri, bir serhalife, bir veya iki mümeyyiz, beş sınıftan sayıları elliye bulan muavinler ve iki evrak müdüründen oluşuyordu. Personel Müslüman, Rum ve Ermenilerden olabiliyordu. Serhalife Mustafa Bey Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne mezunu iken İstavrakî Kiryakidi adlı bir muavin Heybeliada Rum okulunda okumuştur.

İstişare Odası'na sınıvla personel alınabildiği gibi yoğun dönemlerde geçici personel de istihdam edilebiliyordu. Zaman zaman ihtiyaç duyulan personel için gazetelerde ilana çıkılıyordu. Görevlerinde başarılı olan personel taltif ediliyordu. Odanın fiziki bakımı için zaman zaman tamiratlar ve mefruşat yenilemeleri yapıldı. Personelin gelişimini sağlamak amacıyla bir kütüphane de teşkil edilerek Avrupa'dan kitaplar getirildi. Dış işlerinde yoğun bir işlerliği bulunan Bâbiâli Hukuk Müşavirliği sorunların çözümüne ve uluslararası hukuk anlayışının kurumsallaşmasına büyük katkılar sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Kurumsallaşma, Hukuk, İstişare Odası, Osmanlı, Bâbiâli

ABSTRACT

The Understanding of law in the Ottoman State began to change during the Tanzimat period. In this period, the Sublime Porte took European laws as an example as a practical solution of the oppression of European states. As a result of the Ottoman Empire's integration into the European legal system, the Porte began to benefit from European lawyers. This method, which started as an improvisation, provided the institutionalization of the Sublime Porte's the Office of Legal Counsel as a part of the change in the Ministry of Foreign Affairs in 1883.

The Ministry of Foreign Affairs referred the issues to the Office of Legal Counsel. Subsequently, the necessary legal evaluation was made and reported in the Office according to the treaties, laws and regulations. The Office's staff consisted of two legal counsel, a director, one or two examinant, fifty assistants, and two document managers. The staff of the office could be Muslims, Greeks and Armenians. Director Mustafa Bey graduated from the Mekteb-i Mülkiye-i Şahane, and Legal Counsel Assistants İstavrakî Kiriakidi had studied at the Greek school in Heybeliada.

Personnel could be recruited to the Office of Legal Counsel by examination, as well as temporary personnel could be employed during busy periods. Advertisements could be made in the newspapers for the required personnel. Personnel of the Office who were successful in their duties were rewarded. For the physical maintenance of the room, repairs and furnishings were renewed from time to time. The Ministry of Foreign Affairs established a library in the Office for the development of the staff and brought books from Europe. The Office of Legal Counsel, which has an intense operability in foreign affairs, has made great contributions to the solution of problems and the institutionalization of the understanding of international law.

Keywords: Institutionalization, Law, Office of Legal Consultancy, Ottoman, Sublime Porte

Giriş

Osmanlı hukuk anlayışının temeli şer'î ve örfî hukuka dayanmaktadır. Örf-i Sultani olarak da bilinen örfî hukuk padişahın emir veya yasaklarıyla oluşan kurallardır. Bunlar genellikle toplumsal ve ekonomik hayata yerleşik uygulamaların yasallaşması şeklindedir. Şer'î hukuk ile örfî hukuk rekabet veya çelişki içinde değildir, tersine birbirini tamamlamaktadırlar. Zira örfî hukuk şer'î hukukun bıraktığı alan çerçevesinde ortaya çıktığından şer'î hukuka ters düşmezdi (Göyünc, 1997: 157-158; İnalçık, 1958: 103).

Geliş Tarihi/Received: 11.08.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 28.01.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Güven DİNÇ
E-posta: gdinc@akdeniz.edu.tr

Atf: Dinç, G. (2022). Osmanlı Devleti'nde Uluslararası Hukuk Anlayışının Kurumsallaşması: Bâbiâli Hukuk Müşavirliği (İstişare Odası). *Turcology Research*, 74, 382-392.

Cite this article: Dinç, G. (2022). Institutionalization of the Understanding of International Law in the Ottoman State: The Legal Consultancy of the Sublime Porte (The Office of Legal Counsel). *Turcology Research*, 74, 382-392.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Şer'î ve örfî hukuk çerçevesinde Padişah ve halife olan hükümdarın yetkileri sınırsız olmayıp pek çok yetkilerini diğer devlet görevlilerine devretmişlerdir. Buna bağlı olarak Osmanlı idari sisteminde hükümdar ve diğer üst düzey yöneticilerin devlet işlerini tek başlarına yürütebilmeleri şeklinde bir anlayış yoktu. Ne kadar tecrübeli olursa olsun Padişahlar ve yöneticiler şer'î veya örfî hukuk alanına giren bir meseleyi bilen kişilere danışırlardı. Bu kapsamda Divan-ı Hümayun'u bir danışma (meşveret) meclisi olarak tanımlayanlar da olmuştur (Mumcu, 1986).

Söz konusu anlayış Osmanlı devlet düzeninde meşveret uygulamalarını yaygınlaştırmıştır. Özellikle III. Selim döneminden itibaren meşveret meclislerinin sıklıkla toplandığına tanık olunmaktadır (Lewis, 1982:775-782). II. Mahmut devrinde nezaretlerin, meclislerin peyderpey oluşturulması idari yapıda uzmanlaşmanın bir sonucu olsa da özellikle meclisler birer danışma organları şeklindeydi (Ceylan, 1998: 107).

Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti'nin Lale devri ile aralanan "Batıyı izleme ve anlama penceresi" tam olarak açıldı denilse yanlış olmayacaktır. Zira bu dönemde hukuk anlayışı klasik özelliğini devam ettirmişse de gerçekleştirilen kanunlaştırma hareketlerinde esas alınan yapısal düzenlemelerde Batı örneği alındı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin yabancı hukukla tanışıklığı Tanzimat sonrasında başladı. Tanzimat dönemi boyunca yeni kanunlaştırma hareketleri ile birlikte eski şer'î ve örfî hukuk uygulamaları yerini yeni kanunlara bıraktı.

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat sonrası hukuk düzenini ve anlayışını konu edinen akademik çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalarda konu daha çok devrin hukuk anlayışı, kanunlaştırma hareketleri, mahkemeler, Kanun-ı Esasi, eğitim vb. alanlardan ele alınmaktadır. Ancak hukuk alanında oldukça etkili olan Bâbiâli Hukuk Müşavirliği'nin içeriği henüz yeterince bilinmemektedir. İstişare Odası'nı inceleyen çalışmalardan biri Kuneralp ve Öktem'e (2012) aittir. Yazarlar bu kitapta Hukuk Müşavirleri Odası'nda tutulmuş raporlardan seçmeler yaparak yayımlamışlardır.

Bu konuya dair yapılan akademik çalışmalardan diğeri A. Genel'e (2018) aittir. Genel makalesinde İstişare Odası'nda sorunlar karşısında ortaya koyulan anlayışı uluslararası hukukun Osmanlı'ya girişi çerçevesinden incelemiştir.

Bir başka çalışma ise Çakmak'a aittir (2020). Doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışmanın bir kısmı İstişare Odası bahsine ayrılmıştır. Çalışmamızda bu kısımdan da istifade edildi.

Mevcut akademik literatürden farklı olarak bu çalışmada Türkiye'de hukukun ülkeye yerleşmesinde, özellikle uluslararası hukukun girişi-ne büyük katkı sağlayan Bâbiâli Hukuk Müşavirliği'nin (İstişare Odası) kurumsallaşması, işleyişi, personel durumu ve odanın zaman içerisindeki durumu incelenmektedir. Böylece Türk hukuk tarihinde yerleşmiş bir kurumsal yapının teşkilatlanması irdelenerek alana katkıda bulunulmak amaçlanmıştır. Bu çalışmada mevcut literatürden istifade edilmekle birlikte temel kaynak olarak Osmanlı arşiv belgeleri kullanıldı. Arşiv belgeleri müşavirliğin işleyişi, vazifeleri, sorunların çözümüne olan katkıları, odanın fiziki durumu, personel istihdamı, personelin özlük hakları ve dönemin hukuk anlayışına olan katkıları gibi konuları aydınlatmaktadır.

Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Anlayışının Değişimi

Osmanlı hukuk anlayışı Tanzimat'la birlikte yeni bir evreye girdi. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun en önemli getirilerinden biri yapılan bütün yeniliklerin kanuni alt yapısının oluşturulup kurumsallaştırılmasıydı. Hatt-ı Hümayun ile getirilen anlayış devam eden süreçte Avrupa hukuk sisteminin Osmanlı hukukuna girmesinin önünü açtı.

Tanzimat dönemindeki hukuk hareketlerini doğuran sebeplerin bir kısmı ülkenin toplumsal ve ekonomik yapısındaki değişikliklerden, bir kısmı da Batı ülkelerindeki ekonomik ve siyasal gelişmelerden ve bunların kendi hukuklarını dayatmak için yaptıkları baskılardan kaynaklandı. Dolayısıyla bazı kanunlar ülkenin kendi iç dinamiklerinin sonucunda üretilirken bazıları da Avrupa devletlerinden iktibas edildi. Bunlara bağlı olarak Osmanlı yöneticileri Tanzimat döneminde Avrupa kanunlarını ve kurumlarını örnek almaya mecbur kalmışlardır.

Tanzimat döneminde ilk kanunlaştırma hareketi 1840 yılında Ceza Kanunu alanında yapıldı. Bu kanunun düzeltmeleri 1851 ve 1858 yıllarında gerçekleştirildi (Bozkurt, 1996: 100). Bunlar dışındaki diğer önemli kanunlaştırma hareketleri Arazi Kanunu (1858), Ticaret Muhakeme Usulü Kanunu (1861), Deniz Ticaret Kanunu (1863), Mecelle (1868-1876)'dir (Velidedeoğlu, 1940). Bunlarla Osmanlı hukukunda kanun kavramı daha çağdaş bir hüviyete kavuştu.

Bu kanunlarla beraber geleneksel şer'îye mahkemelerinin yeni kanunları uygulama imkân ve kabiliyeti olmadığından Osmanlı adli teşkilatı da dönüşüm yaşadı. Yeni kanun ve nizamnameleri uygulayabilecek türde mahkemeler kuruldu. Ticaret, Nizamiye, Cemaat, Konsolosluk, İdare, Askerî Mahkemeleri ile Divan-ı Ahkâm-ı Adliye bu çerçevede oluşturuldu.

Kanunlaştırma hareketleri ve yargıda yapılan düzenlemeler elbette bu alanda uzman personeller ile hayata geçirilebilirdi. Kurulan mahkemelerde yeni kanunları uygulayabilecek uzman personel ihtiyacı önce Adliye Nezareti'nde "mevzuat kursları" verilerek çözülmeye çalışılmışsa da yeterli olmadığından 1874'te "Mekteb-i Hukuk-ı Sultani" açıldı (Koyuncu, 2012: 168).

Tanzimat döneminde yukarıda ifade edilen yasal düzenlemeler Osmanlı hukuk sisteminde şer'î ve örfî hukuk dışında yeni bir alanın giderek yaygınlaşmasını da sağladı. Bu gidişat II. Abdülhamit döneminde daha hızlı yaşandı. O'nun dönemi hukuk alanında Tanzimat yeniliklerinin devamı ve profesyonelleşmesi oldu (Akyıldız, 2004: 22-23). Buna önemli bir adım olarak, eğitim alanında hızlı bir okullaşma görülen Abdülhamit devrinde 1880'de Adliye Nezareti bünyesinde "Mekteb-i Hukuk-ı Şahane" kuruldu (Koyuncu, 2012: 168).

Hiç kuşkusuz II. Abdülhamit döneminde hukuk alanında yapılan yeniliklerin en başında Kanun-ı Esasi'nin ilanı gelmektedir (23 Aralık 1876). II. Abdülhamit her ne kadar Osmanlı Rus Harbi'ni gerekçe gösterip Meclis-i Mebusan'ı dağıtıp anayasayı uygulamasa da (Şubat 1878) bu anayasanın ilanının önemini azaltmaz. Anayasal meşrutiyetin değerini bilen aydınlar Abdülhamit iktidarı boyunca anayasanın tekrar yürürlüğe konulması için kendisine karşı amansız bir mücadeleye girdiler. II. Abdülhamit siyasi açıdan anayasayı rafa kaldırmış olsa da ülkede hukuk alanında ihtiyaç duyulan kurumsal yapıyı geliştirmek için büyük çaba sarf etti.

II. Meşrutiyet devrinde ise modern Osmanlı hukuk sistemi tam anlamıyla yerleşti. Özellikle anayasanın varlığının devamını sağlayacak düzenlemelere gidilmesi, toplumun özgür bir yapıya kavuşmasının önünü açacak kanunların çıkarılması bu alandaki en önemli gelişmelerdir.

Bâbiâli Hukuk Müşavirliğinin İhdası

Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı idari işleyişinde hukuki değerlendirme gereken işler olduğunda şer'î konularda Şeyhülislam ve Kazaskerlere, örfi hukukla ilgili konularda Nişancı'ya başvurulurdu. Ayrıca Beylikçi Odası'na bağlı çalışan "Kanuncu" adlı görevliye başvuruluyordu (Pazarıcı, 1999: 694-695).

Osmanlı bürokrasisi III. Selim döneminde dış işleri alanından başlamak üzere bir değişim geçirmeye başladı. Osmanlı hariciyesi III. Selim döneminden itibaren Avrupa devletleriyle diplomatik ilişkilerin yoğunlaşması nedeniyle hızlı birtakım yeni kurumların ortaya çıkmasına sahne oldu. Osmanlı diplomasisinde ilk kez belli başlı Avrupa başkentlerinde daimî elçilikler oluşturuldu (1793). II. Mahmut döneminde bir ara kesintiye uğrasa da bu dönemin hariciyeden yetişme devlet adamları bu süreci devam ettirdiler. Nihayetinde 1836 yılında Hariciye Nezareti oluşturuldu.

Tanzimat döneminde hariciye nezaretinin işleyişiyle ilgili olarak merkez teşkilatında pek çok oda ve müdürlük oluşturuldu. Yabancı elçi ve devlet adamlarıyla ilgilenmek ve gerekli merasimleri uygulamak üzere Hariciye Teşrifatçılığı (1846); azınlıklar ve konsoloslara alâkalı yazışmaları yürütmekle görevli Hariciye Mektupçuluğu (1851) ve artan dış yazışmalarla ilgilenmek amacıyla Tahrîrât-ı Ecnebiye Odası (1856) kuruldu. Nezaretin merkez teşkilâtı ihtiyaçlar oranında gittikçe gelişti. 1868 yılında kurulan Hariciye Evrak Müdürlüğü Nezaretin evrak akışıyla, Hariciye Matbuat Kalemi de yerli ve yabancı gazete ve matbuatı takip etmek ve işlemlerini yürütmekle görevliydi. Hariciye Kitâbeti ise Osmanlı tebaası ile diğer ülkelerin tebaaları arasında meydana gelen hukukî davalara bakmaktaydı. Bu kurum Deâvî-i Hâriciye Kitâbeti adını aldıktan sonra yabancı devletlerle ortaya çıkan davaları görmek vazifesini üstlendi (Findley, 1997: 179). Daha sonrasında yerine "Umûr-ı Hukûkiyye-i Muhtelîte Müdüriyeti" kuruldu. Bu müdüriyetin görevi Osmanlı tebaası ile yabancılar arasında siyasî ve dinî olmayan hukukî davalarla ilgilenmekti (Hâriciyye Sâlnâmesi, 1301: 210-212).

Diğer yandan borçlanmanın sonucu olarak Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin ekonomik açıdan dışa bağımlı hale gelmesiyle Avrupa müdahalesi her alanda yoğunlaştı (Kuneralp & Öktem, 2012: 9). Osmanlı yöneticileri özellikle 1870'li yıllardan itibaren uluslararası arenada yoğun baskı altında kaldı. Diplomatik temsilcilikler vasıtasıyla yapılan baskılar zaman zaman içinden çıkılmaz haller alabiliyordu. Osmanlı yönetiminin her geçen gün artan askeri, ekonomik, diplomatik, siyasi baskılara hukuk nezdinde de karşılık vermesi zorunlu hale gelmişti (Engin, 2005: 27-29).

Hariciye Nezareti'ne bağlı olarak çalışan Bâbiâli Hukuk Müşavirliği'nin (Bâbiâli İstişare Odası veya İstişare Odası) ne zaman kurulduğuna ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Çakmak (2020: 141) Bâbiâli Hukuk Müşavirliği'nin kuruluş tarihiyle ilgili olarak 1864 yılını işaret ederken Findley (1997: 298), 1880'lerin başlarında ortaya çıktığını iddia etmektedir. Kılıç (2009: 102) Bâbiâli Hukuk Müşavirliği'nin hangi tarihte ihdas edildiğinin tam olarak bilinemediğini ancak kuruma dair ilk bilgilerin II. Abdülhamit saltanatının ilk yıllarına ait olduğu öne sürmektedir. Genel (2018: 255, 265) ise kurumun kuruluş tarihi olarak 1883 Baharını göstermektedir.

Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin uluslararası hukuk uzmanlarını Hariciye Nezareti'ne dahil etmesi, dünyanın başka yerlerindeki gelişmelerden ayırık düşünülemez. Alman Dışişleri Bakanlığı, 1885'te (*Rechtsabteilung*), İngiliz Dışişleri Bakanlığı 1886'da (*the Legal Assistant to the Foreign Office*), Fransız Dışişleri Bakanlığı 1890'da (*Jurisconsultes*) Hukuk Müşavirliği ofislerini kurdular. Osmanlı Devleti'nin de bu tarihlerde benzer bir yapılanmaya gittiği düşünülebilir.

Arşiv belgelerine göre hukuk müşavirlerinin hükümet tarafından 1864 yılından itibaren kullanıldığı kesindir. Ancak Hariciye Nezareti'nde görevlendirilen bu kişilerin vazifelerinin sadece kendileriyle yapılan sözleşmelerde ifade edildiği, belirli bir çalışma mekanının dahi olmadığı, dolayısıyla kurumsal bir yapılanmanın bu dönemlerde oluşmadığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde hukuk müşavirlerinin Osmanlı hizmetinde kullanılmaya başlanması şöyle gerçekleşmiştir:

Bâbiâli'de ve özelde Hariciye Nezareti bünyesinde Avrupa dillerini bilen personel sorunu uzun zamandır çözülmüş durumdaydı (Balci, 2008: 77-98). Ancak bu personelin hukuk alt yapısı ve özelde uluslararası hukuk bilgisi olmadığından devletlerarası sorunların çözümünde Osmanlı yönetiminin bilgi ve değerlendirme eksiklikleri olabiliyordu. Bu nedenle her geçen gün artan dış baskılara karşı koyabilmek için uluslararası hukuka, ilgili devletlerin hukukuna vâkıf uzmanlar istihdam edilmesi yoluna gidildi. Nitekim XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı diplomasisinin yoğunlaşmasıyla elçiliklerde avukatlara da ihtiyaç duyulmaya başlandığı bilinmektedir (HR.TO, 1/63). Özellikle Paris elçiliğinde avukatlara fazlasıyla ihtiyaç vardı (Çakmak, 2020: 229). Aynı tarihlerde merkez bürokraside de avukatlardan faydalanılıyordu. Bu konuda yetişmiş Osmanlı tebaası bulunmadığından Avrupalı hukukçulardan doğaçlama bir şekilde istifade edildi. 1860'tan 1883'e kadar en az 25 yabancı hukuk müşaviri görev almıştı (Kuneralp & Öktem, 2012: 9). Bunlar tam anlamıyla kurumsal bir zemini olmadan yapılan görevlendirmeler şeklinde görülmelidir. Örneğin İzmir vapur deşirmeni üzerinde ortaya çıkan sorunda Fransız Avukat Émile Tarin konu hakkında Kasım 1853'te ayrıntılı bir görüş yazmıştı (HR.TO, 418/177). Avukat Tarin'in yaptığı değerlendirmelerin faydalı olmasından dolayı devam ettiği anlaşılmaktadır. Avukat Tarin'in yaklaşık on yıl sonrasında hariciyeye alınması gündeme geldiğinde 1864 yılında Sahak Abro Efendi'nin (Balci, 2009: 105-138) teklifi ve Hariciye Nazırı Âli Paşa'nın onayıyla göreve getirildi (HR.İD, 1827/65). Mösyö Tarin'in memuriyete başlamasıyla hükümet hukuk müşavirlerini istihdam etmeye başlamış oldu.

Tarin'in unvanı Hariciye Nezareti'nde "Hukuk Müşaviri" veya "Baş Avukatı" şeklindeydi (İ.DH, 274/16642). Tarin'e verilen görev devletin haklarını ve çıkarlarını korumak maksadıyla sözleşme, antlaşma, dava, anlaşmazlık gibi konular hakkındaki görüşlerini raporlarla bildirmekti. Böylece uluslararası hukukî sorunlarda değerlendirmelerde bulunup devletin haklarını savunmak maksadıyla yabancı bir uzman istihdam edilmiş oldu. Aynı yıl içerisinde 13 Ekim 1864 tarihinde hariciyede müşavir olarak bir başka avukat daha istihdam edildi. Bu kişi Aslen Maltalı olup İngiliz tebaasından William Parniss idi (HR.TO, 3/70; Çakmak, 2020: 141). W. Parnis, Bâbiâli Hukuk Müşaviri olmadan

önce İstanbul'da İngiliz Yüksek Konsolosluk Mahkemesinde çalışmıştı. 1878 yılında yapılan Berlin konferansı görüşmelerinde Osmanlı delegelerinin hukuk müşaviri olarak bizzat bulundu. 1883 yılında vefat edinceye kadar Osmanlı hizmetinde çalıştı. (Genell, 2018: 260). Parniss de Tarin gibi Hariciye Nezareti'ndeki görevine başlamadan önce zaman zaman görüşü alınan bir avukattı (HR.TO, 565/43; 881/67). Bu kişiler Osmanlı tebaası olmadıklarından kendileriyle sözleşme (*konturato*) yapılmıştı. Sözleşme gereği Parniss'e aylık 100 Osmanlı lirası maaş ödendi (HR.TO, 491/30). Mösyö Tarin ve Mösyö Parnis'in maaşları Osmanlı Bankası üzerinden ödenmekteydi (HR.MKT, 573/56). Sözleşme yapılan avukatların görevi Osmanlı tebaası ile yabancı ülke tebaasının yaşayacağı hukuki meselelerde ve özellikle devlet daireslerinin yabancı şirketler ile yaşayabilecekleri davalarda görüşler ortaya koyarak yönetimin işini kolaylaştırmaktı (İ.DH, 246/14649). Avukatlar mukaveleleri gereğince diğer Osmanlı memurlarının yönetmeliklerine tabiydiler (Çakmak, 2020: 229-230).

Hariciye Nezareti bünyesinde görevlendirilen avukatlardan Parnis'in 1870 yılında ayrılma talebinde bulunması üzerine yerine aynı yılın Mart'ından itibaren 1861 yılında 30 lira maaşla (HR.MKT, 376/10), Fransa'dan borç alma görüşmelerinde Osmanlı "*istikraz komiseri*" olarak da görev yapan Mösyö Kor (Benjamin Édouard Cor) görevlendirildi (İ.DH, 246/14649). Ancak sonrasında Parnis'in görevden ayrılmadığı, tersine Amyabel (Louis Amible) adında bir hukuk müşavirinin daha göreve getirildiği görülmektedir (HR.SYS, 1899/3).

Bilindiği gibi II. Abdülhamit döneminde Osmanlı Devleti Almanya ile yakın bir ilişki içerisine girmişti. Bunun bir yansımasını hukuk müşavirlerinde de görmek mümkündür. 1880 yılında Hariciye Müsteşarlığı'na muavin olarak Almanya hükümetinden bir avukat talebinde bulunuldu. Bunun üzerine Prusya Adliye Nazırı, Koblenz Adliye Müşavirlerinden Mösyö Tudor'un oğlu (HR. SAİD, 4/12) Müddei-i Umumi (Savcı) Alfred Gescher'in İstanbul'da görevlendirilmesini onayladı (HR.TO, 142/87). Alfred Gescher 1881 yılı başında kendisiyle yapılan sözleşme gereği yıllık 20 bin Frank maaşla göreve başladı (İ.DH, 822/66285).

II. Abdülhamit döneminde hükümet yabancı hukuk müşavirlerinin hareketlerini yakından takip etti. Örneğin Parniss İngiliz olduğundan, üstelik kendisinin İngiltere'nin İstanbul elçiliğine intisabı bulunduğundan yakından izleniyordu. Devlet hukukunu ilgilendirecek bir konu kendisine sorulduğunda henüz İngiltere elçiliğine tebliğ edilmeden itirazlar geliyordu. Bu da tabii ki Parniss Efendi'nin bilgileri önceden elçiliğe aktardığı şüphelerini açığa çıkarmıştı (Y.PRK.DH, 1/44).

Görüldüğü üzere 1860-1870'li yıllarda Osmanlı hariciyesi uluslararası alanda yaşadığı hukuki meselelerin çözümü için pratik bir yol olarak yabancı hukuk insanlarını kullanma yoluna gitmişti. Bu başlangıç ilerleyen yıllarda kurumsallaşacak ve Bâbîâli'nin vazgeçilmez birimlerinden biri haline gelecektir.

II. Abdülhamit Döneminde Bâbîâli Hukuk Müşavirliği'nin Kurumsallaşması

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemiyle birlikte başlayan kanunlaştırma hareketleri II. Abdülhamit döneminde yoğunlaştı. Düstûr'a bakıldığında II. Abdülhamit döneminde Tanzimat devrine nazaran çok daha fazla kanun ve nizamnamenin yürürlüğe konulduğu görülmektedir. Kısa bir karşılaştırma yapmak gerekirse Gülhâne Hatt-ı Hümayunu ile başlayan Düstûr'un I. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan 37 yıllık ilk üç cildinde ve mütemmim ciltte toplam 389 kanun ve nizamname yer almaktadır. Abdülhamit döneminde II. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan 32 yıllık sürede çıkarılan kanun ve nizamnamelerin sayısı ise 1884'tür. II. Abdülhamit döneminde çıkarılan kanun ve nizamnameler birinci tertip dördüncü ciltten başlamaktadır. İkinci tertibin ilk cildine kadar zeyillerle beraber 10 cilttir. Kanun ve nizamnamelerin sayısında böylesi bir artış olmasının nedeni II. Abdülhamit döneminde yapılan reformların yasal zemine oturtularak kurumsal hale getirilmesinin etkisi büyüktür. Tanzimat'la başlayan bu anlayış II. Abdülhamit döneminde daha sistemli bir yapıya kavuştu. Artışın nedenleri arasında Avrupa müdahalesini önlemeye yönelik kanun ve nizamnamelerin çıkarılmasının da payı büyüktür.

Yapılan kanunlaştırma hareketlerinden bağımsız şekilde bir yönetim anlayışı olarak II. Abdülhamit'in uzmanlık gerektiren konularda herhangi bir görüş belirtmeden belgeyi ilgili şahıs ya da kuruma havale ettiği de bilinmektedir (Akyıldız, 1999: 290). Bu anlayış çerçevesinde II. Abdülhamit'in 1864'ten itibaren kullanılan hukuk müşavirlerinden daha sistematik ve yoğun bir şekilde faydalanmak istediği kesindir. Bu da kurumun tam anlamıyla kurumsal bir yapıya kavuşmasını sağladı.

II. Abdülhamit saltanatının büyük bölümünde uluslararası hukukçuları ülke çıkarlarını korumak için geçerli bir araç olarak kullandı, uluslararası hukuku büyük devletlere karşı gücün eşitlenebileceği bir alan olarak da gördü (Genell, 2018: 256-257). Bu kapsamda XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında dış baskıların iyice şiddetlenmesi hukuk müşavirliklerine daha sık başvurulmasını zorunlu kıldı. Bu gelişmeler de Hukuk Müşavirliği gibi uzmanlık gerektiren bir kurumun kurumsallaşmasına katkıda bulundu.

1883 yılında Hariciye Nezareti'nde birtakım değişiklikler gerçekleştirildi. Nisan ayında "*Tebdil-i Nezaret mülasebesiyle*" hukuk müşavirleri de de bu değişikliğe konu edildi (MB.İ, 79/131). Hukuk Müşavirlerinin ayrı bir Oda'da görevlendirilerek kendileri için ayrı bir birimin teşkili bu tarihte gerçekleşti. Bâbîâli 1860'lar ve 1870'lerde olduğu gibi halihazırda hukuk müşavirliği yapmış olan Avrupalı hukuk uzmanlarını burada görevlendirdi. Dolayısıyla Tanzimat başlarında doğaçlama ve pratik bir yöntem olarak başlayan süreç sonunda yapının tam manasıyla bir birime (İstişare Odası) tahvil edilerek kurumsal hale gelmesi sağlandı. 18 Nisan 1883 tarihi itibarıyla Prusyalı Carl Gescher (Şarl Geşir) ve Osmanlı tebaası Gabriyel Naradunkyan Bâbîâli İstişare Odası'nın Hukuk Müşavirliği'ne atanan ilk resmi hukuk müşavirleri oldular (HR.HMŞ.İŞO, 166/4).

Hariciye Nezareti bünyesinde teşkilatlanan oda "Bâbîâli Hukuk Müşavirliği ve İstişare Odası" olarak isimlendirildi. Ancak Hukuk Müşavirlerinin görev yaptığı birime de "İstişare Odası" denilmesi daha yaygındı. Zira Fransızca karşılığı olarak "*Chambre des Conseillers Légistes*" tabiri kullanılmaktaydı. Bu dönemde Avrupa usulünde, özellikle Fransa örnek alınan yeni kurumlarda "*Oda/Chambre*" tabiri yerleşmişti. Bu kullanımı ticaret odalarında (*chambre de commerce*) görmek mümkündür. Örneğin Ocak 1880'de İstanbul Ticaret Odası'nın kuruluşu ile ilgili olarak toplanan Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ, hazırlanan nizamnamede yazılı olan "ticaret cemiyeti" yerine "ticaret odası" isminin kullanılmasına ve nizamname metnin bu şekilde tadilini istemişti (İ.MMS, 65/3075). Bu anlayış hukuk müşavirleri için açılan yeni birimde de görülmektedir. Bunun yanında Bâbîâli Hukuk Müşavirliği adı da kullanıldı.

Öte yandan bu dönemde diğer nezaretler ve merkez bürokraside yeni kanunların uygulanmasında yaşanan hukuki sorunlar dolayısıyla alana vâkîf uzmanlara ihtiyaç hâsıl oldu. Bu amaçla nezaretlerde ve bazı merkezî kurumlarda hukuk müşavirlikleri teşkil edildiği de belirtilmelidir. II. Abdülhamit döneminde başta Hariciye olmak üzere bunun dışında Maliye (Y.PRK.ML, 6/47), Evkaf (EV.d, 28924), Dâhiliye (İ.HUS, 115/63), Orman, Maadin ve Ziraat (ŞD, 2967/5), Posta ve Telgraf (DH.MKT, 2354/56), Ticaret ve Nafia (İ.DH, 273/16550) Nezaretleri ile Şehremaneti (BEO, 935/70080), Ziraat Bankası (DH.MKT, 2615/101) ve bazı yerel kurumlarda hukuk müşavirleri görevlendirildi 1880 yılında özellikle hazinenin alacakları konusunda görüşlerine başvurulmak üzere İzmir ve Halep gibi büyük vilayetlerde “Şura-yı Hukuk Müşaviri” tayin edilmesi, ikinci derecede olan vilayetlerde de birer vekil bulundurulması kararı alındı (ŞD., 283/12). Bunlardan en işlek olanı Hariciye Nezareti bünyesindeki Bâbîâlî Hukuk Müşavirliği (İstişare Odası) idi.

İstişare Odası'nın Görevleri ve Ele Aldığı Konular

İstişare Odası hukuki meseleler hakkında görüş belirtmekle yükümlüydü. Pek çok meselede yabancı elçilikler, Şura-yı Devlet ve diğer devlet daireleri buradaki müşavirlerin görüşlerini esas alırdı. Bu nedenle özeldir Hariciye Nezareti, genelde ise Bâbîâlî merkezli bir faaliyet alanı vardı.

Bâbîâlî Hukuk Müşavirliği (İstişare Odası) Hariciye Nezareti'ni ilgilendiren her türlü mesele hakkında görüş bildirebilmekteydi. Odanın temel vazifesi Hariciye Nezareti'nin farklı şubelerinden veya diğer nezaretlerden intikal eden hukukî veya âdi meseleler hakkında evrak üzerinde inceleme yapmak ve mütalaada bulunmaktı (HR.HMŞ.İŞO, 109/10: lef 14). Öncelikle Nezarete intikal eden bir mesele hakkında Hukuk Müşavirliği'nden görüş istenirdi. İstişare Odası'nda muavinler tarafından hazırlanan görüşler öncelikle müsvedde olarak hazırlanı, baş müşavirlerce gerekli kontroller yapıldıktan sonra temize çekilerek ilgili makama gönderilmek üzere Nezarete havale edilirdi (HR.HMŞ.İŞO, 108/40, lef 1).

İstişare Odası'nın vazifeleri, olasılıkla odanın daha önce icra edilen faaliyetlerden yola çıkılarak yine odanın kendi kaleminden alınan bilgilerle şöyleydi (HR.HMŞ.İŞO, 109/10: lef 2):

1. Rumeli'deki Katolikler hakkında Avusturya himayesi ve istihlak-ı emlak protokolü tatbikatı, fenerler, teşrifata ait sorunlar, hinterlant, kabotaj ve ecnebi postaları, adaların devletlerarası genel hukuka ait önemli meseleleri hakkında gerek yurt dışındaki elçilikler ve gerek yabancı elçiliklerden gelecek bütün belgeler üzerine *beyan-ı rey ve mütalaa* etmek.
2. Tâbiyete ilişkin olup tâbiyet kalemince çözülemeyen sorunlar ile adli ihtilaflar, silah yasakları, suçluların iadesi, göçmenler gibi devletlerarası özel hukuka ait sorunlar hakkında sadaret, Şura-yı Devlet, merkezi daireler ile valiliklerden havale edilen evrak üzerine *beyan-ı mütalaa* etmek.
3. Konsolos, tercüman ve kavasların atama biçimlerinin imtiyazları, patenta, oktruva vergisi, inhisarlar, anonim şirketler, gümrük tarifeleri, damga nizamnamesi, boğazlar meselesi, temettü vergisi, askerlik hizmeti gibi hususlarda eski antlaşmaların devletler arasındaki uygulama farklılığından dolayı oluşan ihtilaflara ilişkin gelen evrak üzerine *beyan-ı rey ve mütalaa* etmek.
4. Dini cemaat kurumlarının ve ülkede sâkin yabancıların haiz oldukları imtiyazlara dair gelen evrak üzerine *beyan-ı rey ve mütalaa* etmek.
5. Yabancı ülkelerde sâkin Osmanlı tebaasının orada oluşan ihtilaflarında tebaanın hukukunu muhafaza edecek tedbirler ile Osmanlı tebaası ve yabancılar arasında orada oluşan davalara dair *beyan-ı rey ve mütalaa* etmek.
6. Dâhili kanun ve nizamnamelerin yabancılarla ilişkin cihetler ile kendilerine uygulamasına dair Şura-yı Devlet, Sadaret ve valiliklerden vuku bulan açıklamalar üzerine *beyan-ı rey ve mütalaa* etmek.
7. Hükümet daireleri ile yabancılar arasında teati olunan mukavelelerin tefsir biçimleri ve icrasına dair oluşan ihtilaflar.
8. Hariciye nezaretince tereddütlü görülen bütün kanun ve antlaşmalara ait sorunlar.
9. Mahkemelerden çıkan kararların icrasından ve bunlar aleyhinde icra edilen takibat ile cezai muamelelerden kaynaklanan ihtilaflar.
10. Habeşlilerin Kudüs'teki hukuku, Girit, Tunus ve Cezayir'e ait devletler arasında çıkan sorunlar hakkında *beyan-ı rey ve mütalaa* etmek.
11. Uluslararası konferanslara hükümet tarafından gönderilecek murahhaslara verilen talimat, postalar, Afrika'ya silah ithali hakkında *beyan-ı rey ve mütalaa* etmek.

İstişare Odası'nın ilgilendiği konular burada sayılandan çok daha fazla olduğu bilinmelidir. Osmanlı Devleti'nin uluslararası alanda karşısına sorun olarak çıkan ya da çıkabilecek her türlü konu hakkında hukuk müşavirliğine başvurulabilmekteydi (Kuneralp & Öktem, 2012: 9-10). Hukuk müşavirliği tarafından istenilen görüşler tamamıyla hukukî açıdan ele alınıp ülkenin ve tebaanın çıkarları göz önünde bulundurularak değerlendirme yapılırdı.

Hukuk Müşavirliği'nden istenilen görüş doğrudan Hariciye Nezareti'nin bir meselesi veya bir başka nezaretin ele aldığı ve dış ilişkileri de ilgilendiren bir mesele de olabilirdi. Dolayısıyla Hariciye Nezareti'ne intikal eden mesele esas olarak diğer nezaretlere ait de olabiliyordu. Sözelimi Dâhiliye Nezareti, tanassur eden ve Rusya tâbiyetine geçen Şerif adlı kişinin durumu hakkında İstişare Odası'ndan görüş alınması gerektiğine karar vermişti. Dâhiliye Nezareti Osmanlı hukuku açısından durumu ortaya koyduktan sonra emsalinin olup olmadığını Oda'dan sormuştu (BEO, 1032/77358).

İstişare Odası hukuk müşavirlerinin sorunları değerlendirirken üzerlerindeki yük büyüktü. Burada muhtelif sorunlar hakkında yapılan değerlendirmelere bakıldığında Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını koruyacak, ancak büyük devletleri de ürkütmeyecek şekilde bir yol izlendiği söylenebilir (Kuneralp & Öktem, 2012: 10).

Yabancı elçiliklerden gelen rapor, nota, takrirlerin tercümesi yoksa çevirileri burada yapılırdı. Cevabî yazıların da tercümeleriyle olması konusunda büyük özen gösteriliyordu (HR.HMŞ.İŞO, 108/40: lef 3).

İstişare Odası'nda yazılar kaleme alınırken dikkat edilmesi gereken hususlar vardı. Bunlar zaman zaman memurlara hatırlatılırdı. Örneğin Hukuk Müsteşarlığı'ndan kalemdeki memurlara yazılan 14 Mart 1915 tarihli bir yazıda, bazı kalemlerin müsveddelerinde mürekkep lekeleri görüldüğünden bunun temize çekmede büyük sıkıntılar verdiği açıklandı. Bu nedenle müsveddeler hazırlanırken iptal edilen yerlerin üzerinin silinerek değil, çizilerek tashih olunması gerektiği bildirildi (HR.HMŞ.İŞO, 108/40: lef 1).

I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra ülkede çıkarılan kanun ve nizamnameler sadece savaşa ilişkin değildi. Bazıları savaştan sonra da uygulanabilecek biçimdeydi. Bu yüzden Paris, Londra, Petersburg, Belgrad gibi elçiliklerden dahi takımıyla ileride tevdi edilmek üzere tanzim ve tertip olunacak dosyalar İstişare Odası'nda muhafaza olundu (HR.HMŞ.İŞO, 108/40: lef 2).

İstişare Odası Personeli

Bâbîali Hukuk Müşavirliği yoğun iş yükü nedeniyle çok sayıda uzman personele ihtiyaç duymaktaydı. Hukuk Müşavirliği Bâbîali'nin en önemli birimlerinden biri olduğundan buraya alınacak personelin alanında uzman ve bilgili olmasına dikkat edilmekteydi. Odanın işlerinin türünden ötürü buraya alınan personel de hukukçu veya Fransızca bilen memurlardan oluşuyordu. İstişare Odası'na alınan hukukçuların unvanı "Hukuk Müşaviri" olarak anılıyordu (BEO, 1474/110549).

1883 Nisanı'nda Oda'da göreve başlayan Carl Gescher 1889 yılı sonunda Oda personelinin de ilgilendiren ve Oda'nın daha iyi şartlarda hizmet verebilmesi amacıyla birkaç maddelik bir rapor hazırladı. Raporunda öncelikle Oda'da lüzumu fazla olan personelin "had-i münasibe tenzili", açıkta kalacakların derece ve liyakatlerine göre diğer devlet dairelerde istihdamı; ikinci olarak İstişare Odası'na yeni memur alımı veya mevcutların taltifleri durumunda kendi onayına başvurulması ve çok farklı kategorileri bulunan maaş durumunun birleştirilerek Mektûbî, Tahrirat-ı Hariciye kalemleriyle diğer kalemler gibi İstişare Odası Tahsisatı adıyla ödenek ayrılarak bunun harcama yetkilisinin kendisi olmasını önerdi. Gescher'in önerileri beğenilerek Meclis-i Hass-ı Vükelâ'da müzakere edildi (İ.DH., 1164/91031). Gescher'e göre Oda'daki katipler gittikçe artarak serhalife, mümeyyiz, 14 muavin ve 12 hulefa olarak gereğinden fazla idi. Hem personel sayısının fazlalığı hem de vazifelerinin belirlenmemiş olması işleyiş açısından müşkülât doğuruyordu (Çakmak, 2020: 143).

Sonrasında ise Hukuk Müşaviri Gescher'den daha ayrıntılı bir rapor istenildiği anlaşılıyor. Nitekim Mart 1890 tarihinde Gescher, Oda'nın islahı için raporunu hazırlayarak Nezarete sundu (Y.A.RES., 50/42). Gescher'in önerilerine göre Alman kitabet usulüne uygun olarak yapılacak yeni teşkilatla Türkçe ve Fransızca mütalaaname verebilecek şekilde ikişer müsevvid ve mübeyyiz yeterli olmalıdır. Personel sayısı sekize indirilmesi işi tedricen hayata geçirilmelidir. Bu sayıya ulaşıncaya kadar, yeni hulefa alınmamalıdır. Yeni teşkilatta serhalife ve mümeyyiz unvanlarına lüzum kalmayacağından muavinler de müsvedde hazırlamak üzere görevlerine devam edebilecektir (Y.A.RES., 50/42: lef 6; Çakmak, 2020: 143). İslah raporu Meclis-i Mahsus'ta görüşüldükten sonra uygun bulunarak uygulamaya konulması kararı alındı (Y.A.RES., 50/42: lef 8).

Yeni oluşan İstişare Odası'nın hukuk müşavirleri dışında yeni heyeti Tablo 1'de verilmiştir (Tablo-1).

Tablo 1.
İstişare Odası Görevlileri (Kaynak: Y.A.RES., 50/42: lef 7)

Görevi ve Adı	Maaş (Kuruş)	
Serhalife Şekib Bey	3500	
Hukuk Müşaviri Muavini İsmail Bey	2500	
Hukuk Müşaviri Muavini Ali Seyyid Bey	2500	
Hukuk Müşaviri Muavini Hrand Bey	2000	
İstişare Odası Mümeyyizi Bakı Bey	1500	
İstişare Odası Muavinlerinden Edvar Bey	1000	
Hukuk Müşaviri Muavini Nikolaki Efendi	2000	
Hukuk Müşaviri Muavini Ohannes Bey	1200	
Hukuk Müşaviri Muavini Sezati Bey	600	Tahrirat-ı
Hukuk Müşaviri Muavini Nişan Efendi	1200	Hariciye Kalemi
Tahrirat-ı Hariciye Kalemi hulefasından Bogos Efendi	200	Tahsisatından
Şadan Bey	1500	

Oda'nın personel sayısında yeniden bir düzenleme yapıldı. 1894 yılı başında odanın personelinde iki hukuk müşaviri dışında bir serhalife, bir mümeyyiz, 15 hukuk müşaviri muavini ve bir hulefa görev yapmaktaydı. Bu tarihte Oda personelinin aylık toplam maaşları 47.058 kuruştur (HR.HMŞ.İŞO, 180/2).

Oda'nın iş yükü o kadar ağırdı ki personelin bunlara yetişmesi mümkün olamıyordu. Bazen Oda'ya havale edilen bir konu 1-2 muavinin bazen günlerini, haftalarını, hatta aylarını alabiliyordu. Muavinlerden biri genel evrak işlerine tahsis olunduğundan hastalık, izin gibi durumlarda personel sayısında büyük sıkıntılar çekilmekteydi. Sözelimi Oda'nın muavinlerinden Ahmet Mahzar Bey, hastalığını nedeniyle hava değişimi için memleketi Kalkandelen'e gitmek üzere izin almıştı (HR.HMŞ.İŞO, 187/44).

Oda'nın işleri yoğunlaştıkça yeni muavinlerin işe alındığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple hukuk müşaviri muavinlerinin sayısında yeniden bir artış görülmektedir. Mart 1901 tarihi itibarı ile odanın personel durumu şöyledir (HR.HMŞ.İŞO, 188/49):

Odada bir Serhalife (Mustafa Şekib Efendi), bir Mümeyyiz-i Evvel ve bir Mümeyyiz-i Sani olmak üzere iki "Muhbir", 47 "Muavin", bir "Evrak Müdürü" ve bir "Evrak Müdür Muavini" görev yapmaktaydı. Bu tarihte hukuk müşaviri muavinlerinin sayısında olağanüstü bir artış görülmektedir. Serhalife Mustafa Şekib Efendi Mekteb-i Mülkiye-i Şahane mezunu idi. Muhbirlerden biri Darülfünun Hukuk Fakülte-

si'nden, diğeri Mahrec-i Aklâm ve Brüksel Hukuk Fakültesi'nden mezundu. Personel Müslüman, Rum ve Ermenilerden oluşuyordu. Ancak personelin dini durumlarına bakıldığında Müslümanların ağırlığı görülür. Personelin sadece 10'u gayrimüslimdi. Serhalife Müslüman olup iki mümeyizden biri Müslüman diğeri Ermeni idi. Toplam personelin 23'ü Mekteb-i Sultani'de okumuştur. Personelin dinî durumlarının farklı olması okul mezuniyetlerini de değişik olmasına zemin hazırlayabiliyordu. Sözelimi devlet memuriyetine 1882 yılında giren Serhalife Mustafa Bey Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne mezunu iken İstavrakı Kıryakıdı adlı muavin Heybeliada Rum okulunda eğitim almıştı.

Oda'nın personelinde tensikat yapılmasından sonra yeni bazı görevliler alınması zaruri oldu. 1910 yılında daha öncesinde tercüme odasında bulunan ve Mekteb-i Hukuk mezunu Kenan ve Tevhid Beyler kâtip olarak Oda'ya alındılar. Bu iki görevli maaşlarını bir süre daha Tercüme Odası'ndan almışlarsa da burası ile birliklilikleri tamamlandığından kadrolarının da İstişare Odası'na alınması kararlaştırıldı. Bu durumun gazetelerde ilanı için de ayrıca bir yazı çıkarıldı (HR.HMŞ.İŞO, 105/37, lef: 2).

İstişare Odası memurların maaşları rütbelere ve kıdemlerine göre değişiklik gösterebilmekteydi. 1914 yılında hukuk müşavirleri dışında Baş muavin maaşı 2500 kuruş iken, yardımcısı konumundaki Bogos Efendi'nin maaşı da aynı idi. Diğer muavinlerin maaşları da rütbe ve kıdemlerine göre farklı olabiliyordu (Tablo 2).

Tablo 2.
Mart 1914 Tarihi itibarıyla İstişare Odası İstişare Kalemi Çalışan Maaşları (Kaynak: HR.HMŞ.İŞO., 108/55: lef 7)

Görevi	Memur Adı	Maaşı
Baş Muavin	Badi Efendi	2500
Muavin	Bogos Efendi	2500
Muavin	Tevhid Bey	2250
Muavin	Kenan Bey	2250
Muavin	Zühtü Bey	2000
Muavin	Şükrü Bey	2000
Muavin	Server Bey	2000
Kâtip	Tevfik Bey	1200
Kâtip	Ahmet Şükrü Bey	1200

Bâbîali İstişare Odası'nın iş yükü oldukça yoğundu. Odaya her yıl 5 binin üzerinde iş havale olunmaktaydı (HR.HMŞ.İŞO, 109/10: lef 13). Sıkışık zamanlarda Oda'ya geçici personel istihdamı da yapılabilmekteydi. Haziran 1918 tarihinde müdür ve dört muavinin geçici görevle taşrada bulunmasından ötürü Oda'nın işleri içinden çıkılmaz bir hal almıştı. Bu yüzden yerlerine hukuk bilimine aşina, Fransızca'dan Türkçe'ye tercümede muktedir iki kişiyle Türkçe ve Fransızca evrakı temize çekebilecek bir kâtip geçici olarak görevlendirildi (HR.HMŞ.İŞO, 101/11: lef 2).

II. Abdülhamit İstişare Odası Hukuk Müşavirlerinin yerlilerden olmasını arzu ediyordu. Personel önceleri yabancı iken sonradan yerli oldu. İlk olarak 1883'te Sadrazam Said Paşa'nın önerdiği Gabriyel Naradunkyan Efendi bu göreve getirildi (Genell, 2018: 263). 1 Mayıs 1899'da odada görevli Haçin Efendi'nin emekliliğini istemesi üzerine maaşı müşavir Naradunkyan Efendi'ye zam olarak verildi (Mutlu, 2015: 23). Naradunkyan Efendi dışişleri kalemlerinde yetiştikten sonra Hariciye Nezareti görevini de yürütmüştür (1912-1913).

II. Meşrutiyet döneminde sadaret makamına da gelecek olan İbrahim Hakkı Bey'i İstişare Odası'na bizzat Padişah II. Abdülhamit getirdi. İbrahim Hakkı Bey, Darülfünun'da uluslararası hukuk dersleri veriyordu (Findley, 2014: 298). Genell'e göre (2018: 264-265) Naradunkyan Efendi ve İbrahim Hakkı Bey diploması için yasal görüşler ortaya koymanın yanı sıra alanlarında çeşitli eserler de kaleme aldılar. Naradunkyan Efendi Fransızca, İbrahim Hakkı Bey Osmanlı Türkçesi ile yazdı. Her ikisi de yazılarında uluslararası hukukun diplomasideki önemine dikkat çektiler ve bunun büyük devletlerin politikalarına alternatif bir araç olarak gördüler.

Oda'nın personeli Fransızca veya uluslararası hukuku bilen kişilerden seçilmekteydi. Zira Oda'nın muavinleri gerektiğinde diğer nezaretlerin Hukuk Müşaviri veya Oda'nın bir kâtibi hukuk müşaviri muavini görevine yükseltilebilmekteydi. Sözelimi 1900 yılında Oda'nın ikinci sınıf muavinlerinden Şükrü Bey'in Berlin Sefaretine başkâtip olarak tayin edilmesi üzerine boşalan kadroya Oda'nın üçüncü sınıf muavinlerinden Moses Bey ve O'nun yerine de Oda kâtiplerinden Lütfü Bey tayin edildi. Bu suretle boşalan kâtiplik kadrosuna Mekteb-i Sultani mezunlarından olup Zürih şehbenderliği hizmetinde istihdam olunan ve Fransızcaya hakimiyeti bulunan Selim Feyzi Bey bu göreve alındı (HR.HMŞ.İŞO., 108/55, lef 1).

İstişare Odası'nda görevli personelin başka kurumlara tayin edilebildiği ile ilgili bir başka örnek Ekim 1909 tarihinde Oda'nın ikinci sınıf muavinlerinden Münif Efendi'nin Tahran sefaretine hukuk müşavirliğine tayinidir (HR.HMŞ.İŞO, 108/55: lef 6).

Ekim 1916 tarihinde Oda'nın üçüncü sınıf hukuk müşaviri muavinlerinden Server Cemal Bey Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği'ne tayin edildi. Boşalan kadroya Oda kâtiplerinden ve Paris Siyasi Bilimler Fakültesi ile Paris Hukuk Fakültesi'nden mezun Hasan Fehmi Bey görevlendirildi (HR.HMŞ.İŞO, 108/29). Bu örnekleri artırmak mümkündür.

İstişare Odası'nda görevlendirilen memurların Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'den mezun olması tercih sebebiydi. Memurlardan bazıları eğitimlerini yurt dışında almışlardı. Mayıs 1898 tarihinde Oda'nın işlerinin yoğunluğu nedeniyle özel mahkeme vakalarını takip etmek üzere Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'den mezun ve Paris Hukuk Fakültesi'nde doktora yapan, aynı zamanda Fransız vatandaşı da olan Kont Ostrog 2.000 kuruş maaşla hukuk müşavirliğine alınmıştı (BEO, 1125/84371).

Paris Hukuk Fakültesi'nden mezun Bir başka kişi de Şerif Kâzım Bey idi. Şerif Kâzım Bey Temmuz 1898 tarihinde İstanbul'a geldikten kısa bir süre sonra 1300 kuruş maaşla Hukuk Müşavirliği'nde Muavinlik kadrosunda istihdam edildi (BEO, 1161/87053: lef 2).

Odaya personel alımının II. Meşrutiyet döneminde sınavla yapıldığı da görülmektedir. İmtihanlardan biri Ekim 1909 tarihinde yapıldı. Odanın ikinci sınıf muavinlerinden Münif Efendi'nin Tahran sefaretı hukuk müşavirliğine tayini dolayısıyla boşalan kadrosu için odanın üçüncü sınıf muavinleri sınava alınacaklardı. Ancak odanın üçüncü sınıf muavinleri bulunan üç kişiden ikisi imtihana katılmadı. İmtihana tek katılan muavinlerin en kıdemli olanı bulunan Bogos Efendi idi. Dolayısıyla bir müsabaka olmadan açık bulunan kadroya Bogos Efendi atandı (HR.HMŞ.İŞO, 108/55: lef 5). Bogos Efendi adaylar arasında en kıdemlisi olduğundan Münif Efendi'nin ayrılmasından sonra bu kadroda geçici olarak görevlendirilmiş bulunuyordu (HR.HMŞ.İŞO, 108/55: lef 6). Bu, Oda içerisinde kıdeme dikkat edildiğine de işaret etmektedir.

Bir başka imtihan 1912 yılında yapıldı. Mayıs 1912 yılında odanın üçüncü sınıf muavinlerinden Şahin Şâdân Bey'in Yanya vilayetinden mebus seçilmesi nedeniyle odadan ayrılmasından ötürü yerine 1.200 kuruş maaşla kâtip vazifesine bir memur tayini için ilana çıkıldı. İlanın şartları şöyledi:

1. Darülfünun Hukuk Fakültesi'nden mezun olmak.

2. Devlet hizmetinden veya İstişare Odası'ndan ve Osmanlı kurumlarından birinde istihdam âmirlerinden ve aksi halde tanınmış kişilerden iyi ahlaklı olduğuna şahitlik eden belgeye sahip olması.

Müracaat şartları böyle olmakla birlikte Oda Müsteşarı, Siyasi İşler Genel Müdürü'nün de hazır bulunacağı bir komisyon tarafından yapılacak bir imtihanda başarılı olmak gerekmektedir. Sınavda uluslararası hukukun bütün özelliklerine ilişkin sorular sorulabilecekti. Bunun yanında Türkçe, Fransızca kitabetten de imtihan yapılacaktı. İmtihanda eşit puanı alacak olanlar arasında hâlihazırda Hariciye Nezareti'nin farklı bir biriminde istihdam olanlar birinci, başka devlet dairelerinde bulunanlar ikinci sayılıp diğerlerine karşı öncelikleri olacaktı (HR.HMŞ.İŞO., 101/34: lef 3). Açılan ilana başvuranlar arasında yapılan imtihanda diğerlerine üstünlük sağlayan Selanik Hukuk Mektebi'nden Mustafa Zühdü Efendi Oda'nın birinci sınıf kâtip kadrosuna atandı (HR.HMŞ.İŞO., 101/34: lef 8, 9).

II. Meşrutiyet döneminden itibaren İstişare Odası memurları yıllık izin hakkı elde ettiler. Bu elbette ki Oda memurlarına has bir ayrıcalık değildi. Memurların yıllık izin hakları İttihat ve Terakki iktidarı döneminde gündeme geldi (Yüksel, 2014: 27). Bu kapsamda Oda çalışanları da diğer memurlar gibi yıllık izin haklarını elde ettiler. Yıllık izin taleplerinin tamamının 15'er günlük olması dikkat çekicidir. Bu Oda içerisinde işlerin yürütülmesini aksatmamak adına bir kural haline getirilmiş olabilir (HR.HMŞ.İŞO, 103/8: lef 1).

Yıllık izinler odanın müdürü tarafından onaylanıyordu. Ancak izinlerin uzatılacak olması durumunda, örneğin Şahin Bey'in Mart 1912 tarihinde yıllık iznini tamamlamış olmasına rağmen zorunlu sebeplerden ötürü 20 günlük daha yıllık izin talep etmesi durumunda durum Nazıra havale edilmekteydi (HR.HMŞ.İŞO, 108/55: lef 7).

İstişare Odası memurlarının yoğun iş yükleri olduğu yukarıda belirtilmişti. Bazı memurlar yoğun iş yükünden ötürü akşamları fazla mesai yapabiliyordu. Bu durumda fazla mesai yapan memurlara ek mesai ödemesi de yapılabiliyordu (HR.HMŞ.İŞO, 101/8).

Bâbîâli İstişare Odası'nda görevli personelin (hukuk müşavirleri, muavinler ve kâtipler) mesleki gelişimlerine büyük önem veriyordu. Bu amaçla Mayıs 1911 tarihinde odada müstakil bir kütüphane oluşturulması kararı alındı. Kütüphane için İstişare Odası'nın bitişindeki oda tahsis edildi. Ancak bu odayı geçici olarak Eyalet-i Mümtaze Müdüriyeti kullanıyordu. Eyalet-i Mümtaze Müdüriyeti'nin odayı boşaltmasıyla kütüphane faaliyete geçti (HR.HMŞ.İŞO, 102/22: lef 1). Hazırlanan kütüphaneye sadece Osmanlı kanun ve nizamları değil uluslararası hukuku ilgilendiren kanunlar da toplanmaya başlandı (HR.HMŞ.İŞO., 102/23: lef 1). Sefaretlere yazılan yazılarla bu kütüphaneye yurt dışından yayınlar gönderildi (HR.HMŞ.İŞO., 103/66; 169/23; 103/26; 204/86; 105/41; 105/49). 1912 yılı başında hukuk bilimine ilişkin kitaplar gönderilmesi amacıyla Londra, Paris, Berlin, Brüksel, Viyana, Lahey, Petersburg, Washington elçiliklerine ayrı ayrı yazılar yazıldı (HR.HMŞ.İŞO, 105/38).

Avrupa ülkelerinin kendi aralarında yaptıkları antlaşmalara ait kitapların da kütüphaneye getirilmesi konusu büyük önem taşıyordu. Örneğin henüz müstakil bir kütüphanenin oluşmadığı Ekim 1906'da kütüphanede İtalya'nın diğer devletler ile yaptığı antlaşmaları içeren kitaplardan eksiklikler olması nedeniyle tamamlanması için Roma Sefaretine yazı yazılmıştı (HR.HMŞ.İŞO, 96/6).

Bâbîâli İstişare Odası'nın Fiziki Durumu

Bâbîâli İstişare Odası Hariciye Nezareti'ne bağlı bir kurumdu. Adından sadece bir odadan ibaret olduğu anlaşılmamalıdır. Zira personel sayısı bir odadan daha fazlasını ifade etmektedir. Birimde müşavir muavinlerinin çalışma odası diğer görevlilerden ayrı idi (HR.HMŞ.İŞO, 102/22: lef 3). Ekim 1911 tarihi itibarıyla Oda'nın hukuk müşavirlerinin odası ve muavinlerin odaları ayrı idi. Bu iki odanın mesafelerinin uzak olması nedeniyle iki oda arasında bir zil koyuldu (HR.HMŞ.İŞO, 102/22: lef 2). Oda'nın işleri birçok devlet dairesiyle haberleşmeyi zorunlu kılıyordu. Bu ihtiyaç doğrultusunda Nisan 1912 tarihinde iki oda arasında bir telefon hattı tesisi talep edildi (HR.HMŞ.İŞO, 102/22: lef 4). Bu talep 1915 tarihinde karşılanabildi. Ekim 1915 tarihine gelindiğinde İstişare Odası'nda resmî bir telefon hattı bağlandı. Ancak telefon hattı daha çok oluşturulan komisyonlardaki görevliler tarafından kullanıldığından müşavir ve muavinler bu telefondan yeterince istifade edememekteydiler. Üstelik diğer pek çok dairede daha işlevsel olan şirket hatları kullanıldığından İstişare Odası'nda da şirket hattının tesis edilmesi istendi (HR.HMŞ.İŞO, 102/22: lef 14, 16).

Müşavir muavinlerinin bulunduğu odada müşavirliğe ait bütün dosyalar da toplanıyordu. Üstelik dosyalar bu halde layıkıyla düzenlenemediğinden dağınık bir durumdaydı. Bu halde istenilen bir dosyanın bulunmasında büyük müşkülatlar çekilmekteydi. Bu nedenle Mayıs 1912'de müşavirliğe bir dosya odası oluşturulması, burası için bir kayıt ve bir yazı masası ile iki koltuk, iki sandalye satın alınması kararlaştırıldı (HR.HMŞ.İŞO, 102/22: lef 3). Aralık 1912 tarihi geldiğinde müşavirlik için bir dosya odası tahsis edilmişti (HR.HMŞ.İŞO, 102/22: lef 8). Odanın tahsisi sonrası odanın aydınlatması için lamba ve dosyalar için kitaplık hazırlandı (HR.HMŞ.İŞO, 102/22: lef 9).

Zaman zaman İstişare Odası'nın mefruşatının tamiri gerçekleştirildi. Ekim 1908 tarihinde Hukuk Müşavirliği'ne mahsus odada mefruşat olarak yıpranmış bir halı ile kırık bir koltuktan başka bir şey yoktu. Bu tarihte önceki hukuk müşavirlerinin terk ettikleri iki yazıhanenin biri başka bir kuruma tahsis edilmiş, diğeri ise oldukça köhne bir halde bulunuyordu. Köhne odanın kapı, pencere ve çerçevelerinin yenilenmesi, diğerrinin perde ve su basanlarının tablasının tamiri gerekiyordu (HR.HMŞ.İŞO, 102/23: lef 2). Söz konusu tadilat işlemleri 1912 yılında gerçekleştirildi. Nisan 1912'de Hukuk Müşavirliği'nin yırtık ve yıpranmış bir hale gelen bütün mefruşatı yenilendi (HR.HMŞ.İŞO, 102/22: lef 6). Hukuk müşavirlerinin odasının kapı ve pencereleri Mayıs 1912 tarihi geldiğinde oldukça yıpranmıştı. Bu nedenle yaz mevsiminde haziran başında kapı ve pencerelerin de yenilenmesi istenildi (HR.HMŞ.İŞO, 102/22: lef 7). Ağustos 1913, Nisan 1914, Nisan 1915'te İstişare Odası'nın yazıhanesi, kapı, halı, koltukları, duvar kâğıdı, perdelerinin tamiri veya yenilemesi gerçekleştirildi (HR.HMŞ.İŞO, 102/22: lef 10-11, 13, 15).

İstişare Odası'na her gün gelip giden müdavimler oluyordu. Ancak odanın pencerelerinin ufak olması içerisinin havasız olmasına yol açıyordu. Üstelik bu pencereleri her zaman açmak mümkün olamıyordu. Bu nedenle Şubat 1915 tarihinde pencerelerin büyütülmesi ve pencereye bir fırıldak (vantilatör) takılması sağlandı (HR.HMŞ.İŞO, 102/22, lef 12).

Sonuç

Osmanlı Devleti tarihinde Tanzimat ile başlayan kurumları kanun ve nizama bağlama, yani kurumsallaşma II. Abdülhamit döneminde büyük bir ivme kazanmış, II. Meşrutiyet döneminde ise zirve noktasına ulaşmıştır. Üstelik aynı süreçte Osmanlı Devleti hukuksal alanda da dışa açılmıştır. Bu gelişme bir taraftan eski hukuk düzeninin ortadan kalmasına neden olurken diğer taraftan gelişen diplomasiyle birlikte uluslararası hukukun ülkeye girişini hızlandırmıştır.

1870'li yıllarda yoğunlaşan Avrupa devletlerinin Osmanlı yönetimi üzerindeki baskıları II. Abdülhamit döneminde daha yoğun hale gelmiştir. Padişah II. Abdülhamit Avrupa baskılarını ortadan kaldırmak için İslam birliği siyaseti gibi dış politikalar yanında ülke içi kurumlar da geliştirmiştir. Bunlardan biri Bâbiâli Hukuk Müşavirliği (İstişare Odası) olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın son çeyreğinde başta Hariciye Nezareti olmak üzere pek çok kurumda hukuk müşavirliklerinin tesisine ihtiyaç duymasının nedeni devletin hukuk açısından gittikçe kurumsallaşması, yeni kanun ve nizamnamelerin yürürlüğe girmesi ve devletin bunlara vâkif personele ihtiyaç duymasındır. Devlet yeni eğitim kurumlarından bu personeli temin edebilmiştir.

II. Abdülhamit devrinde ve sonrasında dış işlerinde yoğun bir işlerliği bulunan Bâbiâli Hukuk Müşavirliği uluslararası alanda diğer devletler ile yaşanan sorunların çözümüne ve hukuk anlayışının kurumsallaşmasına büyük katkılar sağlamıştır. Ayrıca bu Oda'nın Osmanlı Devleti'nde uluslararası hukukun girmesinde ve yerleşmesinde katkı sağladığı kesindir.

Bâbiâli Hukuk Müşavirliği çalışanları ülkenin kanun ve nizamnamelerini, uluslararası hukuku, anlaşmazlık meselelerini bilen Müslüman veya gayrimüslim memurlardan oluşmuştur. Kendilerine tahsis edilen maaşlar rütbe ve memuriyet sınıflarına göre belirlenmiştir.

Naradunkyan Efendi'nin Hariciye Nezareti'ne, İbrahim Hakkı Efendi'nin de sonrasında Sadarete gelmesi İstişare Odası'nın önemini göstermesi bakımından önemlidir. Anlaşıldığı kadarıyla bu kurum üst düzey görevlere çıkabilmenin önemli basamaklarından biri haline gelmişti. Bu bağlamda Tanzimat döneminin ilk evrelerinde üst düzey bürokratları yetiştiren tercüme odasının yanına bir yenisini daha eklendi denilebilir.

II. Abdülhamit döneminde kurumsal yapısına kavuşan Bâbiâli Hukuk Müşavirliği (İstişare Odası) Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar varlığını korumuş, Cumhuriyet döneminde de varlığını devam ettirmiştir. Günümüzde Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Hukuk Müşavirliği Kurumu adıyla varlığını sürdürmektedir (Erişim adresi: <http://www.mfa.gov.tr/hukuk-musavirleri.tr.mfa>).

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

BOA, Bâbiâli Evrak Odası Belgeleri (BEO), 1032/77358, 1125/84371, 1161/87053, 1474/110549, 935/70080.

BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi Belgeleri (DH.MKT), 2354/56, 2615/101.

BOA, Evkaf Defteri (EV.d) 28924.

BOA, Hariciye Sicil-i Ahval Belgeleri (HR. SAİD), 4/12

BOA, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Belgeleri (HR.HMŞ.İŞO), 101/11, 101/34, 101/8, 102/22, 102/23, 103/26, 103/66, 103/8, 105/37, 105/38, 105/41, 105/49, 108/29, 108/40, 108/55, 109/10, 166/4, 169/23, 180/2, 187/44, 188/49, 204/86, 96/6.

BOA, Hariciye İrade Belgeleri (HR.ID), 1827/65.

BOA, Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Belgeleri (HR.MKT), 376/10, 573/56.

BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Belgeleri (HR.SYS), 1899/3.
 BOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası Belgeleri (HR.TO), 1/63, 142/87 3/70, 418/177, 491/30, 565/43, 881/67,
 BOA, İrade-i Dahiliye Belgeleri (İ.DH), 1164/91031, 822/66285, 246/14649, 273/16550, 274/16642.
 BOA, İrade-i Hususi Belgeleri (İ.HUS), 115/63.
 BOA, İrade-i Meclis-i Mahsus Belgeleri (İ.MMS), 65/3075.
 BOA, Mabeyn-i Hümayun İrade Belgeleri (MB.İ), 79/131.
 BOA, Şura-yı Devlet Belgeleri (ŞD), 283/12, 2967/5.
 BOA, Yıldız Arşivi Resmi Maruzat Belgeleri (Y.A.RES), 50/42.
 BOA, Yıldız Arşivi Dahiliye Nezareti Maruzat Belgeleri (Y.PRK.DH), 1/44.
 BOA, Yıldız Arşivi Maliye Nezareti Maruzat Belgeleri (Y.PRK.ML), 6/47.

Salnâmeler

Devlet-i Aliyye-i Hâriciyye Nezâret-i Celîlesi Sâlnâmesi, I, 1301.

Yayınlanmış Eserler

Akyıldız, A. (1999). II. Abdülhamit'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bâbîaliyle (Hükümet) İlişkileri. *Osmanlı*, 2, 286-297.
 Akyıldız, A. (2004). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İletişim Yayınları.
 Balcı, S. (2008). Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XLIV, 77-98. [Crossref]
 Bozkurt, G. (1996). *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
 Ceylan, A. (1998). *Türk Hukuk Tarihinde Meşveret Düşüncesi ve Uygulaması*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi.
 Çakmak, A. (2020). *Hariciye Nezareti (1836-1924)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi. [Crossref]
 Engin, V. (2005). *II. Abdülhamit ve Dış Politika*. Yeditepe Yayınları.
 Findley, C. V. (1997). Hariciye Nezareti. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVI, 178-180. [Crossref]
 Findley, C. V. (2014). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform, Babîali (1798-1922)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
 Genel, A. M. (2018). The Well-Defended Domains: Eurocentric International Law and the Making of the Ottoman Office of Legal Counsel. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, III(II), 255-275. [Crossref]
 Göyünc, N. (1997). Osmanlı İktidarının Temel Unsurlarında Örf-Gelenek. *İlmi Araştırmalar*, V, 157-165.
 İnalçık, H. (1958). Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi - Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, XIII(II), 102-126. [Crossref]
 Kılıç, M. (2009). *Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 Koyuncu, N. (2012). Hukuk Mektebinin Doğuşu. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XVI(III), 163-183.
 Kunalp, S. & Öktem, E. (2012). *Chambre des Conseillers Légistes de la Sublime Porte*. Isis Press.
 Lewis, B. (1982). Meşveret. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII, 775-782.
 Mumcu, A. (1986). *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*. Birey ve Toplum Yayınları.
 Mutlu, C. (2015). *Osmanlı'da Bir Ermeni Hariciye Nazırı Gabriel Noradunkyan Efendi*. Gündoğan Yayınları.
 Pazarci, H. (1999). Dışişleri Bakanlığı Hukuk Müşavirliği: Gelişimi ve Rolü. *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyumu (ed. İsmail Soysal)*, 693-705.
 Velidedeoğlu, H. V. (1940). Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat. *Tanzimat I*, 139-209.
 Yüksel, A. (2014). Osmanlı Devlet Dairelerinde Mesai Kavramı ve Uygulaması (18.-20. Yüzyıllar). *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XVI (I), 19-49.

İnternet Kaynakları

Türkiye Cumhuriyet Dışişleri Bakanlığı Hukuk Müşavirleri. <http://www.mfa.gov.tr/hukuk-musavirleri.tr.mfa>

Structured Abstract

In this study, the institutionalization, functioning, personnel situation and the development of the Legal Consultancy of the Sublime Porte, which made a great contribution to the introduction of international law to Turkey, are examined. Thus, it is aimed to contribute to the field by revealing the organization of an institutional structure in the history of Turkish law. This article based on the Ottoman archive documents which illuminate some issues such as the functioning of the consultancy, its duties, its contributions to the solution of problems, the physical condition of the room, personnel employment, personal rights and its contributions to the understanding of law in the period.

The understanding of law in the Ottoman State was based on shar'i and customary law. Customary law, also known as sultanic law, was the rule formed by the orders or prohibitions of the sultan. These were generally in the form of enactment of practices embedded in social and economic life. The powers of the Sultan, who was the caliph and the sultan, were not unlimited within the framework of Sharia and customary law. Ottoman rulers transferred many of their powers to officials of the state. Imperial council played an important role in this regard. This conception developed consultation practices in the Ottoman state. The ministries and councils that started to be established during the reign of Mahmut II were in the form of consultations.

The Ottoman Empire's acquaintance foreign law began with the proclamation of the Reform Edict (Tanzimat Edict). In this period, new legal regulations that were not within the framework of shar'i and customary law were adopted. This led to the spread of a new field in the Ottoman legal system against sharia and customary law.

During the Tanzimat period, the shar'i and customary law practices were gradually replaced by new laws adopted from European with the legislative movements. The conception brought with the Tanzimat Edict paved the way for the European legal system to enter into Ottoman law. In this context, the conception of law in the Ottoman State began to change during the period, offices were opened within the Ministry of Foreign Affairs, accelerating the entry of European law into the country.

During the Tanzimat period, laws were formed as a result of the country's own internal dynamics or were quoted from European states. In addition, it became necessary for the Porte to respond to the increasing military, economic, diplomatic and political pressures by Europeans, especially after the Crimean War, in the eyes of law. In this period, the Sublime Porte took European laws as an example as a practical solution of the oppression of European states. As a result of the Ottoman Empire's integration into the European legal system, the Porte began to benefit from European lawyers. In this context, the Porte began to employ European legal advisors since the 1860s. This process, which started as an improvisation, provided the institutionalization of the Sublime Porte's the Office of Legal Counsel as a part of the change in the Ministry of Foreign Affairs in 1883. Abdulhamid II had a great influence on the institutionalization of the Office of Legal Counsel. Abdulhamid II was consulting with relevant persons or institutions on matters requiring expertise. This led to the institution to have a fully institutionalized structure.

The Ministry of Foreign Affairs referred the issues to the Office of Legal Counsel. Subsequently, the necessary legal evaluation was made and reported in the Office according to the treaties, laws and regulations. The Office's staff consisted of two legal counsel, a director, one or two examinant, fifty assistants, and two document managers. The staff of the office could be Muslims, Greeks and Armenians. Director Mustafa Bey graduated from the Mekteb-i Mülkiye-i Şahane (Faculty of Political Sciences), and Legal Counsel Assistants İstavrakı Kiriakıdi had studied at the Greek school in Heybeliada.

Personnel could be recruited to the Office of Legal Counsel by examination, as well as temporary personnel could be employed during busy periods. Advertisements could be made in the newspapers for the required personnel. Personnel of the Office who were successful in their duties were rewarded. For the physical maintenance of the room, repairs and furnishings were renewed from time to time. The Ministry of Foreign Affairs established a library in the Office for the development of the staff and brought books from Europe. The Office of Legal Counsel, which has an intense operability in foreign affairs, has made great contributions to the solution of problems and the institutionalization of the understanding of international law.

During the Second Constitutional Monarchy period, the Ottoman modern legal system was fully established. The most important developments in this field were the regulations that would ensure the continuation of the constitution and the enactment of laws that would liberate the Ottoman society.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi) Sırasında Tahran Sefareti'nin Faaliyetleri

Activities Of Tehran Embassy During 1877-1878 Ottoman-Russian War (93 War)

Emrah AKAR¹
Mehmet ÖZMENLİ²

¹Giresun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Giresun, Türkiye

²Giresun Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Giresun, Türkiye

¹Department of Social Studies Education, Giresun University, Institute of Social Sciences, Giresun, Turkey

²Department of Turkish and Social Sciences Education, Giresun University, Faculty of Education, Giresun, Turkey

öz

Osmanlı Devleti ve İran yüzyıllar boyunca birbirlerine rakip olarak mücadele etmişlerdir. Bu mücadeleler uzun yıllar devam ederek bazı zamanlarda şiddetli çatışmalara sahne olmuştur. XIX. yüzyıla gelindiğinde her iki ülkenin de Avrupalı güçler karşısında gerilemesiyle beraber ilişkilerinde çatışmadan ziyade diplomasi önem kazanmıştır. Diplomasinin önem kazanması sonucu ortaya çıkan ihtiyaç gereğince Osmanlı Devleti Tahran'da 1848 yılında bir Sefaret açmıştır. II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından kısa süre sonra birtakım siyasi gelişmeler sonucunda Osmanlı Devleti, Rusya ile Nisan 1877'de harbe girmiştir. Harpten mağlup ayrılan Osmanlı Berlin Antlaşmasıyla beraber oldukça önemli kayıplara uğramıştır. Harbin öncesinde Osmanlı ve İran arasında bazı meselelerden dolayı sorunlar bulunmaktaydı ve ilişkiler dostane bir atmosferden uzaktı. Osmanlı Devleti yöneticileri çok iyi ilişkiler içinde olmadıkları İran'ın Rusya ile bir ittifaka girmemesi için çaba sarf etmişlerdi. Rusya da harbin öncesinde ve esnasında Osmanlı'ya karşı üstünde büyük etkisi olduğu İran'ı kendi safına çekmeye uğraşmaktaydı. Tahran Sefareti harp boyunca İran ve Rusya'yı izleyerek, elde ettiği istihbaratları raporlayıp İstanbul'u bilgilendirmiştir. Sefaret harbin başlangıcından evvel İran'ın Osmanlı'ya yönelik emelleri ve planlarını tuttuğu raporlarla İstanbul'a bildirmiştir. Harbin başlangıcıyla izleme faaliyetlerini sürdüren Tahran Sefareti İran'ın özellikle Osmanlı sınırına yakın bölgelerdeki faaliyetlerini dikkatle izleyerek İranlı yetkililer nezdinde girişimler yaparak bu faaliyetlerin mahiyetini anlamaya çalışmıştır. Sefaret harp esnasında Rusya'ya yönelik raporlar da göndermiştir İstanbul'a. Bu raporlar İran dahilindeki Rus görevlileri ile Kafkasya civarındaki Rus birliklerine yönelik bilgileri içermiştir. Sefaret izleme ve raporlama faaliyetleri dışında İran nezdinde girişimlerde bulunarak İran'ın tarafsızlığına yönelik teminat almaya çalışmıştır. Harp boyunca İran Şahı ve devlet yetkilileri ile görüşen Tahran Sefareti görevlileri İran'ın tarafsızlığını bozmaması için çaba harcamışlardır. İzleme-raporlama ve İran'dan tarafsızlık teminatı alma çabalarının dışında Osmanlı Ordusunun bazı ihtiyaçları da Tebriz Başşehbenderliği vasıtasıyla İran'dan karşılanmıştır. Bu çalışmayla 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi) boyunca Tahran Sefareti'nin faaliyetleri incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran, Osmanlı Devleti, Rusya, Tahran Sefareti

ABSTRACT

The Ottoman Empire and Iran have struggled each other as rivals for centuries. These struggles have continued for many years and have been the scene of violent conflicts from time to time. In the XIX. Century, with the decline of both countries against the European powers, diplomacy rather than conflict gained importance in their relations. Due to the need that arose as a result of the importance of diplomacy, the Ottoman Empire opened an Embassy in Tehran in 1848. Ottoman Empire shortly after II. Abdulhamid's accession as a result of some political developments, it entered the war with Russia in April 1877. The Ottoman Empire, which was defeated in the war, suffered important losses with the Treaty of Berlin. Before the war, there were some problems between the Ottoman Empire and Iran due to some issues and relations were far from a friendly atmosphere. The rulers of the Ottoman Empire made an effort to avoid Iran, with whom they had not very good relations, from entering into a union with Russia. Before and during the war, Russia was trying to take Iran, which had a great influence on it, to itself side against the Ottomans. The Tehran Embassy followed Iran and Russia throughout the war and reported the intelligence it obtained and has informed Istanbul. Before the start of the war, the Embassy has informed Istanbul related to Iran's ambitions and plans for the Ottoman Empire, with reports it kept. The Tehran Embassy, which continued its monitoring activities from the beginning of the war, carefully followed the activities of Iran, especially in the regions close to the Ottoman border and has tried to understand the content of these activities by making initiatives with the Iranian authorities. The Embassy also sent reports about Russia to Istanbul during the war. These reports has included information about Russian authorized in Iran and Russian troops around the Caucasus. Apart from monitoring and reporting activities, the Embassy has tried to get assurances for Iran's neutrality by taking initiatives in Iran. During the war, Tehran Embassy authorized, who met with the Shah of Iran and state authorized, has made an effort not to disturb the neutrality of Iran. Apart from monitoring-reporting and the efforts to get a guarantee of neutrality from Iran, some of the needs of the Ottoman Army were also met from Iran through the Tabriz general consulate. With this study, the activities of the Tehran Embassy during the 1877-1878 Ottoman-Russian War (93 War) will be tried to be examined.

Keywords: Iran, Ottoman Empire, Russia, Tehran Embassy

Bu çalışma Doç. Dr. Mehmet ÖZMENLİ'nin danışmanlığında Emrah AKAR tarafından "II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devleti'nin Tahran Sefareti (1876-1909)" isimli Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı (Doktora Programı)'nda hazırlanmakta olan doktora tezinden üretilmiştir.

Geliş Tarihi/Received: 11.03.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 28.04.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Emrah AKAR
E-posta: emrah.akar@hotmail.com

Atif: Akar, E., & Özmenli, M. (2022).
1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi)
Sırasında Tahran Sefareti'nin Faaliyetleri.
Turcology Research, 74, 393-400.

Cite this article: Akar, E., & Özmenli, M.
(2022). Activities Of Tehran Embassy
During 1877-1878 Ottoman-Russian
War (93 War). *Turcology Research*, 74,
393-400.

Content of this journal is licensed
under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0
International License.

Giriş

Turan-İran mücadeleleri tarihin çok eski devirlerine kadar uzanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kurulmasından sonra da bu mücadeleler devam etmiş bilhassa Safevi Devleti ile ilişkiler genelde yüksek yoğunlukta çatışmalara sahne olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında gerilemesi, İran'da ise Kaçar

hanedanlığı döneminde ülkede Rusların ve İngilizlerin ülkenin bağımsızlığını zedeleyecek derecede etkinlik kazanmaları sonucu Osmanlı-İran ilişkilerinin çehresi XIX. yüzyılda değişerek çatışmadan uzak, mücadelenin düşük yoğunlukta olduğu, diplomasiye önem kazandığı bir döneme girmiştir. Diplomasiye önem kazanması sonucu doğal olarak diplomasiye yürütecek aktörlerin varlığını zorunlu kılmaktaydı. Bu zaruri durum sonucunda da Osmanlı Devleti Tahran'da H.10 Recep 1264 (M.12 Haziran 1848) tarihli irade ile Sefaretini kurmuştur (BOA, İ.HR. 46/2186).

Bu çalışmada Osmanlı Devleti açısından önemli kırılma noktalarından biri olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi boyunca Tahran Sefareti'nin İran'daki faaliyetleri incelenerek açıklanmaya uğraşmıştır. Çalışma için dönemin Osmanlı arşiv belgeleri taranarak incelenmiş, konuyla alakalı olduğu tespit edilen belgeler tercüme edilerek çalışmada kullanılmıştır. Osmanlı arşiv belgeleri dışında ulaşılabildiğimiz The National Archives belgelerinden "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ve Siyasi Atmosfer" başlığında yararlanılmıştır. Arşiv belgeleri haricinde konuyla alakalı yapılmış araştırmalar da dikkatle incelenerek çalışma hazırlanmıştır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ve Siyasi Atmosfer

II. Abdülhamid tahta çıkmasıyla beraber devletin mevcut birçok sorunu ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Saltanatının birinci yılı dolmadan siyasi gelişmeler sonucu devlet Ruslarla harbe sürülenmiş, II. Abdülhamid saltanatı, Osmanlı Devleti tarihinin en kritik savaşlarından biriyle başlamıştı. Bilhassa Balkanlardaki mevcut sorunları çözmek amacıyla İngiltere'nin önerisiyle İstanbul'da 1876'nın sonlarında bir konferans (Tersane Konferansı) toplanmış, Osmanlı Devleti yeni ilan ettiği Kanun-i Esasi'ye dayanarak büyük güçlerce yapılan önerileri reddetmişti. Bu şekilde konferansın başarısızlığa uğramasından sonra Rusya 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişti (Zürcher, 2000: 113-114). Pasif bir savunma düzeninde Osmanlı Ordusunun, Ruslara karşı koyarak, kesin bir zafer kazanmalarına engel olmasına rağmen, Plevne şehrinin düşmesiyle savaş yeni bir safhaya geçmiştir. Plevne'deki Osmanlı savunmasını etkisiz hale getirdikten sonra Rusların Balkanlardaki Slav devletlerinden yeni müttefikler edinmesi ve Edirne ile İstanbul üzerine yürüme kudretini elde etmesi sonucunda Osmanlı hükümeti mütareke için arayışlara girmiştir (Kartal, 1983: 57-58). 3 Mart 1878'de Ruslarla oldukça ağır şartlar içeren antlaşma (Ayastefanos Antlaşması) yapılmış ancak özellikle İngiltere başta olmak üzere Avrupa devletleri bu antlaşmayı kabul etmediklerinden Berlin'de toplanarak antlaşmaya son şeklini (Berlin Antlaşması) 13 Temmuz 1878'de vermişlerdir (İnalçık, 2016: 285-286). Bu antlaşmayla Kars, Ardahan, Batum'un dışında Osmanlı Devleti'nin hemen hemen güneydoğu Avrupa'daki tüm kontrolü elden çıkmış ve yarısı Müslüman olan beş buçuk milyon nüfus da kaybedilmiştir (Hale, 2003: 19).

Osmanlı Devleti ile İran arasındaki ilişkiler özellikle başta sınır sorunu olmak üzere bazı meselelerden dolayı genelde dostane ilişkilerden uzak mesafeli bir tonda sürdürülmüştür. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesinde İran Şahı Nâsırüddin'in Bağdat ile İstanbul'u ziyaret etmesi dostane ilişkiler kurulmasına zemin hazırlamıştır. Ancak Rusların propagandalarının da etkileriyle İran Şahı Nâsırüddin'in ziyaretleri sonucu oluşan hava bozularak tersi bir atmosfer oluşmuştur (Saray, 1999: 89). Savaştan çok kısa süre önce Tahran'daki gazetelere de yansıyan (BOA, HR.TO. 104/22-1) Medine'deki İranlı hacılara bölge ahalisi tarafından saldırılması olayı iki ülke ilişkilerini bu kritik dönemde biraz daha gerilmesine neden olmuştur.

Dönemin belgelerini incelediğimizde Osmanlı devleti yöneticilerinin İran'ın Rusya ile bir ittifaka¹ girmesi ihtimalinden çekindikleri ve bunu engellemeye yönelik diplomasi işlettikleri söylenebilir. Dönemin bir İngiliz gazetecisi Edmund Ollier, "Çeşitli sebepler sonucu Şah Moskova'ya karşı güçlü eğilim göstermişti." ifadesiyle İran'ın Rusya'ya yaklaşımını betimlemiş ve Şahın Petersburg'a "Rus birliklerinin İran topraklarından geçmesi" görüşmelerini sonuçlandırmak için özel elçi yolladığını da bildirmiştir (Ollier, 1912: 160-161). Bu atmosfer içinde İstanbul, Tahran, Londra ve Petersburg arasında bir telgraf trafiği olduğu ve İran-Rus ilişkilerinin mahiyetinin Osmanlı ile İngiliz diplomatları tarafından anlaşılmasına çabaladığı görülmektedir.

Rusların savaşın öncesinde Osmanlı'ya karşı bir cephe oluşturma ve bu cepheye İran'ı da dâhil etme çabasında oldukları görülmektedir. Hariciye'ye Tahran Sefareti'nden gelen 22 Mayıs 1875 tarihli bir telgrafta; Rusya, Prusya ve Avusturya'nın Osmanlı aleyhinde bir ittifaka girdikleri ve Rusya'nın bu ittifaka İran'ı da dahil etmek için Bağdat'ı vaat ettiğine dair haberler alındığından bahsedilmiştir (BOA, HR.SYS. 726/2). 15 Kasım 1876 tarihli Lord Derby imzalı İngiltere'nin İran Elçisi Thomson'a giden telgrafta da, Mirza Melkum Han ile yapılan görüşmede Rusların olası bir savaş halinde İran'ın Türkiye'ye karşı yer alması konusunda baskı yapabileceğini ve bunun içinde bazı teşvikler önerebileceğini söylediği bildirilmiştir. Ayrıca İran politikasının şimdilik tarafsız kalmak yolunda olacağı kanaatinde olduğundan da bahsedilmiştir (TNA. FO. 424/45. No. 311). Lord Derby imzalı İngiltere'nin İran Elçisi Thomson'a giden 26 Ocak 1877 tarihli başka bir telgrafta ise Melkum Han'ın yapılan bir görüşme esnasında ulaştığı son bilgilere göre olası bir savaş durumunda İran'ın Rusya'ya yardımını sağlamak amacıyla Osmanlı ile olan sorunların sürdürülmesi için entrikalar çevrildiğini belirttiği dile getirilmiştir. Ayrıca bu telgrafta Melkum Han'a cevaben İran'ın böyle bir işe girişmesinin çok yanlış olacağı, böyle bir durumda İngiltere'nin tüm sempati ve desteğini kaybedeceğini ve Rusya'nın İran üzerindeki etkisini arttıracığını söylendiği de bildirilmiştir (TNA. FO. 424/48. No. 301). Bu dönemde Osmanlı Devleti yöneticilerinin İngiltere nezdinde girişimler yaparak olası İran-Rus ittifakını soruşturduğu görülmektedir. 7 Nisan 1877 tarihli İngiltere İstanbul Büyükelçiliği Sekreteri Mr. Jocelyn tarafından gönderilen telgrafta; Osmanlı Sadrazamının kendisine İngiliz hükümetinin İran ile Rusya arasında bir savunma veyahut saldırı ittifakı ile ilgili bilgisi olup olmadığını sorduğu ve kendisinin de bu konu hakkında bilgisinin olmadığı cevabını verdiğini belirtmiştir (TNA. FO. 424/51. No.102). 14 Nisan 1877 tarihli Osmanlı Devleti'nin Londra Sefareti'nden gelen telgrafta ise Lord Derby ile yapılan görüşme aktarılmış ve Lord Derby'e, Rusya ile İran arasında gizli bir anlaşmaya dair malumat sahibi olup olmadığı sorulduğu belirtilmiştir. Bu soru üzerine Lord Derby'in; daha haber alamadığı, bu tarz gizli anlaşmaların tespitinin zor olduğu ve Rusya'nın baskılarına İran'ın aralarındaki güçlü ilişki sebebiyle mukavemet edemeyeceği cevabını verdiği bildirilmiştir (BOA, HR.TO. 125/117-1). Tüm bu gelişmelere rağmen İran'ın, Rusya ile aralarında gizli bir anlaşma olmadığına dair güvence verdiği de belirtilmektedir (TNA. FO. 424/51. No.355).

İran'ın yukarıda belirttiğimiz güvencesine rağmen savaşın başlamasından sonra da Rusya'nın İran'ı ikna için girişimlerini sürdürdüğü ve İran'ın da bir takım şüpheli faaliyetler içinde olduğu anlaşılmaktadır. İngiltere'nin Osmanlı Elçisinin 27 Nisan 1877 tarihli telgrafında Dışiş-

1 Kırım Harbi esnasında İran ve Rusya Osmanlı'ya karşı bir ittifaka girmişlerdi. Geniş bilgi için bk. Türk, 2013.

leri Bakanının kendisine; 2000 Caf ailesinin göreve hatta top istemeye hazır olduğu, toplara 20.000 tümen ödendiği, savaş hazırlıklarının bir an önce tamamlanması için emir yollandığı ve Türk sınırına saldırı hazırlığında bulunan Rusya ile İran arasında bir anlaşma olduğunu naklettiğini bildirmiştir. Ayrıca telgrafta; Tahran'da Rus Elçisi ile İran Dışişleri Bakanı arasında yürütülen müzakerelerin Türkiye'ye karşı ortak bir hareket planı ve bu yönde bir anlaşma yapılmasıyla sonuçlandırıldığını anlaşıldığı belirtilmiştir (TNA. FO. 424/51. No.553). Aynı gün tarihli İngiltere'nin İran Elçisinin telgrafında ise; Rus Elçisinin dün İran dışişleri Bakanını gördüğü ve İran Hükümetinin nasıl bir tutum alacağını açıklamasını talep ettiğini belirtmiştir. Rus Elçi İran'ın tarafsızlık politikasını göz önünde tutarak, İran'ı Osmanlı'ya karşı cephe alması için içeriği tespit edilememiş bazı önerilerde bulunduğu ve değerlendirmelerin sürdüğü ancak bir kararın alınmadığından da bu telgrafta bahsedilmiştir (TNA. FO. 424/52. No.238). Bu gelişmelere rağmen İngiltere'nin Rusya Büyükelçisi 29 Nisan 1877 tarihli telgraflarında; meslektaşlarından aldığı bilgilere göre Prens Gorchakov'un İran'ın askeri gücünü değersiz bulduğu ve savaşta Türkiye'ye karşı İran'la bir işbirliği istemediğini bildirmiştir (TNA. FO. 424/51. No. 615; FO. 424/53. No.385). Prens Gorchakov'un bu ifadelerine rağmen Rusların savaş boyunca İran'ı yanına çekme çabasında oldukları yine bahsettiğimiz telgraf trafiğinden anlaşılmaktadır.

Tahran Sefareti 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi boyunca yukarıda betimlemeye çalıştığımız ortamda görevini sürdürmüştür. Bu süreçte başta askeri olmak üzere çeşitli istihbari bilgiler sağlamak, İranlı yetkililerle diplomatik temaslarda bulunup onlardan tarafsızlık teminatı almak ve ordunun bazı ihtiyaçlarını karşılamak gibi görevleri ifa ettiğini müşahede etmekteyiz. Sefaret bu faaliyetlerini kimi zaman kendi inisiyatif ile kimi zaman da aldığı emirler üzerine yürütmüştür.

Tahran Sefareti'nin İran'a ve Rusya'ya Yönelik İzleme ve Raporlama Faaliyetleri

Sefaretin savaş boyunca ve hatta savaşın başlangıcından evvel de İran'ın Osmanlı'ya karşı özellikle askeri faaliyetlerini izleyerek İstanbul'u bilgilendirdiği görülmektedir. H.22 Şaban 1293 (M.12 Eylül 1876) tarihli Tahran Sefiri imzalı tahriratta İran'ın Osmanlı'ya karşı bazı askeri ve siyasi planları anlatılmaktadır. Bahsi geçen bu tahriratta İranlıların bir süredir Osmanlı aleyhinde hareketler içinde olduğu ve yapılan tahkikatında bunu doğruladığı belirtilmiştir. Tahrirattaki *"İran'ın en ehliyetli serdarı sayılan Şehzade Hüssam'ü's-Saltana bu sene haremiyle beraber Hicaz'a gitmek isteyip bu günlerde hareket hazırlığında olduğu halde haremi yalnız gitmek üzere Şah Hazretleri kendisini alıkoymuştur. Geçenlerde arz olunduğu üzere Osmanlı Devleti'nin mevcut sıkıntılarında ötürü Bağdat'ı almak için bundan âlâ fırsat olmaz bu iş bana havale olursa uhdesinden gelmek pek kolay idi eğer bu yolda telef olsam şehid olurum diyen bu zattir ve bizim hudut üzerinde bulunan askerler için telgrafla Tebriz'den on bin kıyye kurşun sipariş olunup gönderilmek üzere hazırlanmış ve bir de bu günlerde Sipahsalar ile diğer bazı zevattan oluşan bir özel komisyonda Amerika'dan tüfenk satın alımı konuşulmuş olup haber verildiğine göre Asakir-i Şahane elinde bulunan Hanri Martin tüfengi satın alınmıştır. Bugün diğer bir güvenilir mahalden alınan habere göre Şahlarda bulunduğu esnada yani yaklaşık bir buçuk ay önce orada bazı ümenâsiyla meşveret ederek müsait fırsatın olduğundan Kerbela'nın alınmasına karar verilmiş ve Mazenderan'dan beş bin, Irak-ı Acem ile Fars'den beş bin, Kirmanşah ile Luristan'dan on bin ve Azerbaycan'dan yirmi bin asker tertip olunup gerektiği vakit hareket ettirmek üzere hazır bulunmaları için gereken kişilere emirler çıkarılmış hatta Mazenderan hakimi hususuna ait olan askerleri hazırlamış ise de sevk etmek için beklediği haber gelmemiş olduğundan durumu Tahran'daki Kapu Kethüdası'na bildirmiş ve bu askerin nereye gideceğini sorduğunda Kerbela'yı almak için bir hayırlı niyet olduğu ve fakat henüz sırası gelmediği cevabını almıştı. İşbu rivayet esas ve karar vakti cihetiyle önceki tahkikatım tamamıyla tevafuk edip ..."* (BOA, Y.A.RES. 1/1-4) ifadeleriyle İran'ın planları aktarılmıştır.

Tahran Sefareti'ne gelen H.26 Zilkade 1293 (M.13 Aralık 1876) tarihli telgrafta İran'ın Bağdat sınırına asker sevki niyetinde olduğu haberi alındığı bildirilmiş ve bu niyetin sebebinin İran Hariciye Nezaretine sorularak alınacak cevabın acil olarak yollanması talep edilmiştir (BOA, HR.SYS. 2930/15-1). H.1 Zilhicce 1293 (M.18 Aralık 1876) tarihli Tahran Sefareti'ne gelen başka bir telgrafta ise; talep edilen cevabın hala gelmediği belirtilerek bu gibi meselelere yapılması gerekenler hatırlatılmış ve konu ile alakalı malumat alınıp mütalaalar eklenerek acilen gönderilmesi talep edilmiştir (BOA, HR.SYS. 2930/16-1). Tahran Sefiri Münif Paşa H.14 Zilhicce 1293 (M.31 Aralık 1876) tahriratıyla konuyla alakalı malumat vermiştir. Tahriratta İranlıların uygun ortam olması halinde Bağdat'a saldırı için hududa asker ile mühimmat yolladıklarından bahsedilmiştir. Yapılan tahkikata göre Zohab'a sekiz fevç asker, bin atlı, on altı kıta top; üç yüz yük çadır, elbise ve cephane gönderilip güya ileride ihtiyaç halinde sevk olunması için on iki fevç ile kırk top hazırlanmak üzere olduğu ve başka hazırlıkların dahi tasarlandığını bildirilmiştir. Bahsi geçen tahriratta İran Hariciye Vezirinden izahat talep edildiği ve iki seneden beri alındığı gibi İran aşiretlerini düzen altına almak için Zohab'da bir ordu teşkil edildiği cevabıyla birlikte Osmanlı hakkında asla bir kötü niyet olmadığına dair bir teminat alındığı ifade edilmiştir. Edindiği bilgileri aktaran Münif Paşa tahriratın devamında düşüncelerini belirtmiş özetle; iki seneden beri ordu kurulmasına karşı bu sene daha özenli hazırlanılmasına ilaveten önceden belirtildiği üzere Hüssam'ü's-Saltana'nın Kürdistan ile Kirmanşah hükümetine tayin edilmesi ve Rusya ile ittifak yapılması tasavvuruna dair Mirza Hüseyin Han'a isnat edilen sözlere bakılırsa İran'ın iyi niyetine şüphe olunacağını belirtmiştir. Bunların dışında; Osmanlı'ya karşı harekete geçilmeyeceğine dair İngiliz ile Fransız Sefirlerine de teminat verildiğini, İran'ın askeri yetersizliğinden ötürü Osmanlı ile harbi göze alamayacağını, şimdilik İran'ın hareketlerinin pek önemsenmeye gerek olmadığını, ancak Ruslar ile harp başlarsa ihtiyata riayet için İran ordularına mukabil birkaç taburdan oluşan bir ordu kurularak hazır olduğunun belli edilmesinin İran'ın tehlikelerini bertaraf etmeye yeteceğini zannettiğini de sözlerine eklemiştir (BOA, İ.HR. 273/16486-5).

Ruslarla harbin başlamasından sonra da Tahran Sefareti'nin İran'ın askeri faaliyetlerini izleyerek raporladığı müşahade edilmektedir. H.27 Recep 1294 (M.7 Ağustos 1877) tarihli Tahran Maslahatgüzarı² imzalı tahriratta Erzurum sınırı üzerinde bulunan Selmas tarafına İran'ın asker sevk etmesinin nedeninin İran Hariciyesinden öğrenilmesi emri sonucunda Sefaretin konu ile alakalı açıklamaları sunulmuştur. Tahriratta durumun İran Hariciye Veziri Mirza Hüseyin Han'a sorulduğu, hududa asker sevk edilmesinin nedeninin İran Şekal aşiretinin

2 Harbin başlamasından kısa süre önce Tahran'da Osmanlı Sefiri olarak bulunan Münif Paşa'nın Maarif Nezareti'ne tayini sonrasında boş kalan Sefaret yeni sefir gelene kadar maslahatgüzar olarak İsmail Zühdü Bey tarafından idare edilmiştir. Eski sadrazamlardan Hacı Salih Paşa'nın torunu, devlet memurlarından Mehmed Esad Bey'in oğlu olan İsmail Zühdü Bey H.1252 (M.1836-1837)'de İstanbul'da doğmuştur. Düzenli bir tahsil görmeyip diploma almasına rağmen bazı dini ve fenni dersler görerek Arapça, Farsça ve Fransızca öğrenmiştir. Mülazemet Babıali Tercüme Odası'na girerek memuriyet hayatı başlayan İsmail Zühdü Efendi, Atina Sefareti Başkanlığı, Tahran Sefareti Başkanlığı ve Maslahatgüzarlığı, Tiflis Başşehbenderliği, Batavya Başşehbenderliği, Bombay Başşehbenderliği gibi dışişleri görevlerinde bulunmuştur. Dışişleri görevlerinin yanında Bursa Vilayeti Muavinliği, Bursa Vilayeti Merkez Mutasarrıflığı, Giresun Kaymaklığı, Maarif Nezareti Mektupçuluğu gibi çeşitli memurluklarda da bulunmuştur. BOA, DH.SAİD. d. 4/20; HR.SAİD. 2/3-3; HR.SAİD. 2/3-4; HR.SAİD. 2/3-5; HR.SAİD. 2/3-6

gerek Van Vilayeti dahilinde ve gerek Urumiye ile Selmas taraflarında yaptıkları fenalıkları arttırmaları sonucu emniyeti sağlamak amacıyla olduğu cevabının alındığı belirtilmiştir. Ayrıca Mirza Hüseyin Han'ın, İran'ın Osmanlı Devleti'ne karşı bir niyeti olmadığı ve iyi niyete sahip olduğunu ifade ettiği de bahsi geçen tahriratta bildirilmiştir. Tahriratın devamında Mirza Hüseyin Han'ın ifadelerinin Sefaretin devamlı yaptığı tahkikatlarla uyduğu da belirtilmiştir (BOA, HR.SYS. 726/18-1). İsmail Zühdü Bey'in H.5 Ramazan 1294 (M.13 Eylül 1877) tarihli tahriratında da İranlıların Muhammere taraflarına cephaneye gönderip askerle sevk edeceklerinin Basra Vilayeti tarafından bildirilmesi sonucu emir olunduğu üzere konu ile alakalı İran Hariciye Veziri ile yapılan görüşmeden bahsedilmektedir. İstenilen izahat üzerine İranlı Vezir daha önceden bahsi geçen bölgelerde bulunan bazı İranlı aşiretlerin denetim altına alınması için asker yollandığı, yollanan askerlerin görevlerini yaptıktan sonra geriye döndükleri ve şimdi yeniden asker ile cephaneye gönderilerek istihkam inşa edileceğine dair olan rivayetin hiçbir şekilde doğru olmadığı cevabını vermiştir (BOA, HR.SYS. 726/22-1).

Tahran Sefareti bu dönemde yukarıda örneklerini de verdiğimiz İran'ın askeri faaliyetleri dışında başka istihbari bilgileri bilhassa Rusların İran içerisindeki faaliyetleri ve Rus Ordusuna dair bilgileri de İstanbul'a aktarmıştır. Tahran Maslahatgüzarı imzalı H.11 Şaban 1294 (M.21 Ağustos 1877) tarihli tahrirat ile İran'a dair elde ettiği malumat bildirilmiştir. Bahsi geçen bu tahriratta; Hoy ile Selmas arasında beş altı fevçten oluşan İran ordusunu gizlice incelemek maksadıyla tebdil-i kıyafetle bir Rus zabiti adı geçen orduya gitmiş, fark edildiğinde tevkif edilerek hapsedildiği, durumun Tahran'a bildirilmesiyle de Rus zabitin ülkesinin hududuna kadar götürülerek iade edildiği belirtilmiştir. Tahriratta ayrıca; Tebriz Başşehbenderi Ali Behçet Bey'in Anadolu'da mağlubiyet alarak firar eden Rus Ordusunun durumuna ve Revan tarafındaki bazı bölgelerdeki ahalinin sıkıntılına dair olan iki kıta varakanın yollandığı da ifade edilmiştir (BOA, İ.HR. 275/16713-1). "*Rusya ordusu hizmetinde bulunmuş olduğu halde bu kere Tebriz'e gelmiş olan İran deveçileri muteberanından Mehmed Hanife'nin takrir-i şifahiyesi 5 Recep 94*" (M.16 Temmuz 1877) başlıklı bulunan varakada Mehmed Hanife isimli kişi özetle Rus Ordusu ile geçirdiği zaman içindeki gözlemlerini aktarmıştır. Ruslar tarafından zorla kendisine yük taşıttırıldığı, Rus Ordusu ile birlikte gidilen bölgelerdeki halkın hali ve meydana getirilen çarpışmalar anlatılmıştır (BOA, İ.HR. 275/16713-2). "*Nahçıvan ve Ordubad'dan gelen casusun takrir-i şifahiyesi 5 Recep 94*" (M.16 Temmuz 1877) başlıklı varakada benzer konular ile ilgili malumat verilmesine rağmen daha fazla bilgi verildiği görülmektedir (BOA, İ.HR. 275/16713-3). Her iki varakadaki ifadelerin Azerbaycan ağızından olması bu şifahi takrirleri veren kişilerin Azerbaycan Türkü olmaları ihtimalini akla getirmektedir. H.15 Zilkade (M.21 Kasım 1877) tarihli bir belgede "*Kafkasya ve Rus Anadolu Ordusu ahvaline dair Revan'dan Tebriz Şehbenderliği'ne gönderilen iki kıta tahrirat*" ve "*Tebriz Başşehbenderliği'ne Revan dahilinde Yenice nam mahalden gönderilen iki kıta tahriratın tercümesidir.*" ibareleri altında Rus Ordusu ile Kafkasya'daki bazı bölgelerle alakalı bilgiler aktarılmıştır. Muhtemelen bir hafiyeye tarafından gönderilen bu iki tahriratın ilkinde Ordubad'dan hareketle H.28 Recep (M. 8 Ağustos 1877)'de Yenice'ye geldiği belirtilip bir takım çarpışmalardan, Rusların kayıplarından, Osmanlı askerlerinin faaliyetlerinden bahsedilmiştir. Yenice'yi ikamet yeri olarak seçme nedeni üç tarafa yakınlığı, Nahçıvan ile Ordubad'ın kilidi konumunda olması, İran'dan gelenlerle orduya gelip giden herkesin Yenice'den geçmesi olarak belirtilerek havadis almak için daha münasip bir mahal olmadığı ifade edilmiştir. Tahriratta Rusların Kafkaslardaki hakimiyeti ile bölge halkının Rusya'ya bağlılığının zayıf olduğu ve Osmanlı askeri karşısında çekindiklerine dair ifadelerde yer almaktadır. Rusların Kafkasya'ya önem vermeyerek topladıkları asker, doktor vb. Tuna tarafına gönderdikleri bildirilerek Revan ve civarındaki Rus askeri varlığıyla beraber ahalinin mallarını koruma çabalarından bahsedilmiştir. Tahriratın devamında bölgedeki Müslüman ahaliye karşı Rusların katliama varan davranışlarından, Komutan Melikov ile askeri konularda anlaşamamasından ötürü İmparatorun kardeşine gücendiği ve Rusların bölgeye yirmi bin nefer piyade getirdiği söylentisinin de yalan olduğundan bahsedilmiştir. Diğer tahriratta da bazı çatışmalar, Rusların kayıpları; İmparator, imparatorun kardeşi ve Melikov arasındaki Kars'ın alınmasına dair anlaşmazlığa, Rusların zahire toplama işlerine, Rus Ordusu ve bölgedeki Müslümanların durumuna değinilmiştir (BOA, HR.TO. 331/60-1).

Tahran Sefareti Rus Ordusunun yanında İran'da faaliyet gösteren Rus askerleri ile ilgili de malumat toplayarak İstanbul'u bilgilendirmiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz Tahran Maslahatgüzarı imzalı H.11 Şaban 1294 (M.21 Ağustos 1877) tarihli tahriratta Tahran'da bulunan Rus general Frankini'den bahsetmektedir. Bu tahrirata göre; İran Şahı General Frankini'yi mühimmat ambarıyla tophanenin uyuşması ile münasip göreceği ıslahatı yapmaya memur etmiştir. Ayrıca Generalin tophane imalatıyla mevcudunu zamanın ihtiyacına uygun bulmadığı da tahriratta dile getirilmiştir (BOA, İ.HR. 275/16713-1). H.15 Ramazan 1294 (M.23 Eylül 1877) tarihli tahriratta da İran Şahının General Frankini'yi huzuruna davet ederek İran askeri ile ilgili görüşmeleri ifade edilmiştir (BOA, Y.PRK.AZJ. 1/77-1). Hariciye Nezareti'ne Tahran Sefareti'nden gelen H.19 Zilhicce 1294 (M.25 Aralık 1877) tarihli tahriratta General Frankini'nin Tiflis'e döndüğü, Tahran'dan ayrılmadan bir hafta evvel Şahın huzuruna gittiği ve Rusya Sefareti heyeti ile birlikte olmasına rağmen Şah tarafından fevkalade suretle taltif edildiği belirtilmiştir. Frankini'nin Tahran'da bulunduğu sırada tüm silah ile mühimmat ambarlarını inceleyerek ıslahı gereken maddelerini ve İran askeri düzeninin kura çekilerek toplanmasıyla tertibini içeren layihalar tanzim ederek Şah ile Sipahsalar'a verdiği de bu tahriratta belirtilmiştir (BOA, Y.PRK.HR. 2/19-1).

Tahran Sefareti'nin İran'ın Tarafsızlığını Sağlama Çabaları

Yukarıda da belirttiğimiz üzere 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi boyunca Tahran Sefareti İranlı yetkililerle diplomatik temaslar kurarak tarafsızlık teminatı almaya çalışmışlardır. Osmanlı memurlarının tarafsızlık teminatı alma çabalarına karşılık İranlılar düzenli bir şekilde tarafsızlıklarına dair teminat vererek Ruslarla yakınlıkları ve aralarında ittifak olup olmadığına dair sualleri tezkip etmelerine rağmen harp boyunca pragmatik bir siyaset takip ederek harbin gidişatına göre hareket etmişlerdir. Rusların savaşın öncesinde başlayan İran'ı kendi yanlarına çekme uğraşları ve zaman zaman İran'ın bu uğraşlara meyilleri doğal olarak Sefaretin bu temaslarını çok önemli bir hale getirmekteydi. H.1 Cemaziyevvel 1294 (M.14 Mayıs 1877) tarihli bir belgede İran'ın hazırlıkları hakkındaki söylentiler üzerine Hariciye Nezareti'nden Tahran Maslahatgüzarlığı'na İran'dan durumun izahının istenmesi için tebligat yapıldığı belirtilmiştir. Bu tebligat sonucunda da İran Hariciye Vezirinden Osmanlı'ya karşı iyi niyet teminatının cevap olarak alındığı da bildirilmiştir (BOA, İ.HR. 273/16552-1). H.22 Cemaziyevvel 1294 (M.4 Haziran 1877) tarihli başka bir belgede de; Rusların İran'ın tarafsızlığını bozmak için bazı teşebbüslerde buldukları, İran Şahının Tahran Sefareti memurlarını kabul ederek son derece dostça davrandığı ve Osmanlılar aleyhinde olduklarına dair rivayetleri tezkip ettiğinden bahsedilmektedir (BOA, İ.HR. 274/16603). Tahran Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gelen H.27 Recep 1294 (M.7 Ağustos 1877) tarihli tahriratta; muharebenin başlangıcından beri Rusya Sefaretinin birtakım vaatler ile İran'ı ittifaka katmaya

uğraştığı, İngiltere Sefaretinin dahi İran'ın tarafsızlığını bozması yolunda çalıştığı ve İstanbul'daki İran Sefaretinden Babali'ye birçok defa verilen teminatlara Tahran'da güvenle bakılmadığından bahsedilmektedir. Ancak sonradan yapılan güvenilir tahkikat ile Tahran'da bulunan yabancı Sefirlerden işitildiğine göre İran'ın artık kesinlikle tarafsız kalmaya karar verdiğinin anlaşıldığı belirtilmiştir. Ayrıca tahriratta güvenilir bir mahalden öğrenildiğine göre İran Şahının yakın çevresindekilere hitaben "Osmanlı Devleti şark düşmanı olan Rusya ile büyük bir muharebe açmış ve şu halde bizim tarafsız kalmamız Şark-ı İslamiyet'e uygunsuz bir keyfiyet bulunmuştur canımı ve saltanatımı terk ile İslam ile ittifakı pek arzu ediyorum lakin Osmanlılar İran Devleti'ne pek nazar-ı hakaretle bakıyorlar ve bizi memleketlerinde en küçük bir Avrupa Devletinin mazhar olduğu bir imtiyazdan bile mahrum ettiler ne yüzle ben milletimi ittifaka teşvik edebilirim hakikaten şu hallere pek teessüf eylemekteyim" dediği de aktarılmıştır. Tahriratın geri kalanında Osmanlı Devleti'nin İran'ın ittifakına ihtiyacı olmadığı belirtilerek Devlet ve Millet-i İslamiye'nin iyiliğini isteyen bazı kişilerin Osmanlı-İran ittifakının getireceği yararları üzerine açıklamaları verilmiştir (BOA, Y.PRK.HR. 1/53-1). H.23 Ramazan 1294 (M.1 Ekim 1877) tarihli bir belgede de Tahran Maslahatgüzarlığı'ndan gelen tahriratta İran'ın tarafsızlığa riayet etmeye kesin karar verdiği ve Şahın Osmanlı Devleti menfaatlerine uygun düşüncelere sahip olduğu belirtildiği ifade edilmiştir (BOA, İ.HR. 275/16702-1). Sefarettten Hariciyeye gelen 10 Ekim 1877 tarihli başka bir tahriratta da Ramazan Bayramı münasebetiyle tüm Sefaret memurlarının Şahın huzuruna davet edildiği ve bu davette Sefarete verilen görev üzerine İran Şahına Osmanlı'ya karşı şimdiki kadar gösterdiği iyi niyetinden ötürü Padişahın memnuniyetinin tebliği ile bu halin "hoşnudi Hazret-i Peygamberiye muvaffak" olacağına belirtildiği beyan edilmiştir. Şahında cevap olarak Osmanlı askerinin başarılarından memnun olduğunu bildirdiği de bahsi geçen telgrafta aktarılmıştır (BOA, İ.HR. 275/16710-1). H.4 Şevval 1294 (M.12 Ekim 1877) tarihli başka bir tahriratla da Ramazan Bayramı münasebetiyle Şahla yapılan görüşmenin daha detaylı anlatıldığı görülmektedir (BOA, Y.PRK.HR. 1/91-1).

Yapılan temaslar sonucunda Osmanlı ile İran arasında kurulan eskiye göre nispeten iyi ilişkiler, harbin Osmanlı'nın aleyhine gelişmesi ve Rusların çabaları sonrasında tersine dönmeye başladığı görülmektedir. Tahran Maslahatgüzarı imzalı H.26 Zilkade 1294 (M.2 Aralık 1877) tarihli Tahran Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gelen tahriratta; Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Erzurum'a kadar geri çekilerek Kars'ın düşman eline düşmesinin İran'daki tüm Osmanlı memurlarıyla vatandaşlarını kedere boğduğu ancak Şah ile çevresindekilerin içten içe ve belki alenen hoşnut olmalarına neden olduğu bildirilmiştir. Rusya Sefaretine tayin olan bir Rus miralayının alışımlışın dışında, geldiğinin ertesi günü Şahın huzuruna kabul edildiği, eğer Osmanlı Ordusu ilkbahara doğru bazı sıkıntılara düşerse İran'ın Bağdat ile Van Vilayetleri üzerine hareket edecekleri söylendiği ve "siyak-ı halden" anlaşıldığı da belirtilmiştir (BOA, Y.A.RES. 1/30-4). Osmanlı-İran ilişkilerinin zayıflamaya başladığı bu dönemde İran'ın Rusya ile ilişkilerinin ise belli bir yakınlık derecesinde devam ettiği görülmektedir. H.6 Zilhicce 1294 (M.12 Aralık 1877) tarihli tahriratta Maslahatgüzar İsmail Bey İran Hariciye Veziri ile yaptığı görüşmeyi aktarmaktadır. Görüşmede, "İstanbul'dan yeni haberler var mı?" diye soran İran Vezirine cevaben, İran İstanbul Sefiri Muhsin Han'a murassa kutu hediye edildiği söylenmiştir. Bu cevaba mukabellen İran Veziri de, haberin doğru olduğunu çünkü Muhsin Han tarafından kendisine bir tahrirat gelmemesine rağmen geçenlerde kendisini gören Rus Sefiri tarafından ona General İgnatıyef'in yolladığı mektubun okunduğunu belirtmiştir. Bahsi geçen mektubun, Muhsin Han'a edilen iltifat ile Mabeyn-i Hümayun tarafından yapılan diğer hususların tafsilatını içerdiği aktarılmıştır. Tahriratın devamında da Tahran Maslahatgüzarı'nın konu ile ilgili İgnatıyef'in İstanbul havadisini günü gününe ilan edeceğine süratle Tahran'daki Rus sefirine geçmesinin çok dikkat çekici ve şaşırtıcı olduğu ifadeleri yer almaktadır (BOA, Y.A.RES. 1/30-6). Rusların savaşın devam ettiği esnada İran'ın İstanbul sefirine verilecek hediyeyle İstanbul havadisinden haberdar olmaları ve bunları İran Hariciye Veziri ile paylaşmaları iki ülke arasındaki bilgi alışverişini ortaya koyarak Osmanlı ile alakalı havadislerin İran'ın İstanbul sefiri tarafından Ruslara aktarılmış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Sefaretin 2 Ocak 1878 tarihli telgrafında da bir fırka Rus askerinin İran'dan Osmanlı'ya geçmek üzere olduğu ile ilgili haberin İran Hariciye Veziri tarafından tamamen tekzip edilerek konu hakkında teminat verildiği bildirilmiştir. Telgrafta ayrıca konu ile ilgili dikkatlice tahkikat yapılması Tebriz Başşehbenderliği'ne bildirildiği belirtilmiştir (BOA, HR.SYS 726/23). İran Hariciyesinden Tahran Sefareti'ne gelen 11 Ocak 1878 tarihli telgrafta ise Plevne'nin düşmesinin ardından İran Şahı tarafından Rus İmparatoruna tebrikname yollandığını İstanbul gazetelerinin yazmış olduklarını Sefaretin telgrafından anlaşıldığı bildirilerek bu durumun şaşkınlığa sebep olduğu ifade edilmiştir. Telgrafın devamında İran'ın Osmanlı'ya ve Padişaha karşı son derece iyi niyet beslediği ifade edilerek İslami argümanlarla Osmanlı Devleti'nin zararına bir durumu isteyemeyeceklerini belirtmişlerdir (BOA, Y.PRK. EŞA. 1/19-1). H.16 Safer 1295 (M.19 Şubat 1878) tarihli Tahran Sefareti'nden Hariciye'ye gelen tahrirattaysa, Tahran Maslahatgüzarı İsmail Bey'in Siphalsar ve Hariciye Veziri Mirza Hüseyin Han ile yaptığı mülakattan bahsedilmektedir. Mülakatta İran Vezirinin; harbin başlangıcından beri bazı kötü niyetli kişilerin sanki İran'ın Osmanlı'nın aleyhinde bir niyeti varmış gibi bahsederek birçok neşriyatta buldukları ancak kendi kendilerini tekzip ettiklerini ve İran'ın tarafsız kalması için uğraşı verip muvaffak olduğunu ifade ettiği bildirilmiştir. Ayrıca bahsi geçen tahriratta, İran Vezirinin Sırlar ile Yunanlıların hareketlerine teessüf ederek Osmanlı Devleti hakkında güzel sözler beyan ettiği de aktarılmıştır (BOA, Y.EE. 78/3). Bu sıralarda Avrupa'ya seyahat planları olan İran Şahını Rus İmparatorunun Tahran'da ki sefiri vasıtasıyla ülkesine davet ettiği de Tahran Sefareti'nin H.23 Safer 1295 (M.26 Şubat 1878) tarihli tahriratıyla bildirilmiştir (BOA, Y.EE. 78/4).

Tahran Sefareti'nin harbin sonlanmasından hemen önce 2 Mart 1878 tarihli telgrafında, emir olduğu üzere İran Şahı ile görüşüldüğü, şahın teminatlarını yineleyerek şimdiki kadar sınıra asker yollamadıklarını beyan ettiği ifade edilmiştir (BOA, HR.SYS. 726/32).

Sefaretin yolladığı tahriratlardan ve diğer kaynaklardan gördüğümüz kadıyla İran harp boyunca Osmanlı ile Rusya arasında bir denge siyaseti izlemeye çalışmıştır. Her ne kadar İran'ın bilhassa Irak'taki Şiiler için kutsal bölgeleri ele geçirme heveslerinin olmasına rağmen kendi güçsüzlükleri ve siyasi konjonktürün izin vermemesinden dolayı bu yönde bir harekete girişmemiştir. İran Şahı ile yöneticileri Osmanlı ve Rus görevlileriyle yaptıkları görüşmelerde karşılarındaki muhataplarına yakın alaka göstererek sıcak ilişkiler içinde olduklarını hissettirmeye çalışmışlardır. Ancak savaşın sonlarına doğru Rusların savaş kazanacaklarının belli olması ve İran üzerindeki büyük etkiye sahip olmaları sebebiyle İran'ın yüzünü Rusya'ya döndüğü görülmektedir ki savaş sonucunda da imzalanana antlaşmayla Rusya'nın etkisiyle Kotur İran'a verilmiştir.

Osmanlı Ordusunun Bazı İhtiyaçlarının İran'dan Karşlanması

Harp esnasında Sefaret ağırlıklı olarak izleme-raporlama ve İran nezdinde diplomatik girişimlerle tarafsızlığını bozdurmamaya yönelik faaliyetler yürütmüş olsa da bazı belgelerde görüldüğü üzere Osmanlı Ordusu için İran'dan bir takım ihtiyaçların karşılandığı anlaşılmaktadır. Tebriz Başşehbenderi Ali Behçet Bey tarafından Tahran Sefareti'ne gönderilen H.25 Ramazan 1294 (M.3 Ekim 1877) tarihli hususi

tahriratla Osmanlı Ordusunun bazı ihtiyaçlarının zorluklara rağmen karşılandığı detaylı şekilde anlatılmıştır. Rusların entrikalarına karşı durarak ve İranlılarında tutmuş oldukları politikadan döndürüldüğü ifade edilerek İranlıların zahireleri teslim için hazırlıklara başladıkları belirtilmiştir. Kumandan Paşadan altı yüz deve tedarik ve kiralama emri geldiğinden bu işle de uğraşıldığı bildirilmiştir. Tahriratta ayrıca Osmanlı askerlerine yağmurluk yaptırmak için İran işi aba talep olunması üzerine çarşıda bulunan abalardan numune olarak birer parça satın alınarak yollandığı, numuneler dışında bir adet yağmurluk dahi Tebriz'de bulunan bir Osmanlı terzisine yaptırılarak gönderildiği ifade edilmiştir. Aba ve yağmurluk numunelerinin yollanması üzerine Ruslar ne yapacaklarını şaşırtdıkları ve bu durumun İran'ın tarafsızlığına aykırı olduğunu ileri sürerek şikayet ettikleri bildirilmiştir. Rusların bu şikayeti üzerine İranlı yetkililere çarşıdan alınan eşyanın engellenemeyeceği gibi terzinin de Osmanlı vatandaşı olduğu cevabı verildiği bildirilerek hatta şaka yollu tarafsızlığa zarar gelmemesi için bakkal ve kasap bize erzak ve et vermesin dendiği de belirtilmiştir (BOA, Y.PRK.EŞA. 1/13-1). H.6 Şevval 1294 (M.14 Ekim 1877) tarihli Maliye Nezareti'ne yazılmış olan bir tahriratta da Bayezid Kolordusu için İran'dan satın alınan erzak ve kıyafet giysilerin değeri olan yirmi beş bin lira için Tebriz Şehbenderliği vasıtasıyla Bank-ı Osmanî'ye poliçe gönderileceği ifade edilmiştir. Tahran Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gelen 15 Ocak 1878 tarihli telgraftaki "*İraniler haffiyen bize zahire ve elbise sattılar şimdide Rusyalılara satmakta oldukları muhakkaktır*" ifadelerinden (BOA, HR.SYS. 726/24; HR.SYS. 726/25) İran'ın Rusya'ya da malzeme sattığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Tahran Sefareti yaklaşık on ay süren 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi esnasında Maslahatgüzar İsmail Zühdü Bey tarafından idare edilmiştir. İran savaşa iştirak etmemiş olmasına rağmen harp bölgesine yakın olması ve Rusların İran üzerinde güçlü etkileri bulunması Osmanlı Devleti açısından savaş boyunca İran'a dikkat edilip kontrol altında tutulmasını zaruri hale getirmekteydi. İran'ın Ruslarla anlaşarak ya da kendi siyaseti gereği bilhassa Irak sınırında askeri faaliyetlere girişmesi Osmanlı Devleti'nin mecburi olarak İran sınırına asker kaydırmasına ve bu durumda Osmanlı'yı Kafkasya Cephesinde zor duruma düşürebilirdi. Bu ihtimalden ötürü harbin öncesinde ve esnasında Sefaret vasıtasıyla İran dikkatlice izlenildiği ve özellikle Irak sınırı yakınlarında askeri faaliyet gösterdiklerinde Sefaret tarafından diplomatik girişimlerde bulunularak izahat istenildiği görülmektedir. İran dışında Tahran Sefareti ve bilhassa savaşın geçtiği coğrafyaya yakınlığından ötürü Tebriz Başşehbenderliği'nin elden geldiğince Rus Ordusu ile Rusların İran içerisindeki faaliyetlerini izleyerek İstanbul'u bu faaliyetlerle alakalı bilgilendirdiğini müşahede etmekteyiz.

Tahran Sefareti'nin bir diğer önemli faaliyeti de fırsat buldukça İran Şahı, Sadrazamı ya da Hariciye Veziri ile görüşerek onların tarafsızlığı ve Osmanlı'ya karşı iyi niyetlerine dair teminat almak olmuştur. Rusların savaşın başlamasından önce İranlıları Osmanlı Devleti'ne karşı bir ittifaka dahil etme çabaları ve İran üzerindeki nüfuzları bu ittifakı göz ardı edilemeyecek bir ihtimal haline getirmekteydi. Bu ihtimalden ötürü de Osmanlı diplomatları savaşın başlamasından evvel çeşitli ülkelerde İran ve Rusya arasında bir ittifak olup olmadığını ve iki ülke arasındaki ilişkilerin düzeyini anlamaya yönelik çalışmalar yürütmüşlerdir. Tahran Sefareti memurları da İran nezdinde bu yönde diplomatik faaliyetlerde bulunmuştur. İran'ın savaşa girmemesinin tek nedeni olarak Sefaretin İran Şahı ve devlet yetkilileri nezdindeki girişimlerinin olduğu söylenemez. Ancak Sefaretin İran nezdindeki diplomatik girişimlerinin iki ülke arasındaki ilişkileri Osmanlı açısından bu kritik zamanda belli bir seviyede tuttuğu söylenebilir. Bahsettiğimiz bu izleme-raporlama faaliyetleriyle, diplomatik girişimlerin dışında Tebriz Başşehbenderi olan Ali Behçet Bey'in gayretleriyle Osmanlı Ordusunun erzak ve kıyafet gibi bazı ihtiyaçlarının İran'dan karşılanmasına da yardımcı olunduğu arşiv belgelerinde görülmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Defterleri (DH.SAİD.d): 4/20
 BOA, Hariciye Nezâreti Hariciye Tercüme Odası (HR.TO): 104/22-1, 125/117-1, 331/60-1,
 BOA, Hariciye Nezâreti Sicill-i Ahvâl İdaresi (HR.SAİD): 2/3-3, 2/3-4, 2/3-5, 2/3-6
 BOA, Hariciye Nezâreti Siyasi Kalemi (HR.SYS): 726/2, 726/18-1, 726/22-1, 726/23, 726/24, 726/25, 726/32, 2930/15-1, 2930/16-1,
 BOA, İrade Hariciye (İ.HR): 46/2186, 273/16486-5, 273/16552-1, 274/16603, 275/16702-1, 275/16710-1, 275/16713-1, 275/16713-2, 275/16713-3
 BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE): 78/3, 78/4
 BOA, Yıldız Perakende, Arzuhâl ve Jurnaller Kataloğu (Y.PRK.AZJ):1/77-1
 BOA, Yıldız Perakende, Elçilik-Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik Maruzâtı (Y.PRK.EŞA): 1/13-1, 1/19-1
 BOA, Yıldız Perakende, Hariciye Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.HR): 1/53-1, 1/91-1, 2/19-1,
 BOA, Yıldız Sadâret Resmî Maruzât Evrakı (Y.A.RES): 1/1-4, 1/30-4, 1/30-6

The National Archives

Foreign Office (FO):

424/45. No. 311, "The Earl of Derby to Mr. Thomson", November 15, 1876
 424/48. No. 301, "The Earl of Derby to Mr. Taylour Thomson", January 26, 1877
 424/51. No.102, "Mr. Jocelyn to the Earl of Derby", April 7, 1877
 424/51. No.355, "Mr. Layard to the Earl of Derby", April 21, 1877
 424/51. No.553, "Mr. Layard to the Earl of Derby", April 27, 1877
 424/51. No. 615, "Lord A. Loftus to the Earl of Derby", April 29, 1877
 424/52. No.238, "Mr. Taylour Thomson to the Earl of Derby", April 27, 1877
 424/53. No.385, "Lord A. Loftus to the Earl of Derby", April 29, 1877

Diğer Kaynaklar

Hale, W. (2003). *Türk Dış Politikası 1774-2000*. (çev. P. Demir), Mozaik.
 İnalçık, H. (2016). *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV Âyânlar, Tanzimat, Meşrutiyet*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
 Karal, E. Z. (1983). *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, VIII.
 Ollier, E. (1912). *Cassell's Illustrated History of The Russo-Turkish War. Vol. 1*. Cassell & Company Limited.
 Saray, M. (1999). *Türk-İran İlişkileri*. Atatürk Araştırma Merkezi.
 Türk, İ. C. (2013). *Kırım Harbi Esnasında Osmanlı İnan Münasebetleri*. Arı Sanat.
 Zürcher, E. J. (2000) *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. (çev. Y. Saner Gönen). İletişim Yayınları.

Structured Abstract

The Turan-Iran struggles date back to the very old period of history. After the establishment of the Ottoman Empire, these struggles were continued, especially the relations with the Safavid Empire were the scene of high-intensity conflicts. As a result of the decline of the Ottoman Empire against the West, and the Russian and British gain effectiveness to the degree that harm Iran's independence in country during the Qajar Dynasty, the Ottoman-Iranian relations has changed in the XIX. century. With this change, entered a period avoid from conflict, in which the struggle was of low intensity, and diplomacy gained great importance. As a result of diplomacy gaining importance naturally was making it oblige the presence of actors who would carry out diplomacy. Due to this compulsory situation, the Ottoman Empire established its embassy in Tehran with the decision dated H.10 Rajap 1264 (G.12 June 1848).

II. Abdulhamid had to struggle with many existing problems of the state with his accession to the throne. Before the first year of his sultanate, as a result of political developments, the state was dragged into war with the Russians and II. Abdulhamid's sultanate had begun with one of the most critical wars in the history of the Ottoman Empire. A conference (Tersane Konferansi) was held in Istanbul at the end of 1876, with the proposal of England, for the purpose of solve the problems that existed especially in the Balkans and The Ottoman Empire had rejected the great powers' proposals by the based on the Kanun-i Esasi that it had just declared. After the conference failed in this way, Russia had declared war against the Ottoman Empire on 24 April 1877.

The relations between the Ottoman Empire and Iran were generally continued in unfriendly and distant tone relations due to some issues, especially the border issue. Before the 1877-1878 Ottoman-Russia War, Iranian Shah Nâsîrüddin's visit to Baghdad and Istanbul paved the way for establishing friendly relations. However, with the effects of also Russians propagandas the positive atmosphere which formed as a result of the visits of the Iranian Shah Nâsîrüddin breakdown and the opposite atmosphere was formed. The attack on Iranian hajis in Medina, which was also reflected in the newspapers in Tehran in a short time before the war, caused the relations between the two countries a little more get stretched in this critical period. When we examine the documents of the period, it can be said that the administrators of the Ottoman Empire were refrained from the possibility of Iran entering into an alliance with Russia and perform diplomacy for prevent this.

We observe that the Tehran Embassy officiated provide a variety of intelligence informations especially military intelligence, having diplomatic contacts with Iranian authorizes and taking guarantees of neutrality from them and meet some of the military's needs, during the 1877-1878 Ottoman-Russia War. The Embassy has officiated these operations sometimes on its own initiative and sometimes on the orders it received.

It is seen that the embassy followed the military operations of Iran especially against the Ottoman Empire and informed Istanbul during the war and even before the war. The Embassy has reported on Iran's ambitions on the territory of the Ottoman Empire and before the war has informed Istanbul regarding to situation.

It is seen that Tehran Embassy monitors and reports the military operations of Iran also after the start of the Ottoman - Russian war. The Embassy requested an explanation from the Iranian authorities regarding the reasons for Iran's military operations, especially near the Ottoman border, during the war and reported the answers which received as a result of these explanations to Istanbul.

In this period, Tehran Embassy has transferred other intelligence informations to Istanbul except from Iran's military operations. This informations are especially about the operations of the Russians in Iran and the Russian Army. It is seen that through the Iranians and spies in the Russian Army, intelligence is collected on the situation of the Russian Army in the Caucasus, various conflicts, the situation of the people in the region, the situation of some cities in the Caucasus and some military conflicts in the Russian command echelon. We observe that the Tehran Embassy also collects information about the Russian soldiers' operating in Iran in addition to the Russian Army and informs Istanbul.

During the 1877-1878 Ottoman-Russia War, the Tehran Embassy has tried to get a guarantee of neutrality by establishing diplomatic contacts with the Iranian authorities. In response to the efforts of the Ottoman State authorizes to obtain a guarantee of neutrality the Iranians regularly gave guarantees of their neutrality and although they denied the questions about their intimacy with the Russians and whether there was an alliance between them, they has followed a pragmatic policy throughout the war and acted according to the way of the war. The effort of the Russians to gain Iran to their side, which started before the war, and Iran's trend to these efforts from time to time naturally was making these contacts of the embassy very important.

As we can see from the correspondence sent by the Embassy and other sources, Iran has tried to follow a policy of balance between the Ottoman Empire and Russia throughout the war. Although Iran was willing to capture the holy places, especially for the Shias in Iraq, it could not take any action in this direction due to its own weakness and the political conjuncture not allowing it. Iranian Shah and its directors tried to make them feel that they were in warm relations by showing close interest to their interlocutors during their meetings with Ottoman and Russian state authorizes. However, towards the end of the war, it is seen that Iran turned its face to Russia, since it was clear that the Russians will win the war and had a great influence on Iran. Kotur was also given to Iran with the influence of Russia with the treaty signed as a result of the war.

During the war, the Embassy mainly carried out activities aimed at monitoring-reporting and not to disrupt its neutrality through diplomatic initiatives with Iran. However, as can be seen in some documents, it is understood that some needs were met from Iran for the Ottoman Army. Despite Iran's desire not to disturb its neutrality and the efforts of the Russians to prevent it, provisions were purchased from Iran for the Ottoman Army. It is seen that clothing was also supplied from Iran for the Ottoman Army upon the request, other than the provisions.

İşgal İstanbul’unda Ayasofya’nın Statüsü Meselesi

Question of the Status of Hagia Sophia in Occupied Istanbul

Can Eyüp ÇEKİÇ

Nevşehir Hacı Bektaş Veli
Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Nevşehir, Türkiye
*Department of History, Nevşehir
Hacı Bektaş Veli, Faculty of Arts and
Sciences, Nevşehir, Turkey*

öz

Bu makale, Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında fiilen işgal kuvvetleri kontrolü altına giren İstanbul’da Ayasofya’nın kimliği ve geleceği üzerine farklı gruplar tarafından ortaya konulan fikirlere odaklanıyor. Makale, Türkler ve Müslümanlar açısından Paris Barış Görüşmelerinin olumlu sonuç vermediği, Osmanlı’nın, İstanbul’un geleceğinin belirsiz olduğu bir dönemde, imparatorluk bünyesinde bulunan farklı inanç ve kökenden olan grupların birbirinden farklı taleplerini Ayasofya örneğinde tartışıyor. Makalede, İstanbul Rum cemaatinin, Patrikhanenin, İngiliz Yüksek Komiserliğinin, Osmanlı Hükümetinin, Türk milliyetçilerinin, İngiliz milletvekillerinin, Hindistan Müslümanlarının, Anglikan Kilisesinin ve hatta mimarlık tarihçilerinin de katıldığı Ayasofya’nın kimliği tartışmalarının ne kadar çok boyutlu ve zengin olduğu vurgulanıyor. İkinci olarak, İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiserliği Evrakı, İngiliz Dışişleri Ofisi Arşivi, İngiliz askerlerin özel evrakı, İngiltere Hindistan Bürosu Evrakı, İngiltere Parlamentosu Kayıtları gibi genel olarak işgale, özel olarak da İstanbul ve Ayasofya hakkındaki planlara farklı açılardan bakan memurların yazışmaları yoluyla, konu üzerine yekpare bir İngiliz politikasının olmadığı iddia ediliyor. Son olarak makale, Ayasofya’nın kimliği ve geleceği üzerinden yapılan ideolojik tartışmalar üzerinden emperyalizm, milliyetçilik ve din ilişkisine odaklanıyor. Bu ilişki ve karşıtlıkların, Birinci Dünya Savaşı sonrası kurulan yeni düzende nasıl yeni birer saldırı ve direniş alanı yarattığını ortaya koyan makale, o dönemde gücünün doruğunda olduğu iddia edilegelen İngiliz emperyalizminin ne kadar kırılabilir ve retrospektif olarak bakıldığında 1920’lerde ortaya çıkacak olan yeni popüler ideolojiler karşısında ne kadar hazırlıksız olduğunu göstermeye çalışıyor.

Anahtar Kelimeler: İngiliz Dış Politikası, Ayasofya, Hint Müslümanları, İstanbul’un İşgali, Osmanlı-Rum Cemaati

ABSTRACT

This article focuses on different arguments by various groups on the issue of the identity and future of Hagia Sophia in occupied Istanbul. It discusses diverse requests on the issue made by the Ottomans from different religious and national backgrounds in times when the Paris Peace Conference failed to satisfy Turkish and/or Muslim claims and the future of both the Empire and Istanbul was uncertain. It emphasizes that how far the debate on Hagia Sophia between the Ottoman-Greek Society, the Patriarchate, British High Commission, the Ottoman Government, Turkish nationalists, British MPs, Indian Muslims, the Anglican Church and even architectural historians is prolific and multi-dimensional. Second, based on the records of British Parliament, High Commission in Istanbul, Foreign Office, private papers of British soldiers, India Office papers written from different perspectives and motives, it argues that there was no unique British policy for on the issue. Last, based on ideological discussions on the identity and future of Hagia Sophia, it focuses on the relationship between imperialism, nationalism and religion. By exposing the ways in which these relations and antagonisms created spheres of aggression and resistance in the ‘New Order’, it tries to demonstrate the so-called inexpugnable strength of British imperialism especially after the First World War was indeed fragile and unprepared for forthcoming popular ideologies of 1920s.

Keywords: British Foreign Policy, Hagia Sophia, Indian Muslims, Occupation of Constantinople, Ottoman-Greek Society

Giriş

Ayasofya tarih boyunca sadece bir ibadethane olmadı. Bizans ve Osmanlı İmparatorluklarının başkentinde ana/resmi mabet olması nedeniyle söz konusu devletlerin ideolojik temellerinin ve meşruiyetlerinin ilham kaynağı ve cisimleşmiş hali idi. Yüzyıllar boyunca bu imparatorlukların hükmettiği topraklarda en muazzam mimari yapı olma özelliğini korurken önce Patrikhane’nin sonra da Hilafetin gücünü sergiledi. Tüm bu nedenlerle mülkiyetinin ve kimliğinin ne olduğu sorusu özellikle bu devletler zaaf yaşadığında tekrar tekrar ortaya çıktı. Siyasi kriz anlarında statüsü sorgulandı; iktidar sahipleri değiştiğinde statüsü de değişti. (Ayasofya’nın statü sorunu ile ilgili güncel çalışmalar için bk. Akan, 2020: 313-328; Gedikli, 2021: 87-103; İşler, 2020: 301-307; Kıran, 2020, 67-73; Öztürkci, 2021: 1-15; Rahimov, 2021: 273-287; Sofos, 2021: 1-15; Tecimer, 2021: 116-145).

2 Temmuz 2020’de Danıştay 10. Dairesi’nin Ayasofya’nın müze olma statüsünü değiştiren kararı, söz konusu dönemde ulusal ve uluslararası kamuoyunu oldukça meşgul etti. Bu karar üzerine siyasetçiler-

Geliş Tarihi/Received: 12.04.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 28.04.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Can Eyüp ÇEKİÇ
E-posta: caneyupcekcic@nevsehir.edu.tr

Atıf: Çekiç, C. E. (2022). İşgal İstanbul’unda Ayasofya’nın Statüsü Meselesi. *Turcology Research*, 74, 401-408.

Cite this article: Çekiç, C. E. (2022). Question of the Status of Hagia Sophia in Occupied Istanbul. *Turcology Research*, 74, 401-408.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

den din adamlarına ve sanat ve mimarlık tarihçilerine kadar birçok farklı kesim bakış açılarında göre konumlandı. Ne var ki, Ayasofya'nın statüsü tarihte ilk kez 2020'de değişmiş değildi. Ayasofya, ilk olarak 1204'te İstanbul'un Haçlı ordularının işgali sonunda Katolik katedraline dönüştürülmüştü. 1453'te Osmanlıların eline geçince tekrar statü değiştirmiş ve cami olarak ibadethane vasfını yüzyıllarca sürdürmüştü. Cumhuriyet rejimi bu vasfı 1934'te, Ayasofya'nın iç mekânındaki değerli Bizans mozaikleri sanat tarihçilerinin çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılınca değiştirdi ve Ayasofya'nın ibadethane vasfı yürürlükten kaldırılıp, müze statüsü aldı. Rejimin bu kararının sadece sanat tarihçilerinin kaygıları nedeniyle değil, laiklik ilkesinin bir gereği ya da işareti, dahası milleti dinsizleştirme projesinin bir parçası olduğuna dair iddialar, özellikle 1950'li yıllardan itibaren Türkiye'de bazı muhafazakâr çevrelerce ileri sürülmeye başladı (İşler, 2020: 302).

Ayasofya'nın vasfını değiştirmese de tüm bu uzak yakın tarihi olaylar dışında, mabedin vasfını değiştirmeye en çok yaklaşılın an Birinci Dünya Savaşı sonrasında İtilaf Kuvvetlerinin İstanbul'u işgal etmesiyle yaşandı. Ayasofya'nın kaderi de en az işgal altında İstanbul'un geleceği kadar muğlak hâle gelmişti. Dini ve milliyetçi duyarlılıklar ya da çeşitli siyasi gruplar bu kader üzerine yoğun biçimde tartışmaya başladılar. İstanbul'un ve Ayasofya'nın kaderi tartışmalarında sesi en az çıkan ise, payitahtın resmi sahibi olan Osmanlılar ve Ankara'da milli mücadeleyi başlatan Türk milliyetçileriydi.

Bu makale Birinci Dünya Savaşı sonrasında İstanbul'un işgali ile Türk milliyetçilerinin Batı Anadolu'da kazandıkları zafer ve bunun sonucunda İstanbul'u geri almaları arasındaki dönemde Ayasofya'nın kimliği ve geleceği üzerine yapılan tartışmalara odaklanmaktadır. Arşiv belgelerine dayanan bu çalışma, işgal İstanbul'unda Rum cemaatinin, Patrikhanenin, İngiliz Yüksek Komiserliğinin, Osmanlı Hükümetinin, Türk milliyetçilerinin, İngiliz milletvekillerinin, Hindistan Müslümanlarının, Anglikan Kilisesinin ve hatta mimarlık tarihçilerinin de katıldığı Ayasofya'nın kimliği tartışmalarını göz önüne sermeyi amaçlamaktadır. Çalışma, söz konusu anıt üzerinden yapılan ideolojik tartışmalar üzerinden emperyalizm, milliyetçilik ve din ilişkisine odaklanmaktadır. Bu çerçevede çalışma, bu ilişki ve karşıtlıkların, Birinci Dünya Savaşı sonrası kurulan yeni düzende nasıl yeni birer saldırı ve direniş alanı yarattığını ortaya koymayı hedeflemektedir. Çalışmanın bir diğer önemli amacı, savaş sonrasında İngiltere öncülüğünde bölgede kurulmaya çalışılan yeni düzenin kırılma noktalarını ve bunlarla ilgilene siyasetin çaresizliğini, İngiltere'nin kazandığı zafer sonucunda bölgede kurmaya çalıştığı tahakkümün imkânsızlığını vurgulamaktır. Bu açıdan çalışma, Birinci Dünya Savaşı sonucunda kurulmaya çalışılan yenedünya düzeninin henüz 1930'lara gelmeden nasıl ve neden başarısız olmaya başladığını ve sonunda bir felakete yol açtığını sorgulayan araştırmaların bir parçası olmayı amaçlamaktadır.

İngiliz Siyaseti ve Anglikan Kilisesi

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından iki hafta sonra, 13 Kasım 1918'de İngiliz donanması İstanbul Boğazı'na giriş yaparken, Osmanlı başkentinin geleceği üzerine tartışmalar da başlıyordu. Antlaşmayı İngiltere adına imzalayan Akdeniz Donanması Başkumandanı Amiral Calthorpe, görüştüğü Osmanlı Devleti'ni temsil eden muhataplarına umut verecek hiçbir işaret vermezken, Türklerin savaş sonrası gerçeklerine hazır olması gerektiğini belirtiyordu. İngiliz donanmasının boğazlara büyük bir gösterişle girişi, Osmanlı idaresinin sadece gözünü korkutmayı değil, aynı zamanda galipler ile mağluplar arasındaki kesin ayrımı ortaya koyarak Türklerin son noktaya dek kullanmaya alışkın oldukları diplomatik manevra alanlarının oldukça kısıtlı olduğunu kesin biçimde ifade ediyordu. Daha donanma boğazlara varmadan, İngiliz amiral ve generaller Türklerin misafirperver tekliflerini geri çevirmeleri ve bunlarla ilişkilerin resmi sınırları aşmaması gerektiği konusunda uyarılıyordu. Zira Türkler, çıkarları doğrultusunda yüksek rütbeli askerlerin sempatisini kazanmak konusunda maharetliydi (National Archives, WO 33/952, İngiliz Savaş Bakanlığı'ndan İngiltere Selanik Ordusu Başkumandanlığına, 11 Kasım 1918). İşgalin başlangıcında, işgal kuvvetlerinde bulunan İngiliz askerler Türkler ile samimiyet kurmamaları, sözlerine kanmamaları, Türklerin bu nezaketi kötüye kullanacağı konusunda tembihlenmişti. Belgelere bakıldığında, gerçekten de işgal süresince İngilizlerin Türklerle görüşmelerinde dikkatli, ihtiyatlı ve ketum oldukları öne sürülebilir.

Diplomatik ilişkilerin yanı sıra, askeri emirlere bakıldığında İstanbul'un işgalinin askerliğin doğası gereği oldukça mekanik olduğu fark edilir. İngiliz Savaş Bakanlığı emirleri çoğu zaman Fransızlara, Türklere, Rumlara eşit derecede mesafeli idi. Bu açıdan, örneğin sahada çalışan istihbaratçıların Yunan ordusunun ilerlemesinden mutlu olmalarını açıkça gösterdikleri bir durum, askeri komuta tarafında görülmezdi. Sahadaki generallerin de buna uygun davranması beklenirdi. Ancak resmî belgeler dışına çıkıldığında en kritik görevde bulunanların dahi içinde buldukları durumla ilgili heyecanlarını özel yazışma ve günlüklerine yansıttıkları görülmektedir. Bu askerler henüz İstanbul'un silüetini buldukları geminin güvertesinden ilk gördükleri anı mutlaka not ederlerdi. Bu silüetin içerisinde onlara İstanbul'a geldiklerini ilk gösteren belli belirsiz iz ise genelde Ayasofya'nın kubbesi ve minareleri olurdu.

1918'de Ayasofya'nın İngiliz askerleri için anlamı aslında savaş öncesindekinden farklıydı. Savaş öncesinde İstanbul'u ziyaret eden oryantalistlere eş değerde bir anlatıyı askerlerin ya da resmi görevlilerin yazılarında görmemekteydi. Oysa ki, İstanbul'un birçok oryantalist ziyaretçi için oldukça ilgi çekici ve fantastik bir biçimde tasvir edilmesi rutinden olmuştur. Kentin yine savaş öncesi dönemde ister Bizans ister Osmanlı geçmişi de Avrupalı ya da İngiliz için yabancı ve gayri-çağdaş, entrika ve ihaneti anımsatan bir anlatılar yığını olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle İstanbul uzun süre aydınlanmacı tarih biliminin konusu olmamıştır (Herrin, 2010: 18). Birinci Dünya Savaşı'na dek kent ve kentin mimarisi sanat ve mimarlık tarihçilerine ait metodolojik bir alan olmaktan öteye gitmemekteydi. Dalton'un *Byzantine Art and Archaeology* (1911) adlı çalışması ve *Cambridge Medieval History* (1913) dizisi, belki de İstanbul'un işgalinde görev alan askerlerin İstanbul ve silüeti ile ilgili okuyabilecekleri en yeni çalışmalardı. Ancak, bu oldukça teknik çalışmaların izini askerlerin yazılarında görmek mümkün değildir. İstanbul üzerine turistik nedenler hariç herhangi bir merakla sahip olmaları gerekli de değildir. İngiliz askeri açısından savaş kazanılmıştır. Savaş başlatılan, yani cinayet işleyen, ahlaki durumu şüpheli olan düşman yenilmiştir. Ayasofya da İstanbul gibi artık Müslümanların inisiyatifinde değildir. Ayasofya artık kubbесinin çapını ölçtüğümüz bir sanat tarihi konusu da değildir. O, ancak dini-ruhani bir bakışın nesnesi olabilir. Kazanana, ödülünü almaya gelene ait bu yeni bakışın örneklerini asker günlüklerinde bulabiliriz. Bunlara bir örnek olarak İzmir'deki Britanya Ordusu'nun başında bulunan Tom Bridges'in yaveri John Codrington'un, Ayasofya'yı gemiden ilk gördüğünde defterine şöyle yazdığını görüyoruz:

"Sabahın erken saatlerinin solgun pembeliğinde İstanbul'un silüetini görmekten hoşnuttum. Saat yediye doğru silüet iyice yakınlaştı ve Ayasofya şafakta olgun bir kayısı gibi işliyordu. Hemen yanındaki Aya İrini ise küçük kızıl bir vişne tanesi gibiydi." (King's College Liddell Hart Military Archives, GBO099 KCLMA Codrington, Lt. Col. Codrington özel evrakı).

Codrington'un bu benzetmeyi yaparken bilinçaltında neler olduğuna dair tahmin yürütebiliriz. İşgalcinin kendine özgü bir dili mutlaka vardır. Yaverin düşüncelerini özgürce yazdığı anı defteri o kadar açık ifadeler içeriyor ki tahmin yürütmeye gerek kalmıyor. Codrington, Ayasofya'nın geleceğine dair arzularını şöyle ifade ediyor:

"Ayasofya'nın Hristiyanlığa dönüşü bana daima Türkiye'nin fethine en çok yakışacak adil bir son olarak görünmüştür. Estetik nedenler bir kenara, böylesi bir yapıda gösterişli bir St. Chrysostom ayini muhteşem bir temaşa olurdu. Söylenegeldiği üzere, Britanya Hristiyanlığının kayıtsız zayıflığı Roma'nın Ortodoks Kilisesi'nin yükselmesine karşı açıkça düşmanlık etmesiyle katlanınca Ayasofya'nın kaderi çizilmiş oldu. Bir Roma kardinalinin "Grek haçı yerine Türk hilalini yeğlerim" dediği kayıtlarda vardır." (King's College Liddell Hart Military Archives, GB0099 KCLMA Codrington, Lt. Col. Codrington özel evrakı)¹

Şubat 1919'da kilisenin başında bulunan Canterbury Başpiskoposu Ayasofya'nın kiliseye çevrilmesine destek olmak için bir toplantı düzenlemek istemişti. Ancak dışişleri, böyle açıktan bir tavır alınırca Türkler binayı havaya uçurur diyerek piskoposu toplantıyı ertelemeye ikna etmişlerdi. İngiliz siyasetinin ihtiyatlı doğasını tekrar etmeye lüzum yoktur. Ne var ki kilise ulusal bir toplantı düzenlemek için onay alamadıysa da, kilisenin taşra örgütleri bahar ayları boyunca yerel toplantılar düzenledi. Redenhall'de yapılan Ruri-decanal Konferansı, South Wilts District Union ve Salisbury Branch of English Church Union gibi toplantılar bu kapsamda düzenlendi. Bu konferansların sonuç bildirimleri Başbakan Lloyd George'a gönderildi. Redenhall Konferansı'nın sonuç bildirisi "Ayasofya'nın Kurtuluşu ve Türkiye'deki Hristiyan Nüfusun Hürriyeti" başlığının taşıyordu. Bildirinin amacı "Türk'ün, Müslüman olmayan halklar üzerindeki egemenliğinin bir an önce sonlandırılması için" İngiliz Hükümeti ve müttefiklere çağrıda bulunmaktı. "Rumlara, Ermenilere ve Süryanilere özgürlükleri verilmeliydi ki bir daha Türklerin zulmüne uğramasınlar" diye devam eden bildirinin son kısmında ise Paris Barış Konferansı sonucunda Ayasofya'nın tekrar Hristiyanlara verilmesini beklediklerini de ekliyordular.

Salisbury'deki toplantıda da Ayasofya'nın tekrar İstanbul Rumlarına verilmesi önerilmişti. Oturum başkanı Cough bu isteği şöyle gerekçelendiriyordu:

"Aziz Ayasofya Kilisesi'nin camiye dönüştürülmesi zulüm olduğu, 1453'te fethettikten beri Türkler Konstantinopolis halkını yönetimine maruz bıraktığı ve kent nüfusunun büyük çoğunluğu hala Hristiyan olduğu için milli kiliseleri bu insanlara verilmelidir ki hürriyetleri tamamlansın."

Kilise önderlerine göre İngiltere artık İstanbul'un sahibi olarak Ayasofya'yı kiliseye geri çevirme işini tamamlamalıydı. Peder Hill söz alarak "Türklerin Avrupa'dan atılacaklarının farkında olduğunu; eğer durum böyle olursa buraları kan denizine çevirmekle tehdit ettiklerini; kiliseyi asla geri vermemekte kararlı olduklarını; muhtemeldir ki bir Türkün karanlık bir gecede Ayasofya'nın altına dinamiti koyup patlatacağını; bu nedenle şimdiden sonra hiçbir Türk'ün Ayasofya'ya girmemesinin sağlanmasını" önerdi (National Archives, FO 608/111).

28 Mayıs'ta Edinburgh'da toplanan İskoçya Kilisesi ise sonuç bildirisinde yine aynı çağrıyla yapmakla beraber, İstanbul'da Müslümanların çoğunluk olduğu yerlerde Osmanlı tarafından yapılan birçok cami bulunduğunu, bunun onlara yeterli olacağını ileri sürüyordu (National Archives, FO 608/111).

Anglikan Kilisesi'nin çabalarının yankısı parlamentoda da görülüyordu. Belgelerden Ayasofya'nın Türkler tarafından havaya uçurma korkusunun 1919'un Şubat ve Mart aylarında İngiltere parlamentosunda ciddi olarak tartışıldığını görüyoruz. Konu hakkında Türk hükümetine sorumluluklarının hatırlatılıp hatırlatılmadığını, olası saldırı karşısında hangi önlemlerin alındığını soran milletvekillerine yanıt veren Dışişleri müsteşarı Harmsworth hükümetin bu konuda sessiz kalmayı yeğlediğini, İstanbul'daki Yüksek Komiser Calthorpe'un emrindeki birliklerle mümkün olan tüm önlemleri aldığını söylüyordu (British Library, India Office Records, L/PS/11/795).

Olası Türk saldırısının bu denli gündeme gelmesinin nedeni, Ayasofya'nın kiliseye çevrilmesi beklentisine dayanıyordu. Milletvekili Wedgwood, Başbakana şöyle soruyordu:

"Ayasofya'nın geleceği üzerine yapılan öneriler hakkında bilgi verir misiniz? Eğer bundan böyle Müslümanların kontrolü altında olmayacaksa herhangi bir kilise ve mezhebe mi bırakılacak yoksa tüm Hristiyanlığa mı ait olacak?"

Kendisine bu konuyu konuşmanın bir yararı olmadığı, meselenin Paris Barış Konferansı'nda masada olduğu yanıtı verildi. Wedgwood sorusuna şöyle devam etti:

"Bu yanıtın Dışişlerinin bizim İslam dininin en önde gelen hamisi olduğumuzun farkına vardığını ve Dışişlerinin Müslümanların çıkarlarını gözettiğini ve bu konuda onları incitecek gereksiz bir eyleme kalkışmayacağını mı anlıyoruz?"

Başka bir milletvekili, Guinness soruya şöyle eklemeye yapıyordu: "Dışişleri, İstanbul'da Müslüman nüfusun Rum cemaatinden iki kat kalabalık olduğunun da farkında mıdır?" Müsteşar Harmsworth meseleyi şöyle kapatıyordu:

"Burada konuşulmaz ise minnettar kalacağım sıkıntılı bir mesele var ki, o da Ayasofya'dır. Tüm vekiller bilmelidir ki Dışişleri temsilcileri bu mesele üzerinde yorum yapamazlar. Mesele üzerine iki taraf da fikirlerini özgürce açıklarsa durumumuz o kadar zorlaşacaktır" (British Library, India Office Records, L/PS/11/795).

Resmi görevliler arasında konu üzerinde İstanbul'daki siyasi gündemi ve dengeleri daha iyi gözeten bir sağduyunun hızla yaygınlaştığını, sorumluların konuyu geçiştirmeye çalıştıklarını görüyoruz. Ancak konu kapanmadı. Henüz savaş biteli birkaç ay olmuştu. Henüz Yunan kuvvetleri İzmir'e çıkmamıştı. Türklerin, İstanbul'un, Ayasofya'nın kaderi tartışmaları belki savaş sırasında da tartışılmıştı, ancak soru ilk kez bu kadar gündemdeydi ve bir sene sonra tekrar parlamentonun gündemine gelecekti.

Milletvekili Robert Newman, İstanbul'un resmen işgal edildiği 15 Mart 1920'den bir hafta önce Avam Kamarasındaki toplantıda, Başbakan Lloyd George'a Sevr Antlaşması'nda Ayasofya'ya dair bir madde olup olmayacağını soruyordu. Newman'a göre antlaşma hazırla-

nırken tüm dünya Hristiyanlarının beklentisi Ayasofya'nın cami olarak kullanılmasına son verilmesi ve orijinal gayesine uygun olarak bir Hristiyan mabedi hâline geri döndürülmesi idi. Ayasofya'nın cami olarak daha fazla istismar edilmesine son vermek ve Hristiyanlığın en büyük mabetlerinden biri olarak inşa edildiği hâle geri döndürmek için gereğinin yapılması gerekiyordu (British Library, India Office Records, L/PS/11/169). Ancak, tüm bu fikirlere ve kilisenin baskısına rağmen, İngiliz Hükümeti yetkililerinin, sorun çıkarma potansiyeli olan Ayasofya'nın statüsü meselesinin üstünü örtmeye çalıştıkları açıkça görülmektedir.

Akademide Ayasofya Tartışması

Dönemin kimi akademisyenleri bu siyasi tartışmaya ilgi göstermeyip Ayasofya gündemini kendi açılarından kavradılar. Onlara göre Ayasofya gibi bir tarihi mirasın kimliğine dair siyasi fikirler abesle iştigaldir. İngiltere'de dönemin en saygın mimarlarından Thomas Jackson, *Times* gazetesi editörüne gönderdiği mektupta, Ayasofya'nın yapısal dayanıklılık meselesinin, binanın Hristiyanlığa ya da İslam'a ait olmasından daha ivedi bir mesele olduğunu ifade ediyordu. Kendisinin Osmanlı Devleti Evkaf Nezareti tarafından 1910 yılında, Ayasofya'nın durumunu incelemek ve bir rapor hazırlamakla görevlendirildiğini hatırlatıyor, binanın savaştan önce tanık olduğu yapısal sorunlarına dair bir özet sunuyordu. Jackson'a göre:

"Ayasofya'nın başına gelecek bir felaketin dünya için nasıl bir kayıp olacağını söylemeye lüzum yoktur. O, hem sanatsal hem de tarihi olarak eşsizdir; Bizans mimarisinin en nadide çiçeğidir; hiçbir dönemde rakibi olmamış ve tekrar edilememiş bir yapı harikasıdır; Jüstinien'den beri yaşanan ve insanlık tarihini etkileyen olaylara sahne olmuştur." (British Library, India Office Records, L/PS/11/795).

Bu bildiri yoluyla Jackson, Ayasofya meselesini siyasetin tartışma alanından çıkarmaya, binanın mimari ve sanatsal değerini ön plana taşımaya çalışıyordu. Daha savaştan evvel binayı görmüş, hatta bina hakkında rapor hazırlamıştı. Jackson'a göre binanın sadece bir Hristiyan mabedi olarak tanımlanması mümkün değildi. Ayasofya, orijinal yapısında radikal değişimler görmüş, defalarca restore edilmiş bir binaydı. Osmanlı döneminde büyük değişimler geçirmiş, minareler ve çevre yapılar eklenmiş, Sultan 1. Abdülmecid Dönemi'nde Fossati kardeşler tarafından kapsamlı ve müdahaleci bir biçimde tekrar restore edilmişti. Yani Ayasofya mimari ve yapısal olarak Ortodoks-Hristiyan olduğu kadar Müslümandı. Ancak, bu tartışmadan daha acil çözülmesi gereken sorun yapısal bütünlüğün korunmasıydı. Zira restorasyon savaş nedeniyle geç kalmıştı ve yapının son durumuna dair elde güncel bir veri yoktu. Jackson'un temel kaygısı da buydu (British Library, India Office Records, L/PS/11/795).

Ne var ki, meseleyi Jackson gibi saf bir mimari kurtarma operasyonu olarak görmeyen akademisyenler de vardı. Yunan sanat tarihçisi Volonakis'in bakış açısı Jackson kadar siyasetten arı değildi. Volonakis de aslen Jackson gibi sanat tarihçisiydi. Ancak, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında, özellikle Venizelos iktidarda iken siyasi kimliği daha ağır basmıştı. Volonakis, bu dönemde Londra'da, Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'nin kaderine dair tezlerinin anlatılmasında aktif rol aldı. Hatta San Remo görüşmelerine On İki Ada Delegatesi olarak katıldı ve buraların Yunanistan toprağı olduğunu savundu. 1920'de *Greece on the Eve of Resurrection* adlı kitabının sunum yazısını yine Yunan tezlerinin savunucusu ünlü tarihçi Arnold Toynbee yaptı ve son cümlesinde Yakın Doğu Siyaseti ile ilgilenenlerin Volonakis'i takip etmesini salık verdi. Volonakis'in Londra ve Oxford akademi çevrelerinde, belki de sanat tarihi araştırmacıları arasında olmadığı kadar popüler olduğu yazışmalarından da anlaşılabilir. Volonakis, Büyük Yunanistan hedefinin İngiltere'nin de çıkarına olduğunu şöyle açıklıyor:

"Böylece Karasal ve Denizici Yunanistan bir defa daha birleştiğinde sadece Yunan milletinin idealleri ve dini emelleri için değil, aynı zamanda, tüm insanlığın çıkarlarını gözetken İngiltere'nin de baş destekçisi olduğu adalet ve özgürlük ideallerinin Yakın Doğu'da kalıcı bir barışla temini ve meşhur Şark Meselesinin sona ermesi açısından da taçlandırıcı bir olay olacak." (Volonakis, 1920a: 11-12).

Volonakis'e göre Ayasofya mimari olarak tabii ki değerliydi. Ancak Yunan milletinin bir üyesi olarak Volonakis sanat tarihçisi kimliğini bir tarafa bırakıyor, binayı adeta Yunan milli uyanışının belki de en değerli sembolü olarak görüyordu. Volonakis, Ayasofya meselesinin tam da gündemde olduğu 1920'de yayımlanan Ayasofya ile ilgili *Saint Sophia and Constantinople: History and Art* isimli sanat tarihi kitabını Yunan davasına verdikleri destek için İngiliz kilisesinin rahiplerine ithaf ediyordu. Anglikan kilisesinin Ayasofya davasına verdiği desteği burada da görüyoruz. Kitap, İngilizce yazılmıştı. Amaç, İngiliz kamuoyunu, özellikle parlamentosunu ve hükümetini etki altına almaktı. Kitapta siyasi yorumlar Ayasofya'nın mimari özelliklerinden daha fazla yer alıyordu. Volonakis, İstanbul'un ne olduğunu, kimliğini, tarihini "hakıyla" batı kamuoyuna duyuracak ve batının desteğini sağlayacak argümanları ortaya koyabilecek bir akademisyen olarak kendini sunuyordu. Yazılarında defaatle İngiltere'nin Yunan emellerine yardımcı olması, çünkü Yunanistan'ın doğudaki problemleri enerjisi ve demokrasiye olan inancı sayesinde çözeceği ve İngiltere'nin bir daha bölgeyle uğraşmak zorunda kalmayacağı iddiasını dile getiren Volonakis'e göre:

"Ayasofya ve Konstantinopolis meselesinde bu kadar fevri olmak bir Yunanlılar için çok doğal. Çünkü yabancı hükümraniği altında derin bir umutsuzluk altında bile ırkımızın yaşam kıvılcımını canlı tuttuk. Ancak Ayasofya sadece Yunanlıların meselesi değil, tüm uygar ırkların, en az da İngilizlerin meselesidir." (Volonakis, 1920b: 11).

Volonakis uygar ırkların konuyla ilgilenmesini isterken, karşı tarafın barbar bir ırk olduğunu ve Konstantinopolis ve temsil ettiği medeniyet ile bir bağlarının olmadığını kentten fethini tasvir ettiği bölümde şöyle anlatıyor:

"Tekrar ve tekrar bu hiddetli Müslümanlar kendilerini kentlerin kraliçesinin, tüm Yunanlıların neşesi ve gururunun, Hristiyanlık ve uygarlığın kalesinin duvarlarına kararlilikla fırlattılar. Duvarlar yıkıldı; düşman içeri hücum etti; Konstantinopolis kaybedildi; Bizans'ın hükmü verildi; haç tepetaklak oldu, barbarlığın zaferi tamamlandı." (Volonakis, 1920b: 28).

Yazar artık bu "esaret yılları" geride kaldığına göre kentin tekrar orijinal karakterine dönmesi gerektiğini şöyle ifade ediyor:

“Türkler şehrin ve diğer Helen topraklarının Yunan karakterini silmek için her şeyi yaptılar. Fatih ve halefleri Konstantinopolis üzerine İslam hâkimiyetini nakşettiler. Ancak bu yöntemler işe yaramadı. Konstantinopolis’in belirgin karakteri Yunandır ve hep Yunan kalacaktır.” (Volonakis, 1920b: 28).

Rum Cemaati'nin Arzusu

İngiltere’de aydınlanma düşüncesinin gelişimi ile birlikte doğan Yunan sevgisi, özellikle 1821 Yunan İsyanından sonra akademik çevrelerde oldukça yaygındı. Yine bu dönemde Katolik dünyayla, özellikle Fransa ile siyasi ve ekonomik mücadele zirveye çıkmıştı. Laik ve aydınlanmacı düşünce egemen olmasına rağmen 19. Yüzyılda İngiltere’de dini kurumların da siyasi emellere hizmet etmeye başladığını görüyoruz. Anglikan Kilisesi, bu mücadele içerisinde ülkeye destek olmak amacıyla Ortodoks kiliseleri ile düzenli olarak görüşmeye, toplantılar organize etmeye başladı. Doğu Avrupa’da, Rusya’da, Karadeniz’de, Balkanlarda ve Osmanlı topraklarında bu sayede bir nüfuz alanı oluşturulmaya çalışılıyordu. Bu ilişki, İngiltere ve Yunanistan’ın Türkiye’nin işgali sırasında kurdukları yakın ittifak sayesinde oldukça başarılı olmuş, dini birlik siyasi birliğe eşlik etmeye başlamıştı. Bu amaçla Anglikan ve Şark Derneği bünyesinde “Ayasofya’nın Kurtuluşu Komitesi” oluşturuldu (Goldstein, 1989: 343). Hatta 1922’de İstanbul Patriği Meletios Metaxas Anglikan hükümlerini resmen tanımıştı (Geffert, 2006: 286). Patrikhane, İngiltere’nin savaş sonrası bölgede kurmaya çalıştığı tahakküme hizmet ediyor, bunun karşılığında Ortodoksların birleşme hayalini gerçekleştirmelerine bu kadar yaklaştıkları bir anda İngiltere’nin buna destek olmasını bekliyordu.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ayasofya’nın kaderi üzerine kamuoyu yaratma çabasını en yoğun olarak gösteren grup, Batı Anadolu kentlerinde ve özellikle İstanbul’da örgütlenen Rum cemaatiydi. Ayasofya ve çevresi, Kasım 1918’de kente gelen İngiliz askerleri tarafından koruma altına alınmıştı. İngiliz askerleri, yukarıda da belirttiğim üzere Ayasofya’nın Rum Ortodoks Kilisesine dönüştürülmesi dedikodularına tepki göstermek amacıyla Türk milliyetçileri tarafından yapılacak olası bir saldırıya karşı alarm durumundaydı. İddiaya göre Rumlar Ayasofya’da büyük bir gösteri düzenlemeye niyetlenmişti ve İttihat ve Terakki de bu gösteriyi destekleyecekti. İttihatçıların amacı gösterinin şiddet eylemlerine dönüşmesi ve bunu bastırmak için İtilaf kuvvetleri birliklerinin güç kullanarak duruma müdahale etmesiydi. Böylece hükümete gelen ılımlıların ne kadar kuvvetsiz olduğunu açıkça ortaya koymaktı. Rumlar tarafından gösteri düzenleneceğini öğrenen İngilizler 77. ve 88. piyade birliklerini Ayasofya’ya ve çevresindeki sokaklara kamp kurarken, donanmanın İstanbul’a vardığı 13 Kasım günü ve gecesinde güçlü piyade ve atlı birlikleri şehirde devriye görevi yaptılar. Bu sırada Patrikhane’ye, Rumların arzularının gözetileceği, Venizelos’un bu arzuları dillendirmek üzere Avrupa’da bulunduğu ve İstanbul’daki Rumların böylesi bir eyleminin onun elini zayıflatacağı söylendi. 12 Kasım’da İstanbul’da çıkan tüm Rum gazeteleri, Rumları ertesi günkü karşılamada sadece bayrak sallamaları ve toplu gösterilerden uzak durmaları konusunda uyarıyordu (National Archives, WO 33/952, İngiltere Selanik Ordusu Başkumandanlığın- dan Askeri İstihbarat Müdürlüğü’ne, 18 Kasım 1918).

İstanbul’daki Rum cemaati Mart 1919’a kadar gösteri yapmama şeklindeki uyarılara çoğunlukla riayet etti. Ancak, Paris görüşmeleri Nisan ayında Batı Anadolu, Doğu Rumeli ve İstanbul konusundaki Yunan taleplerine geldiğinde kamuoyunu etkilemek isteyen Rumlar tekrar gösterilere başladı. Paris Konferansı’nda bulunan İngiliz temsilci Allen Leeper, konuyla ilgili dosyayı diğer bir temsilci Harold Nicolson’a gönderirken “çok doğal” notunu eklemişti. Ancak yine de İngilizler içinde bulunulan kritik dönemde güvenliği tehlikeye atacak bir girişime izin vermezlerdi. Konu Leeper tarafından yine Paris’te bulunan Venizelos’a sorulduğunda kendisine Türkiye’de bulunan Rumların Yunanistan ile birleşmek istediği ve konferansın bu doğrultuda karar vermesinden şüphe duyulması nedeniyle kendilerini ifade edebilmek için gösteriler düzenledikleri söylendi. Dışişleri Bakanı Balfour’un yardımcısı Gerald Spicer Paris’te bulunan bakana gösterilerin Yunan hükümeti tarafından yönlendirildiğini ve bölgede oldukça tehlikeli bir gerilim yarattığını yazıyordu (National Archives, FO 608/87, Spicer’dan Balfour’a, 22 Nisan 1919). Venizelos gösterilerin Türkiye’nin bazı topraklarında hak iddia eden Yunan hükümeti için hayırlı olmayacağı konusunda mutlaka uyarılmalıydı. İngilizler bu gerginliğin İttihatçılar tarafından İzmir’in Yunanlılara verilmesi ve Türklerin İstanbul’dan çıkarılması tekliflerine karşı aktif bir Müslüman muhalefeti kurmak için kullanılacağından endişe duyuyordu. Mart’ın ikinci haftasında, Sadrazam Damat Ferit Paşa, İngiliz Dışişleri’ne İstanbul’daki Yardımcı Yüksek Komiser Richard Webb’in gösterileri yasaklaması konusunda uyarılmasını rica etti. 16 Mart’ta Webb, Sadrazam’ı ziyarete gitti. Sadrazam ona olayların siyasi haydutluk hâline geldiğini, hepsinin ipini Venizelos’un çektiğini, aynı gün Rum kiliselerinde yapılan gösterilerin Ayasofya’da yapılacak olanın provası olduğunu söyledi. Sadrazam ikinci olarak bölgedeki Yunan birliklerinin bir araya toplanmasını ve Yunan gemilerinin İstanbul’dan çekilmesini istedi. Webb, İstanbul’daki sivil ve ruhani tüm Rum otoritelerine kamu güvenliği konusunda uyarı yapacağı karşılığını verdi. Ancak, Sadrazam da İTC hükümetinin kurbanları olan Rumların duygularını anlamalıydı. İtilaf hükümetlerinin asıl meselesi Rumların tekrar evlerine dönmesi ve mallarının geri verilmesiydi. Ermeniler de aynı durumdaydı. Sadrazam tehcir edilenlerin duygularını kalpten anladığını ve konuyla ilgili olarak İtilaf hükümetleri ile birlikte çalışılacağını ifade etti. Bu konuda İngiliz, Fransız, İtalyan ve Osmanlı temsilcilerinin bulunacağı bir komisyon kurulması fikrini açıkladı. Webb buna sıcak bakmadı ve bunun yerine Rum ve Ermeni mahallelerinden sorumlu General Deedes ile Osmanlı Dâhiliye Nezareti’nden bir memurun iletişim hâlinde olması gerektiğini söyledi. Tüm sorumluluk Deedes’de olacaktı. Türkler herhangi bir inisiyatif verilmeyordu. Webb, Yunan birlik ve gemileri konusunda ise Sadrazamın herhangi bir umut beslememesini, Yunanistan’ın İtilaf devleti olduğunu ve zaferde payı olduğunu ifade etti. Yunanistan’ın büyük beklentileri vardı. Calthorpe görüşme üzerine yazdığı bildiri notunda, Türkiye’deki İtilaf kuvvetleri ile ilgili yorum yapmanın Türkler’e düşmediğini ancak Yunanlıların Türkiye’nin fatihi görüntüsünün Müslümanları inciteceğini yazıyordu (National Archives, FO 608/87, Calthorpe’dan Balfour’a, 21 Mart 1919). Bir sene sonra, 16 Nisan 1920 günü, Sadrazam Damat Ferit Paşa, İngiliz Yüksek Komiserliğinden Andrew Ryan ve Amiral Webb’e Ayasofya ve çevresinde yapılan Yunanistan taraftarı gösterileri yasaklamalarını ya da en azından göstericileri engellemelerini rica etti. İstanbul’daki kiliseler ve Ayasofya, barış görüşmeleri boyunca Rumların taleplerini duyurdukları en önemli kamusal alanlar olacaktı.

Türk Milliyetçileri ve Hint Müslümanlarının İtirazı

Osmanlı hükümetinin ve Türklerin Ayasofya meselesinde Londra’da lobi yapma imkânı yoktu. Onlara yardım edebilecek, onlar adına İngiliz makamları ile görüşebilecek olanlar sadece İngiliz tebaası olan Müslümanlardı. Osmanlı Devleti daha 2. Abdülhamid döneminden itibaren bu grupların temsilcileriyle yakın ilişkiler kurmuş, İngiliz topraklarında Osmanlı Devleti ve hilafet lehine bir lobi gücü oluşturmuştu. Hatta 2. Abdülhamid Güney Afrika’da Johannesburg’da Hamidia Islamic Society ismiyle bir dernek kurmuştu. İttihat ve Terakki dönemin-

de bu ilişki sürmüştü, Hint Müslümanları, Balkan Devletleri'nin topluca Osmanlı'ya saldırması üzerine Osmanlı askerlerine ve Müslüman muhacirlere yardım etmek üzere bir Hint Kızılay'ı oluşturmuştu. Dahası, Osmanlı'ya savaş sonunda diplomatik destek verilmemesi, İngiltere'nin Osmanlı karşısında Balkan Devletleri'ne destek veriyor izleniminin oluşması nedeniyle İngiliz yönetimi ile Hint-Müslümanlarının arası bozulmuştu (Özcan, 1997: 163). İngiltere'nin Osmanlı siyaseti 20. yüzyılın başında İngiltere ile Müslüman tebaası arasında gerilim oluşturmaya başlamıştı.

Kendi paylarına İngilizler Birinci Dünya Savaşı sonrasında Orta Doğu siyasetini kurgularken, Müslümanların yoğunlukla yaşadığı dominyonlarındaki dengeleri, buralarda oluşacak tepkileri gözetmek zorundaydı. Bu nedenle buralarda yaşayan Müslümanların konferanstaki hangi kararlardan rahatsız olacağını bilmek önemliydi. Bu gruplara ait Londra'da bulunan dernekler savaş sonrasında İtilaf Devletleri tarafından kazanılan yeni topraklarda Müslümanların haklarının korunacağına dair yoğun biçimde çalışıyorlardı. Bunlardan Osmanlı Devleti'nin fahiş bir yaptırımla karşılaşmaması ve İslam Halife'sinin dini ve siyasi kimliğinin korunmasını gözetken önde gelen dernekler arasında Central Islamic Society, The London Moslem League, Islamic Information Bureau, All-Indian Muslim League Delegation, The Wakf Committee, The United Muslim Association, The Khilafat Committee bulunmaktaydı (British Library, India Office Records, L/PS/11/795). Bunlar, İstanbul'un işgali sırasında İngiliz hükümet yetkilileri ile özellikle Dışişleri Bakanı Curzon ile yoğun müzakereler yaptılar. Dernekler dışında, süreç içerisinde en büyük görev Hindistan Müslümanlarının sakinliğini korumakla görevli olan Hindistan'dan sorumlu Dışişleri Bakanı Montagu'ya düşüyordu. Paris görüşmeleri sırasında İtilaf hükümetleri delegelerini etkilemeye çalıştılar. Montagu ve Hindistan'ın düzeninden sorumlu diğer görevliler merkezi hükümete devamlı olarak konunun hassasiyetini hatırlatıyordu. Paris'te bulunan Hint delegeleri Montagu, Mihrace Ganga Singh ve Lord Sinha'ya göre: *"Kimse Türklere karşı merhamet bekleyemezdi. Bununla birlikte, Hint Müslümanları, Osmanlı'ya karşı olmasına rağmen sadakat gösterip savaşa katılmıştı. Müslümanlar dini hükümlere göre yaşadıkları ülkenin hükümetine sadık olmak zorunda. Ancak gerçekte Halife için dua ediyorlar. Hindistan Müslümanları Gelibolu'da, Mezopotamya'da, Arabistan'da, Filistin'de Türk birliklerine karşı savaşırken Hindistan camilerinde her gün sultan için dua ediliyordu."* (National Archives, CAB 21/139, Paris'teki Hint Delegelerin dağıttığı mektup, 5 Şubat 1919).

Delegeler, Ayasofya meselesinin ateşle oynamak olduğunu da şöyle ifade ediyordu:

"Ayasofya'nın tekrar kiliseye dönüştürüleceği söyleniyor. Ancak burası 1453'ten beri Müslümanların derin hürmet gösterdiği bir cami. Biz kutsal mekânları korumaya söz verdik. Konstantinopolis'in başına ne gelirse gelsin en azından İslam'a yönelik bu hakaret önlensin." (National Archives, CAB 21/139, Paris'teki Hint Delegelerin dağıttığı mektup, 5 Şubat 1919).

Söz konusu derneklerin Müslümanların arzularını savunmak için üstlendiği görevlerden biri de Müslümanların yoğunlukla yaşadığı bölgelerden gönderilen telgraf, mektup ve toplanan imzaları Lloyd George ve Curzon'a ulaştırmaktı. Paris Barış Görüşmelerinde Osmanlı topraklarının paylaşılması ve özellikle İstanbul ve Filistin'in geleceği tartışmaları hararetlenince, Hindistan'da All India Khilafat Committee kuruldu. Kurucular arasında Balkan Savaşları'nda Osmanlı'ya yardıma gelen Hindistan Kızılay'ının yöneticileri de vardı. Komite'nin kamuoyunu etkileme gücü beklenenden fazla oldu ve 1919 ve 1920 boyunca Hindistan genelinde, Osmanlı Devleti'ne, Türk Ordusuna ve İslam Halifesine destek vermek için yapılan eylemler Hilafet Hareketi (Khilafat Movement) olarak adlandırıldı (Qureshi, 1999: 92-100). Hilafet Hareketi'nin 17 Ekim 1919'da düzenledikleri Hilafet Günü oldu. 23 Kasım'da Delhi'de düzenlenen konferansta Hindistan Müslümanlarının talepleri dile getiriliyordu. Taleplerin en önemlileri Osmanlı Devleti'nin parçalanmaması, İstanbul'un uluslararası bir statüye dönüştürülmesine izin verilmemesi, kutsal mekânların Türkler dışında başkalarının kontrolüne verilmemesi ve İngiliz Hükümeti'nin kamuoyunun oybirliğine aykırı bir barış antlaşmasına imza atmamasıydı (British Library, India Office Records, L/PS/11/795). 26 Ekim'de kılınan Cuma namazının ardından Madras, Sultanpur, Allahabad, Lucknow, Kumbakonam, Ramakal, Chittagong, Aligarh gibi kentlerde Hinduların da destek verdiği gösteriler düzenlenmiş ve Londra'ya telgraflar çekilmişti. 24 Ekim'de yine bu kentlerde Halife için oruç tutulmuştu. Barış görüşmeleri süresince Hindistan'da tansiyon kurulan örgütler sayesinde hep yukarıda tutulmuştu. Hindistan'dan sorumlu Dışişleri Bakanı Montagu zor durumda kalmıştı.

Doğal olarak Montagu'ya göre mesele Türklerin çıkarları ya da Osmanlı Devleti'nin hayatta kalması değildi. En kalabalık Müslüman tebaaya sahip olan İngiltere'nin çıkarları her şeyin üzerindeydi. Bunun için de Müslümanların kutsal saydıkları mekânlara, Hicaz'a, Filistin'e ve İstanbul'a dokunulmamalıydı. Savaşın hemen sonrasında İngiltere'nin dış politikasında gözetmesi gereken kaidelerden birisi de buydu. Anglikan Kilisesi, Yunan dostları, müttefik Yunanistan, Batı Anadolu ve İstanbul'daki Rumlar, İngiltere dominyonlarında yaşayan Müslümanlar ve bunların talepleri arasında denge kurulmalıydı. Osmanlı Hükümeti konu dışıydı. Osmanlıların, Türklerin, Müslümanların talepleri silah gücüyle desteklenebilir miydi? Bu konuda tek umut Ankara Hükümeti Ordusu'nun sahadaki performansına bağlı olacaktı.

İngiliz askeri yetkililer, Yunan Ordusu'nun yenilmesi hâlinde karşılaşmaları muhtemel gelişmeleri ve yapılması gerekenleri 1921 yazında planlamaya başladılar. Mesele Türklerin İstanbul'da hangi bölgeye saldırı gerçekleştirebileceğine geldiğinde Andrew Ryan, Türklerin İstanbul'a ve Pera'ya saldırmaktan çekinmeyeceklerini, ancak Ayasofya ve Topkapı Sarayı gibi yapılar hakkında dikkatli olacaklarını söylüyordu (WO 158/933, 23 Haziran 1921). Ayasofya'nın Ankara Hükümeti için de kutsal olduğu düşünülüyordu. Ankara'daki atmosfer içerisinde, özellikle düşman Anadolu'da ilerlerken Ayasofya ne kadar gündemde idi bilinmez. Ancak Ayasofya'nın kaderi Ayasofya'nın statüsünde bir değişiklik yapılmasının gündemde daha ne kadar kalacağı Ankara'ya bağlıydı. Gerçekten de Türkler kısa bir süre sonra Sakarya Savaşından galip çıktı ve Ankara Hükümeti Ordusu, Anadolu'daki Yunan ilerleyişini zora soktukça Ayasofya meselesi konuşulmaz oldu.

Sonuç

Cumhuriyet döneminde siyasi iktidarların tercihleri vesilesiyle Ayasofya'nın statüsü iki defa değişmiş, Ayasofya önce müzeye sonra tekrar camiye çevrilmiştir. Cumhuriyetten önce ise Ayasofya'nın statüsü İstanbul her işgal edildiğinde ya da fethedildiğinde değişmiştir. Sadece bir defa, Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri İstanbul'u işgal ettiğinde söz konusu statü değişmemiş, Ayasofya cami olarak kalmıştır. İstanbul ve Batı Anadolu'da yaşayan Rumlar, Patrikhane, Yunan Hükümeti, Londra Parlamentosunun kimi üyeleri, Anglikan Kilisesi yapının orijinal kimliğine dönüşmesini talep etmiştir. Savaş kaybeden Müslüman Osmanlı'nın ve İslam Halifesinin hakkından fazla zarar

görmesini engellemeye çalışan İngiltere'nin Müslüman tebaası ise buna engel olmak için gerek İngiltere Dışişleri nezdinde gerek Paris Barış Görüşmeleri sürecinde lobi faaliyeti yürütmüştür. Savaş sonrasında bölgede hükümranlılık kurmasına kesin gözüyle bakan İngiltere hem imparatorluğun kırılma yapısı nedeniyle hem de bölgede özellikle Bolşeviklerin ve Türk milliyetçilerinin güç kazanması sonucunda beklentilerini gerçekleştirememiş, Ayasofya gibi tali meselelerin üstünü örtmeyi seçmiştir. Tarihte ilk defa, İstanbul işgal edilmesine rağmen Ayasofya'nın statüsü değişmemiştir. Bu sonuç Müslümanların ve Türklerin bir zaferi olarak kabul edilebileceği gibi, İngiltere'nin 1930'lara yaklaşırken büyük bir çöküntüye uğrayan küresel stratejisinin öncü göstergelerinden biridir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

British Library, India Office Records, L/PS/11/169.
British Library, India Office Records, L/PS/11/795.
King's College, Liddell Hart Military Archives, GB0099 KCLMA Codrington.
National Archives, CAB 21/139.
National Archives, FO 608/87.
National Archives, FO 608/111.
National Archives, WO 33/952.
National Archives, WO 158/933.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Akan, E. (2020). "Ayasofya Camisi'nin Müzeye Çevrilmesi Üzerine bir Araştırma". *Türk Dünyası Araştırmaları*, 125(247), 313-328.
Gedikli, Ö. (2021). "Türk Şiirinde 'Çarmıhtaki Mabet' Ayasofya". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14(76), 87-103. [\[Crossref\]](#)
Geffert, B. (2006). "Anglican Orders and Orthodox Politics". *The Journal of Ecclesiastical History*, 57 (2), 270-300. [\[Crossref\]](#)
Goldstein, E. (1989). "Great Britain and Greater Greece, 1917-1920". *The Historical Journal*, 32(2), 339-356. [\[Crossref\]](#)
Herrin, J. (2010). *Bizans: Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşkırtıcı Yaşamı*. İletişim.
İşler, A. (2020). "Ayasofya'nın Tekrar Camiye Dönüştürülmesi Meselesi ve Fetih Kutlamaları (1950-1970)". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 301-307. [\[Crossref\]](#)
Kıran, Y. S. (2020). "Hagia Sophia: Symbol of Peace and Diversity". *Insight Turkey*, 22(3), 67-73. [\[Crossref\]](#)
Özcan, A. (1997). *Pan-İslamizm: Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877-1924)*. Brill.
Öztürkci, A. (2021). "Türkiye'nin 1930'lar Blok ve Pakt Politikaları Bağlamında Ayasofya'nın Müzeye Dönüştürülmesi". *Social Sciences Development Journal*, 6(23), 1-15. [\[Crossref\]](#)
Qureshi, N. (1999). *Pan-Islam in British Indian Politics: A Study of the Khalifat Movement, 1918-1924*. Brill. [\[Crossref\]](#)
Rahimov, R. (2021). "The Geopolitics of Sacralization: Turkey's Reversion of the Hagia Sophia". *Israel Journal of Foreign Affairs*. 15(2), 273-287. [\[Crossref\]](#)
Sofos, S. A. (2021). "Space and the Emotional Topography of Populism in Turkey: The Case of Hagia Sophia". *Cogent Social Sciences*, 7(1), 1-15. [\[Crossref\]](#)
Tecimer, C. (2021). "Recent Case: The Turkish Decision on Hagia Sophia". *Journal of Islamic Law*, 2(1), 116-145. [\[Crossref\]](#)
Volonakis, M. D. (1920b). *Greece on the Eve of Resurrection*. Hesperia Press.
Volonakis, M. D. (1920b). *Saint Sophia and Constantinople: History and Art*. Hesperia Press.

Structured Abstract

The status of Hagia Sophia has always been an issue. It was first converted after the Latin Invasion of Constantinople between 1204 and 1261. In 1453, the Turks conquered the city and converted the Patriarchal Church into a mosque. After the fall of the Ottoman Empire following the loss of the First World War, the status of Hagia Sophia was once again laid on the table. The new republican regime opted for a secular policy and decided the retirement of the mosque. In 1934, Hagia Sophia was converted into a museum. This decision had been criticized among the Islamists for decades. Finally, the conservative government changed the status of the building once again and converted it into a mosque.

This article deals with the occupation of İstanbul by the Allied Forces, which gave birth to another discussion as regards the status of Hagia Sophia. From the beginning of the occupation in November 1918 until the discussion ended by the victory of Turkish nationalists in Asia Minor in 1922, the debate on the status of the mosque kept public opinion busy. The debate had several participants: the Ottoman-Greek Society, the Patriarchate, British High Commission, the Ottoman Government, Turkish nationalists, British MPs, Indian Muslims, the Anglican Church and architectural historians. These actors propagated for and against the conversion of the mosque in order to convince or put pressure on Britain.

Nevertheless, in line with the policy of 'new order' British statesmen the status of Hagia Sophia was not of first priority. Although, the Allied Forces won the victory, the war was still on in East Europe, Russia, and Trans-Caucasia. The occupation of Smyrna in 15 May 1919 triggered another fight in Asia Minor, security and stability of which was essential for the British interests. Therefore, the government was hesitant to make major decisions about Turkey, Constantinople, and Hagia Sophia to avoid provoking the Muslim world, major countries of which became British protectorate after the war. Even though many MPs in the parliament spoke in favour of the conversion, the members of the cabinet observed silence.

Another major force to put pressure on British Government in England was the church. Although Anglican Church were warned by the government not to involve in the matter, the members of the church published several declarations under the pretext of local church union events. Their rhetoric was rather bitter as they judged the Turks as uncivilized oppressors of Eastern Christians. They started to develop relations with the Patriarchate, and national churches in the Eastern Europe that accepted the ecumenical position of Constantinople, even before the war in line with the British policy in the East. Therefore, they carried the banner for the demands of the Patriarchate in England.

There were also art historians to campaign for the conversion of Hagia Sophia. Since the age of enlightenment, the British academy had always favoured Greek claims. They roughly believed the Turks belonged to the dark ages and the Greeks represent ancient humanism. Greek art historian managed to attract their attention to the current issue of Hagia Sophia by publishing books to expose the ways in which the Turks oppressed 'Holy Wisdom' for centuries. He emphasized the magnificence of the building, which was made by the Greeks. He called for the academy to turn the government's head.

Greek-Orthodox population of İstanbul demonstrated on the churches and Christian neighbourhoods over the entire course of the debate. Even though the British High Commission tried to calm these down, they could not suppress their excitement. These demonstrations were often protested by the Ottoman Government but it could not do more than to inform against. The issue was related to the bigger question of the future of İstanbul and Greeks had placed bid for the possession of the city.

Turkish-Muslims were in desperation. İstanbul was under occupation. Greek forces disembarked in Smyrna. The nationalist resistance was still yet to come. They were exhausted from the wars, the starvation, and the epidemics. Their priority was also not the conversion of Hagia Sophia. Indian Muslims responded the issue instead of them. All around India, Muslims gathered after the Friday prayers to propagate for preservation of the status of mosque. These mass protest alarmed the British authorities and became very effective for British policy on the issue, since the political situation in India was not in favour of Britain at that time. Delegates of Indian Muslims in Paris Peace Conference discussed the issue with the British Government and even published pamphlets to convince the participants of the conference to disregard the claims in favour of conversion.

The discussion on the status of Hagia Sophia, which got heated up after the occupation of İstanbul by the Allied Forces in November 1918, stopped as the Turkish nationalist army started to broke Greek advance in Inner Anatolia at once. By the 1922, even the future of İstanbul was nearly certain. The debate faded away until Turks started to discuss the status of Hagia Sophia among themselves.

Eşkâle Dayalı Kimliklendirmeden Kriminal Kimliklendirmeye: Osmanlı İç Güvenliğinde Biyometrik Unsurlar

Biometric Elements in Ottoman Internal Security from Pattern Based Identification to Criminal Identification

Okan AKBABAÖZ

Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum, Türkiye

Department of Contemporary History, Atatürk University, Graduate School of Turkish Research, Erzurum, Turkey

öz

Osmanlı Devleti'nde görülen Batılılaşma eğiliminin etkisiyle, özellikle Tanzimat sonrası güvenlik bürokrasisi ve hukuk sisteminde önemli yapısal ve işleyişsel değişimler yaşanmıştır. Polis teşkilatının Zabtiye Nezareti bünyesinde merkez ve taşrada askerden bağımsız hareket eden bir kurum haline gelmesi ve polisin bakanlık düzeyinde temsil hakkı Sultan II. Abdulhamid döneminde gerçekleşmiştir. Osmanlı polisinin müstakil bir yapıya kavuşması, kriminolojiye verilen önem açısından suç ve suçlular ile mücadelede mevcut uygulamaların gelişimine katkı sağlamıştır. Eşkâle dayalı kimliklendirmeden kriminal kimliklendirmeye geçen süreç ve adli tababet ile alakalı kriminal hususlar günümüz kolluk kuvvetlerine bağlı kriminal birimlerin ve Adli Tıp Kurumunun temellerini oluşturmuştur. Osmanlı Devleti, her alanda olduğu gibi güvenlik ve asayiş alanında da çağın gereklerini yerine getirmek için Avrupa'dan uzmanlar davet ederek kriminal kimlik tespitinde teşhis ve tasniflemeyi kolaylaştıran çalışmalar ile yeni yöntemlerin önünü açmıştır. Fotoğrafın eşkâle dayalı kimliklendirmede kullanımı, ardından Mesâha-i Ebdan yani antropometri tekniğinin uygulanması ve daktiloskopi (parmak izi) yöntemiyle kriminal kimliklendirmede önemli bir yol kateden Osmanlı güvenlik bürokrasisi, yeri geldiğinde adli tababete başvurarak tıp biliminden de faydalanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Antropometri, Kriminoloji, Parmak İzi, Osmanlı Polisi, Fotoğraf

ABSTRACT

With the effect of the Westernization trend in the Ottoman Empire, important structural and operational changes were experienced in the security bureaucracy and legal system especially after the Tanzimat. The police organization's becoming an institution that acts independently from the military in the center and in the provinces within the Ministry of National Police and the right of the police to represent at the ministerial level took place during the reign of Abdulhamid. Having an independent structure of the Ottoman police contributed to the development of current practices in the fight against crime and criminals in terms of the importance given to criminology. The process of passing from identity-based identification to criminal identification and criminal matters related to forensic medicine formed the basis of today's criminal units of law enforcement agencies and the Forensic Medicine Institute. The Ottoman Empire by inviting experts from Europe to fulfill the requirements of the era in the field of security and public order, as in every other field paved the way for new methods with studies that facilitate diagnosis and classification in criminal identification. The Ottoman security bureaucracy which made an important progress in criminal identification with the use of photograph in identification based on description, then the application of Mesâha-i Ebdan, that is, the application of anthropometry technique and the method of dactyloscopy (fingerprint), also benefited from medical science by resorting to forensic medicine when appropriate.

Keywords: Anthropometry, Criminology, Fingerprint, Ottoman Police, Photograph

Giriş

Geniş bir coğrafyaya hükmeden Osmanlı Devleti, farklı kimliklere mensup toplum yapısıyla son dönemine kadar sosyal, ahlaki ve devlet güvenliğini tehdit eden suçlarla mücadele etmiştir. 19. yüzyılda meydana gelen isyan ve savaşlarla beraber İstanbul ve Anadolu'ya doğru yaşanan göçler sebebiyle şehirlerde ciddi nüfus yoğunluğu yaşanmıştır. Buna paralel olarak artan ekonomik sorunlar, işsizlik, nüfus yapısındaki etnik ve dini çeşitlilikler, Rum ve Ermeni komitacıların ayrılıkçı faaliyetleri gibi nedenler suç istatistiğinin artmasında etkili olmuştur (Gül, 2013: 7).

Farklı alanlarda olduğu gibi hukuk alanında da Tanzimat Fermanı ile başlayan değişim süreci Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar devam etmiştir. Bu değişimin önemli basamaklarından bir tanesi Osmanlı hukuk sisteminin başvuru mercii olan şer'î mahkemelerin yerini Nizamiye Mahkemelerinin almasıdır. Nizamiye Mahkemeleri, verdiği kararları şer'î mahkemelerin esas kabul ettiği şer-i usule göre değil yeni kanun ve nizamla göre belirlemiştir. Ceza davalarında, dava konusu eylemlerle bağlantısı olan şahitlere, yaralama veya öldürme durumunda adli tababete (adli tıp) başvurularak olayın

Geliş Tarihi/Received: 07.03.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 03.05.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Okan AKBABAÖZ

E-posta: okanakbabaaz@hotmail.com

Atıf: Akbabaöz, O. (2022). Eşkâle Dayalı Kimliklendirmeden Kriminal Kimliklendirmeye: Osmanlı İç Güvenliğinde Biyometrik Unsurlar. *Turcology Research*, 74, 409-416.

Cite this article: Akbabaöz, O. (2022). Biometric Elements in Ottoman Internal Security from Pattern Based Identification to Criminal Identification. *Turcology Research*, 74, 409-416.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

aydınlatılmasına çalışılmaktaydı. Adli tababet yöntemi geleneksel hukukun önemli bir parçası olan şahadet usulünün yerini alarak mahkemelerin karar sürecinde son derece etkili olmuştur. Mahkeme kararlarında güvenilirliği sağlayan bir diğer etkili unsur da delil ve emarelerdir. Delil ve emareler adli makamın verdiği hüküm ve kriminal kimliklendirme çalışmalarında hayati bir öneme sahiptir (Bingöl, 2010: 1351-1352).

Eşkâlin Kimliklendirmede Kullanımı

Osmanlı Devleti özellikle, 19. yüzyıla girilirken suç potansiyeli olan kişilerle ilgili basit bir düzeyde de olsa eşkâl dayalı kimlik tespit yöntemlerinden faydalanmıştır. Aralık 1791 tarihinde III. Selim'e Ayasofya Camii'nde düzenlenen suikast girişimi akabinde uygulamaya konulan *Nizâm-ı Teftiş-i İstanbul* adıyla anılan faaliyetler kapsamında, İstanbul'un bütün bölgelerinde potansiyel suç unsuru olabileceği değerlendirilen işsiz, bekâr, başıboş ve kefil olmayan şahısları tespit etmek amacıyla yoklama defterleri tutulmuştur (Demirtaş, 2017: 482). Yoklama defterleri, İstanbul genelinde potansiyel suç unsuru olabilecek kişileri tespit etmek amacıyla bu şahısların konakladıkları han ve dükkânların isim, yer ve oda sayılarını, odalarda kalan şahısların isimlerini varsa unvanlarını ve memleketleri hakkında bilgileri içermektedir (Yaşar, 2013: 514).

Özellikle asayişin sağlanması düşüncesiyle, 19. yüzyılın ilk dönemlerinden itibaren askeri ve ekonomik sorunların giderilmesi için ülke nüfusunun tespiti önem arz etmekteydi. Bu nedenle ilk nüfus sayımı 1829'da önce başkent İstanbul'da, ardından 1830 senesinde ülke genelinde yapılmış (Bingöl, 2011: 847, 848), nüfus sayımının akabinde 1831 yılında nüfus ve istatistik işleriyle ilgilenecek *Ceride Nezâreti* ismiyle İstanbul'da bir nezaret teşkil edilmişti (Küçük, 1993: 409). Ardından bütün sancak ve eyaletlerde günümüz nüfus müdürlüklerinin görevlerini yapan *Defter Nazırlıkları* kuruldu. Bunların görevleri arasında, nüfus ile alakalı mahalli defterlerin güncellemesi ve seyahat edeceklere *Mürûr Tezkiresi* verilmesi yer almaktaydı (Çadircı, 1991: 46; Bingöl, 2011: 848). Biyometrik kimlik tespitinin gelişimi açısından önemli olan Mahalli defterlerde, ikamet edilen muhitte yaşayanların baba adı, sınırlı da olsa fiziki özellikleri ve sorumlu olunan muhite gelip giden kişilerin kayıtları bulunurdu. Eşkâl bilgileri açısından değerli olan bu defterlerde kayıtlı *kişinin yaşı, uzun veya kısa boylu olduğu, saç rengi, bıyıklı olup olmadığı*, bedenlen herhangi bir engeli varsa engel durumu da belirtilirdi (Bingöl, 2004: 37).

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde seyahat etmek isteyen yerli ve yabancı herkesin seyahat için bir izin tezkiresi alması gerekirdi. 16. yüzyılda "yol hükmü" diye adlandırılan bu belge 19. yüzyılda "mürûr tezkiresi" olarak anılmıştır (Kütükoğlu, 2006: 60). Ülke içerisinde seyahat edenlerin mürûr tezkiresi taşıma mecburiyeti, Yunan isyanının meydana geldiği 1821 senesinde Yunanlı âsilerin ülkenin her tarafına casus yolları üzerine devlet yönetimi tarafından önleyici bir tedbir olarak kararlılıkla uygulanmıştır (Alyot, 2008: 211). Mürûr Tezkiresi, Osmanlı güvenlik bürokrasisinin işini kolaylaştırması ve asayiş konusunda önemli bir uygulama olmasının yanında Osmanlı polisinin 19.yüzyılın sonu ve 20.yüzyılın başında suçlularla mücadelede eşkâl tespitinin gelişimi için önemli bir alt yapı oluşturmuştur. İstanbul ve büyük şehirlere yönelik düzensiz nüfus hareketi bu uygulamayla kontrol altına alınmaya çalışılmış, kişi veya ailesinin seyahat gerekçesi belirli bir icazet makamının değerlendirilmesine bırakılarak bu suretle asayiş sorununun önüne geçilmeye çalışılmıştır.

10 Şubat 1841 senesinde hazırlanıp 27 Şubat 1841'de Takvim-i Vekayi'de yayınlanan on altı maddeden ibaret *Men-i Mürûr Nizamnamesi* (Çadircı, 1993: 172)', ardından 1844 *Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'de Mürûr ve Ubûr Nizâmnamesi* ve 1887 tarihli *Mürûr Nizâmnamesi* (Turna, 2014: 398) ile ülke içi seyahat yasal olarak belirlenen kurallara göre uygulanmıştır. Daha önceki Mürûr tezkirelerinde eşkâl hanesi bulunduğu gibi 10 Şubat 1841 tarihli *Men-i Mürûr Nizâmnamesi'nde* de eşkâl hanesinin yazılması zorunluydu (Bingöl, 2011: 849). Bazen talimatlara uymayıp yaş ve eşkâl bilgilerini tezkireye yazmayan ilgililere de gerekli hatırlatma ve uyarılar yapılmaktaydı (Sarıyıldız, 2017: 406).

1887 tarihli nizamnameye göre gerek yabancı uyruklu gerek Osmanlı vatandaşı olan herkesin memleket içinde seyahat etmeleri için mürûr tezkiresi almaları mecburi hale getirildi. Alınan mürûr tezkiresinde, kişinin ismi, yaşı, mesleği, babasının ismi ve şöhreti, beraberinde eşi ve 20 yaşını geçmemiş çocuğu ile akrabası veya hizmetçileri varsa onların da isimleri, yaş ve meslekleri belirtilirdi. Ayrıca tezkirenin eşkâl bölümünde, şahısların fiziki özellikleri de detaylandırılmış olup bu sayede sahte belge veya başkasına ait belge kullanımının önüne geçilerek mürûr tezkiresi alamayacak durumda olanların, kaçakların veya hakkında tutuklama müzekkeresi bulunanların yakalanması sağlanacaktı (Bingöl, 2011: 849).

Eşkâl Tespiti ve Olay Yeri Görüntülemeye Fotoğraf Kullanımı

Fotoğrafın Avrupa ve Osmanlı toplumunda hızla yayılması, bir süre sonra suç ve suçlularla mücadele yöntemlerini de değiştirmiştir. Fotoğraf tekniği ile suçluların ve parmak izlerinin görüntülenip kayıt altına alınması, olay yerlerinin fotoğraflanması ve fotoğrafın istihbarat hizmetlerinde kullanılması sebebiyle bu teknik Osmanlı polisi tarafından uygulanmaya başlanmıştır. (Bingöl, 2011: 855; Sarıyıldız, 2017: 408).² Bu hususta ilk adım Sultan Abdülaziz döneminde atılmış, ardından Sultan II. Abdülhamid döneminde mahkûmların fotoğrafları çekilerek suç ve suçlu albümleri oluşturulmuştur. (Sarıyıldız, 2009: 185). Sultan Abdülaziz, hırsız ve yankesici gibi suçluların fotoğraflarıyla beraber isimlerinin de kayıt altına alınması için talimat vermişti. Cezası biten sabıkalı şahısların tekrar suç işlemeye meyilli olmaları sebebiyle Zaptiye Müşirliğince fotoğraflarının bulunduğu mecmualar hazırlanmış, birer nüshaları da Trabzon, İzmir, Beyrut Selanik ve İskenderiye'ye gönderilmiştir (Sarıyıldız, 2017: 408).

1 Mürûr tezkirelerinde bulunan eşkâl hanesinin yazılması zorunluluğu 10 Şubat 1841 tarihli Men-i Mürûr Nizâmnamesi'nde de belirtilmiştir. Takvim-i Vekâyi (TV), 218, 27 Şubat 1841 / 5 M 1257.

2 Osmanlı Devleti fotoğraf tekniğine geçmeden önce, 1840'ta İngiliz polisi bu tekniği kullanmış, 1841'de Fransa'da mahkûmların fotoğrafı çekilerek arşiv oluşturulmuş, 1854'te İsviçre'de, 1858'de New York'ta bilinen suçluların fotoğraf albümleri hazırlanıp Amerika'da bu teknik uygulanmaya başlanmıştır. 1880 tarihi itibarıyla Paris polisi 75.000 fotoğraflık bir arşive sahip bulunmaktaydı (Bingöl, 2011: 855).

Resim 1. 3
Suçlulara Ait Fotoğraf Albümü

1885 tarihli Polis Layihası ve 1907 tarihli Polis Nizâm-nâmesi'nde; dolandırıcılık, hırsızlık, yaralama, kolluk memuruna mukavemet, siyasi sebeple şüpheli görülenler, suçlulara yardım yataklık edenler ve cinayet suçundan mahkûm olanların kayıtlarının nasıl tutulması gerektiği belirtilmekteydi. Nizamnameye göre zararlı kişilerin ve cezalarını tamamlayan canilerin farklı profillerde fotoğrafı çekilerek bu şahıslara ait fotoğraflar arşivlenip, kayıtları usulüne uygun olarak polis tarafından ait oldukları zabıta idaresine gönderilmesi gerekirdi (BOA, İ. DÜİT, 21/2, 25 Temmuz 1885 / 13 L 1302; Birinci Tertib Düstur, VIII: 675).

Ayrıca, Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyetinin teşkili sonrası suçluların tespitinde kullanılmak üzere fotoğrafane için gereken alet ve edevat tedariki sağlanmış ardından ilk olarak Dersaadet Polis Mektebi'nde bir Fotoğrafane teşkil edilerek polis adaylarına okul sürecinde fotoğraf eğitimi verilmeye başlanmıştır (Van, 2012: 55). Dersaadet Polis Mektebinde fotoğrafçılık derslerini fotoğraf muallimliği görevinde bulunan Serkomiser Corci Bursaloğlu vermeye başlamıştı. Corci Efendi, ayrıca polis okullarında da istifade edilen, fotoğraf konusunda bilgi ve tecrübelerini kaleme aldığı "*Polis Mektebine Mahsus Resimli Amelî ve Nazarî Fenn-i Fotoğrafya*" adlı eseri yazmıştır (Şahin, 2010: 21).

Kriminal Kimliklendirmede Antropometri (*Portraitparlé*) Tekniği

Suç ve suçluyu bilimsel metotlarla tespit edip suçsuz insanların güvenliğini sağlamak asayiş birimlerinin asli görevidir. Bu amaçla birey ve toplum huzuru için özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde yeni kriminal metotlar, dönemin ihtiyaçları gözetilerek geliştirilmiştir. Bu yeni yöntemlerden biri de Antropometri tekniğidir. Bu teknik, Paris Polis teşkilatında görevli olan Alphonse Bertillon tarafından bulunmuş, zamanla kriminal alanda dünyada kabul gören en önemli yöntemlerden biri olmuştur. Kişinin bedeninden alınan yapısal ve fonksiyonel ölçümlere dayanarak suçlu kimliğinin tespit edilmesinde yararlanılan ve "Bertillonaj" da denilen bu yöntemde, farklı cetveller ve çap pergelleri kullanılarak, beden üzerinden 10 farklı antropometrik ölçü alınmaktaydı. Farklı pozisyonlarda kayıt altına alınan ölçüler; *boy, kafa genişliği ve uzunluğu, kol uzunluğu, oturur durumdaki boy, sol orta ve sol serçe parmak uzunluğu, sol ön kol uzunluğu, sol ayak uzunluğu, sağ kulak uzunluğu ve yanak genişliği* şeklindeydi. Bertillon, insanın olgunluk döneminden sonra beden ölçü birimlerinin değişmez niteliklerde olduğu ve bu özelliklerinden dolayı kişi farklı kılıklara girse bile tanınmasının daha kolay olacağı teorisini savunmaktaydı. Geliştirdiği yöntemin en önemli ilkesi insanın yirmi yaşından sonra uzuvlarının ve beden ölçülerinin çok az değişim göstereceğiydi. Bertillon, kemik uzunluğu yönteminin haricinde kişinin, göz yapısı ve rengi, saç yapısı ve kaşları, dudak ve kulak yapısı, sakal ve çehresi gibi uzuvsal özellikleriyle kişiyi biçimsel olarak da tanımlamıştır (Sarıyıldız, 2017: 410,411).

Bertillon yöntemiyle kemik uzunluğu ve diğer özelliklere göre beden ölçümü yapılan şahsın eşkâli kayıt kartına kaydedilirdi. Eşkâl için tutuklu şahsın gözleri, kulakları, dudakları, burnu, göz bebeği, kaşları, çenesi, alnı, sakalı, ten rengi, saç rengi, genel davranışları, sesi, dili, vücudunda bulunan kalıcı izler, yara izi, dövme gibi tespit edilen özellikler kayıt kartına aktarılırdı (Bingöl, 2011: 856).

Antropometri tekniği 1888'den itibaren uygulamada başarılı olunca dünyada birçok kolluk teşkilatı tarafından kabul gördü. Bu dönemde artan anarşist terör eylemleri ve meydana gelen suikastlar üzerine Avrupa devletleri, anarşistlere karşı önlem alınması konusunda harekete geçerek 21 Avrupa ülkesi ve Osmanlı Devleti'nin katılımıyla Roma'da 24 Kasım 1898'de Anti-Anarşist Konferansını düzenlemişlerdir (BOA, BEO, 1245/ 93344, 24 Aralık 1898 / 10 Ş 1316; BOA, Y. PRK. HR, 27/83, 21 Temmuz 1899 / 12 Ra 1317).

Konferansın idari kararları arasında yer alan önemli bir başlık da suçlu teşhisinde eşkâl tanımlama yöntemiydi. Konferansda sunum yapan polis komitesi, suçluların eşkâl tespitinde Fransa'da kullanılmakta olan *Portraitparlé* (Antropometri) yöntemini konferansa katılan

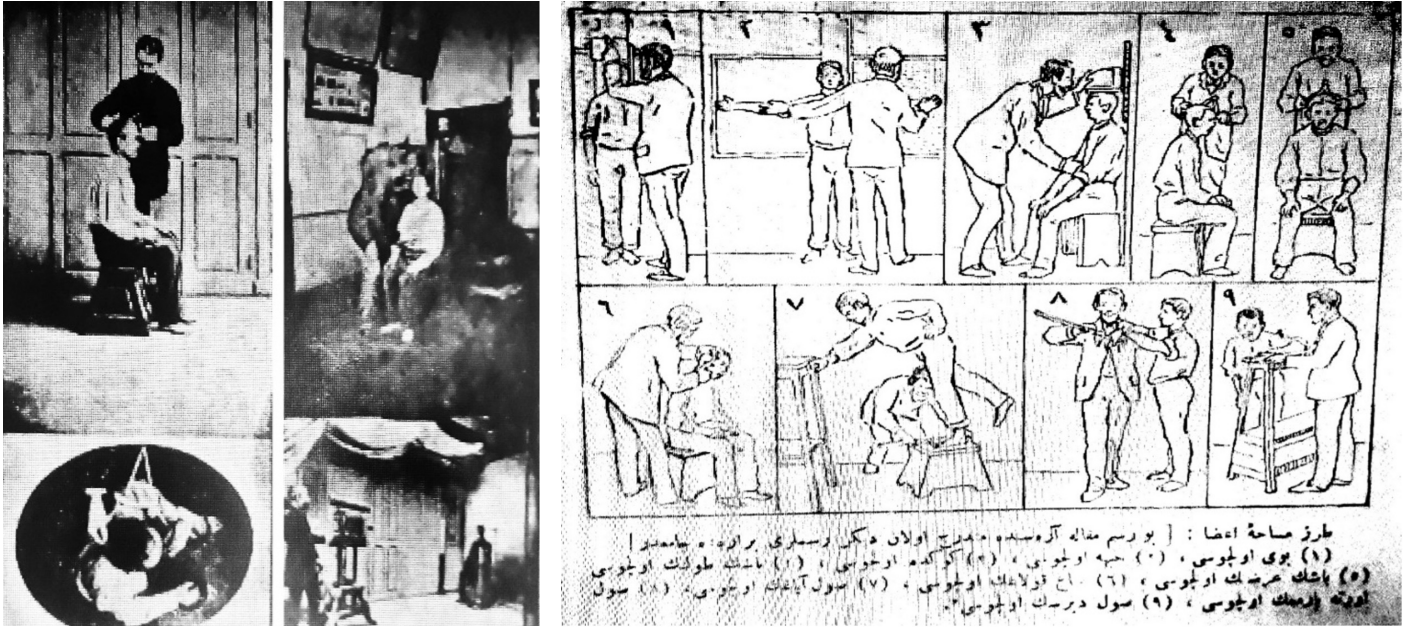
Sultan II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde, fotoğrafa özel bir ilgisi olan Sultan II. Abdülhamid'in talimatıyla Yıldız Sarayında fotoğrafane teşkil edilmiştir. Sultan II. Abdülhamid özellikle fotoğrafçılara donanma gemileriyle, askeri kuruluşların, fabrikaların, bunların mensubu kişilerin, kamu binalarının, camilerin, okul ve öğrencilerin, limanların, karakol ve hastanelerin, ülkeyi ziyarete gelen devlet adamlarının, doğal güzelliklerin, cülûs kutlamaları gibi birçok olayların ve temel kurumların fotoğraflarının çekilmesi talimatını vermiştir. Neticede *Yıldız Albümü Kataloğu* adıyla 36.535 adet fotoğraftan oluşan 911 adet albümün yer aldığı eşsiz bir koleksiyon hazırlanmıştır (Sarıyıldız, 2009: 184). Sultan Abdülaziz döneminde fotoğraf tekniğinin yeni olmasından kaynaklı suçluların fotoğraf ve bilgileri mecmua olarak vilayetlere gönderilirken II. Abdülhamid döneminde suçlular ile alakalı eşkâle dayalı fotoğraf kullanımı teknik olarak gelişim göstererek üzerinde kapsamlı çalışmalar yapılmış bu çalışmalar arasında zanlılara ait fotoğrafların albümlenerek arşivlenmesi de yer almıştır. Bunun için İstanbul ve diğer vilayet hapisanelerinde tutuklu bulunan şahısların fotoğraflarının arşivlenmesi hususunda fotoğrafane teşkili ve buralara fotoğraf memuru alınması için girişimlere başlanmış, aynı çalışmalar bir süre sonra adliye ve zaptiye dairelerince de uygulanmıştır (BOA, M.V 74/52, 15 Mart 1893/26 Ş 1310).⁴

3 Polis Mecmuası, s. 27, 644-645 7 L 1332/16 Ağustos 1330.

4 Ayrıca Dâhiliye Nezareti, teşkil edilecek fotoğrafanelerin inşaat ve görevlendirilecek memurların istihdamları neticesi doğacak masrafların Zaptiye bütçesinden karşılanacağını belirtmişti. (BOA, DH. MKT, 94/16, 7 Ağustos 1893/24 M 1311).

5 Anatomide dirsek mafsallından el bileği mafsallına kadar olan bölgeye ön kol denilmektedir.

6 Polis Mecmuası, S, 43, s. 88, 93. 13 Cemaziyelâhir 1333/15 Nisan 1331.

Resim 2. ⁶

Mesâha-i Ebdân Tekniğiyle Alakalı Kafa Ölçümü ve Diğer Uzun Ölçümlerini Gösteren Temsili Resim

diğer ülkelerin de uygulamaları gerektiğini beyan etmişti. Balkanlar ve İngiltere hariç konferansa katılan ülkelerin çoğu *Portraitparlé* tekniğini uygulayacaklarını bildirmişler, akabinde bu teknik 1900'lerin başlarında Avrupa'da kullanılmaya başlanmıştır (Baktıaya, 2011: 315). Konferansta alınan kararlar arasında anarşistlerle mücadelede etkin bir şekilde kullanılmak üzere uluslararası teröristlerin takibi için Antropometri yönteminin Avrupa'nın genelinde standart bir kimlik sistemi olarak benimsenmesi yer almıştır (Bingöl, 2011: 856; Cole, 2006: 83; Sarıyıldız, 2017: 411).

Mesâha-i Ebdân Usulünün Osmanlı Kolluğu Tarafından Kullanımı

Roma Konferansına katılan Osmanlı Devleti delegeleri uygulanmasında fayda görüleceği düşünülen Antropometri yöntemi için Paris'e yetkili bir polis göndereceklerini, ardından test edilip sonuçların faydalı olması durumunda yöntemi resmi olarak uygulayacaklarını bildirdiler (BOA, Y. PRK. HR, 27/31, 10 Mayıs 1899 / 30 Z 1316; BOA, Y. A. RES, 101/31, 22 Haziran 1899/12 S 1317). Aslında Osmanlı güvenlik bürokrasisi tarafından, Roma Konferansı öncesi Antropometri (*portraitparlé*) yöntemi hakkında gerekli malumat alınmış, konferanstan aylar önce bu yöntem için lüzum görülen alet ve edevatın Avrupa'dan temini noktasında girişimlere başlanmıştı (BOA, BEO, 1139/85373, 9 Haziran 1898/19 M 1316). 19. yüzyılın ortalarından itibaren Fransız polisinin model alınması ile Osmanlı polis teşkilatının gelişimi için Fransa'nın tanınan güvenlik ve asayiş uzmanları zamanla ülkeye davet edilmişlerdi (*Belgelerle Türk Polis Tarihi 1-2012*: 8-9; Gülmez, 1983: 5).⁷ Zabtiye Nezareti bünyesinde belirli bir maaş karşılığı kontrat usulüne göre görev yapan Fransız uzmanlar Osmanlı polis teşkilatının yapılanma ve personel eğitiminde önemli görevlerde bulunmuşlardır. Kriminal kimlik tespitine yönelik çalışmalarda bulunan Fransız polis şefleri Osmanlı'daki ismiyle Mesâha-i Ebdân (Antropometri) ölçüm tekniğinin eğitim ve uygulama sürecinde de görev almışlardır. Bu güvenlik uzmanlarından biri de Fransız Polis şefi Mösyö Foke'dir. Antropometri için Avrupa'dan getirilecek olan araç gereçlerin kullanımı ve eğitimleri için Mösyö Foke Roma'da düzenlenecek Anti-Anarşist Konferansı öncesi belli bir kontratla İstanbul'a davet edilmiştir.⁸

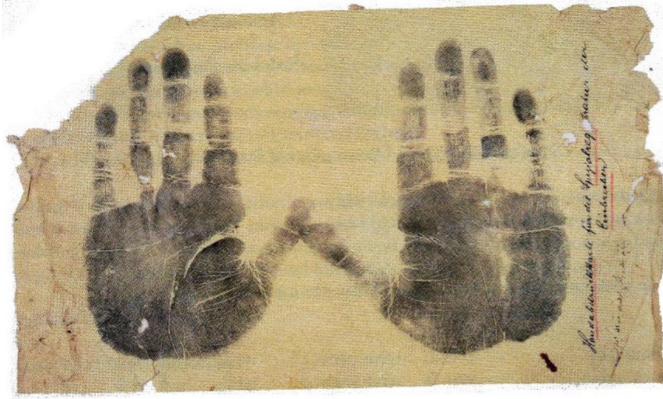
Osmanlı'da Mesâha-i Ebdân (Antropometri) yöntemi için ilk çalışmalar, gerekli araç ve gereçlerin tespiti ve bunların konulacağı yerin belirlenmesi olmuştur. Bu konuda ülkesinde anarşistlere karşı başarılı olan ve Antropometri ile ilgili çalışmalarda da bulunan Fransız polis müfettişi Mösyö Lefoulon'un görüşlerine başvurulmuş,⁹ Avrupa'dan getirilecek araç ve gereçlerin muhafazası ile Mesâha-i Ebdân usulü için Hapishane-i Umûmi içerisinde eski hastane odalarından birinin tadilat sonrası kullanıma uygun olacağı müfettiş tarafından üst makamlara iletilmiştir (Bingöl, 2011: 857; BOA, BEO, 1112/83328, 19 Nisan 1898/27 Za1315; BOA, BEO, 1120/83937, 8 Mayıs 1898/16 Z 1315).

Mesâha-i Ebdân usulünün uygulanmasına yönelik olarak Sultan II. Abdülhamid, bu usul ile alakalı yapılacak çalışmaları ve verilecek eğitimleri kapsayan bir nizamname hazırlanması talimatını vermiştir. Bunun üzerine Zabtiye Nezareti tarafından gönderilen, 23 Ekim 1900 tarihli cevap yazısında, *Mücriminin Ölçü ve Eşkâllerinin Ahzına Dâir Nizâmname lâyhası*'nın hazırlandığı, bu tekniğin zaten İstanbul'da icra edildiği ve faydasının da görüldüğü bildirilmiştir. Ayrıca bütün Osmanlı vilayetlerinde ve cinayet hapishanesinin bulunduğu merkezlerde bu

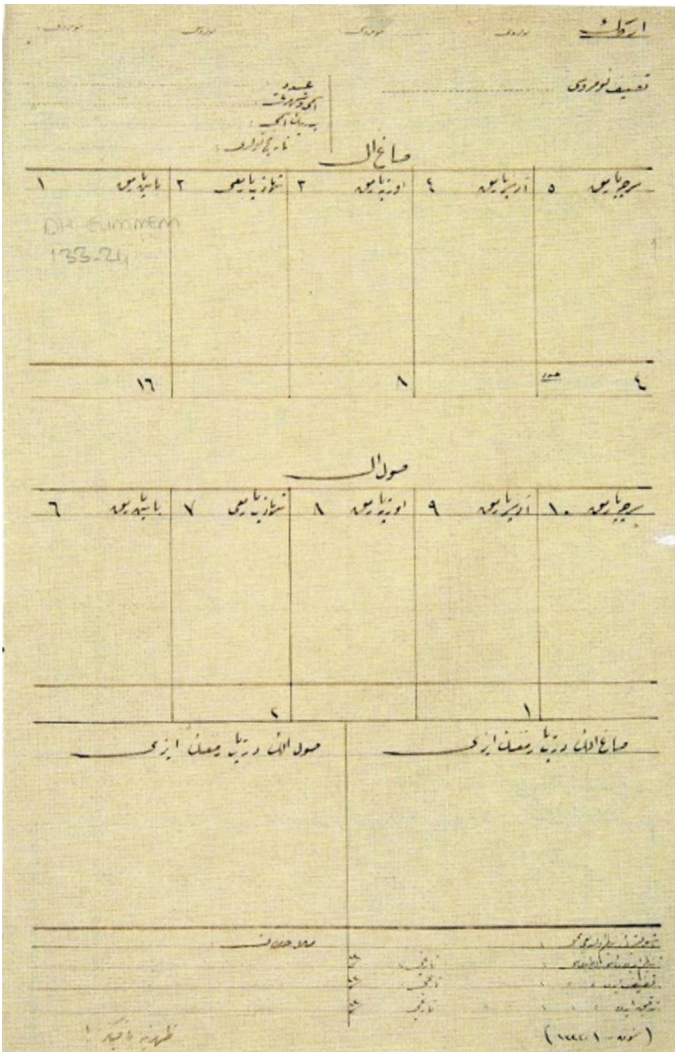
7 Osmanlı polisinin teşkilatlanma hususunda Fransız Polis yapısını model edindiğini 1 Temmuz 1800 tarihli Paris Emniyet Müdürünün Görevlerini Düzenleyen Kararname örnek alınarak hazırlanan ve toplam on yedi maddeden oluşan 20 Mart 1845 tarihli ilk Polis Nizamnamesi ile anlamaktayız.

8 Mesâha-i Ebdân (Portraitparlé) yönteminde kullanılan üzere alınan alet edevatın uygulama ve gerekli eğitimi vermek için Fransa'dan davet edilen Mösyö Foke'nin Paris'ten getirilmesi hakkında bk. BOA, BEO, 1151/86256, 3 Temmuz 1898/13 S 1316; BOA, BEO, 1163/87223, 24 Temmuz 1898/05 Ra 1316; BOA, Y. PRK. EŞA, 30/88, 9 Ağustos 1898 /21 Ra 1316; BOA, İ. HUS, 67/1316, 23 Ağustos 1898/05 R 1316; BOA, ZB, 45/27, 25 Ağustos 1898/13 Ağustos 1314; BOA, DH. MKT, 2114/113, 9 Ekim 1898/23 Ca 1316, BOA, BEO, 1209/90641, 11 Ekim 1898/25 Ca 1316. Fakat sözleşme yapılan Mösyö Foke'nin İstanbul'a davet edildiği tarihin üzerinden bir yıl geçmesine rağmen İstanbul'a beklendiği yazışmalardan anlaşılmalıdır. Bk. BOA, BEO, 1272/95381, 28 Şubat 1899/17 L 1316; BOA, DH. MKT, 2212/8, 18 Haziran 1899/8 S 1317; BOA, BEO, 1357/101732, 18 Ağustos 1899/10 R 1317.

9 Zabtiye Nezaretinde görevli polis uzmanlarından olan Mösyö Lefoulon, Paris Polis Müfettişi olarak görev yaptığı dönemde ülkesindeki anarşistlere karşı göstermiş olduğu başarıyla Sultan II. Abdülhamid'in dikkatini çekmiş padişahın oluru ile Zabtiye Nezaretinde kontrat usulü ile göreve başlamıştır. Bk. BOA, BEO, 842/63143, 26 Eylül 1896 / 18 R 1314; BOA, BEO, 850/63694, 9 Ekim 1896 / 02 Ca 1314.

Resim 3. ¹⁰
Parmak İzi Alma İşlemi

Resim 4. ¹¹
Parmak İzi Fişi

okullarının daktiloskopi eğitimine uygunluğu konusuydu. Daktiloskopi eğitimi polis okullarında genel eğitim müfredatına göre verildiği için, eğitimlerde zaman sorunu yaşanmaktaydı. Ayrıca imkânların kısıtlı olmasından dolayı verilen bilgilerin uygulanması noktasında yeteri kadar tekrar yapılamadığı için daktiloskopi eğitimlerinden istenilen verimin alınamadığı belirtilmişti. Bunun üzerine Emniyet-i

teknikğin uygulanmasının gerekliliği ve bu merkezlere tayin edilecek memurlara Mesâha-i Ebdân usulünü öğretmek için dışarıdan görevli getirilmesine gerek olmadığı iletilmiştir. Mesâha-i Ebdân usulünün öğretimi için Polis Heyet-i Teftişine Reisi Yusuf Cemil Efendi'nin vazifelendirildiği ve vilayetlere bu usul için gönderilecek alet edevatın İstanbul'dan tedarik edilmesinin daha ekonomik olacağı da cevaben belirtilmiştir (BOA, İ. HUS, 83/1318, 24 Ağustos 1900/27 R 1318; BOA, BEO, 1539/115406, 26 Ağustos 1900/29 R 1318; BOA, Y. A. HUS, 413/94, 5 Mart 1901/14 Za 1318; BOA, DH. TMİK. M, 100/7, 23 Şubat 1901/4 Za 1318; Bingöl, 2011: 857).

Kriminal Kimliklendirmede Daktiloskopi Usulüne Geçiş

Parmak izi ile ilgili yapılan araştırmalarda tek yumurta ikizleri dâhil her insanın parmak izinin farklı olduğu tespit edilmiştir. Bilimsel olarak farklılığı kanıtlanan parmak izi, zamanla kriminal kimlik tespitinde vazgeçilmez bir uygulama haline gelmiştir. Bu sebeple parmak izi tekniğine kriminal kimlik tespitinde günümüze kadar güvenilirliğini kaybetmeyen en eski yöntemdir diyebiliriz. Daktiloskopi (Parmak İzi) tekniği, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kriminal kimliklendirmede delil olarak kullanılmaya başlanmıştır. Londra Polis Müdürü Edward Henry 1871 yılında parmak izinin kullanımını ile alakalı usulleri belirtmiş ardından 1880 yılında Henry Faulds parmak izlerinin değişmezliğini ve adli konularda delil sayılabileceğini *Natura Dergisi*'nde ifade etmiştir. Bu konu üzerine çalışan İngiliz Doktor Francis Galton tarafından parmak izinin her insana mahsus bir özellik olduğunun belirtilmesiyle daktiloskopinin geçerliliği kanıtlanmıştır (Sarıyıldız, 2017: 413).

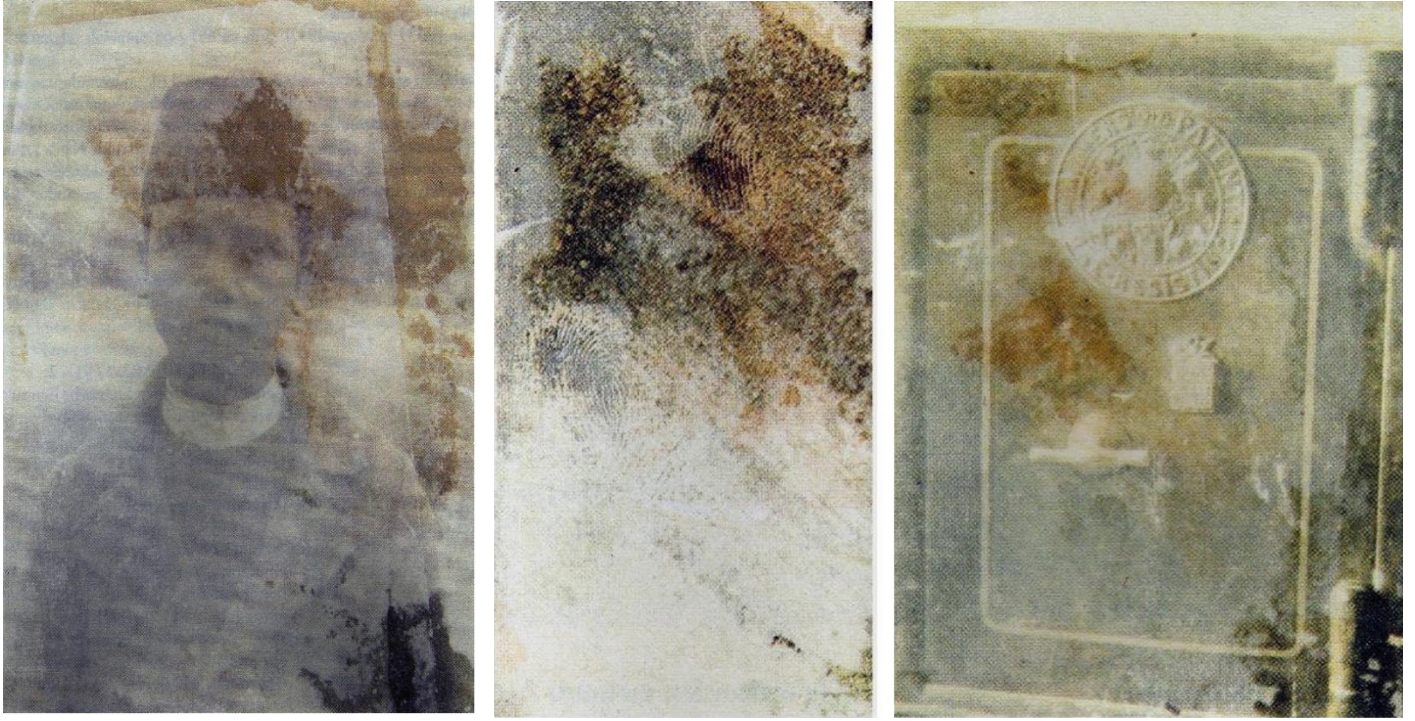
Avrupa ve dünyanın birçok bölgesinde kriminal kimliklendirmede kullanılmaya başlanan daktiloskopi tekniği, Osmanlı'da Mesâha-i Ebdân (Antropometri) usulünün kabulünden bir sene sonra, ilk olarak İstanbul'da uygulanmıştır. Zaptiye Dâiresi, 1899 yılından itibaren eşkâl kartlarına şahısların parmak izlerini de almaktaydı. 31 Mart Vakası sebebiyle 1909'da kaybolan eşkâl kartları sükûnet sağlanınca tekrar tutulmaya başlandı (Bingöl, 2011: 859, 860). 1909 yılında kurulan İstanbul Polis Okulu ve Selanik Polis Okulunun 1910 yılındaki ders müfredatlarında mesleki, idari ve adli derslerin yanında daktiloskopi ve fotoğraf dersleri de yer almıştır (Alyot, 2008: 814; Şahin, 2001: 19). Daktiloskopi dersleri bir süre sonra Beyrut, Erzurum ve Bağdat Polis Okullarında da müfredat dâhilinde ders olarak okutulmuştur (Şahin, 2010: 21).

1910 tarihinde, İstanbul Polis Müdüriyeti Umumiyesi'nde Daktiloskopi Şube Reisliği teşkil edilmiş olup, şube reisliğine 20 lira maaşla Hacı Yusuf Cemil Bey atanmıştır (*Polis Mecmuası*, 14 Nisan 1915/1 Nisan 1331, nr. 42: 56). Yusuf Cemil Bey parmak izi şubesinin kuruluşunda ve polislerin parmak izi eğitiminde de görev almıştır (Bingöl, 2011: 860). Daktiloskopi Şubesinin teşkili ile binlerce zanlının parmak izlerinin tasniflenmesi sağlanmıştır.

Ayrıca vilayet polis teşkilatlarından seçilen rütbeli personel ve polis memurlarının Dersaadet Polis Mektebinde verilen daktiloskopi eğitim programlarına kursiyer olarak katılmaları sağlanmıştır (BOA, DH. EUM. MEM, 248/10, 26 Kasım 1912/16 Z 1330; BOA, DH. EUM. MEM, 63/52, 21 Nisan 1915/6 C 1333; BOA, DH. EUM. MEM, 70/52, 2 Kasım 1915/24 Z 1333). Fakat daktiloskopi eğitiminde bazı sıkıntılar gündeme gelmiş olup bunlar üst makamlara kursiyerler tarafından iletilmiştir. Eğitimlerde tartışılan en önemli mevzu polis

10 Asayiş Berkemal, Polis Teşkilatının Kuruluşu ve Olay Yeri İnceleme Çalışmaları 1844-1920. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş Yayınları, İstanbul 2013, s. 125.

11 BOA, DH.EUM.MEM, 133/24, 24 Şubat 1917/2 Ca 1335

Resim 5. 12

Kasa Hırsızlığı Şahıs, Şahsa Ait Parmak İzi ve Şahsın Açtığı Kasaya Ait Fotoğraf

Umûmiye Müdüriyeti tarafından taşra polis teşkilatlarına bir genelge gönderilerek, rütbeli amir ve polis memurları arasından seçilecek yetenekli personelin İstanbul Polis Müdüriyeti Umumiyesi Daktiloskopi Şubesinde verilecek daktiloskopi eğitimine katılmaları istenmiştir (BOA, DH. EUM. MTK, 2/53, 2 Temmuz 1913/ 27 B 1331). İstanbul Polis Müdüriyeti Umumiyesi Daktiloskopi Şubesinde eğitimlerini tamamlayan rütbeli ve memur personelin vilayet ve livalardaki görev yerlerine dönmelerinin ardından vilayetlerde parmak izi çalışmalarına başlanmıştır (Şahin, 2010: 21). Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti tarafından vilayetlere gönderilen 20 Ağustos 1912 tarihli genelgeyle; cınavetten hükümlü olanların, hırsızlık, yaralama, devlet memuruna mukavemet ve hakaret, siyasi şüpheliler ile suçluya yardım ve yataklık edenlerin kayıtları tutulup, güvenlik açısından tehlikeli suçluların ve sabıkası bulunanların kayıt ve takibatı için *kısm-ı adli ve daktiloskopi* hizmeti ilk önce İstanbul'da uygulanmaya başlanmıştır (Sarıyıldız, 2009: 196).

Daha sonra vilayet polis teşkilatları bünyesinde kurulan Daktiloskopi şubelerinin teşkili ile parmak izlerinin alınması vilayetlerde de yaygınlaşmıştır. Merkez ve taşra polis teşkilatları tarafından standart bir uygulamanın sağlanması, kriminal kimlik tespiti ve bunların kayıt altına alınması için parmak izinin adli teşhis işlemlerinde yasal ve idari bir alt yapı oluşturmasına dair *Parmak İzinin Teşhis-i Adli Hizmetinde Suret-i Tatbik ve İstimaline Dair Talimatname*, 1917 senesinde yürürlüğe girmiştir (BOA, DH. EUM. MEM, 84/45, 21 Şubat 1917/28 R 1335). Talimatnamede, İstanbul Polis Müdüriyeti Umumiyesi'nde teşkil edilen Kısm-ı Fennî dairesinin taşra ve merkeze ait bütün daktiloskopi faaliyetlerinin merkezi olduğu, suçluların yaş ve cinsiyetleri fark etmeksizin hepsinin parmak izlerinin alınıp tasnifleneceği bunların da parmak izi kartı denilen fişlere aktarılacağı belirtilmiştir. Kartlar üzerinde kişilerin parmak izleri, eşkâl bilgileri, cepheden ve yandan çekilen fotoğrafları da yer almaktaydı. Ayrıca, yürürlüğe giren talimatnameye göre hükümlüler, mükerrer olanlar, şüpheli zanlılar, serseriler, firari yabancılar, kimliğini ibraz etmeyenler, kimliği tespit edilemeyen cesetler, şüpheli ve hırsızlar, sanık kiptiler ve akıl sağlığı yerinde olmayanların da parmak izlerinin alınması gerekmektedir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde, III. Selim döneminden itibaren potansiyel suçlular olarak değerlendirilen bekâr, serseri, dilenci ve ayak takımını kontrol altına almak için teftiş memurları tarafından teftiş defterlerine bu şahısların basit bir yöntemle eşkâl dayalı kimliklendirmeleri yapılmaktaydı. Bu işlemlere *Mürûr Tezkiresi* eşlik etmiş olup bu belge, kriminal kimliklendirmeye giden süreçte önemli bir uygulamadır. Osmanlı topraklarında seyahat edecek olan yerli ve yabancı herkesin eşkâl ve diğer bilgilerinin yer aldığı *Mürûr Tezkiresi*, ilgili makamdan alınması mecburi olan seyahat belgesidir. Eşkâl dayalı kimliklendirmede fotoğrafın uygulanmaya başlaması ile suçlunun tespitinde ve suçun aydınlatılmasında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Sultan Abdülaziz döneminde kısmen kullanılan fotoğraf, Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçmesiyle asayiş ve güvenlik hizmetlerinde yoğun olarak kullanılmıştır.

19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Osmanlı güvenlik bürokrasisi kriminal kimliklendirme ile tanışmış, beden uzuvlarının ölçüm ve vücutta değişmez özelliklerin kayıt altına alındığı Osmanlı'daki ismiyle *Mesâha-i Ebdân* yöntemi Osmanlı polisi tarafından 1898 yılında İstanbul'da uygulanmaya başlanmıştır. Görüldüğü üzere aşamalı olarak gelişim gösteren bireyi kimliklendirme çalışmaları son olarak

12 Kriminal kimliklendirme açısından fotoğraf ve parmak izinin ortak kullanıldığı bir hırsızlık vakası. Çatalca Mutasarrıflığı Muhasebe Bürosunda bulunan kasa hırsızlığından dolayı yapılan incelemede, kasanın üzerinde bulunan ince toz tabakasından dolayı parmak izinin folyo kâğıdı ile alınamaması sonucu parmak izinin fotoğrafı çekilmiştir. İz üzerinde yapılan araştırmalarda parmak izinin odacı Recep isimli şahsa ait olduğu anlaşılmıştır (BOA, DH. EUM. PMC, 2/91, 14 Mayıs 1917/22 B 1335).

bulunduğu yüzyılın en önemli kriminal buluşu diyebileceğimiz parmak izi (*Daktiloskopi*) uygulaması ile suçluların tespit edilip yakalanmasında ve delillendirmede adli birimlerin ve kolluğun elinde en güvenilir kaynak olmuştur.

Kriminal konular her ne kadar kolluk ve mahkeme ekseninde olsa da suçun aydınlatılmasında Adli Tababete de başvurulmuştur. Adli Tababete gönderilen cinayet vakalarında ölen şahısların cesetlerine otopsi işlemi yapılarak organlarında zehir ve şüpheli kalıntılar aranıp hazırlanan raporlar ilgili birimlere gönderilirdi. Osmanlı polis teşkilatının ilk nizamnamesi olan 1845 tarihli Polis Nizamnamesi'ne göre, gerek görüldüğünde ölen bir kimsenin ölüm sebebini tespit etmek için bilirkişi olarak görevlendirilecek tabip, cerrah ve kimyager, tayin etme yetkisi Polis Meclisine verilmiş olup (Sönmez, 2005: 264), nizamnameden de anlaşılacağı üzere suç ve suçlunun tespitinde tıp biliminden de faydalanılmıştır.

Osmanlı güvenlik bürokrasisi eşkâle dayalı kimliklendirmeden kriminal kimliklendirmeye geçen süreçte dönemin siyasi ve ekonomik sıkıntılarına rağmen gerek eşkâl tespiti gerekse de fotoğraf ve parmak izi yöntemleri ile suçluları kayıt altına almıştır. Osmanlı Polis teşkilatı Tanzimat sonrası askeri sistem içerisinde Zabtiye Müşiriyeti çatısı altında teşkil edilmiş, Sultan II. Abdulhamid döneminde ihdas edilen Zabtiye Nezaretiyle müstakil bir bakanlık seviyesine ulaşmıştır. Zabtiye Nezareti'nin 1909 tarihinde lağvedilmesiyle yerini Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti almıştır. Kuruluşundan itibaren suç ve suçlularla mücadele de sürekli gelişim gösteren Osmanlı polis teşkilatı, kriminal alanda Cumhuriyet sonrası Türk polis teşkilatına model olmuştur.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Bâbîâlî Evrak Odası (BEO), 842/63143; 850/63694; 1112/83328; 1120/83937; 1139/85373; 1151/86256; 1163/87223; 1209/90641; 1245/ 93344; 1272/95381; 1357/101732; 1539/115406

BOA, Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti Memurîn Kalemi (DH. EUM. MEM), 248/10; 63/52, 21; 70/52; 84/45.

BOA, Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti Muhaberat ve Tensikat Kalemi (DH. EUM. MTK), 2/53.

BOA, Dâhiliye Mektûbî Kalemi (DH. MKT), 94/16; 2114/113; 2212/8.

BOA, Dâhiliye Nezareti Tesrî-i Muamelat (DH. TMIK. M), 100/7.

BOA, Hususi (İ.HUS), 83/1318; 67/1316.

BOA, Dosya Usulü İradeler Tasnifi (İ.DUİT), 21/2.

BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 74/52.

BOA, Perakende Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Maruzatı (Y. PRK. EŞA), 30/88.

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. HR), 27/31; 27/83.

BOA, Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS), 413/94.

BOA, Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y. A. RES), 101/31.

BOA, Zabtiye Nezareti (ZB), 45/27.

BOA, II. Düstur Birinci Tertib (Tertib-i Evvel), c. VIII.

Sürelî Yayınlar ve Gazeteler

Polis Mecmuası

Takvim-i Vekâyi

Yayınlanmış Eserler

Alyot, H. (2008). *Türkiye'de Zabıta: Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durum*. Kozan Ofset.

Baktıyaz, A. (2011). "19. yüzyılda Teröre Karşı Uluslararası Güvenlik İş Birliği Geliştirme Çabaları: 1898 Roma Konferansı". 38. ICANAS-I, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, (10-15 Eylül 2007), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 305-323.

Belgelerle Türk Polis Tarihi I. (2012). Emniyet Genel Müdürlüğü Arşiv ve Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı, 8-9.

Bingöl, S. (2004). *1829 İstanbul Nüfus Sayımı ve Tophane Kasabası*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Bingöl, S. (2010). "XIX. Yüzyıl Osmanlı Mahkemelerinde Adli Tıp Uygulamaları", *XV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri IV (II)*, 1351-1363.

Bingöl, S. (2011). "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Kriminal Kimlik Tespit Yöntemlerine Dair Notlar ve Belgeler", *Belleten*, LXXV(274), 845-879. [\[Crossref\]](#)

Cole, S. A. (2006). *Şüpheli Kimlikler. Suçlu Fotoğraflarından ve Parmak İzlerinden Genetik Çağına, Suçlu Tanımlaması ve Tarihi*. (çev. E. Türoy), Oğlak Yayınları.

Çadırcı, M. (1991). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Çadırcı, M. (1993). "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men-i Mürûr ve Pasaport Nizamnameleri", *TTK Belgeler*, XV(19),169-181.

Demirtaş, M. (2017). "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İstanbul'da Kamu Düzenini Bozan Gruplara Karşı Yürütülen Mücadele". *Belleten*, LXXXI(291), 481-524. [\[Crossref\]](#)

Gül, A. (2013). "Osmanlı Taşrasında Suç ve Suçlular (1919 Ocak Ayı Erzincan Sancağı Örneği)". *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XVII(1-2), 1-29.

Gülmez, M. (1983). "Polis Örgütünün İlk Kuruluş Belgesi ve Kaynağı". *Amme İdaresi Dergisi*, 16(4), 3-15.

Küçük, C. (1993). "Ceride Nezâreti". *TDV İslam Ansiklopedisi*, VII, 409-410.

Kütükoğlu, M. S. (2006). "Mürûr Tezkiresi". *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXII, 60-61.

Sarıyıldız, G. (2009). "Osmanlı Bürokrasisinde Fotoğraflı Belge Kullanımı ve Parmak İzi Uygulaması". *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, 47, 183-208.

Sarıyıldız, G. (2017). "Osmanlı'da Asayiş ve İç Güvenlik: Men-i Mürûr Nizamından Kriminal Kimliklendirmeye". *Türk Polis Tarihinin Kökenleri*. (ed. Y. Yiğit), Polis Akademisi Yayınları, 399-419.

Sönmez, A. (2005) "Polis Meclisinin Kuruluşu ve Kaldırılışı (1845-1850)". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24(37), 259-275.

Şahin, E. (2001). *1907'den 2000'e Polis Okulları*. Emniyet Genel Müdürlüğü Basımev

Şahin, E. (2010). "Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk Polisinin Eğitimi". *Çağın Polisi Dergisi*, 9(98), 19-22.

Turna, N. (2014). "Osmanlı İstanbul'unda İç Pasaport: Mürûr Tezkiresi". *II. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu (27-29 Mayıs 2014) Bildirileri Kitabı*. (ed. F. M. Emecen, A. Akyıldız, E. S. Gürkan), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi -İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 389-403.

Van, N. (2012). *İstanbul Polis Müdüriyeti-i Umûmiyesi; Kuruluşu, Teşkilatı ve Faaliyetleri (1909-1918)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Yaşar, A. (2013). "İstanbul Hanları: 18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl Başı", *I. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu (29 Mayıs-1 Haziran 2013) Bildirileri Kitabı*. (ed. F. M. Emecen, A. Akyıldız, E. S. Gürkan), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi-İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 511-524.

Structured Abstract

Crime which is defined as acts prohibited by criminal law is an act encountered in life. In addition, it is a behavior that is prohibited according to the monotheistic religions and is not accepted by the society. Crimes appear in social life as the illegitimate tendencies of individuals, sometimes in the form of murder and injury, and sometimes as theft and other types of crime.

The phenomenon of crime which started with the existence of humanity became the main field of struggle for the security bureaucracy whose borders were drawn by laws with the formation of the culture of the society. In the historical process, religious, geographical and cultural-based laws have been prepared in the fight against crime and different punishment methods have been applied against the concept of crime. In the fight against crime and criminals, it has become necessary to implement and develop new methods of struggle, taking into account the changes in the way the crime is committed.

As a result of the studies carried out on crime and criminals over time, it has been agreed that this subject should be evaluated in a separate lane as the science of crime. The acceptance of criminology as a science and its conceptual introduction into terminology started in the XIX. corresponds to the last quarter of the century. Criminology is a scientific teaching that explains the crime and examines the situation and behavior of the criminal with their reasons. Different methods were used in the past to prove that the person was guilty, the confession method was used to prove the crime at first, but the method of confession and testimony also caused some negativities. XIX. In the second half of the century, technological development has opened new horizons in the fight against criminals.

Alphonse Bertillon who was the President of the Paris Criminal Identity Organization which made important studies on this subject determined that the receipts of the criminals were kept irregularly and after a while, he found the anatomical measurement system called anthropometry which does not change on the body. When Alphonse Bertillon's studies in the field of criminal identification were successful in the fight against crime and criminals, many countries used this method in law enforcement agencies.

In particular, the increasing population in the cities with the industrialization process and the irregular population movements as a result of the wars caused serious problems in the internal security structure of Europe and the Ottoman Empire in the 19th century. In parallel with the developing technology, the efforts of especially powerful states to keep up with the innovation and the age at every level have also shown its effect in the security units. In the 19th century, the existing military and legal structure in the Ottoman Empire was replaced by new military structures and western-style courts. This change is seen in all institutions of the state, especially after the declaration of the Tanzimat and IslahatFermans. After the abolition of the Janissaries, the newly established regular army led to the establishment of the police organization in the internal security after a while. Although a restructuring was carried out with the identity of the police within the body of the Zabtiye Müşiriyeti taking the western-style police structure as an example, this security unit, which was intertwined with the military structure, showed its existence until the establishment of the Police Ministry in 1879. The Ottoman police which was organized at the ministerial level under the name of Ottoman Police Ministry during the reign of Abdulhamid II became an independent organization in a short time with the support of II. Abdulhamid taking the European police as an example in accordance with the requirements of the period.

In the identification based on the identity, it was obligatory for the persons traveling within the borders of the Ottoman country to obtain a travel document, also known as a *mürûr tezkiresi*. The physical characteristics of the person, his name, father's name, and occupation were written in the books where the information of the people was recorded in the case of their stay in *mürûr tezkiresi* they carried and in places such as hotels and hostels and thus the person's description information was recorded. However, as this method loses its effect over time, photography and anthropometry methods which are a new technique have replaced the old applications over time. Open to innovation II. Abdulhamid gave importance to photography in criminal identification and he brought experts from Europe for photography technique training in a short time and instructed the establishment of photography shops in courts, police stations and prisons. With the instruction of II. Abdulhamid, experts from France agreed with the experts for the training of this technique and the necessary equipment was provided and a photography room was opened in the Istanbul Police School and it was included in the curriculum and with this technique, the detection of the criminal and the clarification of the crime became easier. It has been understood over time that the photographic technique alone is not sufficient for criminal identification. The fact that the photograph was deformed by aging after it was taken, the presence of criminals who are skilled in disguise and called a thousand and one faces in the crime literature made the photograph insufficient for criminal identification.

Thereupon, the Ottoman Empire joined the Bertillonaj (Anthropometry) system which was adopted by all European countries at the Anti-Anarchist Conference convened in Rome in 1898 against anarchism, after the Anthropometry technique which was the first scientific method put into practice in Europe, gave positive results in Europe. Anthropometry, also known as *Mesâha-iEbdan* in the Ottoman Empire acts according to the principle that body measurements will not change in general after a certain age. The records of the criminals were taken by measuring the limbs such as standing height, length and width of the head, left foot, left hand little finger, left elbow, right ear and recording them in the book. *Mesâha-i Ebdân* (Anthropometry) has been used in the Ministry of Police since 1898 in Istanbul.

One year after the adoption of the *Mesâha-iEbdân* (Anthropometry) method, the method of dactyloscopy began to be used in Istanbul. Since 1899, fingerprints were also taken on the description cards in the Zaptiye Office. In 1910, the Dactyloscopy (fingerprint) Branch was established in the General Directorate of the Istanbul Police Department. In 1917, the Regulation on the Application and Use of Fingerprints in the Diagnosis-i Forensic Service entered into force. In addition to the issues mentioned in criminal identification, there is Forensic Medicine, that is, forensic medicine, the foundations of which were laid especially after the Tanzimat Edict and which maintains its importance until today. In particular, this field, where the courts, law enforcement and medical science work in coordination, has been an important application authority in the enlightenment of many crimes and in reaching the real criminals. As can be seen, in the Ottoman security bureaucracy, the second half of the 19th century was a period in which new techniques and methods could be applied in the fight against crime and criminals, as in every field. The foundations of the latest methods applied today were laid in this period.

Ali Servet ÖNCÜ

Atatürk Üniversitesi, Uluslararası
İlişkiler Bölümü, İktisadi ve İdari
Bilimler Fakültesi, Erzurum, Türkiye

Department of International
Relations, Atatürk University,
Faculty of Economics and
Administrative Sciences, Erzurum,
Turkey

Rethondes Mütarekesi

The Armistice of the Rethondes

Öz

Birinci Dünya Savaşı, İngiltere, Fransa ve Rusya'dan oluşan İtilaf Devletleri ve Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan oluşan İttifak Devletleri arasında başlamış ve savaşı 1918 yılı sonbaharında İtilaf Devletleri kazanmıştır. Savaş kapasitesi ve ekonomisi oldukça geniş ve güçlü olan Almanya, Birinci Dünya Savaşı boyunca müttefiklerini önemli ölçüde desteklemiş ve ihtiyaçlarını karşılamıştır. Fakat 1918'e gelindiğinde Almanya'nın savaşa devam edecek gücü kalmamıştır. Cepelerde alınan yenilgiler, baş gösteren siyasi ve ekonomik kriz Almanya'nın savaşa devam etmesine imkân bırakmamıştır. İmparator II. Wilhelm ülkeyi terk etmiş, cumhuriyet ilan edilmiş akabinde de bir süredir devam eden görüşmeler sonucu İtilaf Devletleriyle Almanya arasında 11 Kasım 1918 tarihinde kuzey Fransa'da Compiègne Ormanı'ndaki Rethondes Tren İstasyonu'nda mütareke imzalanmıştır. Mütareke beş bölüm, otuz dört madde ve iki ekten oluşmuş ve sonraki aylarda imzalanan üç ayrı protokolle uzatılmıştır. Almanya ile imzalanan mütareke anlaşması, bu devletin kayıtsız şartsız teslim alınması amaçlanarak hazırlandığından, son derece ağır hükümlerden oluşmuştur. Mütareke adeta Paris Barış Konferansı'nda imzalanan Versailles Antlaşması için bir altyapı oluşturmuş, müttefikler Almanya ile ilgili stratejilerini bunun üzerine bina etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: İtilaf Devletleri, Mütareke, Almanya, Rethondes

ABSTRACT

The First World War started between the Entente States consisting of England, France and Russia, and the Allied Powers consisting of Germany, Austria-Hungary, and the Allies had won the war in the autumn of 1918. Germany, with its war capacity and economy quite large and strong, supported its allies significantly and met their needs during the First World War, but by 1918 Germany did not have the strength to continue the war. The defeats at the fronts and the emerging political and economic crisis did not allow Germany to continue the war. Emperor Wilhelm II left the country, a republic was declared, and then, as a result of negotiations that had been going on for a while, an armistice was signed between the Allies and Germany on 11 November 1918 in the Compiègne Forest near Rethondes in northern France. The armistice consisted of five chapters, thirty-four articles and two annexes and was extended with three separate protocols signed in the following months. Since the armistice agreement signed with Germany was prepared for the unconditional surrender of this state, it consisted of extremely harsh provisions. The armistice almost formed the basis for the Treaty of Versailles signed at the Paris Peace Conference, and the Allies built their strategies regarding Germany on this.

Keywords: Allied Powers, Armistice, Germany, Rethondes

Giriş

1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı'nda çatışmalar, savaşı kazanan İtilaf Devletleriyle savaşın mağlubu İttifak Devletleri arasında 1918 yılı sonbaharında imzalanan mütareke antlaşmalarıyla kesilmiştir. İttifak Devletleri bloğunda mütareke imzalayan ilk devlet Bulgaristan olmuş onu Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan ve Almanya takip etmiştir. Müttefikler son olarak da Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan Macaristan ile mütareke imzalamışlardır (Karal, 1996: 557; Uçarol 2010: 607-611).

Mütarekeler hem nihai antlaşmaların şekillendiği ve bir kısmının imzalandığı Paris Barış Konferansı'na giden siyasi süreci başlatmış hem de savaşın galibi olan İtilaf Devletlerinin mağlup devletler üzerinde özellikle askeri denetim kurmasını ve sınırlamalar getirmesini sağlamıştır. İtilaf Devletlerinin mütareke imzaladığı devletlerden biri de İttifak Blok'unun lider ülkesi Almanya idi. Taraflar arasında 11 Kasım 1918'de kuzey Fransa'da bulunan Compiègne Ormanı'nın Rethondes Tren İstasyonunda oldukça detaylı bir mütareke antlaşması imzalanmıştır. Mütareke ile Almanya askeri olarak büyük ölçüde kısıtlanmış ve hareket edemeyecek duruma getirilmiştir (Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1918-1933: 463-468, 494-498).

Makalenin sorunsal taraflar arasında imzalanan Rethondes Mütarekesi'nin içeriği ve değerlendirilmesidir. Çalışmada öncelikle mütareke maddeleri ele alınacak ve bunların İtilaf Devletleri ve Almanya açısından ne anlama geldiği analiz edilmeye çalışılacaktır.

Rethondes Mütarekesinin İmzalanmasına Giden Süreç

1914-1918 yılları arasında devam eden Birinci Dünya Savaşı o güne kadar yaşanmış en ağır ve en fazla tahribata neden olan savaştı. Savaşın nedenleri XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oluşmaya başlamış, savaş 28 Temmuz 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun Sırbistan'a saldırısıyla başlamıştı (Sander, 2008a: 343-350, 355). Birinci Dünya Savaşı, İngiltere, Fransa ve Rusya'dan oluşan İtilaf Devletleri

Geliş Tarihi/Received: 09.02.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 09.05.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Ali Servet ÖNCÜ
E-posta: aliservetoncu@atauni.edu.tr

Atf: Öncü, A. S (2022). Rethondes
Mütarekesi. *Turcology Research*, 74,
417-428.

Cite this article: Öncü, A. S (2022) The
Armistice of the Rethondes. *Turcology
Research*, 74, 417-428.

Content of this journal is licensed
under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0
International License.

ve Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan oluşan İttifak Devletleri arasında başlamış ve savaşı 1918 yılı sonbaharında İtilaf Devletleri kazanmıştı (Sander 2008a: 354-356,392-393). Savaş devam ederken, İtalya, Romanya, Yunanistan ve Amerika Birleşik Devletleri İtilaf Devletleri saflarında, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan da İttifak Devletleri saflarında savaşa katılmışlardır. Savaşın gidişatını belirleyen en önemli gelişmelerden birisi 1917 yılı Nisan ayında Amerika Birleşik Devletleri'nin İtilaf Devletleri yanında savaşa katılması olmuştu. Amerika Birleşik Devletleri'nin gücünü yanlarına alan İtilaf Devletleri savaşı kısa süre içerisinde kazanmışlardı (Armaoğlu 2012: 140-145, 153-157,161-163,173-176).

Savaşta İttifak Devletleri'nin en önemli kozu Almanya olmuştur. Almanya, Prusya'nın İmparator I. Wilhelm ve Şansölye Otto von Bismarck liderliğinde birçok Avrupa devletiyle mücadele ettikten sonra 1871 yılında siyasi birliğini gerçekleştirmesiyle kurulmuştu. Bismarck'ın yapılandığı "Antlaşmalar Sistemi" sayesinde siyasi birliğine yönelik tehditlere karşı koyan Almanya, 1888 yılında tahta çıkan İmparator II. Wilhelm'in kalkınma politikalarını devam ettirme ve "Welt Politik" (Dünya Politikası) olarak adlandırılan sömürgeci dış politika stratejileriyle oldukça güçlenmiş ve dönemin başat gücü İngiltere'ye meydan okumuştur. İki ülke arasındaki bu rekabet 1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşı'nın en önde gelen nedenlerinden biri olmuştur (Fulbrook, 2014: 125-144; Sander, 2008a: 251-256, 258-259).

Savaş kapasitesi ve ekonomisi oldukça geniş ve güçlü olan Almanya, Birinci Dünya Savaşı boyunca müttefiklerini önemli ölçüde desteklemiş ve ihtiyaçlarını karşılamıştı fakat 1918'e geldiğinde Almanya'nın savaşa devam edecek gücü kalmamıştı. Cephelelerde alınan yenilgiler, baş gösteren siyasi ve ekonomik kriz Almanya'nın savaşa devam etmesine imkân bırakmamıştı (Storer, 2015: 44-55).

Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmesinde batı cephesinde savaşı devam ettiremeyecek duruma gelmesi önemli derecede rol oynamıştır. Alman ordularının 1918 yılı Mart ayında Batı Cephesi'nde başlattığı taarruz Temmuz ayının ortalarına kadar kısmen başarılı olmuşsa da bu durum Almanya'ya net bir üstünlük sağlayamamış, Almanya Eylül ayı ile birlikte Müttefik devletlerin başlattığı saldırılar üzerine 3 Ekim 1918'de İsviçre aracılığıyla mütareke teklifinde bulunmuştur (Armaoğlu, 2012: 186).

Almanya'nın cephelelerde içine düştüğü sıkıntılı durum yetmezmiş gibi 3 Kasım 1918 tarihinde Kiel'de işçiler ve denizciler konseyi bağımsızlığını ilan etmiş bunu 7 Kasım'ı 8 Kasım'a bağlayan gece Münih'te Kurt Eisner liderliğinde başlayan ayaklanma sonrası "İşçi ve Asker Konseyi"nin Bavyera Cumhuriyetini ilan etmesi izlemiştir (Merriman, 2018: 997; Sander, 2008b: 18) Aynı günlerde Berlin'de de karışıklıklar baş göstermiş, sendika temsilcileri ve Bağımsız Alman Sosyal Demokrat Partisi (USPD) üyeleri Alman Sosyal Demokrat Partisi (SPD)'deki ilimlilerin karşı çıktığı silahlı bir ayaklanmanın yapılıp yapılamayacağını tartışıyorlardı. Bu zor süreçte Şansölye Prens Max von Baden hükümeti istifa etmiş, Berlin'den ayrılmış olan Kayzer II. Wilhelm ülkeyi terk ederek, Hollanda'ya gitmiştir (Fulbrook, 2014: 156).

Ülkenin bu sıkıntılı durumunda Alman Sosyal Demokrat Partisi önemli bir inisiyatif almış, 9 Kasım'da Prens Max von Baden iktidarı SPD lideri Friedrich Ebert'e devretmiş aynı gün Scheidemann cumhuriyeti ilan etmiştir (Fulbrook, 2014: 156).

Almanya'nın mütareke teklifi üzerine konuyu aralarında tartışan İtilaf Devletleri üzerinde anlaştıkları ön mütareke anlaşmasını, 5 Kasım 1918'de bir notayla Almanya'ya göndermişler, ön mütareke anlaşmasının ekinde, beyaz bayrak taşıyan Alman temsilcilerinin acilen Mareşal Ferdinand Foch ile Compéigne'de buluşmasını istemişlerdir (Öz, 2005: 127-128; Renouvin, 2004: 734).

6 Kasım'da Almanya Merkez Parti Lideri ve Devlet Bakanı Matthias Erzberger başkanlığında, Paris'teki Alman Büyükelçiliği'nde görev yapmış Askeri Ataşe Albay Winterfeld, Sofya Büyükelçisi Kont Oberndorff, Deniz Binbaşı Vanselow, Yüzbaşı Geyer, tercüman Süvari Yüzbaşı von Helldorff ve stenograf Dr. Blauert'den oluşan Alman heyeti 8 Kasım'da, Compiègne Ormanı'ndaki Rethondes Tren İstasyonunda İtilaf Devletlerini temsilen orada bulunan Müttefik Orduları Başkomutanı Mareşal Ferdinand Foch, İngiliz Amiral Rosslyn Wemyss, General Weygand, Amiral Hope, Deniz Albayı Mariott, tercümanlar Binbaşı Bagot ve Laperche ile buluşmuşlardır (Öz, 2005: 127-128).

Taraflar arasındaki ilk görüşmede müttefikler 4 Kasım'da Yüksek Savaş Konseyi'nde kabul edilen mütareke metnini ana hatları çerçevesinde Alman heyetine vermiş, metni kabul etmeleri halinde ertesi gün ayrıntıları ileteceklerini mütarekeyi imzalamaları için de üç tam gün zamanlarının olduğunu bildirmişlerdir. Alman heyeti kendilerine verilen ön anlaşma metnini taşıdığı ağır şartlar sebebiyle imzalamayacaklarını ifade etseler de, durumu hükümetlerine bildirme sorumlulukları çerçevesinde Mareşal Foch'dan izin alarak mütareke metnini bir kurye ile Berlin'e göndermişler, bu arada mütareke görüşmelerine devam etmişlerdir (Öz, 2005: 128-129).

Almanya'da hükümet değiştiği için Mareşal Foch, Alman heyetinden yeni hükümetin temsilcileri olduklarını ve Ebert Hükümetinin mütareke şartlarını yerine getirebilecek güçte olduğuna ilişkin yazılı bir belge istemiştir. 10 Kasım'da Şansölye Eber, Spa'daki Büyük Karargâhta komutanları ve henüz daha resmîleşmemiş yeni hükümeti toplayarak mütareke metnini okumuş ve toplantıdan metnin değiştirilmeden kabul edilip imzalanması kararı çıkmıştır.

Ebert aynı gün Erzberger'e telgraf çekerek İtilaf Devletleri temsilcileriyle mütareke görüşmeleri yapan heyetin temsil yetkisinin olduğu teyit etmiş ve mütarekeyi imzalamasını istemiştir (Öz, 2005: 129-130).

Erzberger, 10 Kasım'da Alman Hükümetinden nasıl hareket edeceklerine dair son görüşünü sormuş, hükümet de şartların yumuşatılmasını ve gıda tedariki için yeni görüşmeler yapılmasını sağlayacak ek protokol düzenlenmesinin istenmesini ancak bunlar gerçekleşmezse bile mütarekeyi kesinlikle imzalamaları gerektiğini bildirmiştir. Neticede Rethondes Mütarekesi, Müttefik Devletler ile Almanya arasında 11 Kasım 1918 sabahı saat 05:00'te kuzey Fransa'da Compiègne Ormanı'nda Rethondes Tren İstasyonundaki bir vagonunda otuz altı günlük bir süre için imzalanmıştır (Bayur, 1991: 696-697; Öz, 2005: 130-131; Renouvin, 2004: 736).

Mütareke, müttefik ve bağlı güçler adına Müttefik Orduları Başkomutanı Mareşal Ferdinand Foch ve Amiral Rosslyn Wemyss ile Almanya adına Alman Şansölyesi Max von Baden tarafından delegasyon başkanı olarak yetkilendirilen Almanya Merkez Parti Lideri ve Devlet Bakanı Matthias Erzberger, Sofya Büyükelçisi ve Olağanüstü Elçi Count von Oberndorff, Paris'teki Alman Büyükelçiliği'nde görev yapmış Askeri Ataşe Albay Detlof von Winterfeld ve Alman Donanmasından Binbaşı Ernst Vanselow tarafından imzalanmış, beş bölüm, otuz dört madde ve iki ekten oluşmuştur (Rudin, 1967: 426-432; Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3307).

Rethondes Mütarekesi

Mütarekenin on bir maddelik birinci bölümünde Batı Cephesi ile ilgili hükümler yer almıştır. Birinci maddede mütarekenin imzalanmasından altı saat sonra karada ve havada düşmanlıkların durdurulacağı, ikinci maddede Belçika, Fransa, Lüksemburg ve Alsace-Lorraine'in istila edilen bölgelerinin Almanya tarafından on beş gün içinde tamamlanacak şekilde derhal tahliye edileceği ve bu süre içinde bu bölgeleri terk etmeyen Alman birliklerinin savaş esiri sayılacağı belirtilmiştir. Buna göre Müttefik Devletlerin ve Amerika Birleşik Devletleri kuvvetlerinin bu bölgeleri devralması Almanların tahliyesi ile paralel olacak ve tüm tahliye ve işgaller Ek 1'in birinci maddesindeki talimatlar çerçevesinde tamamlanacaktır (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3307).

Ek 1'deki talimatların birinci maddesine göre Belçika, Fransa ve Lüksemburg ile Alsace-Lorraine'in işgal edilen bölgelerinin tahliyesi birbirini takip eden üç aşamada gerçekleştirilecektir. Bu çerçevede mevcut cephe ile 1 numaralı hat arasında yer alan bölgelerin tahliyesi mütarekenin imzalanmasından sonraki beş gün içinde tamamlanacaktır. 1 numaralı hat ile 2 numaralı hat arasında kalan bölgelerin tahliyesi dört gün içinde yani mütarekenin imzalanmasından dokuz gün sonra, 2 numaralı hat ile 3 numaralı hat arasında kalan bölgelerin tahliyesi ise altı gün içinde yani mütarekenin imzalanmasından on beş gün sonra tamamlanmış olacaktır. Müttefik ve ABD birlikleri, her birinin tahliyesi için Alman birliklerine tanınan sürenin bitiminde bu bölgelere girecekler, dolayısıyla mevcut Alman cephesini mütarekenin imzalanmasını takip eden altıncı günden, 1 numaralı hattı onuncu günden ve 2 numaralı hattı da on altıncı gün itibaren geçeceklerdir (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3313).

Üçüncü maddede Alman işgali sebebiyle Belçika, Fransa, Lüksemburg ve Alsace-Lorraine'in herhangi bir bölgesinden ayrılmak zorunda kalmış olanların tümünün (rehineler, yargılanan veya mahkûm olanlar da dâhil) geri dönüşlerinin hemen başlatılarak on beş gün içinde tamamlanması karara bağlanmıştır.

Mütarekenin dördüncü maddesinde ise Alman ordularının 5.000 topu (2.500 ağır, 2.500 sahra topu), 25.000 makineli tüfeği, 3.000 havan topunu ve 1.700 uçağı (savaş uçakları, bombardıman uçakları (öncelikle bütün D7'ler) ve gece bombardıman sistemli uçakları) iyi durumda ve Ek 1'de belirtilen ayrıntılı koşullar çerçevesinde müttefik ve ABD birliklerine yerinde teslim etmesi öngörülmüştür (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3307-3308).

Ek 1'in ilgili üçüncü maddesine göre bu savaş malzemeleri Uluslararası Mütareke Komisyonu tarafından belirlenmiş miktar çerçevesinde Alman ordularının büyük taktik gruplarınca birinci bölümü mütarekenin imzalanmasından sonraki ilk on gün, ikinci bölümü ise ikinci on gün içinde müttefik ve ABD ordularına teslim edilecektir (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3313).

Mütarekenin beşinci maddesinde Ren Nehri'nin sol yakasındaki bölgelerin Alman orduları tarafından tahliye edilip müttefik ve ABD kuvvetlerinin kontrolü altında yerel otoriteler tarafından yönetileceği ibaresi yer almış, bu bölgelerin müttefik ve ABD birlikleri tarafından işgalinin, Ren Nehrinin ana geçişlerindeki (Mainz, Koblenz, Köln) ve nehrin sağ tarafında kalan noktaların otuz kilometre (yaklaşık 19 mil) yarıçapı içerisinde kalan köprübaşlarındaki ve benzer şekilde bölgenin diğer stratejik noktalarındaki garnizonlar tarafından gerçekleştirileceği ifade edilmiştir.

Ren Nehrinin sağ yakasında ise nehir ile nehir ve köprübaşlarına paralel çizilen bir çizgi arasında ve onlardan on kilometre (6,25 mil) uzakta, kuzeyden güneye Hollanda sınırı ile İsviçre sınırı arasında tarafsız bir bölge oluşturulacaktır. Ren bölgesinin (sağ ve sol yakalarının) Almanlar tarafından tahliyesi mütarekenin imzalanmasından sonraki otuz bir gün içinde on altı günlük bir sürede tamamlanacak şekilde yapılacak, tüm tahliye ve işgal işlemleri Ek 1'in ikinci maddesine göre düzenlenecektir (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3308).

Ek 1'in ikinci maddesine göre 2 ve 3 numaralı hatlar ile 4 numaralı hat arasında yer alan bölgelerin tahliyesinin ilave dört gün içinde yani mütarekenin imzalanmasından on dokuz gün sonra, 4 ve 5 numaralı hatlar arasında yer alan bölgelerin tahliyesinin ilave dört gün içinde yani mütarekenin imzalanmasından yirmi üç gün sonra, 5 ve 6 numaralı (Ren Hattı) hatlar arasında yer alan bölgelerin tahliyesinin ilave dört gün içinde yani mütarekenin imzalanmasından yirmi yedi gün sonra, köprübaşlarının ve Ren Nehrinin sağ yakasındaki tarafsız bölgenin tahliyesinin ise ilave dört gün içinde yani mütarekenin imzalanmasından otuz bir gün sonra tamamlanması hükme bağlanmıştır. Müttefik ve ABD birlikleri, her bir bölgenin tahliyesi için Alman birliklerine tanınan sürenin bitiminden sonra bu bölgelere girecek sonuç olarak 3 numaralı hattı mütarekenin imzalanmasından yirmi gün sonra geçeceklerdir. Müttefik ve ABD orduları mütarekenin imzalanmasının yirmi dördüncü gününden itibaren 4 numaralı hattı, yirmi sekizinci gününden itibaren 5 numaralı hattı, köprübaşlarını işgal etmek amacıyla da otuz ikinci günden itibaren 6 numaralı hattı (Ren Hattı) geçeceklerdir (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3313).

Mütarekenin altıncı maddesiyle Alman ordularının boşaltacağı yerlerde ikamet eden halkın bu bölgeleri tahliyesi yasaklanmış, buralarda yaşayanların şahıslarına veya mallarına zarar verilmeyeceği, mütarekenin imzalanmasından önce herhangi bir askeri tasarrufta yer aldığı için kimsenin yargılanmayacağı ve bu bölgelerde herhangi bir tahribata sebep olunmayacağı hükme bağlanmıştır. Yine her türlü askeri tesisin yanı sıra askeri depoların, yiyeceklerin, mühimmat ve teçhizatın tahliye için belirlenen sürede eksiksiz bir şekilde teslim edilmesi ayrıca sivil halk, sığır ve benzeri hayvanlar için yiyecek depolarının yerinde bırakılması, sanayi kuruluşlarının değerini kaybetmesine (amortismanına) veya personel sayısının azalmasına neden olacak genel nitelikte kararlar alınmaması ve bu konuda resmi emir verilmesi karara bağlanmıştır.

Yedinci maddede yollar ve her türlü haberleşme araçları, demiryolları, suyuolları, kara yolları, köprüler, telgraf ve telefon hatlarının hiçbir şekilde zarar görmeyeceği, buralarda istihdam edilen tüm sivil ve askeri personelin görevlerine devam edeceği belirtilmiştir.

Bu maddeye göre ayrıca iyi durumda olan beş bin lokomotif ve yüz elli bin vagonun gerekli tüm yedek parça ve teçhizat ile birlikte Ek 2'de belirtildiği üzere toplamda otuz bir günü geçmeyecek şekilde, iyi durumdaki beş bin kamyonetin de otuz altı gün içinde teslim edilmesine karar verilmiştir. Yine müttefik devletlerin kontrolüne geçecek olan Alsace-Lorraine demiryollarının, bu sistemin organizasyonuna

ait tüm personel ve malzemelerle birlikte otuz bir gün içinde teslim edilmesi karara bağlanmıştır. Bunun yanında Ren Nehrinin sol yakasındaki topraklarda gerekli işletme malzemesinin yerinde bırakılması ve o bölgedeki nakil vasıtalarının çalışması söz konusu olduğu sürece kalıcı yol sinyalleri ve tamir atölyelerinin bakımı için tüm kömür ve malzeme depolarının, Almanlar tarafından yerinde bırakılıp, etkin durumda tutulmasına karar verilmiştir. Ayrıca Almanların Müttefiklerden aldıkları tüm şatları (büyük gemilere kıydan yüz metre mesafeye kadar yük taşıyan dayanıklı tekneler) iade etmeleri kararlaştırılmış ve tüm bu önlemlerin ayrıntılarının Ek 2'de tanımlandığı ifade edilmiştir (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3308-3309).

Ek 2'de demiryolları, suyolları, karayolları, nehir ve deniz limanları üzerinden yapılan ulaşım ve telgraf ve telefon iletişimi ile ilgili yedinci maddede bahsi geçen hususlar detaylandırılmıştır.

Buna göre müttefik ordular tarafından işgal edilen Ren Nehrinin sağ kıyısındaki köprübaşlarını da içine alacak şekilde nehre kadar tüm ulaşım, işgal faaliyetlerini güvence altına almak için gerekli gördüğü önlemleri alma hakkına sahip olan Müttefik Orduları Başkomutanının mutlak kontrolüne bırakılmış, ulaşımın kendisine iletilmek üzere hazır tutulması kararlaştırılmıştır. Yine Alman birliklerinin tahliye ettiği bölgelerdeki ulaşım hatlarının bakım ve çalışmasında görevli tüm sivil ve askeri personel ve buralarda kullanılan malzemenin bir bütün olarak muhafaza edilmesi ve Ren Nehrinin sol kıyısındaki bölgelerdeki ulaşım hatlarının bakımı için gerekli tüm ek malzemelerin, mütareke süresince Alman Hükümeti tarafından tedarik edilmesi kararlaştırılmıştır (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3313-3314).

Ek 2'de bu hatlarda çalışan Fransız ve Belçikalı personelin, tutuklu olsun veya olmasın mütarekenin imzalanmasını takip eden on beş gün içinde Fransız ve Belçika ordularına iade edilmesi istenmiştir. Yine Alsace-Lorraine demiryolu sisteminde çalışan ulaşım personelinin, sistemin çalışmasını garanti altına alacak şekilde çalışmaya devam etmesi veya eski görevlerine iade edilmesi, Müttefik Orduların Başkomutanının ulaşım hatlarının personeline istediği her türlü değişiklik ve ikameyi yapma hakkına sahip olması kararlaştırılmıştır (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3314).

Ek 2'de demiryollarındaki malzemenin durumu da ele alınmış, Alsace-Lorraine bölgesi hariç mevcut cephe ile 3 numaralı hat arasındaki bölgeden oluşan alanda müttefik ordulara teslim edilecek demiryolu malzemesinin yedinci maddede de ifade edildiği üzere en az beş bin lokomotif ve yüz elli bin vagon miktarında olduğu ifade edilmiştir. Bunların teslim işleminin ayrıntılarının Uluslararası Mütareke Komisyonu tarafından belirlenecek ayrıntılı koşullar altında ve mütarekenin 7. maddesinde belirlenen otuz bir günlük süre içinde gerçekleştirilmesine karar verilmiştir. Buna göre tüm bu malzemeler, yedek parçaları ve mekanizmalarıyla birlikte iyi ve çalışır durumda olacak, müttefik orduları, demiryolu sisteminin herhangi bir parçası üzerinde düzenli personel veya başka herhangi birilerini birlikte çalıştılabilecektir.

Ayrıca Alsace-Lorraine demiryolu sisteminin çalışması için gerekli malzemenin Fransız ordusunun kullanımı için bakımdan geçirilmesi veya değiştirilmesi ve Ren Nehrinin sol yakasındaki topraklarda yerinde bırakılacak malzeme ile köprübaşlarının iç tarafında kalan malzemenin bu bölgelerdeki demiryollarının normal çalışmasına imkân verecek duruma getirilmesi karara bağlanmıştır.

Fransız ve Belçika hatlarındaki atölye ve depolardan alınan sinyaller, takım tezgâhları ve teçhizatın, ayrıntıları Uluslararası Mütareke Komisyonu tarafından düzenlenecek koşullar altında yenileriyle değiştirilmesi, Müttefik ordulara, mevcut cephenin ötesinde tahrip olan hatların onarımı için gerekli demiryolu malzemesi, raylar, destekleyici teçhizat, tesis, köprü inşaat malzemesi ve kereste sağlanması yine Alman Hükümeti'nin mütareke süresince, Ren Nehrinin sol yakasında bulunan bölgelerdeki demiryollarına hal-i hazırda tahsis edilmiş depolara yakıt ve bakım malzemelerinin tedarikinden sorumlu olması kararlaştırılmıştır.

Ek 2'de telgraf ve telefon iletişimi ile ilgili hükümler de yer almış buna göre tüm telgraflar, telefonlar ve sabit WIT istasyonlarının sivil ve askeri personelinin, Ren Nehrinin sol yakasındaki depoları da içine alacak şekilde tüm malzemeleriyle birlikte müttefik ordulara teslim edilmesi istenmiştir.

Yine bu çerçevede sistemin idamesi için gerekli ek depoların, mütareke süresince ihtiyaçlar çerçevesinde Alman Hükümeti tarafından temin edilmesine, Müttefik Orduları Başkomutanının bu sistemi askeri gözetim altına alıp kontrolünü sağlamasına ve gerekli olduğunu düşündüğü personelde değişiklikler ve ikameler yapmasına karar verilmiştir. Ayrıca Müttefik Orduları Başkomutanı, sistemin çalışması ve bakımı için istihdam etmeye gerek duymadığı tüm askeri personeli Alman ordusuna geri gönderecek ve Alman telgraf ve telefon sistemlerinin tüm krokileri, kendisine teslim edilecektir (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3314-3315).

Sekizinci maddede Alman Genelkurmayının mütarekenin imzalanmasından sonraki kırk sekiz saat içinde tahliye edilen topraklarda bulunan tüm mayınları veya gecikmeli kapsülleri bertaraf etmekle sorumlu olduğu ifade edilmiştir. Alman Genelkurmayı bunların keşif ve imhalarına yardımcı olup Alman askeri makamlarının, almış oldukları diğer yıkıcı tedbirleri (zehirlenmiş veya kirletilmiş kuyular veya kaynaklar gibi) deşifre etmekle yükümlü olacak, bu hükümlerin ihlali halinde müttefiklere misilleme hakkı doğacaktır.

Dokuzuncu maddede işgal altındaki tüm topraklarda el koyma hakkının yetkili kişilerle hesapların tasfiye edilmesi dışında müttefik ve ABD orduları tarafından kullanılacağı ibaresi yer almış, Alsace-Lorraine hariç Ren bölgesindeki işgal birliklerinin bakım masraflarının Alman Hükümeti'ne yükleneceği ifade edilmiştir.

Mütarekenin onuncu maddesinde yargılananlar ve mahkûm edilmiş olanlar da dâhil olmak üzere tüm müttefik ve ABD'li savaş esirlerinin belirlenecek ayrıntılı koşullar çerçevesinde müteakabiliyet olmaksızın derhal geri gönderilmeleri ve müttefik güçler ve ABD'nin bunlarla ilgili istedikleri tasarrufu yapabilecekleri kararlaştırılmış, bu şartın Temmuz 1918'de tasdik edilmiş olan da dâhil olmak üzere savaş esirleriyle ilgili diğer tüm sözleşmeleri geçersiz kıldığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte Hollanda ve İsviçre'de enterne edilmiş Alman savaş esirlerinin dönüşünün devam edeceği ve diğer Alman savaş esirlerinin dönüşleriyle ilgili kararın barış ön hazırlıklarının bitiminde verileceği vurgulanmıştır (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3309).

On birinci madde Alman kuvvetleri tarafından tahliye edilen topraklardan çıkarılmayan Alman hasta ve yaralıları ilgili olarak düzenlenmiş, hasta ve yaralıları gerekli malzemelerle birlikte orada kalacak Alman personel tarafından bakılması kararlaştırılmıştır.

Mütarekenin ikinci bölümü Almanya'nın doğu sınırlarıyla ilgili düzenlemeleri içermiş, on ikinci maddede savaştan önce Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Romanya veya Osmanlı Devleti'nin bir parçasını oluşturan herhangi bir bölgede bulunan Alman birliklerinin 1 Ağustos 1914'teki Almanya sınırlarına geri çekilmesi yine 1 Ağustos 1914'teki Rusya sınırlarının herhangi bir bölümünü oluşturan topraklarda bulunan tüm Alman birliklerinin Müttefiklerin bu bölgelerin dâhili durumunu göz önünde bulundurarak uygun zamanı tespit etmelerinden sonra 1 Ağustos 1914'teki Almanya sınırlarına dönmeleri kararlaştırılmıştır.

On üçüncü maddede Alman birliklerinin tahliyesine hemen başlanacağı ve Rusya topraklarında (1 Ağustos 1914'te tanımlanan sınırlar) bulunan tüm Alman eğitimci, mahkûm, temsilci ve sivillerin de ordu mensupları gibi geri dönecekleri belirtilmiştir (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3313).

On dördüncü maddede Alman birliklerinin, Romanya ve Rusya'da (1 Ağustos 1914'te tanımlandığı sınırlarıyla) Almanya'nın ihtiyaçlarını temin etmek amacıyla gerçekleştirdikleri el koyma, haciz ve diğer zorlayıcı önlemlere derhal son vermeleri, on beşinci maddede Bükreş, Brest Litovsk ve ek antlaşmalarının feshedilmesi karar altına alınmıştır.

On altıncı maddede ise müttefiklerin, nüfusun ihtiyaçlarını karşılama veya düzeni sağlamak amacıyla Almanlar tarafından doğu sınırlarında tahliye edilen bölgelere Danzig veya Vistul üzerinden serbestçe giriş hakkına sahip olmaları karara bağlanmıştır (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3309-3310).

Bu madde ile ilgili bazı değişikliklerin yapıldığı protokol, Mareşal Foch ve Alman temsilci Erzberger tarafından 4 Nisan 1919'da Spa'da imzalanmış ve aynı gün yürürlüğe girmiştir (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3327).

Protokolde, 11 Kasım 1918 tarihli Rethondes Mütarekesinin on altıncı maddesinin, Almanya'ya müttefik kuvvetlerin ve dolayısıyla Müttefiklere göre Polonyalı General Haller birliklerinin Danzig üzerinden geçişine izin verme yükümlülüğünü dayattığı vurgulanmıştır.

Savaş devam ederken Fransa'ya gelen Polonyalı sürgünler burada General Haller komutasında bir ordu oluşturmuşlardı ve özellikle Fransa bu orduyu gemilerle Danzig'e oradan demiryolu ile Varşova'ya ulaştırmak istiyordu. Böylece hem bölgede Alman etkisi bitirilecek hem de Polonyalılar Bolşeviklere karşı güçlü bir savunma hattına sahip olacaklardı. Fakat Alman Hükümeti Danzig'in elinden çıkmasına yol açabilecek bu durumu kabullenmemiş Polonya birliklerinin geçişi için

- 1-Stettin'den Kreuz yoluyla Poznan ve Varşova'ya
- 2-Pillau-Konigsberg ve Memel'den, Korschen-Lyck-Grajewo üzerinden
- 3-Coblenz-Giessen-Cassel-Halle-Eilenburg'dan geçip ve Frankfurt

tarafından Main-Bebra-Erfurt-Leipzig-Eilenburg'dan geçip oradan Kottbus, Lissa ve Kalisch'den geçen yeni güzergâhları önermiş ve bu teklif kabul edilmiştir (Macmillan 2004: 210, 214; Potyemkin 2009: 24; Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3327).

İmzalanan protokolle Alman Hükümeti bu ulaşım yollarının mutlak güvenliğini ve Alman topraklarından geçen birliklerin halk arasında huzursuzluğa neden olabilecek davranışlardan kaçınmasını sağlamak için önlemler alınacağını garanti etmiştir. Buna göre askerlerin nakliyesi 15 Nisan 1919'da başlayacak ve yaklaşık iki ay sürecek, nakledilecek Polonya birlikleri, Rethondes Mütarekesinin on altıncı maddesi uyarınca düzenin sürdürülmesini sağlamakla görevli olacak, nakliye protokol ekinde gösterildiği şekilde gerçekleşecektir.

Protokole göre müttefik ve ilişkili hükümetler tarafından uyarılmasına rağmen Alman Hükümeti tarafından önerilen bu yeni ulaşım yollarının kullanılması Alman Hükümetinin üstesinden gelemeyeceği ciddi zorluklara yol açarsa, Müttefik Ordular Komutanı Mareşal Foch'un Spa'daki Daimi Uluslararası Mütareke Komisyonunun belirleyeceği şartlar ve teminatlar dâhilinde, 11 Kasım 1918 tarihli mütarekenin on altıncı maddesinde izin verilen nakliyeye (yani Danzig veya Vistul güzergâhına) başvurma hakkını saklı tuttuğu ifade edilmiştir (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3327).

Protokolde, gerçekleşecek taşıma ve nakliye beş maddeden oluşan ekle detaylandırılmış, ekin birinci maddesinde ulaşımın

- a. Coblenz-Cassel-Halle Frankfurt-Leipzig. Eilenburg-Cottbus-Lissa-Kalisch
- b. Szczecin-Kalisch
- c. Pillau-Konigsberg-Korschen-Lyck-Grajewo

güzergâhlarından biri ile gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır.

Buna göre Coblenz-Cassel-Halle-Frankfurt-Leipzig. Eilenburg-Cottbus-Lissa-Kalisch hatlarının kullanılması durumunda çatalların yarısından kullanımla her bir hat üzerinden her yirmi dört saatte bir altı tren yolculuk yapacaktır. Szczecin-Kalisch ve Pillau-Konigsberg-Korschen-Lyck-Grajewo hatlarının aynı anda kullanılması durumunda, bu hatların her ikisinde birlikte kullanılan trenlerin toplam sayısı onu geçmeyecektir.

Müttefik Orduları Başkomutanı ilk olarak (a) hattını kullanacak, hatlardan birinin veya diğerlerinin kullanılması durumunda, hareketin başlama tarihi mümkün olan en kısa sürede ve en az dört gün öncesinden Müttefik Mütareke Komisyonu aracılığıyla Alman makamlarına iletilecektir. Özellikle gemilerin yükleme limanlarından ayrılış tarihleri, boyutları ve adetleri derhal komisyona bildirilecektir. Nakliye 15 Nisan'dan itibaren başlayacak ve yaklaşık iki ay sürecektir.

Protokol ekinin ikinci maddesine göre nakliye detaylarının organizasyonunun Uluslararası Mütareke Komisyonu'ndaki Ulaştırma Alt Komisyonunun Fransız ve Alman başkanlarından oluşan karma bir komisyon tarafından Spa'da yapılması, komisyonun nakliye sırasında or-

taya çıkacak herhangi bir olaydan ve özellikle mücbir sebepler nedeniyle yaşanacak rota değişikliğinden derhal haberdar edilmesi karara bağlanmış. Müttefik orduların kurmay subaylarının ilgili Alman yetkilileriyle birlikte Szczecin ve Königsberg'deki (b) ve (c) yolları üzerinden yapılan nakliye kontrol edecekleri ve Polonya birliklerine gerekli emirleri vermekle mükellef oldukları ifade edilmiştir.

Protokol ekinin üçüncü maddesinde askeri ölçütlerden bahsedilmiş, birliklerin mühimmat ve erzaklarıyla birlikte trenlerle hareket edecekleri hiç kimsenin üzerinde mühimmat taşıyamayacağı, mühimmatın trende bir vagona muhafaza edilip bu vagonun mühürleneceği ve ulaşım hatlarındaki teknik çalışmalardan münhasıran sorumlu olan teknik demiryolu personeli ile trenlere komuta eden subaylar arasındaki irtibatın, her trene eşlik eden müttefik ordu subayları ve uzun kalınan istasyonlardaki müttefik ordulardan iki subay ve yeterli kadar görevli aracılığıyla gerçekleştirileceği, bu subayların ayrıca birlikler ve Alman askeri yetkilileri arasındaki bağlantıyı da sağlayacakları ifade edilmiştir. Emirlerin dört dilde (Fransızca, İngilizce, Lehçe ve Almanca) olmak üzere Binbaşı Courtillet ve Binbaşı von Boetticher tarafından hazırlanacağı, askerler ve halk arasında meydana gelebilecek olayları önlemek için tüm önlemlerin Müttefik Yüksek Komutanı tarafından alınacağı belirtilmiştir. Ayrıca Alman yetkililerin kendi bölgelerinde, gösteri ve kargaşanın önüne geçmek için gerekli tüm güvenlik önlemlerini alacakları, suyun dağıtılmasına ve birliklerin trenden ayrılmasına imkân vermek için her altı saatte bir uzun molalar (dönüşümlü olarak yarım ve bir saatlik) verilmesi ve askerlerin, Alman makamlarıyla mutabık kalınarak bir müttefik subay tarafından belirlenecek bölgenin dışına çıkmalarına izin verilmeyeceği, Alman yetkililerin su tesislerini ve gerekli tuvaletleri hazırlayacakları, trende hazırlanan yemeklerin uzun molalarda dağıtılacağı, Szczecin ve Pillau-Königsberg limanlarında, rıhtımların çevresinde belirli bir alanın boş tutulacağı, bunun dışında gemiden inmek için görevlendirilen silahsız asker gruplarının bu alanın dışına çıkmasına izin verilmeyeceği, birliklerin geri kalanının gemide tutulacağı karara bağlanmıştır. Ayrıca birliklerde doktor yoksa hastalara demiryolu doktorlarının bakacağı; ihtiyaç halinde Alman topraklarındaki hastanelerde tutulacakları ve orada müttefik askeri yetkililer tarafından görevlendirilen bir subay tarafından ziyaret edilebilecekleri belirtilmiş, tümenlerin geçişini müteakip gıda ve mühimmat malzemelerinin taşınmasının Szczecin üzerinden gerçekleştirileceği, konvoylara ilgili müttefik subayların, telgraf ve telefon iletişimleriyle ilgili hizmetlerin Alman makamları tarafından Alman resmi iletişimleriyle aynı koşullarda sağlanması karara bağlanmıştır (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3327-3328).

Protokol ekinin dördüncü maddesinde teknik ölçülere yer verilmiş nakliyenin prensip olarak, subaylar için özellikle birinci veya ikinci sınıf vagon ve askerler için banklar veya yolcu vagonları olan kapalı vagonlar içeren standart tip elli vagonluk (yüz akslı) trenlerle gerçekleştirilmesi kararlaştırılmış, bu vagonların, nakliye sırasında veya askerler trenden indiğinde veya malzeme boş olarak iade edildiğinde parçalanmaması veya hasar görmemesi gerektiği vurgulanmış, vagonların birliklerin trenlerden indirilmesinden sonra mümkün olan en kısa sürede ve aynı yolla iade edilmesini kararlaştırılmıştır. Müttefiklerin (a) rotası, Almanların (b) ve (c) rotaları için vagon tedarik edecekleri ifade edilmiş, Alman demiryollarında hasar gören yüklü bir trenin bir parçasını oluşturan her vagonun, derhal ilgili demiryolu sistemi tarafından değiştirileceği limanlarda gerekli dişli teçhizatının Almanya tarafından tedarik edileceği; ancak birliklerin, demiryolu yolculuğu için gerekli halatları kendilerinin sağlayacakları karar altına alınmıştır (a) hattında taşıma için kullanılan dişlinin, boşaltma işleminden sonra boş tren geri gönderildiğinde kapalı vagonlarda depolanmasına, Almanya'nın Alman personel tarafından çalıştırılan demiryolu sistemlerine motor sağlamasına, ayrıca kömür ve gresin Almanya tarafından tedarik edilmesine, tren personelinin Alman personelin çalıştığı sistemlerde Almanya tarafından teçhiz edilmesine karar verilmiştir.

Protokol ekinin beşinci maddesinde ödemeler konusu ele alınmış ve Almanya'nın; Müttefikler tarafından tedarik edilen demiryolu taşıtlarının kiralama maliyeti düşüldükten sonra Alman demiryollarında yürürlükte olan askeri tarifeye göre belirlenen nakliye masraflarını ve Müttefiklerin açık talebi üzerine Almanya üzerinden yapılan ulaşımdan doğacak masrafların miktarını ödemeyi kabul ettiği ve bu göz önünde bulundurularak zikredildiği şekilde ulaşım hattı boyunca diğer tesislerin Almanya'nın sorumluluğunda olacağını ve yine her iki tarafça da kanıtlanan ve kabul edilen askeri birliklerin neden olduğu hasar miktarını ödemeyi kabul ettiği belirtilmiştir.

Protokol ekinin sonunda Uluslararası Mütareke Komisyonunun Nakliye Alt Komisyonun, yukarıdaki masrafları değerlendirilmesinden ve bu değerlendirmeler için gerekli tüm soruşturmaların yürütülmesinden sorumlu olacağı ifade edilmiştir (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3328-3329).

Rethondes Mütarekesinin üçüncü bölümü Almanya'nın Doğu Afrika'daki varlığı ile ilgili olarak düzenlenmiş, mütarekenin on yedinci maddesinde Doğu Afrika'daki tüm Alman kuvvetlerinin müttefikler tarafından belirlenecek süre içinde tahliye edilmesine karar verilmiştir.

Mütarekenin genel hükümler başlığındaki dördüncü bölümünde yer alan on sekizinci maddede, üçüncü maddede belirtilenler dışındaki müttefik veya bağlantılı devletlerin tebaası olup alıkonulan tüm sivillerin (rehineler, yargılananlar ve mahkûm olanlar da dâhil) belirlenecek ayrıntılı koşullara uygun olarak en fazla bir aylık süre içinde müteakibi şartı olmaksızın geri gönderilmeleri karara bağlanmıştır.

On dokuzuncu maddede Almanların, Müttefik Devletlerin ve ABD'nin sonradan talep edecekleri tavizler saklı kalmak şartıyla verdikleri hasarı tazmin edecekleri, mütareke süresince müttefiklerin savaş kayıplarının tazminini karşılayabilecek hiçbir kamu menkul kıymetini taşıyamayacakları ifade edilmiştir.

Yine Belçika Merkez Bankası'ndaki nakit mevduatın ve genel olarak işgal edilen ülkelerdeki kamu veya özel çıkarları etkileyen tüm belgelerin, nakdin, varlıkların, hisse senetlerinin ve kâğıt paranın sınıai tesisleriyle birlikte ilgili maddeler uyarınca ivedilikle iade edilmesi ayrıca Almanya'nın kendisine verilen veya güç kullanarak ele geçirdiği Rusya ve Romanya altınlarını iade etmesi ve bu altınların barış yapılıncaya kadar müttefiklerin gözetimine bırakılması karara bağlanmıştır (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3310).

Rethondes Mütarekesinin beşinci bölümünde denizlerle ilgili konular ele alınmış, yirminci maddede denizlerdeki savaş durumunun derhal bitirilmesi ve tüm Alman gemilerinin hareketleri ve konumları hakkında müttefiklere kesin bilgi verilmesi karara bağlanmıştır. Ayrıca Almanya'nın tarafsız ülkelere; müttefik ve bağlantılı güçlerin donanmalarına ve ticaret filolarına karasularında seyir-i sefer serbestisi verdiğine ve tüm tarafsızlık meselelerinden feragat edildiğine dair bildirimde bulunması karar altına alınmıştır.

Yirmi birinci maddede Almanların elinde bulunan Müttefiklerin ve bağlantılı güçlerin tüm donanma ve ticari filo esirlerinin mütekabiliyet olmaksızın iade edilmesine karar verilmiştir. Yirmi ikinci maddede mevcut tüm denizaltıları (tüm denizaltı kruvazörleri ve mayın gemileri dâhil), silah ve teçhizat olarak eksiksiz bir şekilde Müttefikler ve ABD tarafından belirlenen limanlara teslim edilmesi bunlardan denize açılmayanların silah, cephane ve teçhizatın arındırılıp Müttefik Devletlerin ve ABD'nin gözetiminde tutulması kararlaştırılmıştır. Buna göre denize açılmaya hazır denizaltılar, teslim olacakları limana gitmek için telsiz emir aldıktan hemen sonra Alman limanlarını acilen terk etmeye hazırlanacak, geride kalanlarsa bunları mümkün olan en kısa sürede takip edecekler bu maddenin gerekleri mütarekenin imzalanmasından itibaren on dört gün içinde yerine getirilecektir (Treaties, Conventions, International Acts 1923: 3310-3311).

Mütareke'nin yirmi üçüncü maddesinde Almanya'ya ait altı savaş kruvazörü, on savaş gemisi, sekiz hafif kruvazör (iki mayın gemisi dâhil) ve en modern tipte elli muhribin Müttefikler ve ABD tarafından derhal silahsızlandırılması ve sonrasında tarafsız limanlarda veya bunun mümkün olmaması halinde müttefiklerin ve ABD'nin gözetimi altında müttefik limanlarda tutulması ve gemilerde yalnızca bakım ve onarım ekipleri bırakılmasına karar verilmiştir. Bunun yanında diğer tüm yüzey savaş gemilerinin (nehir araçları da dâhil) Müttefikler ve ABD tarafından belirlenen Alman deniz üslerinde toplanması, tamamen silahsızlandırılması ve Müttefiklerin ve ABD'nin gözetiminde bulundurulması kararlaştırılmıştır. Yine yedek filonun tüm gemilerinin silahsızlandırılması, enterne edilecek tüm gemilerin, mütarekenin imzalanmasından yedi gün sonra Alman limanlarından ayrılmaya hazır hale getirilmesi ve sefer için talimatların telsizle verilmesi karara bağlanmıştır.

Mütarekenin yirmi dördüncü maddesinde Müttefiklerin ve ABD'nin, denizlerdeki tüm mayın tarlalarını süpürme ve Almanya tarafından Alman karasuları dışında bırakılan tüm engelleri ortadan kaldırma hakkına sahip olacakları ve bunların konumlarının Almanya tarafından gösterileceği belirtilmiştir.

Yirmi beşinci maddede müttefik ve bağlantılı güçlerin donanmalarına ve ticari gemilerine Baltık Denizi'ne giriş çıkış izni verileceği ve bunun; Almanya tarafından herhangi bir tarafsızlık sorunu gündeme getirilmeden ve tüm mayınların ve engellerin konumları ve bunlarla ilgili planlar temin edilerek, Cattegat'tan Baltık'a kadar tüm güzergâhlarda tüm Alman kalelerinin, tahkimatlarının, bataryalarının ve her türlü savunma tesislerinin işgali ve Alman karasuları içindeki ve dışındaki tüm mayınların ve engellerin süpürülmesi ve imha edilmesiyle güvence altına alınacağı ifade edilmiştir (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3311).

Mütarekenin yirmi altıncı maddesinde müttefik ve ilgili güçler tarafından oluşturulan mevcut abluka koşullarının değişmeden kalacağı belirtilerek denizlerde bulunan tüm Alman ticaret gemilerinin teslim olmakla yükümlü olacağı karar altına alınmıştır. Yine Müttefikler ve ABD'nin, mütareke süresince gerekli görülmesi halinde Almanya'ya tedarikin nasıl olacağı konusunda karar verecekleri ve bu süreçte gerekli görülmesi halinde tedariki denetleyecekleri, yirmi yedinci maddede tüm Alman hava kuvvetlerinin, Müttefikler ve ABD tarafından belirlenecek Alman üslerinde toplanıp hareketsizleştirileceği belirtilmiştir.

Rethondes Mütarekesi'nin yirmi sekizinci maddesinde Almanya'nın, Belçika kıyılarını ve limanlarını tahliye ederken, iç suyollarında kullanılan malzemeleri, liman malzemelerini, ayrıca tüm ticaret gemileri, römorkörler ve şatları, tüm deniz uçaklarını ve hava malzeme ve depolarını, tüm cephane teçhizat ve her türlü depo ve levazımı yerinde ve eksiksiz terk edeceği vurgulanmıştır (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3311).

Mütarekenin yirmi dokuzuncu maddesinde tüm Karadeniz limanlarının Almanya tarafından tahliye edileceği, Almanya tarafından Karadeniz'de ele geçirilen tüm Rus savaş gemilerinin Müttefiklere ve Amerika Birleşik Devletleri'ne teslim edileceği belirtilmiştir. Ayrıca Karadeniz'de Almanlar tarafından ele geçirilen tüm tarafsız ticaret gemilerinin serbest bırakılacağı, bu limanlarda ele geçirilen askeri olan veya olmayan her türlü malzemenin iade edileceği ve XXVIII. maddede belirtildiği gibi Almanlar tarafından geride bırakılacağı karara bağlanmıştır.

Otuzuncu maddede Almanya'nın elinde tuttuğu müttefiklere ve bağlantılı güçlere ait tüm ticari gemilerini, mütekabiliyet aramaksızın Müttefikler ve ABD tarafından belirlenen limanlara iade etmesi kararlaştırılmıştır.

Otuz birinci maddede tahliye, teslim veya restorasyondan önce gemilerin veya malzemelerin imha edilmesine izin verilmeyeceği karara bağlanmış, otuz ikinci maddeye göre Alman Hükümeti, tüm tarafsız hükümetlere ve özellikle Norveç, İsveç, Danimarka ve Hollanda hükümetlerine ister Alman Hükümeti tarafından ister özel Alman işletmeleri tarafından müttefik ve bağlantılı ülkelerle gemilerinin ticaretine getirilen tüm kısıtlamaları, gemi inşa malzemelerinin ihracatı gibi belirli tavizler karşılığında olsun ya da olmasın derhal iptal ettiğini resmi olarak bildirmesi, otuz üçüncü maddede ise mütarekenin imzalanmasından sonra, Alman ticaret gemilerinin herhangi bir tarafsız ülke bayrağına aktarımının yapılmayacağı karara bağlanmıştır (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3311-3312).

Rethondes Mütarekesinin altıncı bölümünde mütarekenin süresi tanımlanmış otuz dördüncü maddede mütareke süresinin uzatma opsiyonu ile otuz altı gün olacağı ifade edilmiştir. Buna göre mütareke bu süre zarfında yukarıdaki hükümlerden herhangi birinin yerine getirilmemesi halinde taraflardan biri tarafından kırk sekiz saat önceden yapılacak bildirimle bozulabilecektir. III. ve XVIII. maddelerin belirtilen sürelerde tam olarak yerine getirilmemesi, kasten ve kötü niyetten kaynaklanmadığı sürece mütarekenin reddine gerekçe teşkil etmeyecektir. Bu çerçevede mütarekenin en uygun koşullarda uygulanmasını sağlamak için bir Daimi Uluslararası Mütareke Komisyonu kurulması kabul edilmiş, komisyonun müttefik orduların askeri ve deniz kuvvetleri yüksek komutanlığının otoritesi altında görev yapması karara bağlanmış, mevcut mütarekenin 11 Kasım 1918 günü, Fransa saati ile saat 5:00'te imzalandığı belirtilmiştir (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3312).

Müttefik Devletlerin temsilcileri ortaya çıkabilecek yeni durumlar karşısında anlaşma metnine; "Alman gemilerinin belirtilen süreler içinde teslim edilmemesi durumunda, müttefik ve ABD hükümetlerinin sevkiyatlarını garanti altına almak için Heligoland'ı işgal etme hakkına sahip olacakları" hükmünü eklemiştir.

Alman delegeler ise mütareke metninin sonuna mütarekeyi müttefiklerin ortaya koyduğu sebepler ve kabul edilmesi tavsiyesiyle Alman şansölyesine iletecekleri beyanını eklemişlerdir.

Mütarekenin imzalanmasından sonra Alman temsilciler Erzberger, Oberndorff, Winterfeldt ve Vanselow tarafından bir beyanname yayınlanmış, beyannamede Alman Hükümetinin, dayatılan şartların yerine getirilmesi için tüm gücüyle çaba göstereceği ifade edilmiştir. Alman temsilciler bununla birlikte müttefik devletlerin belirli konularda önerilerini dikkate almalarını ve müttefik devlet temsilcilerinin 9 Kasım'da Almanya ile mütareke koşulları hakkında yapılan değerlendirmeleri ve 10 Kasım'da kendilerine verilen cevabı tüm anlaşmanın temel koşulu olarak görmelerini istemişlerdir.

Alman temsilciler beyannamede, tahliye için tanınan kısa sürenin ve vazgeçilmez ulaşım araçlarının tesliminin, Alman Hükümetinin ve Alman halkının hatası olmaksızın, koşulların daha fazla yerine getirilmesini imkânsız kılacak bir durum meydana getirme potansiyeli yarattığından şüphe duyulmamasını vurgulamışlardır.

Yine şimdiye kadar yaptıkları sözlü ve yazılı beyanlara atıfta bulunarak mütarekenin uygulanmasının Alman halkını anarşi ve açlığa sürükleyeceği ihtimaline işaret etmeyi görev kabul ettiklerini ifade etmişler, mütarekeden önce verilen beyanlara göre mütarekeyle müttefiklerin askeri durumu tamamen güvence altına almasının savaşa katılmayan kadın ve çocukların acılarını sona erdirecek koşulları yaratacağının söylendiğini hatırlatmışlardır. Alman temsilciler son olarak ise düşmanlarla dolu bir dünyaya karşı elli aydır dayanan ve başarılı olan Alman halkının, üzerindeki baskıya rağmen özgürlüğünü ve birliğini koruyacağını ve yetmiş milyon Alman'ın acı çekebileceğini fakat ölmeyeceğini vurgulamışlardır (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3315).

Mütarekeyi Uzatan Protokoller

Rethondes Mütarekesinin süresinin bitmesine az bir süre kala İtilaf Devletleri Alman Hükümetinden mütarekenin bir ay daha uzatılmasını görüşmek için tam yetkili temsilciler göndermesini istemişler, taraflar 12-13 Aralık 1918 tarihlerinde Almanya'nın Trier kentinde müzakerelere başlamışlardır. Görüşmelerde Müttefikler Almanya'yı mütarekenin uygulanmasını geciktirmek ve savsaklamakla suçlamışlar, Almanlar ise bunları uygulamak için zaman kısıtlığından ve müttefiklerin Almanya'nın işesini karşılama sözünü yerine getirmemelerinden şikâyet etmişlerdir (Potyemkin, 2009: 23-24).

Görüşmelerden sonra Rethondes Mütarekesi, 13 Aralık 1918'de Müttefik Devletler adına Foch, Wemyss ve Almanya adına Erzberger, Oberndorff, Winterfeldt ve Vanselow tarafından imzalanan bir protokolle uzatılmış ve protokol 17 Aralık 1918'den itibaren yürürlüğe girmiştir (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3315).

Protokolün birinci maddesine göre mütareke süresi bir ay, yani 17 Ocak 1919 sabah saat 5:00'e kadar uzatılmış, süre uzatımlarının müttefik hükümetlerin onaylaması halinde barış ön hazırlıklarının tamamlanmasına kadar devam etmesine karar verilmiştir. İkinci maddede 11 Kasım 1918 tarihinde imzalanan mütarekenin tam olarak yerine getirilmeyen hükümlerinin Müttefik Orduları Başkomutanının verdiği emirler doğrultusunda Uluslararası Mütareke Komisyonu'nun belirlediği şartlara göre uzatma süresi boyunca yerine getirilmesi kararlaştırılmıştır. Protokolün üçüncü maddesine göre ise 11 Kasım 1918 tarihli mütarekeye "şu andan itibaren Müttefik Orduları Başkomutanı, Ren Nehrinin sağ yakası boyunca Köln köprübaşının kuzeyinden Hollanda sınırına kadar uzanan alandaki tarafsız bölgeyi ek bir önlem olarak uygun gördüğü zaman işgal etme hakkına sahiptir" hükmü eklenmiştir. Protokole göre işgal Müttefik Orduları Başkomutanı tarafından altı gün önceden bildirilecektir (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3315-3316).

Rethondes Mütarekesi 16 Ocak 1919'da Almanya'nın Trier şehrinde Müttefik Devletler adına Foch, Browning ve Almanya adına Erzberger, Oberndorff, von Winterfeldt ve Vanselow tarafından imzalanan ek protokol ile yeniden uzatılmıştır (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3323).

17 Ocak 1919'dan itibaren geçerli olacak protokolün birinci maddesine göre Rethondes Mütarekesi 17 Şubat 1919 saat 05.00'e kadar uzatılmış ve süre uzatımlarının müttefik hükümetlerin onaylaması halinde barış ön hazırlıklarının tamamlanmasına kadar devam etmesine karar verilmiştir.

Sözleşmenin ikinci maddesine göre, 11 Kasım 1918 tarihli mütarekenin tamamen yerine getirilmeyen hükümlerinin icrasının, Müttefik Yüksek Komutanının talimatı üzerine Uluslararası Mütareke Komisyonu tarafından tespit edilen ayrıntılı şartlara göre yürütülmesi ve tamamlanması kararlaştırılmıştır.

Protokolün imzalanmasından önce yapılan görüşmelerde Alman temsilciler mütarekenin demiryolu araçlarının teslim edilmesine ilişkin hükmünün yumuşatılmasını istemişlerdir. Almanlara göre bu şart ülke içindeki ulaşımı tamamen kesintiye uğrattığı ve terhis edilmesi gereken askerlerin belirtilen süre içinde cephelerden toplanması olanaksız hale geliyordu. Müttefik Devletler Almanların itirazını dikkate almışlar ve protokolün üçüncü maddesi bu çerçevede düzenlenmiştir. Buna göre Almanya'nın Müttefik Devletlerle 17 Aralık 1918'de imzaladığı Spa Protokolünde garanti etmesine rağmen vermeyi geciktirdiği demiryolu malzemesinin, yani beş yüz lokomotif ve on dokuz bin vagonun yerine; uygun pulluklarla tamamlanmış iki motorlu dört yüz adet buhar pulluk teçhizatı, altı bin beş yüz matkap, altı bin beş yüz gübre dağıtıcısı, altı bin beş yüz pulluk, altı bin beş yüz Brabant pulluk, on iki bin beş yüz tırmık, altı bin beş yüz kazıyıcı, iki bin beş yüz çelik silindir, iki bin beş yüz Croskill silindiri, iki bin beş yüz biçme makinesi, iki bin beş yüz saman yapma makinesi, üç bin orak makinesi ve bağlayıcı veya Uluslararası Mütareke Komisyonu tarafından onay verilen ve bunların muadili araçlar tedarik etmesine karar verilmiştir (Öz 2005, 152, Potyemkin, 2009: 25)

Bu çerçevede yeni veya çok iyi durumda olacak bu malzemeler, Alman Mütareke Komisyonu tarafından her bir aparata ait tüm donatılar ve on sekiz ay kullanım için gerekli yedek parçalar ile birlikte teslim edilecektir. Bu komisyon ayrıca 16-23 Ocak 1919 tarihleri arasında Müttefik Mütareke Komisyonu'na 1 Mart'a kadar teslim edilecek ve prensipte toplam miktarın üçte birinden az olmayacak malzemelerin bir listesini verecektir. Protokole göre Uluslararası Mütareke Komisyonu da 16-23 Ocak 1918 tarihleri arasında, bu malzemelerin 1 Haziran 1918'i geçmeyecek şekilde son teslimat tarihlerini belirleyeceklerdir (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3323-3324).

Protokolün dördüncü maddesine göre Müttefik ve birleşik güçler tarafından, İtilaf Devletleri ordularına mensup savaş esirlerinin tahliyesini organize etmek üzere görevlendirilen Almanya'daki subayların, Amerikan, Fransız, İngiliz ve İtalyan yardım derneklerinin temsilcileri ile birlikte buradaki Rus savaş esirlerine bakmakla görevli bir komisyon oluşturmalarına karar verilmiştir. Merkezi Berlin'de olacak olan bu komisyon, Rus savaş esirleriyle alakalı tüm sorunlarla ilgili olarak Müttefik Hükümetlerin talimatları üzerine doğrudan Alman Hükümeti ile görüşme yetkisine sahip olacak, Alman Hükümeti, komisyona esirlerin barınma koşullarını ve bunlara yiyecek tedarikini incelemek için gerekli tüm seyahat olanaklarını tahsis edecektir. Yine bu maddeye göre Müttefik Hükümetler, Rus savaş esirlerini, Rusya'nın uygun gördükleri herhangi bir bölgesine gönderme hakkına sahip olacaklardır.

Protokolün beşinci maddesinde denizlerle ilgili hükümlere yer verilmiş, 11 Kasım 1918 tarihli mütarekenin yirmi ikinci maddesinin; "Alman makamları mütarekenin yirmi ikinci maddesinin uygulanmasını sağlamak için şu koşulları yerine getirmekle yükümlüdürler: Denize açılabilen veya çekilebilen tüm denizaltıları derhal teslim edecek ve bunlar müttefik limanlara doğru yola çıkacaktır. Bu gemilere, denizaltı kruvazörleri, mayın gemileri, yardım gemileri ve denizaltı üsleri de dâhil olacak, teslim edilemeyen tüm denizaltılar, müttefik komiserlerin gözetiminde tamamen imha edilecek veya sökülecektir. Denizaltı inşaatı derhal durdurulacak ve inşa edilmekte olan tüm denizaltılar, müttefik komiserlerin gözetimi altında imha edilecek veya parçalanacaktır." şeklinde tamamlanmasına karar verilmiştir.

Yine mütarekenin yirmi üçüncü maddesinin; "Böyle bir maddenin uygulanmasını teminat altına almak için Alman komisyonu Müttefik Donanma Mütareke Komisyonuna inşa edilmiş veya yapım aşamasında (denize indirilmiş veya stoklarda) olan tüm yüzey gemilerinin olası tamamlanma tarihlerini belirterek tam bir listesini verecektir." şeklinde tamamlanması karar altına alınmıştır. Mütarekenin otuzuncu maddesinin ise "Müttefik Yüksek Komuta, bu maddenin uygulanmasını güvence altına almak için, Alman Yüksek Komutanlığına, hâlâ Alman limanlarında tutuklu bulunan tüm müttefik tüccarların müttefik limanlarına teslimatı için mümkün olan tüm önlemlerin derhal alınması gerektiğini bildirir." şeklinde tamamlanması kararlaştırılmıştır.

Protokolün altıncı maddesinde, Belçika ve Fransa topraklarından götürülmüş malzemenin iadesi gündeme gelmiş, bu malzemelerin iadesinin fabrikaların bir kez daha çalışır duruma getirilmesi için zorunlu olduğu düşüncesinden hareketle bazı kararlar alınmıştır. Buna göre her türlü makine, makine parçaları, endüstriyel veya tarımsal tesis, her türden donatı ve genel olarak her ne sebeple olursa olsun, Batı Cephesinde Alman orduları tarafından önceden işgal edilmiş topraklardan Alman askeri veya sivil makamları veya şahıslar tarafından taşınan tüm endüstriyel veya tarımsal malzemelerin Fransız ve Belçika hükümetlerinin isteği takdirinde menşe yerlerine iade edilmek amacıyla Müttefiklerin emrine verilmesi ve bunların üzerlerinde değişiklik yapılmadan ve hasarsız olarak iade edilmesi kararlaştırılmıştır. İade esnasında Alman Hükümeti, satış veya kiralama için tüm resmi veya özel hesap anlaşmalarını veya bu tür menkullerle ilgili yazışmaları bunların varlığını menşeyini adaptasyonunu mevcut durumunu ve yeri ile ilgili tüm gerekli beyan ve bilgileri derhal Mütareke Komisyonuna teslim etmekle yükümlü kılınmıştır.

Fransa veya Belçika Hükümeti delegelerinin, uygun gördükleri takdirde, bu tür menkullerin envanterlerinin veya incelemelerinin Almanya'da yapılmasını sağlayacakları ve bunların iadesinin Fransız veya Belçika makamları tarafından verilecek özel talimatlara göre yapılacağı, derhal tazmin amacıyla, taleplerin, genel olarak tüm tahrik kayışları, elektrik motorları ve bunların parçaları veya Fransa veya Belçika'dan taşınan tesislerde veya depo parklarında, demiryollarında, gemilerde ve fabrikalarda olan stoklara göre yapılacağı belirtilmiş, protokolün üçüncü ve altıncı maddelerinde atıfta bulunulan ayrıntıların sağlanmasına 20 Ocak 1919'dan itibaren sekiz tam gün içinde başlanması ve 1 Nisan 1919'dan önce tamamlanması karara bağlanmıştır (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3324-3325).

Protokolün yedinci maddesinde Müttefik Yüksek Komutanlığı'nın ek bir garanti olarak, Ren Nehri'nin sağ kıyısındaki Strassburg Kalesi tahkimatlarını önündeki 5 ila 10 kilometre arasında uzanan bir bölge şeridi ile uygun gördüğü zaman işgal etme hakkını saklı tutacağı belirtilmiş, böylelikle tarafsız bölgenin sınırlarının on kilometre artırılabilmesi vurgulanmıştır. İşgal durumunda Müttefik Yüksek Komutanlığı'nın işgalden altı gün önce bildirimde bulunması ve işgalden önce Almanların herhangi bir malzemeyi veya binayı tahrip edemeyecekleri belirtilmiştir.

Protokolün sekizinci maddesinde, Almanya'ya ve Avrupa'nın geri kalanına erzak ikmalini güvence altına almak için mütareke süresince Alman Hükümeti'nin, ticari filosunu, bir Alman delegesinin yardımıyla müttefik güçlerin ve ABD'nin kontrolü ve bayrakları altına almak için gerekli tüm adımları atacağı ifade edilmiş, bu düzenlemenin bu tür gemilerin nihai olarak Almanya'nın elinden alınması ile ilgili kararları hiçbir şekilde etkilemeyeceği belirtilmiştir. Buna göre Müttefikler ve ABD, gerek görmeleri halinde mürettebatı tamamen veya kısmen değiştirecek ve bu şekilde değiştirilen yetkililer ve mürettebat Almanya'ya geri gönderilecektir. Bu tür gemilerin kullanımı için Müttefik Hükümetler tarafından uygun bir tazminat ödenecek, tüm ayrıntılara ilişkin sorunlar ve ayrıca belirli gemi türleri için yapılması gereken istisnalar derhal yapılacak özel bir anlaşma ile çözülecektir (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3325-3326).

Maddenin bu şekilde yenilenmesi, Almanlarda ticari filolarının bir daha kendilerine geri verilmeyeceği düşüncesine neden olmuştu. İtilaf Devletleri ise protokole öyle bir şart eklemelerini Almanya'nın başlıca limanları komünistlerin eline geçtiğinden Alman Hükümeti'nden gelen emirlerin buralarda dikkate alınmamasına ve açlık tehlikesinin tehlikeli boyutlara ulaşması sebebiyle, dağıtım işinin kolayca düzenlenmesi ve hızlandırılması gerekçesine dayandırmışlardı (Öz, 2005: 153).

Rethondes Mütarekesi, 16 Şubat 1919 tarihinde Almanya'nın Trier kentinde Müttefik Devletler adına Foch ve Browning, Almanya adına Erzberger, Freiherr von Hammerstein, von Haniel ve Vanselow tarafından imzalanan protokol ile 17 Şubat 1919'dan itibaren geçerli olmak üzere yeniden uzatılmıştır (Treaties, Conventions, International Acts, 1923: 3326).

16 Şubat 1919 tarihli protokolün birinci maddesine göre Almanların, ister Posen, ister başka bir bölgede olsun, Polonyalılara karşı tüm düşmanlıkları bir an önce durdurmaları ve sınırın Posen'i Polonya tarafında bırakacak şekilde çizilmesi kararlaştırılmıştır. Buna göre Alman birliklerinin Doğu ve Batı Prusya ve Rusya arasındaki Louisenfelde'ye kadar ki eski sınırı, oradan Louisenfelde'nin batısından, Gr Neudorff'un batısından, Brzoza'nın güneyinden, Schubin'in kuzeyinden, Exin'in kuzeyinden, Samotschin'in güneyinden, Chodziesen'in

güneyinden, Czamikau'nun kuzeyinden, Miala'nın batısından, Birnbaum'un batısından, Bentschen'in batısından, Wollstein'in batısından, Lissa'nın kuzeyinden, Rawitsch'in kuzeyinden, Krotoschin'in güneyinden, Adelnau'nun batısından, Schildberg'in batısından, Doruchow'un kuzeyinden, Silezya sınırına kadar belirlenen bölgeyi geçmeleri yasaklanmıştır.

Protokolün ikinci maddesine göre 13 Aralık 1918 ve 16 Ocak 1919 protokolüyle 17 Şubat 1919'a kadar uzatılan Rethondes Mütarekesi, kısa bir süre daha uzatılmış fakat sona erme tarihi verilmemiş, müttefik güçler ve bağlantılı güçlerin üç gün önceden bildirimde bulunarak süreyi sona erdirme hakkını saklı tuttıkları ifade edilmiştir.

Protokolün üçüncü maddesinde ise mütarekenin ve 13 Aralık 1918 ve 16 Ocak 1919 tarihli protokollerin henüz tam olarak yürürlüğe konulmamış olan maddelerinin uygulanmasına bu süreçte devam edilmesi ve tamamlanması, Daimi Mütareke Komisyonu tarafından yapılan ayrıntılı düzenlemelerin Müttefik Yüksek Komutanlığının verdiği talimatlara göre olması karara bağlanmıştır (Öz 2005: 154; Treaties, Conventions, International Acts 1923: 3326-3327).

Mütareke ve Ek Protokoller ile İlgili Değerlendirme

Rethondes Mütarekesi oldukça ağır şartlar içeren bir mütarekedir. Bu mütareke antlaşması ile Almanya hem Birinci Dünya Savaşı'nda elde ettiği kazanımları kaybetmiş hem de askeri olarak önemli ölçüde sınırlanmıştır.

Mütareke ile Almanya, hem Batı Avrupa'da hem de diğer coğrafyalarda savaştan önce sahip olduğu veya savaşta işgal ettiği bölgeleri tahliye etmeye veya müttefiklere devretmeye mecbur kalmıştır. İtilaf Devletleri Almanya'yı öncelikle Fransa, Lüksemburg, Belçika ve Alsace-Lorraine'de işgal ettiği bölgelerden tamamıyla çıkarmışlardır.

Müttefik Devletler Ren Nehri'nin sağ yakasında tarafsız bir bölge oluşturmuşlar, sol yakasında ve sol yakasının batısındaki bölgeleri işgal edip bu bölgelerde ulaşım ve haberleşmeyi kontrollerine almışlardır. İtilaf Devletleri'nin Ren Nehri'nin sağ ve sol yakasında böyle bir strateji takip etmelerinin nedeni Almanya'nın, batısındaki ülkeler için yeniden bir tehdit haline gelmesini önlemektir. Nitekim 10 Haziran 1919 tarihinde imzalanan Versailles Antlaşması ile Rethondes Mütarekesi'nde bu konuda alınan kararın bir devamı olarak Ren Nehrinin sağ ve sol yakaları ellişer kilometre askersizleştirilip silahsızlandırılmıştır. Müttefikler mütarekede Alsace-Lorraine'yi ayrı bir statüde değerlendiren burayı bir daha Almanya'ya geri vermeyeceklerini belli etmişlerdir.

Rethondes Mütarekesiyle Almanya'nın askeri olarak ta önemli ölçüde sınırlandırıldığı görülmektedir. Mütareke Alman ordusunun ateş gücünü önemli ölçüde zayıflatmış, Almanya envanterindeki kara silahlarının büyük bir bölümünü müttefiklere teslim etmek durumunda kalmış, mayınlar dâhil aldığı her türlü askeri önlemi deşifre etmekle yükümlü hale getirilmiş, Alman hava kuvvetleri hareketsizleştirilmiştir. Silahlı kuvvetleri Almanya'nın savaştan önce ve savaş sürecinde başat güç olma hedefinin en önemli kozuydu ve şimdi bu gücün Müttefik Devletlerin denetimine geçmesi Almanya'yı hem savunmasız ve denetime açık bir hale getiriyor, hem de küresel iddialarının bitmesi anlamına geliyordu.

Rethondes Mütarekesiyle Almanya'nın denizlerdeki gücünü bitirmeye yönelik kararlar da alınmış, Birinci Dünya Savaşı öncesi İngiliz donanmasıyla başa baş rekabet edebilecek kadar güçlenen Alman donanması ve ticari filosu mütareke kararlarıyla büyük darbe yemiştir.

Mütareke ile Alman askerlerinin savaşa İtilaf Devletleri yanında giren Romanya'dan çekilmeleri sağlanarak bu ülke işgalden kurtarılmış, yine Bolşevik Devriminin gerçekleştiği ve bir iç savaşla karşı karşıya olan Rusya topraklarında bulunan asker, eğitimci, temsilci, sivil ve mahkûm Almanların çekilmeleri karar altına alınarak Almanya'nın, Rusya'nın kaderine müdahale ihtimali ortadan kaldırılmıştır. Ayrıca bu ülkelerde el koydukları altınları vermeleri ve kendilerine maddi çıkar sağlayan eylemlere son vermeleri kararlaştırılarak Almanya'ya sınırları ötesinde maddi kayıplar verdirilmiştir. Yine Romanya ve Rusya'nın İttifak Devletleri arasında imzalamış oldukları Bükreş ve Brest Litovks antlaşmaları feshedilerek bu antlaşmalarla İttifak Devletlerinin dolayısıyla Almanya'nın elde ettiği kazanımlar bitirilmiştir. Mütareke ile Almanya'nın Karadeniz'deki gücü de sınırlanmıştır.

Müttefik Devletlerin sınırları ötesinde Alman etkisini sonlandırma adımlarından bir diğeri de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti sınırlarındaki Alman askerlerinin çekilmesi kararıyla atılmış, böylece Almanya'nın iki müttefikleriyle ilişkisi kesilmiştir. Mütareke ile Almanya'nın Doğu Afrika'daki etkisi de yok edilmiştir ve II. Wilhelm tarafından uygulanan "Welt Politik" (Dünya Politikası) stratejisi önemli bir darbe almıştır.

Müttefik Devletlerin Almanya'nın, sınırlarının doğusundaki etkisini azaltmak için attıkları bir diğer adım ise nüfusun ihtiyaçlarını karşılama ve düzeni sağlamak amacıyla Alman orduları tarafından tahliye edilen bölgelere ulaşma kararı olmuştur. Bu kısa bir süre sonra Rusya, Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan alınacak topraklarla oluşturulacak bağımsız Polonya Devleti için atılmış önemli adımlardan birisidir.

Mütareke ile Almanlar, Müttefik Devletlerin sonradan talep edecekleri saklı kalmak şartıyla verdikleri hasarı tazmin etmeyi kabul etmiş, Almanya'nın mütareke sürecinde müttefiklerin savaş kayıplarının tazminini karşılayabilecek kamuya ait hiçbir menkulü taşıyamayacağı kararlaştırılarak Almanya'nın kısa bir süre sonra imzalanacak Versailles Antlaşmasıyla kabul ettiği "Tamirat Borcu" konusunda önemli bir ilk adım atılmıştır.

Rethondes Mütarekesi iki defa birer ay ve son defa da Müttefik Devletler ile Almanya arasında yapılacak nihai antlaşmaya kadar süresiz olarak uzatılmış 16 Aralık 1918 tarihli protokole göre mütarekenin yerine getirilemeyen hükümlerinin Uluslararası Mütareke Komisyonu'nun belirlediği şartlara göre uygulanması ve Müttefik Ordular Başkomutanının Ren Nehrinin sağ yakasında Köln köprüsünden kuzeyde Hollanda sınırına kadar olan bölgeyi ek bir önlem olarak işgal etme hakkına sahip olması hükmü kabul edilmiştir. Bu hükümlerle Müttefik Devletler gerekirse Ren Nehri'nin sağ yakasını dahi işgal edebileceklerini göstermişlerdir.

Mütarekeyi ikinci defa uzatan protokol 17 Ocak 1919 tarihinde imzalanmış, mütarekenin yerine getirilemeyen hükümlerinin Uluslararası Mütareke Komisyonu'nun belirlediği şartlara göre yürütülüp tamamlanması ve Müttefik Devletlerle Almanya arasında 17 Aralık 1918'de imzalanan Spa Protokolüyle Almanya'nın Müttefik Devletlere devrecedeği beş yüz lokomotif ve on dokuz bin vagonun yerine çeşitli tarım

aletleri vermesi kabul edilmiştir. Yine protokole göre Almanya'daki Rus esirlerinin durumlarıyla ilgilenmek üzere bir komisyon kurulması ve bunların yaşam şartlarının düzeltilmesi kararlaştırılmıştır.

Protokolde 11 Kasım 1918 tarihli mütarekenin deniz kuvvetleriyle ilgili bazı maddelerinin kapsamı genişletilerek şartları daha da ağırlaştırılmış, yine Almanların, Belçika ve Fransa'dan çıkardıkları endüstriyel ve tarım malzemelerini iade etmelerine karar verilmiştir. 17 Ocak 1919 tarihli protokole göre müttefikler ayrıca Ren Nehrinin, Alsace-Lorraine bölgesinde yer alan Strasburg kentinin karşısındaki Ren Nehri'nin sağ yakasını beş ila on kilometre işgal etme hakkı elde etmişlerdir. Protokole göre ayrıca, Alman Donanması'nın mütareke süresince, açlık tehlikesinin gittikçe daha tehlikeli boyutlara ulaşması sebebiyle, Almanya'nın ve Avrupa'nın geri kalan erzak ikmalini güvence altına almak için İtilaf Devletleri'nin ve Amerika'nın kontrolünde ve onların bayrağıyla kullanılması ve bu maddenin Alman Donanması ile ilgili verilecek kesin hükmü değiştirmeyeceği ifade edilmiştir.

Rethondes Mütarekesi son olarak 16 Şubat 1919 tarihli protokolle belli bir süre tayin edilmeksizin uzatılmış, Almanlar, ister Posen, ister başka bir bölgede olsun, Polonyalılara karşı tüm saldırı ve düşmanlıkları bir an önce durdurmayı ve sınırın Posen'i Polonya tarafında bırakacak şekilde çizilmesini kabul etmişlerdi. Protokolde ayrıca mütarekenin ve onu uzatan protokollerin tam olarak yürürlüğe konulmamış olan maddelerinin uygulanmasına ve tamamlanmasına karar verilmiştir.

Sonuç

Rethondes Mütarekesi Müttefik Devletler ile Almanya arasında 1914 yılından beri devam eden çatışmaları bitiren mütarekedir. Almanya; Bulgaristan, Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan'dan sonra İtilaf Devletleriyle mütareke imzalayarak savaştan çekilmiştir. İtilaf Devletlerinin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun dağılmasıyla bağımsızlığını ilan eden Macaristan ile yaptıkları mütareke bir kenara bırakılırsa Rethondes Mütarekesi İttifak Devletleri cephesinde imzalanan son mütarekedir ve Birinci Dünya Savaşı bu mütareke ile fiilen sona ermiştir.

Mütareke şartları, bir mütareke antlaşmasına nispetle oldukça ağırdır ve bir nihai barış antlaşmasının içeriğini çağrıştırmaktadır. Mütareke ile taraflar arasında ateşkes sağlanmasının yanında Almanya askeri olarak tam anlamıyla teslim alınmış, Birinci Dünya Savaşı'nda elde ettiği avantajlar sona erdirilmiş ve hareket edemeyecek hale getirilmiştir. Mütareke görüşmeleri için Rethondes'e gönderilen Alman delegasyonu mütarekenin şartlarının hafifletilmesi konusunda İtilaf Devletlerini ikna edememişlerdir. Bu durum İtilaf Devletlerinin bundan sonraki süreçte ve nihai barış antlaşması görüşmelerinde Almanya'ya taviz vermeyeceklerini göstermesi açısından önemlidir. Dolayısıyla Rethondes Mütarekesi İtilaf Devletlerinin Almanya ile ilgili uygulamaya koymaya hazırladıkları politikaların bir ön hazırlığı ve girişi niteliğinde olmuştur. İtilaf Devletleri ile Almanya arasında 28 Haziran 1919'da imzalanacak Versailles Antlaşması Rethondes Mütarekesinin temelleri üzerinde hazırlanmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Armaoğlu, F. (2012). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. Alkım Yayınevi.
- Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılabı Tarihi. 1914-1918 Genel Savaşı Savaşın Sonu* (c.III k.IV). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Fulbrook, M. (2014). *Almanya'nın Kısa Tarihi* (çev. S. Gürses). Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Karal, E. Z. (1996). *Osmanlı Tarihi*. (c.IX), Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Macmillan, M. (2004). *1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi*. (çev. B. Dişbudak), ODTÜ Yayıncılık.
- Merriman, J. (2018). *Rönesans'tan Bugüne Modern Avrupa Tarihi*. (çev. Ş. Alpagut), 2018, Say Yayınları.
- Öz, D. E. (2005). *Birinci Dünya Savaşı'nı Bitiren Ateşkes Anlaşmaları, Uygulamaları ve Uluslararası Hukuk*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Papers Relating To The Foreign Relations Of The United States 1918 Supplement 1-The World War (In Two Volumes) Volume I* (1933). United States Government Printing Office.
- Potyemkin, V. S., Bakruşin, A. Efimov, E. Kosminski, i. Mintz, A. Naroçnitski, A. Pakratova, V. Sergeyev, S. Skazin, V. Kvtosov, N. Koltchanovsky, E. Tarle. (2009). *Uluslararası İlişkiler Tarihi 3 (Diplomasi Tarihi)*. (çev. A. Tokalı), Evrensel Basım Yayım.
- Renouvin, P. (2004). *1. Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918*. (çev. Ö. Uğurlu), Örgün Yayınevi.
- Sander, O. (2008a). *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*. İmge Kitapevi.
- Sander, O. (2008b). *Siyasi Tarih 1918-1994*. İmge Kitapevi.
- Storer, C. (2015). *Weimar Cumhuriyeti'nin Kısa Tarihi*. (çev. S. Özge), İletişim Yayınları.
- Treaties, Conventions, International Acts, Protocols and Agreements Between The United States of Amerika and Other Powers 1910-1923, Compiled Under Resolution Of The Senate Of August 19, 1921 (S. Res. No.130. Sixty- Seventh Congress Second Session) Volume III, Continuing Treaties, Conventions International Acts Protocols And Agreements Between The United States Of Amerika And Other Powers 1776-1909 (1923)*. Washington Printing Office.
- Uçarol, R. (2010). *Siyasi Tarih (1789-2010)*. Der Yayınları.

Structured Abstract

The First World War, which lasted between 1914 and 1918, was the heaviest and most destructive war ever experienced. The causes of the war started to emerge from the second half of the 19th century, and the war started with the attack of the Austro-Hungarian Empire on Serbia on 28 July 1914. The First World War took place between the Allied Powers consisting of England, France and Russia, and the Central Powers consisting of Germany, Austria-Hungary, and the Ottoman State. The Allied Powers had won the war in the autumn of 1918. While the war was going on, Italy, Romania, Greece and the United States of America joined the war on the side of the Allied Powers, and the Ottoman State and Bulgaria on the side of the Central Powers. The most important trump card of the Central Powers in the war was Germany. The German Empire emerged as one of the great states of Europe when Prussia established the German political union in 1871. Germany gained considerable power during the reign of Wilhelm I and Bismarck's chancellorship. Germany became a global power during the reign of Emperor Wilhelm II and rivaled England, the dominant power of the 19th Century. Germany, with its war capacity and economy quite large and strong, supported its allies significantly and met their needs during the First World War, but by 1918 Germany did not have the strength to continue the war. The defeats at the fronts and the emerging political and economic crisis did not allow Germany to continue the war. Emperor Wilhelm II left the country, a republic was declared, and then, as a result of negotiations that had been going on for a while, an armistice was signed between the Allies and Germany on 11 November 1918 in the Compiegne Forest near Rethondes in northern France. Before the armistice, the Allied Powers held a series of talks and determined the terms of the armistice, and a significant part of these conditions were included in the text of the armistice. The armistice consisted of five chapters, thirty-four articles and two annexes. In the eleven-item first part of the armistice, decisions were taken on matters concerning the western borders of Germany. In the second part of five items, the provisions regarding the eastern borders of Germany are included. The third part of the armistice consisted of an article and it was decided to withdraw Germany from East Africa. The fourth part of the armistice consisted of two articles under the heading of general provisions and it was decided to send back all detained civilians. Another issue discussed in this section was the compensation of war losses of the Allies and the return of the gold captured by the Germans in Russia and Romania. In the fifth part of the Armistice of Rethondes, consisting of fourteen articles, the issues related to the seas were discussed and Germany was controlled and limited in the seas both militarily and commercially. In the sixth part, which consists of one article, the duration of the armistice is defined and in the thirty-fourth article, it is stated that the ceasefire period will be thirty-six days with the option to extend it. The Armistice of Rethondes was extended with a three-article protocol signed between the parties in Trier, Germany on 13 December 1918, and the protocol entered into force on 17 December 1918. The Armistice of Rethondes was extended with a three-article protocol signed between the parties in Trier, Germany on 13 December 1918, and the protocol entered into force on 17 December 1918. In the third article of the protocol, the commander-in-chief of the allied armies was given the right to occupy the neutral zone on the right bank of the Rhine whenever he saw fit. The Armistice of Rethondes was extended for another month with the eight-point protocol signed in Trier, Germany, on January 16, 1919 for the second time. According to the first article of the protocol, the Armistice of Rethondes was extended until February 17, 1919, and according to the second article, it was decided to implement the provisions of the armistice that were not fully fulfilled, in accordance with the detailed conditions determined by the International Armistice Commission in line with the instruction of the Supreme Allied Commander. In the third article, it was decided that the German Government would give agricultural equipment instead of the railway material that it promised to give in the protocol signed on 17 December 1918. In the fourth article of the protocol, it was decided that the officers in Germany, who were assigned to organize the evacuation of the prisoners of war belonging to the armies of the Allied Powers, together with the representatives of the US, France, England and Italy aid associations, to establish a commission tasked with looking after the Russian prisoners of war in Germany. In the fifth article of the protocol, maritime provisions are included, and in the sixth article, the return of the material taken from the territory of Belgium and France is discussed. The seventh article of the convention stipulated that the Allied High Command could extend the neutral zone on the right banks of the Rhine opposite the Strassburg Fortress by another ten kilometers. Article 8 states that the German Government will take all necessary steps to bring the German fleet under the control and flags of the Allied Powers and the United States, with the help of a German delegate, during the ceasefire, in order to secure the supply of supplies to Germany and the rest of Europe. The armistice was extended for the third time on February 16, 1919, and with the protocol signed in the city of Trier, the armistice was extended again without any time limit, effective from February 17, 1919. According to the first article of the 16 February 1919 contract, it was decided that the Germans would stop all hostilities against the Poles, whether in Posen or in any other region, as soon as possible, and the German troops were forbidden to enter certain areas, and according to the second article of the contract, the Rethondes Armistice was extended without re-dating. In the third article of the agreement, it was decided to continue the implementation of the articles of the armistice and the additional agreements that have not yet been fully put into effect, during the extension of the armistice, and to complete them as soon as possible. In the sixteenth article of the armistice, the decision of "the Allies to have the right to freely enter the areas evacuated by the Germans on the eastern borders, via Danzig or Vistul, in order to meet the needs of the population or maintain order" was detailed with the protocol signed in Spa on 4 April 1919. The Armistice of Rethondes is the most detailed and lengthy of the armistice agreements signed by the Central Powers. Since the armistice agreement signed with Germany was prepared for the unconditional surrender of this state, it consisted of extremely harsh provisions. Germany, which was the locomotive of the Central Powers, was seriously neutralized by this armistice. The armistice can be considered as the first important step of the Allied Powers strategy of removing Germany from being an important power. By signing this armistice, the Allied Powers aimed to keep Germany under control until the final peace treaty was made. The armistice almost formed the basis for the Treaty of Versailles signed at the Paris Peace Conference, and the Allies built their strategies regarding Germany on this. With the armistice, the German army was largely dispersed, and its transportation, communication and economic activities were significantly limited. Germany had to evacuate the areas it occupied in the west, and it was neutralized politically and militarily in the west and east of the Rhine. With the armistice, Germany also lost its military control in Poland. The Armistice of Rethondes also caused the end of Germany's influence in East Africa. With the armistice, it is seen that Germany's land, air and naval forces were also significantly limited. Thus, Germany was unable to continue the war and lost all its military trump cards.